

Catalan **Historical** Review

Number 8 / 2015

Institut
d'Estudis
Catalans   Barcelona · Catalonia

Free online access via
<http://revistes.iec.cat/chr/>

Aims and scope

THE CATALAN HISTORICAL REVIEW, the international journal of the History and Archaeology Section of the Institut d'Estudis Catalans (IEC), aims to enable the current state of knowledge about the history of the Catalan-speaking lands – Catalonia, the Valencian Land, the Balearic Islands, and other lands related to them – to be known throughout the world. It will achieve this by publishing articles of synthesis dealing with ongoing research into major topics of political, social, economic, legal, literary and artistic history of all periods, from the most ancient to the most recent, on the basis of the literature published in recent years.

Copyright

Submission of a manuscript to the CATALAN HISTORICAL REVIEW implies: that the work described has not been published before, including publication on the World Wide Web (except in the form of an abstract or as part of a published lecture, review, or thesis); that it is not under consideration for publication elsewhere; that all co-authors have agreed to its publication. The corresponding author signs for and accepts responsibility for releasing this material and will act on behalf of any and all co-authors regarding the editorial review and publication processes.

If an article is accepted for publication in the CATALAN HISTORICAL REVIEW, the authors (or other copyright holder) must transfer to the journal the copyright, which covers the non-exclusive right to reproduce and distribute the article, including reprints, translations, photographic reproductions, microform, electronic form (offline, online) or any other reproductions of a similar nature. Nevertheless, all articles in the CATALAN HISTORICAL REVIEW will be available on the internet to any reader at no cost. The journal allows users to freely download, copy, print, distribute, search, and link to the full text of any article, provided the authorship and source of the published article is cited. The copyright owner's consent does not include copying for new works or resale. In such cases, the specific written permission of the CATALAN HISTORICAL REVIEW must first be obtained.

This work is subject, unless the contrary is indicated in the text, the photographs or in other illustrations, to an Attribution – Non Commercial –

Non-Derivative Works 3.0 Creative Commons License, the full text of which can be consulted at <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/>. You are free to share, copy, distribute and transmit the work provided that the author is credited and re-use of the material is restricted to non-commercial purposes only and that no derivative works are created from the original material.

Disclaimer

While the contents of this journal are believed to be true and accurate at the date of its publication, neither the authors and the editors nor the publisher can accept any legal responsibility for any errors or omissions that may be made. The publisher makes no guarantee, expressed or implied, with respect to material contained herein.

Subscription information

ISSN print edition: 2013-407X
ISSN electronic edition: 2013-4088
Legal Deposit: B-14914-2009

1 issue will appear in 2015.

The annual subscription fee (including handling charges) is 40.00 € (VAT not included).

Subscription orders should be sent to:

CATALAN HISTORICAL REVIEW
Institut d'Estudis Catalans
Carrer del Carme, 47
E-08001 Barcelona, Catalonia, EU
Tel. +34 932 701 636
Fax: +34 932 701 180
E-mail: publicacions@iec.cat

Cancellations must be received by 30 September to take effect at the end of the same year.

Change of address: allow six weeks for all changes to become effective. All communications should include both old and new addresses (with postal codes) and should be accompanied by a mailing label from a recent issue.

Electronic edition

An electronic edition of this journal is available at <http://revistes.iec.cat/chr/>

E-prints of the articles may be published before distribution of the printed journal. Authors must be aware that, after electronic publication, they cannot withdraw an article or change its content. Any corrections have to be made in an Erratum, which will be hyperlinked to the article.

Editorial Office

Alfons Tiñena, Journal Manager
Josep M. Palau, Assistant

CATALAN HISTORICAL REVIEW
Institut d'Estudis Catalans
Carrer del Carme, 47
E-08001 Barcelona, Catalonia, EU
Tel. +34 932 701 629
Fax: +34 932 701 180
E-mail: cathistorical@iec.cat

Editorial support

Mary Black, Catalan-English translation.

Cover illustration

Scene of the Saint Mark and Saint Anianus altarpiece, commissioned by the guild of shoemakers, rendered by Arnau Bassa. Barcelona, 1346. The altarpiece is in Manresa (Barcelona). Saint Anianus' wound was miraculously healed when he was repairing one of Saint Mark's sandals. Saint Anianus was the second patriarch of Alexandria and is the patron saint of shoemakers. The painting represents a craftsman's workshop from the 14th century.

EDITOR-IN-CHIEF*

Albert Balcells, Institut d'Estudis Catalans

ASSOCIATE EDITORS*

Francesc Fontbona, Institut d'Estudis Catalans

Josep Guitart, Universitat Autònoma de Barcelona

Josep Massot, Institut d'Estudis Catalans

Tomàs de Montagut, Universitat Pompeu Fabra

Antoni Simon, Universitat Autònoma de Barcelona

ADVISORY BOARD*

Josep Amengual, Universidad de Deusto

Xavier Barral, Université de Rennes

Ernest Belenguier, Universitat de Barcelona

Thomas N. Bisson, Harvard University

Dolors Bramon, Institut d'Estudis Catalans

Pere Casanelles, Societat Catalana d'Estudis Hebràics

Jordi Casassas, Universitat de Barcelona

Efrem Compte, Institut d'Estudis Catalans

Dominique de Courcelles, Centre National de la Recherche Scientifique

Miquel Crusafont, Societat Catalana d'Estudis Numismàtics

Núria de Dalmasses, Universitat de Barcelona

Eulàlia Duran, Institut d'Estudis Catalans

Romà Escalas, Institut d'Estudis Catalans

Francesca Español, Amics de l'Art Romànic

Georges Fabre, Université de Pau

Gaspar Feliu, Universitat de Barcelona

M. Teresa Ferrer, Institut d'Estudis Catalans

Paul Freedman, Yale University

Josep M. Font i Rius, Institut d'Estudis Catalans

Antonio Furió, Universitat de València

Joaquim Garriga, Universitat de Girona

Joaquim Garrigosa, Societat Catalana de Musicologia

Carme Gràcia, Universitat de València

Miquel Gros, Societat Catalana d'Estudis Litúrgics

Christian Guilleré, Université de Savoie

Enric Guinot, Universitat de València

Albert G. Hauf, Institut d'Estudis Catalans

Jocelyn N. Hillgarth, University of Toronto

Nikolas Jaspert, Ruhr-Universität Bochum

Manuel Jorba, Universitat Autònoma de Barcelona

Simon Keay, University of Southampton

Gabriel Llompart, Institut d'Estudis Catalans

Henry de Lumley, Musée National d'Histoire Naturelle de Paris

Tomàs Martínez, Universitat Jaume I

Joan Mas, Universitat de les Illes Balears

Marc Mayer, Universitat de Barcelona

Concepció Mir, Universitat de Lleida

Olimpio Musso, Università di Firenze

Alexandre Olivar, Institut d'Estudis Catalans

Antoni Pladevall, Institut d'Estudis Catalans

Ramon Pinyol, Universitat de Vic

Olivier Poisson, Université de Paris

Damià Pons, Universitat de les Illes Balears

Paul Preston, London School of Economics and Political Science

Antoni Riera, Universitat de Barcelona

Santiago Riera, Universitat de Barcelona

Albert Rossich, Universitat de Girona

Flocel Sabaté, Universitat de Lleida

Josep Maria Salrach, Universitat Pompeu Fabra

Joan Sanmartí, Universitat de Barcelona

Eva Serra, Universitat de Barcelona

Jaume Sobrequés, Societat Catalana d'Estudis Històrics

Narcís Soler, Universitat de Girona

Eliseu Trenc, Université de Reims

Jill R. Webster, University of Toronto

Michel Zimmermann, Université de Versailles-Saint-Quentin-en-Yvelines

* Members of the History and Archeology Section and Presidents of its the Institut d'Estudis Catalan's Affiliated Societies

Albert Balcells	7	Foreword
Josep M. Macias and Isabel Rodà	9	<i>Tarraco</i> , the first capital
Rosa Alcoy	29	Gothic painting in the Catalan-speaking lands between the 14th and 15th centuries
Ernest Belenguer	45	Bandits, banditry and royal power in Catalonia between the 16th and 17th centuries
Josep Maria Casasús	59	The Catalan-language press from 1868 to 1939
Albert Balcells	71	Working women in the factories and home workshops of Catalonia in the 19th and first third of the 20th centuries
Ricard Torra	83	Catalonia (and the Catalan-speaking lands) before and after the Eleventh of September 1714: The International Congress organised by the History-Archaeology Section of the IEC in Barcelona as part of the Tricentennial (1714-2014)
	89	The Mancomunitat de Catalunya (1914): Centennial of the First Step towards Self-Governance. Symposium
	95	In Memoriam
	101	Biographical sketches of new members of the History-Archaeology Section
	105	Historical publications of the Institut d'Estudis Catalans during 2014
	111	Catalan Version

Foreword

With the eighth issue of the *Catalan Historical Review*, this publication by the Institut d'Estudis Catalans is consolidating its place in the international dissemination of Catalan historiography with the satisfaction of having reaffirmed its classification in the first category of Carhus Plus, the index of Catalan journals in the sciences and humanities.

Tarraco was the major capital of the largest province in Roman Hispania, and Octavius Augustus endowed it with a territory that extended from most of the Mediterranean coastline to the Cantabrian and Galician coastline, along with half the central plateau. This imperial capital offers one of the most important Roman archaeology sites on the Iberian Peninsula and in the ancient Roman complex that dominated the Mediterranean and much of Europe for eight centuries. In this issue we offer an overview of the current state of research, with recent discoveries and a view of a large *urbs*, Tarragona, during a long, influential period.

Catalan Gothic painting, including frescoes, panels and miniatures, is one of the richest testimonies to mediæval art as it engaged in early contact with the Italianising models in the 14th century, and after the international Gothic in the Principality of Catalonia, the Kingdom of Valencia and the Kingdom of Mallorca. In this issue, we present a comprehensive, detailed view of the leading studios in the Catalan-speaking lands from 1300 until the early decades of the 15th century, before the currents that heralded the 15th century Renaissance had appeared.

Banditry, intertwined with the political struggles among factions in the 16th and 17th centuries, was a Mediterranean phenomenon that was not exclusive to Catalonia, a historical fact which has attracted the attention of historians and inspired literary works. This issue analyses the complexity and involvement of different social classes in a manifestation which subverted the prevailing order within the composite Spanish monarchy, which had to go to great pains to control it. The bandits in Catalonia were divided into *nyerros* and *cadells* prior to the 1640 uprising against the authoritarianism of the Hapsburg monarchs. This article attempts to ascertain the roots of this phenomenon.

Another article examines a crucial topic in contemporary civilisation: the Catalan-language press, which represents the popular expression of the revival of Catalan culture in its own language. In this issue, we survey the main titles and the evolution in journalism from 1868 until 1939. In the first third of the 20th century, and especially between the world wars, the mass media in Catalonia – just like everywhere – experienced a major transforma-

tion, which is analysed here. The Franco dictatorship liquidated the Catalan-language press, which had contributed to shaping a culture that was in harmony with the Europe of its day starting from the 19th century literary *Renaixença* and through period of greater freedom.

Women had contributed to manufacturing since before the Industrial Revolution, but with the advent of industrialisation they entered the factories and became the majority of the workforce, especially in the cotton fabric sector, without failing to mention the numerous women who worked in their precarious home workshops for contractors and eked out a living in even harsher conditions than their counterparts in the factories. This is the subject of the last article in the *Catalan Historical Review*, which surveys the abundant historiography which joins what has been written and is still being written in many countries. The topic of the greater submissiveness of female workers is contradicted by historical facts. The first laws to protect female workers as future mothers or troops were full of ambiguities and hovered between social progress and gender discrimination in Catalonia, just like everywhere.

Two conferences of historians captured much of the attention at the Institut d'Estudis Catalans in 2014. First, this was the third centennial of Catalonia's defeat in 1714, and it came precisely in a year when the political relations between Catalonia and the Spanish State are undergoing profound scrutiny. It was also the first centennial of the establishment of the Mancomunitat in 1914 as the first step towards self-governance in the 20th century. While the first milestone represents the loss of the autonomous governing institutions by the force of Spanish-French Bourbon weapons, the second one marks the start of a political and cultural remedy, the prelude to its bumpy subsequent evolution until today. In this issue, we are offering reports on the international conference on "Catalonia and the Catalan-Speaking Lands before and after the Eleventh of September 1714" held in February 2014 at the IEC headquarters, and the symposium "The Mancomunitat de Catalunya, (1914), Centennial of the First Step towards Self-Governance", which was held in October 2014. Both were organised in Barcelona by the Historical-Archaeological Section of the Institut d'Estudis Catalans.

This issue also includes obituaries for Manuel Ardit, Joaquim Molas and Gregori M. Estrada, members of the History and Archaeology Section of the Institut d'Estudis Catalans (IEC), and features biographical sketches of Antoni Furió, Damià Pons, and Flocel Sabaté, new full members of the History and Archaeology Section.

Finally, we would like to thank our readers who peruse either the electronic or printed version of our journal for their emails that come to us from faraway countries. Informing scholars from all over the world on the historiography of major topics in the history of the Catalan-speak-

ing lands is and will continue to be the main goal of this journal.

ALBERT BALCELLS
Editor

Tarraco, the first capital

Josep M. Macias*

Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC)

Isabel Rodà**

Universitat Autònoma de Barcelona / ICAC

Received 19 March 2014 · Accepted 20 April 2014

ABSTRACT

Without the shadow of a doubt, *Tarraco* was Rome's gateway to the Iberian Peninsula and a crucial city for understanding the historical and ideological evolution of our classical past. Even today, the modern city of Tarragona is a fount of knowledge that constantly provides new information and raises new scholarly questions. This document offers an overview of the current state of research, stressing the new discoveries and reflecting the opportunities afforded by the new technologies to shape a new body of archaeological research that spans humanistic knowledge and analytical experimentation.

KEYWORDS: *Tarraco*, Second Punic War, *Hispania citerior*, Augustus, imperial cult, *concilium Prouvinciae*, Fructuosus, metropolitan see

HISTORICAL RESEARCH IN *TARRACO* IN RECENT YEARS

Archaeological research has recently provided a great deal of information about *Tarraco* which has helped us to understand the history and mechanisms of dissemination and socialisation of a past which in certain urban areas still reveals itself in the middle of the contemporary city of Tarragona. From the strictly academic standpoint, this is a positive process which benefitted from the intense urban development activity and territorial transformation that happened at the turn of the century,¹ as well as the dynamics generated by international recognition of the city's main monuments, which in 2000 were added to UNESCO's World Heritage List. The consolidation of the city's historical re-creation festival created in 1999, "Tarraco Viva", and the location of the Institut Català d'Arqueologia Clàssica in Tarragona in 2002 have reinforced the tools needed to foster and stabilise research and dissemination of classical studies both locally and nationally and internationally.

Even though this document focuses exclusively on the urban nucleus, we cannot understand it without the context of its territory, the ancient *ager Tarraconensis*. There, another intense transformation has been undertaken, spurred by tourist and industrial activity, which has uncovered numerous archaeological remains, primarily *uillae*, which clearly reflect the economic wealth of the ancient Roman city.² On the other hand, although the name *Tarraco* identifies a Roman city, we have to be aware that we are always referring to an urban nucleus where social and economic realities converged which, from the standpoint of the urban layout and historical reality, define numerous cities that are conserved quite differently, despite the distance caused by any historical retrospective.

Finally, today's scholarly research is a debate in a context stymied by a lack of economic resources and ongoing institutional diversification with two endemic shortcomings: the difficulty of implementing the findings made by private enterprise in the field of research and institutional dissemination, and the absence of an overall research and dissemination strategy that is stable over time. Until now, the economic context has made it possible to have a rising number of separate resources and means, yet given today's reality and the future prospects, the research on *Tarraco* needs a coordinated model of action that brings together all the agents and links up scientific needs with management and dissemination needs. Another future challenge in the realm of raising increas-

* **Contact address:** Josep M. Macias. Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Plaça del Rovellat s/n. 43003 Tarragona. Tel. +34 977 249 133 (ext. 211). E-mail: jmmacias@icac.cat

** **Contact address:** Isabel Rodà. Universitat Autònoma de Barcelona, Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana, Facultat de Lletres, edifici B. 08193 Bellaterra. Tel. +34 935 812 515. E-mail: isabel.roda@uab.cat

ingly difficult to secure, competitive funds is implementing local research within the framework of large European projects.

Despite the advances,³ there are still numerous unknowns that are not limited exclusively to strictly archaeological research but that also entail an interaction between the historical data and the urbanistic and material reality – artistic productions, epigraphy, *instrumentum...* – of the ancient capital of Hispania. This document focuses more on what we do not know yet, although its related bibliography suffices to capture the current state of knowledge about a Catalan city where the discovery of its classic past is a perpetually unfinished process (Fig. 1).

THE ORIGINS AND THE REPUBLICAN CITY: THE BIG QUESTIONS

We are largely aware of the geostrategic reasons behind the possible location of the Scipiones' *praesidium*⁴ within the context of the Second Punic War, ushering in the Romanisation of the ancient Iberia.⁵ The location of the hill that is now occupied by the upper part of Tarragona made it a veritable platform from which to fight against Carthaginian domination of the Iberian Peninsula throughout the Second Punic War.⁶ Indeed, after the disembarkation in *Emporion* in 218 BC, the Romans headed to the mouth of the Ebro River. This is fairly well established by reliable literary sources such as Polybius (III, 76) or Titus Livius (xxi, 60-61), and the archaeological remains have only corroborated the classical historians' texts. Rome saw Tarragona as a good base in relation to the celebrated declaration by Pliny that described it as *Scipionum opus* (III, 21).⁷

The favourable road conditions⁸ and orography – the availability of a coastal hill measuring 82 m at its peak – were compounded by the presence of a rich hydric subsoil and an extensive underground lake that made it even more feasible to set up a military port there. The new encampment was set up near an Iberian settlement which has yielded archaeological evidence since the 6th century BC, although it has not yet been precisely identified. In recent years, the trend has been to identify the *Tarrakon* mentioned in the distant work of Pliny the Elder (*NH*, III, 4-21) as the Iberian capital of the region of Cessetania, thus situating the mythical battle of *Cissa* around the military encampment of *Tarraco*.⁹ However, the most recent archaeological research conducted on the archaeology of the military settlements and the numerous findings around the territory tend to locate the capital of Cessetania in inland Catalonia thanks to the latest studies in Valls (El Vilar), which seem to be pinpointing the location of the battle of *Cissa*.¹⁰ This is a debate that has yet to be resolved, but it is clear that the archaeology of the city in recent years has not provided clear information on this point. Even the scant archaeological evidence found in the city leads us to believe that the geopolitical importance of Tarraco in the late Republican era has led to a historical overstatement of the role of the Iberian nucleus on the hill, which was subsequently occupied by the Romans. And in this context we could once again identify the remains of Iberian housing on the lower part of Tarragona as the *Tarrakon* from the written and numismatic sources.¹¹

The Roman wall of *Tarraco* is an enormous vestige from this period. It is the first wall that Rome built outside Italy, and its Minerva Tower harbours the oldest inscription and sculpture from the western provinces.¹²

FIGURE 1. Educational model of *Tarraco* in the 2nd century. Re-creation of the *suburbium* and the port zone (photo: J. M. Macias).

The wall shows two different construction techniques and a series of associated ceramological contexts which are not bereft of scientific controversy (Fig. 2). The most widespread theory holds that the first stretch of stone would correspond to a wall planned during the Second Punic War, which was later expanded between 150 and 125 BC.¹³ This opinion would enable us to understand the layout of the walls as structures built after victorious military episodes: the wars against Carthage and the end of the Numantine campaigns. At the same time, each of Rome's advances on the Peninsula strengthened the city's geostrategic role, yet as the "frontier" became further from the Mediterranean, the military role of *Tarraco* inevitably diminished. Despite these conclusions, we should note that there is no absolute certainty and that lately the stable existence of the *praesidium* and the encampment phase in this period has been questioned, while the chronology and phases of its cyclopic-based wall are also being debated.¹⁴ In any event, we should consider the shift that might separate the theoretical phase of the project from its material execution between the late 3rd century BC and the early decades of the 2nd century BC, when the archaeological materials begin to supply data on building activity. It should be borne in mind that not even in Italy are there remains this monumental in republican cities from the same period.

In addition to all of this, we should also bear in mind that while the studies by T. Hauschild have shed light on the constructive features of the walls, there are still many questions remaining about their layout. The evidence extracted from the Minerva Tower and the Santa Barbara bulwark sketch an initial hypothetical defensive area that was quite small, which poses doubts regarding its capacity to house the large number of troops that travelled through the city during the 2nd century BC. Nor are we aware of the internal structure of the *praesidium*, which must have hosted numerous assemblies of the allied peoples in the course of the Punic Wars, or the organisation of the port, the veritable leitmotif of *Tarraco* as the gateway for the military contingents in this process of conquest. In this regard, a segment of *cuniculus* has been identified which has been associated with the need to supply water to the Augusti port zone, along with a substantial amount of evidence showing how the ancient Iberian settlement launched a process of urban expansion while adopting Roman construction parameters.¹⁵

If we can indeed continue to speak about a second phase in the wall, it must have been built prior to the urban consolidation of the republican city, signalling a break with the previous urban plan in the lower part of the city and defining a model of city planning based on *insulae* measuring 1 by 2 *actus* and *viae* 6 m wide.¹⁶ The city was organised into *cardines* oriented at 31° with regard to the geographic north, as some segments of the wall were, and based on the identification of the *auguraculum*,¹⁷ it marked the point on which the cadastral organisation of the land was projected. We have included the outline of the large wastewater collector and the construc-

tion of the city forum in this period, and it has been demonstrated that *Tarraco* officially became an *urbs* at the end of the 2nd century BC.¹⁸ The archaeological materials begin to provide reliable information on this building activity, and the so-called "font dels Lleons" (Lions Fountain), excavated in the port zone, is an extraordinary example of a Hellenistic-style utilitarian construction from the late 2nd century BC.¹⁹ The republican forum with the large Capitoline temple also stands out.²⁰

Tarraco was yet another example of the incipient empire's process of urban consolidation, and there is a noteworthy chronological overlap with similar processes in Valencia, Narbonne, Palma and Empúries. This has been related to the text by Apiano (*lb.*, 99), which mentions the arrival of a ten-member senatorial commission to Hispania after the fall of Numantia to further the organisation of a land which was clearly on the route to permanent assimilation. Numerous questions still exist around this process regarding the legal organisation and the *forma* of the new city.

On the other hand, archaeology is seeking answers to the organisation of the southern sector of the city, which was heavily conditioned by the coastal orography and the transformations experienced by the city's port since the Augustan era. The interpretative doubts show the difficulty of interpreting an area that was urbanistically highly dynamic yet which at the same time has been heavily affected by the contemporary evolution of Tarragona. Today, there are still numerous doubts stemming from extensive "archaeological lacunae" and the pronounced orographic unevenness of the coastal promontories. We should contextualise the interpretations of the lower perimeter of the wall in the port area within this dynamic. The latest analyses of the layout have been conducted by following the Renaissance-era descriptions by Lluís Pons d'Icart, identifying possible remains and geo-referencing the historical cartography.²¹ There is no defensive segment in the lower part of the city with the same characteristics as the ones conserved in the city proper, and the segments that have been identified as a wall still pose many questions.²²

The other major question is the size of the new city designed as part of the expansion of the defensive quarters. The analysis²³ performed in the "Planimetria Arqueològica de *Tarraco*" project (PAT) shows the projection of a new topographic modulation from the forum area, in full concurrence with the second phase of the wall and with indications that lead us to believe that this "expansion" also extended to the port area, such that the size of the large public areas from the early imperial period was determined by the late republican *insulae* (Fig. 3). Thus, the location of the *auguraculum* (PAT-427) is coherent with the orthogonality of the adjacent *insulae*, and the size of the expanded municipal forum matches the sizes of the residential blocks that had previously been appropriated.

Even the construction of the *aedes Augusti* in the new forum basilica (PAT-439) dovetails with the transversal

FIGURE 2. Minerva Tower sector; detail of the relief and two building techniques (photo: J. M. Macias).

axis of the *insulae*. In the port zone, we have found signs of a republican roadway network under the Augustan theatre, and the prolongation of the city's collector (PAT-832) shows the continuity of the *cardo maximus* as far as the same bay where the port is located. Finally, we can observe how the expansion of the Augustan theatre matches the two late-republican *insulae* and how the adjacent exedra of the nymph retains the longitudinal axis of another block (PAT-83). With these elements, the location of the *porta marina* has been considered in relation to the city's *cardo maximus*, which was located in 1940 (PAT-351). This axis is assumed to be superimposed on the final stretch of the republican-era sewer (PAT-832, sheet 14) and became the axis separating the theatre compound from the city's early imperial port baths (PAT-355, fig. 43).

With regard to the northern boundary of this residential project, the known archaeological remains do not enable us to reproduce the model of 1 by 2 *actus* as far as the upper part of the city. The modular projection of the *insulae* does not match, and the northernmost segment of the known *cardo* dates from the late 1st century BC (PAT-297). For this reason, two urban expansion phases inside the city have been hypothesised between the late 2nd century and late 1st century, the latter being when the legal evolution of *Tarraco* led to the end of residential occupation within the walls. For these reasons, we still do

not have full knowledge of the physiognomy of the republican city, and with regard to the defensive perimeter, different walled premises have been hypothesised with different terrace walls based on poorly grounded archaeological signs from the 19th century.²⁴

In a complementary fashion, we should stress that the restoration of the urban layout proposed for the republican period, with the variations implicit in its orographic reality, defines a *centuria* measuring 15 by 15 *actus* which is also represented in its territory.²⁵ This is yet another argument leading us to consider the existence of an urban articulation as far as the coastline during the republican era, with a walled enclosure that has yet to be located. The landscape studies underway show the ritual relationship between the founding, urbanisation and modulation of the surrounding land. Thus, the republican city planning dovetails with the cadastral *Tarraco*-III module and the calculations of the topographic visuals between the *auguraculum* and the *centuria*-based layout of the land have also been established via GIS. Likewise, the unitary nature of the urban and territorial planning has been considered based upon the symbolic and topographic role of the *auguraculum*, and this has also been related to the Caesarean colonial *deductio*. In this regard, there are two questions that are currently unanswered: first, the city's road system is from the late 2nd century BC, while the *Tarraco*-III stretch dates from the Augus-

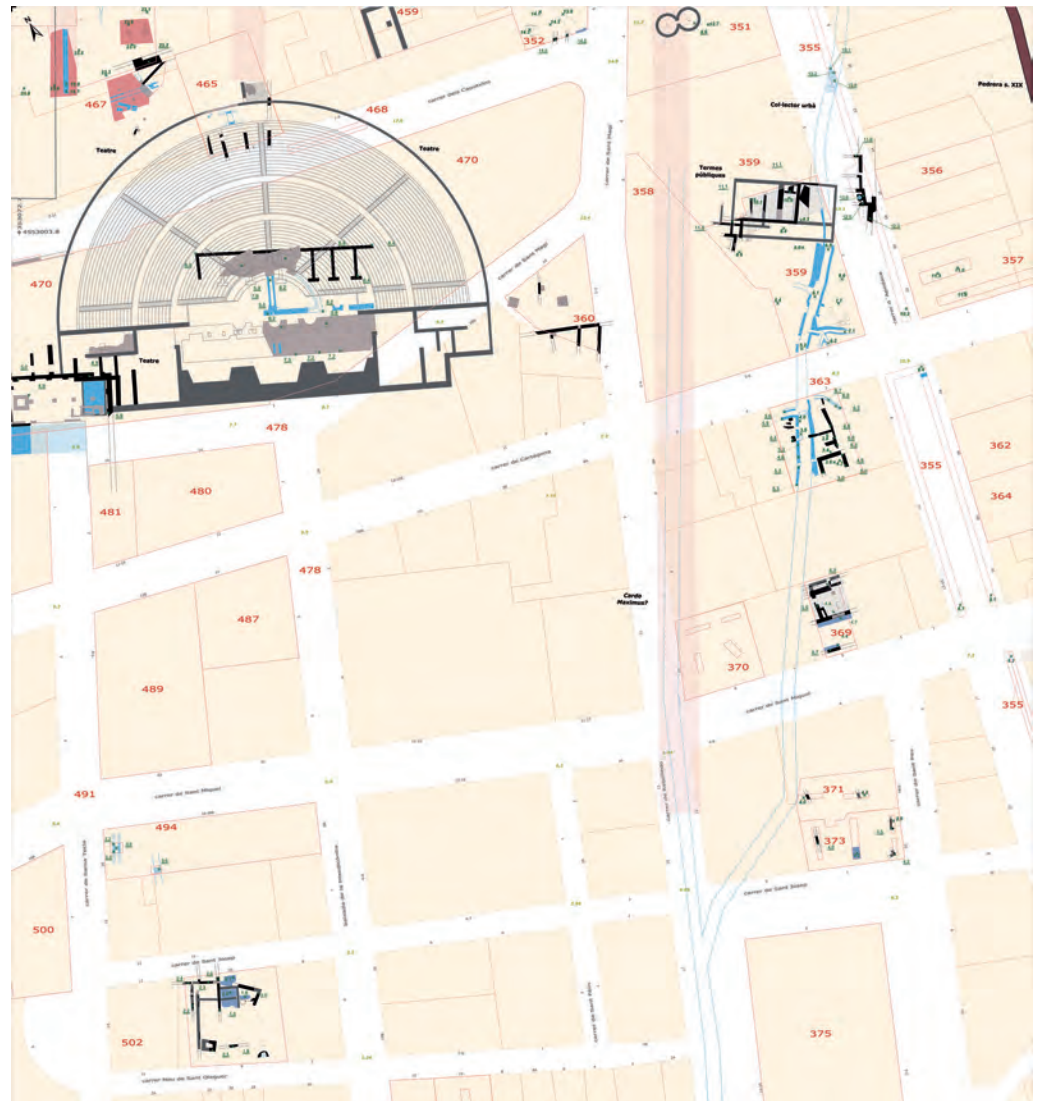

FIGURE 3. Archaeological Planimetry of Tarraco, theatre and public baths sector (Macias *et al.*, 2007).

tan period; secondly, just a few metres from the *auguraculum* is the 12-metre tall republican wall, which would hinder visibility and the capacity for topographical projection.

All of this activity reflects the importance of the city in the incipient Roman provincial organisation as a whole. *Tarraco* was not sheltered from the instability at the end of the republic, and we know that before 71 BC it dedicated an inscription to Pompeius Magnus which attests to the use and exploitation of the stone from Alcover in that period (Fig. 4).²⁶

However, the city was capable of changing sides as needed, as it leaned toward the Caesarean side, engraving a tribute to Mucius Scaevola on the back of the plaque to Pompeius and choosing as its patron the influential Gnaeus Domitius Calvinus, a close collaborator of Julius Caesar who had also been chosen as the patron of *Emporiae*.²⁷ Thus, the two cities that had witnessed the landing of the Romans in 218 BC during the Second Punic War resumed a parallel history under Caesar. This seems to be when Caesar granted *Tarraco* the legal category of *colonia* whose *deductor* was Mucius Scaevola.²⁸

TARRACO: THE MIRROR OF ROME. AUGUSTUS IN TARRACO

With the new imperial regime there was an intense process of restructuring the Peninsula; the new administrative division turned the city into the capital of the largest province in the entire Roman Empire,²⁹ launching a period of splendour which was sustained until the late 2nd century AD. Based on the provincial division at the start of the Empire, *Tarraco* was the seat of the governor who bore the title of *legatus Augusti pro praetore prouvinciae Hispaniae citerioris*, who was assisted by several *legati iuridici*. Thanks to the epigraphic sources, we are familiar with around 50 of them.³⁰ The governor was assisted by a team of functionaries and soldiers. At the beginning of the empire, the soldiers came from the units that had put an end to the second phase of the Cantabrian Wars³¹ under the command of Agrippa in 19 BC. After the reign of Vespasian, the governor's soldiers were the members of the Hispanic legion par excellence, the *VII Gemina* (Seventh Twin Legion), the successor to the fleeting *legio VII Galbiana* (Seventh Galbian Legion).³²

From Tarragona, the governor ruled over a vast province that encompassed more than half of the Iberian Peninsula. It was known by the name of *Hispania citerior*, the Hispania that was closer to Rome, as it appears in the epigraphic sources; later it would be split and part of it would become the *Tarraconensis*. During the early Empire, the adjective *Tarraconensis* corresponded to the *conventus*, the administrative region of which *Tarraco* was the capital; its neighbours were *Caesaraugustanus* to the west and *Carthaginensis* to the south. The best guide for reconstructing the historical process is unquestionably the extraordinary collection of inscriptions, priceless documentation that sheds light on the actual message directly conveyed (CIL II²/14). The honorific pedestals that filled the forums provide us with a large amount of information on the governing system and the magistrates that held the top posts in the provincial administration.³³

The literary sources also reported on the importance of *Tarraco* in the early years of Augustus' empire, as the emperor himself lived in the city from 26-25 BC to monitor first-hand the events in the first part of the Cantabrian Wars, which were erroneously assumed concluded in 25 BC. During this time period, we can say that *Tarraco* was even the official capital of the empire, since Augustus lived there for two years; wherever the emperor was, the centre of the government's decision-making and power was. The written sources tell us of the diplomatic missions from many lands which he welcomed in *Tarraco*, just as the fragmentary inscription from Mytilene tells us about the delegation of citizens from this *polis* devoted to the figure of the emperor.³⁴ In *Tarraco* as well, Augustus embarked upon his eighth and ninth consulates.³⁵ Augustus liked being in Tarragona, where not only did he recover his health but he also may have enjoyed more popularity than the adulation befitting any prince. This can be seen in an anecdote reported by Quintilian (*Inst. orat.*, VI, 3, 77), although we are uncertain whether it happened when Augustus was in *Tarraco* or back in Rome: The *Tarraco* natives showed the emperor the altar dedicated to him on which a palm tree had "miraculously" grown; Augustus, with good humour and a refined sense of irony, responded that it was not a "miracle" but simply due to the fact that they did not use it much, otherwise the sacred fire would not have allowed this plant to be born. This altar is most likely the one that is depicted on the coins minted in the city.³⁶

Setting aside anecdote and symbolism, we are unaware of the location and characteristics of the Augustan altar in *Tarraco*. Initially it was believed to be located near the *forum coloniae*,³⁷ although lately it has been proposed that it was situated in the upper part of the city, precisely in the centre of what would later become the large administrative square in the Flavian period. A theoretical calculation of what the extensive reforms of the Flavian period might have cost has been set forth.³⁸ Neither hypothesis has been confirmed archaeologically yet, but in the latter case the location of the Augustan altar in the upper part of the city poses numerous doubts which are difficult to resolve,

making it an unlikely location, in our opinion. Instead, we still believe that the altar's location around the colonial forum makes more sense. The altar must have been in operation during Augustus' lifetime, and the urban development plans for the upper part of the city have always been established in architectural harmony with the subsequent Temple of Augustus, which we know was built later, during the reign of Tiberius. What is more, between the supposed location of this altar and the residential area, in the site where the circus was later built, there was a non-urbanised area where we are aware of the presence of a *figlina* (PAT-238). This does not seem like the ideal transitional area to enter the altar enclosure.

Augustus' second journey when he most likely stayed in *Tarraco* took place during the years 16-15 BC, when Cassius Dio (LIV, 23, 7 and 25, 1) said that he founded many cities in Hispania and the Narbonnensis. This is crucial to understanding the process of organising the Iberian Peninsula, since it continues to confirm that everything was far from being wrapped up by the "mythic" year of 27 BC. Indeed, the latest archaeological studies and surprising epigraphic discoveries, such as the Bierzo Edict from 15 BC, make it clear that it was actually after the end of the second phase of the Cantabrian Wars, in 19 BC, when the political map of Hispania was finally formed, with trials and rectifications, at a time when there were also quite a few changes in Gallia as well.³⁹ One man played a decisive role in this entire process: Agrippa.⁴⁰

According to Pomponius Mela (*De chorographia*, II, 5), *Tarraco* became an extraordinarily opulent city, and after a programme to develop the urban periphery it might have measured as much as 80 or 90 hectares in area. The number of inhabitants is unknown, although it could be pinpointed at between 15,000 and 20,000 bearing in mind its constant ties with the inhabitants of the region and the high demographic mobility stemming from its status as both port and capital. The area inside the city walls occupied around 55-60 hectares, 19 of which were in the upper part of the city, which presumably remained public property until the empire disappeared. This was joined by extensive port areas (10-15 hectares) and suburbs (10-15 hectares), primarily on the southwest side of the hill because of its proximity to water resources. In addition to its status as a capital, the activity of the *portus Tarraconis* was a prime urban and economic factor in the development of the city and its region. After Augustus, the exploitation of natural resources increased, as did the appearance of residential and productive settlements imitating Italic villages, along with the spread of vineyards. The grapevine production in these lands can be seen by studying the amphorae.⁴¹ In this respect, Martial claimed that the wines of *Tarraco* were better than those from Campania and as good as those from Tyrrenia (*Epigrammata*, XIII, 18; VII, 56, 3).

While attaining the rank of colony during Caesar's reign must have entailed a qualitative leap forward, it was not until the Augustan period that the city experienced

an overall transformation as it entered the golden age of the Empire. Augustus' stay in the city, its status as provincial capital and the local elites' ability to climb the social ladder within the new legal framework were the causes behind an urban and economic upswing which continued into the subsequent reforms in the Flavian period. The Augustan and Julio-Claudian periods equipped *Tarraco* with the means befitting a large provincial city, and within this framework the monumentalisation around the figure of the emperor, which would later become the provincial imperial cult, entered its early phase. After Augustus, we can detect an intense reform of the periurban roadway network, new entrances and the urban development of the suburbs and the port zone.⁴² This may have been when one of the city's aqueducts called the Pont del Diable (Devils' Bridge) or the Ferreres aqueduct was built, and it might also have witnessed the completion of the urbanisation of the residential area inside the walls designed during the enlargement of the republican wall. A process of monumentalisation of the seafront got underway with the construction of the theatre, the nearby public baths and a *forum adiectum* next to the old republican forum. Domestic architecture also shows evolutionary features particularly based on mosaic decoration, and the official statuary shows the development of an iconographic programme from the Julio-Claudian dynasty in the local forum.⁴³

Therefore, around the colony we also have constant proof of the monumentality of the public architecture near the forum.⁴⁴ The latest research seems to have identified the *capitolium* from the republican period, the oldest architecture in the zone, as mentioned above.⁴⁵ The basilica, which underwent a major refurbishment the age of Tiberius, dates from the proto-imperial period; likewise, the imperial cult hall⁴⁶ was opened there, and many epigraphic and sculptural remains have been found there.⁴⁷ What is more, elements of architectural decoration have been interpreted as belonging to an arch from the Augustan period and more recently have been related to the decoration of the façade of the basilica which faces the "Plaça de les Estàtues" (Square of the Statues).⁴⁸ The nearby theatre⁴⁹ can be situated in relation to this forum area with a circuit that connected both urban facilities, designating a route for the imperial cult processions. During the Augustan and Julio-Claudian period, the theatre had imposing sculptural decorations, the oldest element of which is the large marble vessel.⁵⁰ The *scaenae frons*, or background of the stage, must have been decorated with images of the emperor Augustus and his family, making it the first sculptural group, which was later expanded with the subsequent emperors.⁵¹

In the theatre zone, two other large structures were prominent and related to each other, namely the baths and the port, which were the main areas remodelled in the peripheral southwest zone at the beginning of the Empire. The public baths discovered on Apodaca Street are closer to the theatre from the early imperial era, and the Roman

baths from the republican period have not yet been found in Tarragona.⁵² On the other hand, we know that Augustus benefitted from the healing powers of the thermal baths in Tarragona, following the instructions of his physician, Musa.⁵³

We cannot lose sight of the importance of the port to the city's development, although its coastline was further inland than it is today. After the Augustan period there were major efforts to build new port premises and provide the city with a monumental seafront featuring the theatre and baths. We should particularly mention the excavations in the zone known as PERI 2, which have revealed a series of warehouses and a monumental Hellenistic-style republican fountain, one of the most unique elements from republican *Tarraco*, as mentioned above.⁵⁴

During this period, the main doubts revolve around the process of transformation of the upper part of the city. This is an area measuring around 19 hectares with a waning military function in republican times, where a transformational process took place prompted by *Tarraco*'s pioneering role in adopting the imperial cult and, of course, based on the management and representational needs of the capital of *prouincia Hispaniae citerioris*. The availability of public land without the need to expropriate existing *insulae*, the importance of the capital of an imperial-ranked province and its equestrian elites' desire for promotion can be regarded as the factors behind projects on par with those in Rome itself. In this way, during the entire 1st century AD, the city's acropolis experienced constant transformations with the aim of building a propagandistic front visible to the surrounding area and anyone arriving by sea.

In recent decades, the exceptionalism of this area's heritage has prioritised the research carried out in the city and attracted numerous international researchers because of the very synchronous relationship between the urban and ideological transformations of the ancient Roman capitals after the changes experienced in Augustus' Principate. This has been a slow research process, although it has begun to yield results more quickly in recent years. Despite this, many of the conclusions are grounded upon the epigraphic sources and fragments of architectural decoration still remaining today, since in our case the archaeological clues are not very plentiful and very few extensive excavations have been performed to date, for obvious reasons.⁵⁵ If we compare our research with what has been conducted at other provincial capitals of Hispania – Mérida and Córdoba – we can see that different spaces or sanctuaries of worship were revealed to be scattered around their respective urban areas.⁵⁶ In contrast, *Tarraco* is characterised by the attraction of the acropolis which, just like the cathedral today, acts as a visual referent with enormous geographic impact. Today's research claims that two monumentalisation projects were carried out which were so ambitious that they even signalled a change in the orographic profile of the hill of *Tarraco*.

THE IMPERIAL CULT

Immediately after the death of Augustus, a diplomatic mission of *Tarraco* residents travelled to Rome in AD 15 to ask the new leader for authorisation to build a large temple in honour of the first emperor and adoptive father of the current ruler. Tiberius willingly granted permission and, according to reports by the historian Tacitus (*Annals*, I, 78), this was held up as an example for all the provinces in the empire, a phrase which has led many litres of ink to spill but, given the emphasis on the process, inclines us to think that the temple had to outstrip the category of the city to enter the spheres of province. However, we cannot yet talk about a well-organised imperial cult on this level given that we do not have information.⁵⁷ Indeed, the *Tarraco* natives whose diplomatic mission had just returned from Rome decided to build a temple of exceptional proportions with an octastyle façade, that is, one with eight columns, similar to the temple to Mars Ultor (Mars the Avenger) from the Augustan forum in Rome. This is an extraordinary building, since there are very few octastyle temples around the Roman Empire, and those that do exist are all singular constructions. Surely the construction of such a large area of worship took many years, but the *Tarraco* natives, diligent and wishing to build a striking project, made an effort to coin sestertii depicting the octastyle façade of the temple and the image of Augustus enthroned and deified, specifying *Deo Augusto* for the sake of greater clarity.⁵⁸ These coins probably circulated for clearly propagandistic motives when construction on the temple had barely begun.

For centuries, its location has been the topic of scholarly debate, and finally it was confirmed geophysically and archaeologically as being under the cathedral of Tarragona, thanks to the archaeological campaigns in 2007, 2010 and 2011. (Fig. 5).

This, then, confirms a common feature of Mediterranean cities: the religious continuity of the most important areas in historical cities. The presence of the Roman temple under the mediaeval temple of Tarragona also forges a point of union with the construction of the Visigothic *episcopium* in this same spot.⁵⁹ All of this scholarly activity is summarised in the identification of the Temple of Augustus, built during the reign of Tiberius, on the city's upper platform right in the middle of a *temenos* that was dismantled during the course of the definitive remodeling of the acropolis in the Flavian period. The overall analysis of the first monumental project establishes the first adaptation of the site with little information and questions as to the degree to which it was completed, and with a series of indicators that point to the use of different urban development patterns than in the second phase.⁶⁰ The current hypotheses assert that the first sacred Augustan area was part of an area defined by the golden ratio, dovetailing morphologically with the coeval Hispanic *fora* where this pattern of measurement has been identified more consistently. On the other hand, the hypotheses

FIGURE 4. Opisthographic inscription with double dedicatory (Pompeius Magnus and Mucius Scaevola), MNAT archive.

of a lower square next to the temple define an urban model whose main referent is the southern slope of the Palatine Hill, with the pattern of the *aedes Apollinis* and the portico of the Danaids. This composition is also reminiscent of the forum of the neighbouring *Caesar Augusta*, a city founded by Augustus in around 15 BC, and it falls within the same territorial organisation programme within which *Barcino* was founded.

The Emperor Augustus' stay in *Tarraco* two times in a row unquestionably prompted the deep rootedness of one of the governing institutions which showed its importance both organisationally and socially and propagandistically. The set-up around the figure of the emperor and his family was clearly a cornerstone of the Roman state, and its efficacy was constantly proven and repeated in the different dynasties in the early Empire throughout the extensive lands it encompassed. In Roman Tarragona, one key institution was the *concilium Prouvinciae Hispaniae citerioris*, which was headquartered in the upper city, corresponding to the provincial forum.⁶¹ This *concilium* brought together the delegations from the seven *conventus iuridici* of the *citerior* province. It has been assumed that this *concilium* had operated since at least AD 15, when *Tarraco* residents requested Tiberius' authorisation to build a temple in honour of the deified Augustus which, as mentioned above, presumably outstripped the colonial category.

However, we have to confess that right now we have no direct epigraphic proof of the provincial priesthoods prior to the Flavian period. After that period, the *flamen prouvinciae Hispaniae citerioris* presided over the *concilium Prouvinciae Hispaniae citerioris*, which was elected each year among those who had usually had a brilliant municipal career, and it thus opened the doors to the *ordo equester*, that is, to the ascent to the knightly order, meaning that once again the imperial cult is revealed to be an asset in favour of social and personal promotion. The number of personages from *Tarraco* who managed to enter this social order is truly impressive in a city character-

ised by being open compared to other cities like Sagunt, which were much more closed, and this obviously also benefitted the other classes in *Tarraco*'s society as well.⁶² We should also consider that the presence of notable figures in proto-imperial Tarragona, like Licinius Sura in the Augustan period and the homonymous ancestor of the close collaborator with the emperor Trajan who ordered the Berà Arch built over Via Augusta, must have unquestionably favoured this mobility.⁶³

One of the specificities of the epigraphy of *Tarraco* is the high number of pedestals which we know were built in honour of the provincial *flamines*,⁶⁴ whose standards were engraved in the reliefs that surrounded the imperial cult premises and are now partly visible on the walls of the cloister of the cathedral (PAT-18). The statues in their honour must have populated the public area, bearing witness to the royal power of the institution with a great deal of influence over the central government. Next to the provincial *flamen* was the *flaminica*, usually his wife, the only time the female estate was depicted.⁶⁵ What is more, a band of functionaries, subordinate staff and freedmen ensured stewardship of the cult as well as its dissemination and omnipresence.

On a municipal scale, too, the cult of the emperor was one of the engines of citizen life in both *Tarraco* and in other cities in the empire, especially the coastal areas and the zones which were more powerfully Romanised. The role of *flamen* was the peak in the career of the municipal magistrates, and the Augustal sevirate allowed individuals who had been born slaves and attained freedom to be promoted, thus ensuring their representation and opening up the door to posts within the *colonia* for their children and descendants. In Roman Tarragona specifically, the cult was organised around two fairly well-known public complexes: the civil basilica in the colonial forum in the lower part of the city, and the theatre, which is unfortunately in an abhorrent state of conservation. In the basilica, we have managed to locate a worship hall and a numerous series of statues and inscriptions in honour of the emperor and his family members, most of which can be dated from the Julio-Claudian period.⁶⁶ A route for cult processions joined this hall with the theatre, just as in other cities in the province,⁶⁷ and the bearer of the bronze bell with the inscription which we believe solved the intricacy must have participated in these celebrations.⁶⁸ The theatre, whose first phase can be dated from the Augustan era, boasted sumptuous decoration, part of which remains which is small but significant enough to attest to the gradual process of ornamentation during the first two centuries of the empire.⁶⁹

One of the first elements in the theatre must have been the large marble vessel from Turkey which we have mentioned above, with plant elements based on acanthus leaves which can be dated from the mid-1st century BC.⁷⁰ Another very early feature is the marble altar from Luni-Carrara devoted to the *numen* or guardian spirit of the emperor, which might date from the proto-imperial peri-

od. Even though it does not come from the altar of Augustus mentioned in the sources and depicted on the coins, it is faithful testimony of the importance of religious homage to the emperor.⁷¹

THE END OF THE JULIO-CLAUDIAN ERA AND THE FLAVIAN ERA

The first project to monumentalise the public spaces in the upper part of *Tarraco* was followed by the headquarters of the *concilium Prouvinciae Hispaniae citerioris*, which was made up of a sacred area and a large administrative and representative square, with the circus separating the imperial area from the residential city. Thus, during the Flavian dynasty a major imperial project 12 hectares large was defined which remained in use until the early 5th century, when Christianity and the new political context led to its dismantlement. The temple of Augustus remained standing⁷² within a second larger *temenos* – two hectares – whose upper end included a large axial hall which made the urban sanctuary resemble Rome's *forum Pacis*, but with a portico decorated following the iconographic pattern of the *forum Augustum*, featuring large *clipeus* rendered with heads of Jupiter-Ammon. This project was located after the work of Vespasian, who when he started governing rewarded the Roman cities of Hispania with the concession of Latin law (*ius Latii*) for Hispania's key role in what was called the "Year of the Four Emperors" which followed the death of Nero (AD 68), as we shall discuss further on.

The lower square encompassed around six hectares and contained a representative area which held most of the monuments in honour of the most illustrious figures. There we can find numerous pedestals of priests in charge of the imperial cult which show the vitality of this institution in *Tarraco* and its importance as one of the driving forces in the city's life, and as a means of personal and political promotion, as mentioned in the section above. Indeed, as Géza Alföldy accurately stated, such a high level of social mobility is documented in no other city as in *Tarraco*, with spectacular influence of the knightly order, the *ordo equester*. What is more, one of the *specus* of the aqueduct reached this square, and recently a large pond has been documented, which indicates how, just like the *forum Pacis*, this is a monumental space decorated with effigies, kraters, etc.⁷³

The circus, which was built during the reign of Domitian and spread alongside the republican wall, delimited the upper part of the city. Faced with a branch of Via Augusta, its urban planning purpose was to separate the urban zone from the area used for imperial administration. With its monumental façade boasting 55 arches, it was the perfect backdrop for those arriving in the city from *Barcino*. The monumentalisation of *Tarraco* was concluded in the first half of the 2nd century with the construction of a stable amphitheatre financed by the priest

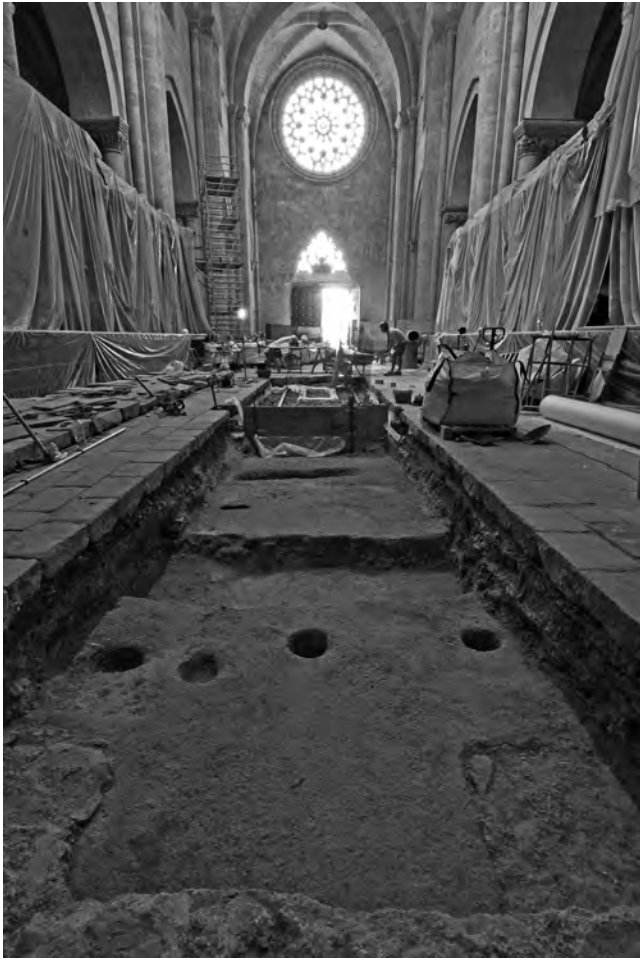

FIGURE 5. Close-up of the archaeological excavations in the cathedral of Tarragona, 2011 (photo: J. M. Macias).

of the imperial cult (CIL II²/14, 1109). The building was decorated by Elagabalus in the year 221 (Fig. 6), as we know from the large inscription that crowned the *podium* and was brilliantly restored by G. Alföldy (CIL II²/14, 921).

Hispania played a key role in what was known as the “Year of the Four Emperors”, AD 68, when upon Nero’s death Galba, Otho and Vitellius briefly occupied the imperial throne until Vespasian was definitely confirmed in AD 69.⁷⁴ And we know precisely who the governor of the province of *Hispania citerior* was under the reign of Nero: from AD 60 to 68, Galba ruled, the man who would be appointed emperor by the Senate as Nero’s successor.⁷⁵ A fragmentary epigraph found in the colonial forum shows this: it is the honorific pedestal of *Raecius Gallus, tribunus militum Galbae imperatoris*, the adoptive son of the *Tarraco* senator *M. Raecius Taurus*. The monument was built at the end of Vespasian’s rule (AD 79) after he had served as a praetor between AD 78 and 79, and it attests to Galba’s policy of supporting the notables of the province when choosing the commanders of the Seventh Galbian Legion.⁷⁶

In the late years of his government – or more accurately lack of government – Nero sent them around *tournee* in Greece, participating in a host of games and contests

which he naturally won. He was virtually unaware of the seriousness of the situation until the end of his days, which would lead him to a cowardly end.⁷⁷ Indeed, while Nero was living his bohemian life, in Gallia there was an uprising led by Julius Vindex, who sought an alliance with Sulpicius Galba in Hispania, where he was strong thanks to his lengthy stint as provincial governor of the *citerior* with the support of notable locals.⁷⁸ After a failed attack on his life, Galba revolted in April of AD 68 and the Senate declared him a public enemy and confiscated all his assets in Italy (Plutarch, *Galba*, v, 4-6). However, events took a 180-degree turn: in Clunia – *Colonia Clunia Sulpicia*, that is – in July of AD 68 Galba, aged 73, received word from the mouth of an *Icelus* that he had been proclaimed emperor, and the *Tarraco* residents took his side.⁷⁹

However, Suetonius reports on a deed that diminished the popularity of the new emperor. The *Tarraco* residents offered him a golden crown weighing 15 pounds from the temple of Jupiter, but Galba decided to melt it down, and even he complained about a few ounces he believed were missing (Suetonius, *Galba*, XII, 1). This gesture, which verged on sacrilege, gave him a reputation for greed. Before leaving Hispania, Galba eliminated Nero’s supporters and abolished certain taxes, a deed he commemorated by minting coins over which there have been debates as to whether they were issued in Tarragona, a question which is never more than conjecture and requires further study in the future.⁸⁰ For this reason, the title of the article by F. S. Kleiner is quite dangerous when he uses the image of aces engraved on the reverse of a coin to reach the conclusion that there used to be an arch of Galba Tarragona.⁸¹ Galba then went to Italy by land, accompanied by his faithful Seventh Galbian Legion and carrying a dagger hanging from his neck over his chest on top of his military garb (Suetonius, *Galba*, XI, 2). However, his reign was only to last seven months: in early AD 69 he was assassinated at the instigation of Otho, who was an even shorter-lived emperor than Galba, as was Vitellius. Stability came at the end of that same year when Vespasian became emperor.

THE END OF THE GOLDEN AGE

The second half of the 2nd century became a turning point in classical *Tarraco*, whose evolution is a faithful example of the economic, social and religious transformation experienced by the western cities of the Roman Empire.

The pathway to late antiquity within the *conventus Tarraconensis* shows that cities 90 hectares large were unsustainable, both economically and demographically. Even though *Tarraco* continued to be an active port, its possibilities within the new economic context made the old model of early imperial city unviable. There was a regress in the productive system based on the *villae* with surplus production, clearly associated with the decline in the local and provincial oligarchies which had been essen-

FIGURE 6. Aerial view of the amphitheatre of Tarragona with the two Christian basilicas. Desdedalt-ICAC-MHT archive.

tial in sustaining the operating costs of the urban and free-time facilities. What is more, the spread of Christianity influenced a disaffection towards traditional free-time practices in Roman society and naturally towards everything surrounding the imperial cult as a sense of belonging to the Empire.

The regress of the city after the 2nd century is well known,⁸² and the most recent archaeology has confirmed the veracity of the historical sources regarding the partial destruction of *Tarraco* by the Franks in the AD 260s.⁸³ The psychological impact of this episode must have been enormous and decisive within a regressive process which led to a point of no return in the wealthy early-imperial city. The archaeological research clearly defines this process in the residential and productive areas – the archaeology of everyday life – and captures it in the analysis of the processes of urban contraction and disuse of the roadway network, developed jointly with the waste elimination system and the potable water supply. They gradually evolved toward the dismantlement of the hippodamus city and the transformation of the urban rituals and sites.

In the new late-ancient city, the technological and productive crisis, the disappearance of the local elites and the

rising influence of Christianity sowed the seeds of the transition to the Middle Ages. This process is more difficult to date in relation to the archaeology of the public spaces, where evidence of architectural preservation does not necessarily imply continuity of the ancient pagan practices. The monumentality of the late-imperial public architecture would become an element of prestige in the exhausted Hispanic cities, and we are not entirely sure about their processes of functional substitution. In this sense, we should bear in mind the importance of *Tarraco* and the fact that by the 5th century, the city was the last capital under imperial control on the Peninsula. In this context, we should view the architectural transformations detected by archaeology as the last consequence of a process of evolution and functional substitution which, just like all processes of evolution and/or ideological transformation, underwent a phase of syncretism and eclecticism.

Archaeology also reveals the abandonment of the sewage system of the Roman theatre after the late 2nd century, although we are also aware of a *mimographus* during the 2nd and 3rd centuries (CIL II²/14, 857). For this reason, we should wonder how long the *ludi scaenici* lasted during the final period of the theatre area. By the 4th cen-

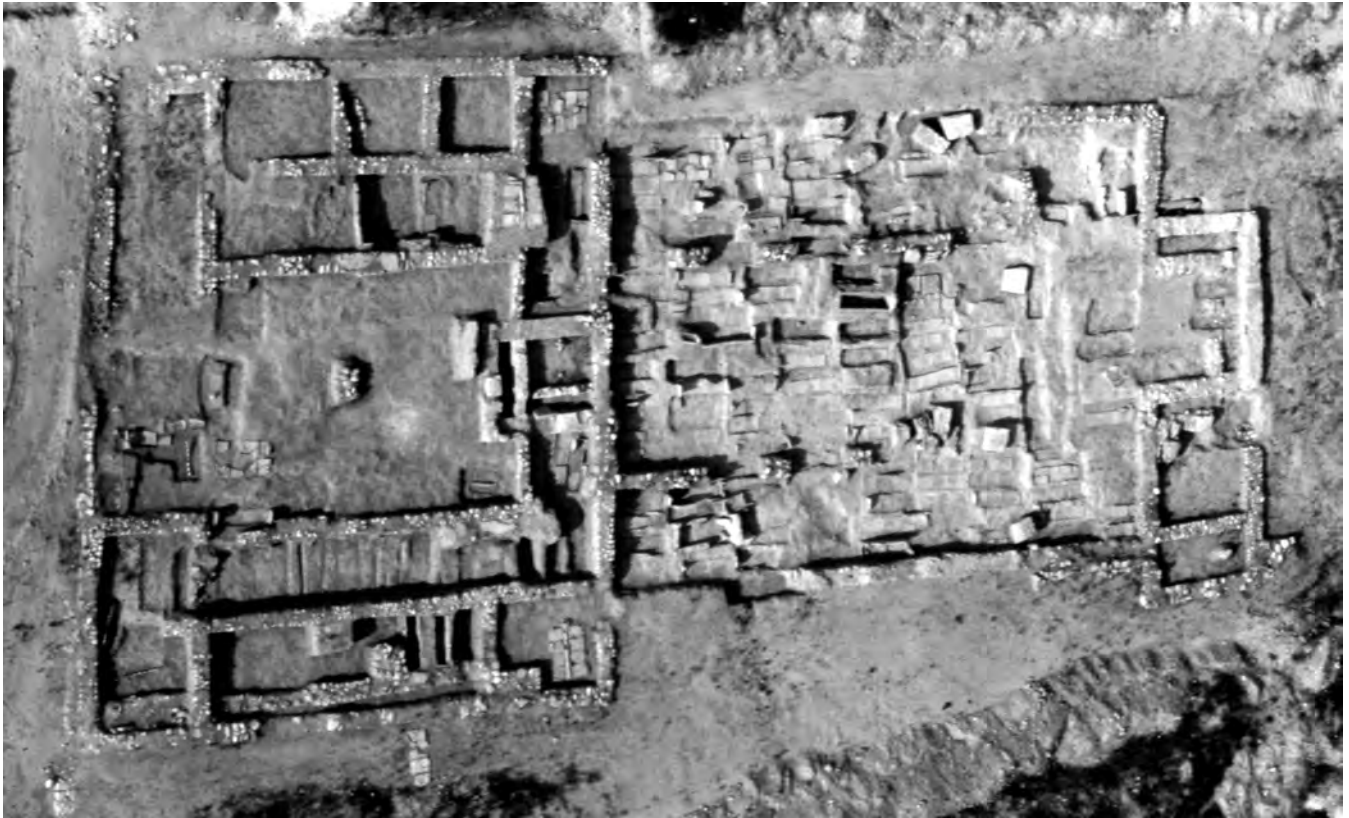

FIGURE 7. Aerial view of the northern funeral basilica in the suburb by the Francolí River (photo: Àngel Rifà).

tury, the city's forum seems to have been abandoned, and some of its epigraphs began to be used on the funeral containers in the large suburban necropolis on the Francolí River, called the *Tulcis* in ancient times. The disappearance of the forum must be related to the crisis in the urban elites and shows how those who remained were no longer organised around the ancient curia or basilica. In this regard, the scarce epigraphic data point to the provincial governors' contributions to financing the most important public works, and the continuation of the meetings of the *concilium Prouvinciae* is documented until the 3rd century at the latest (CIL II²/14, 993). In contrast, inscription CIL II²/14, 837 from the late 2nd or early 3rd century attests to the existence of a *praetorium consulare* as the physical site of the emerging power of the *praesides prouvinciae*, or provincial governors, most of whom had a military background and who acted as the increasingly supervisory representatives of the Empire.

With regard to the amphitheatre or circus, we do not know for certain until when their respective shows were held. The restoration of the amphitheatre by Elagabalus in 221 is an example of imperial euergetism⁸⁴ in *Tarraco*, and therefore it indicates the local elites' difficulties in maintaining such a prominent space. What is more, the decoration of the marble in the amphitheatre dovetailed in time with the elimination of the original service lift installed in the *fossae*. At that time, the commemorative pedestal in the podium was reused (CIL II²/14, 1014), and after the late 3rd century the votive offerings disappeared

from the sanctuary of Nemesis located inside the sand pit. Perhaps the *munera* disappeared in the 4th century as the result of economic crisis, and especially because in 259 the building had become the site of the martyrdom of Bishop Fructuosus and his two deacons. Despite this, the amphitheatre remained intact until the mid-5th century, but we cannot distinguish whether it remained in use as an entertainment venue to host *venationes* or whether it was a site of Christian worship through a small *memoria*.⁸⁵

These doubts are related to defining the degree of influence of Christianity in the city's urban planning. Although it is true that the funerary topography indicates a deep-seated transformation after the second half of the 3rd century, the earliest signs of Christian architecture come from the late 4th or early 5th century, only after Theodosius's Edict of Thessalonica. The first Hispanic bishop is documented in *Tarraco* in the *passio Fructuosi*, and this was fundamental in the formation of one of the most important *tumulaciones ad sanctos* in the western Mediterranean, in addition to the construction of a large Christian complex on the outskirts of town, of which today we are aware of two basilicas and numerous buildings with privileged, extraordinarily richly decorated tombs, such as those covered with mosaic and the series of important sarcophaguses (Fig. 7).⁸⁶

In 384 we have evidence from the *Epístola I. Siricii papae ad Himerium episcopum Tarraconensem*. This document sheds light on the metropolitan role of the bishop of

Tarraco with regard to the other Hispanic churches. However, while we do have clear historical evidence of the first episcopacy in the city, mentioned in the correspondence between Saint Augustine and Consencius in 419, we do not have any archaeological proof.⁸⁷

This document shows the influence of Christianity on the citizenry and explains the temporal complexity of the process of consolidating a faith which was already positioned with respect to the political power. By the 5th century, *Tarraco* was a fully Christian city and had consummated the transformation of the previous urban model. This twofold nature was consolidated by urbanistically absorbing its central part, while an extensive port sector remained active and the central area of the upper grounds, the former *concilium Prouvinciae*, was gradually privatised. That did not happen to the circus, which remained unaltered until the last quarter of the century, just after the city was occupied by the Visigoths. We have been unable to determine the fate of the Temple of Augustus and the entire two-hectare sacred enclosure during this period. Despite the fact that Theodosius' edict signalled the definitive disappearance of the imperial cult, the ancient temple remained standing throughout the entire 5th century, and it was quite possibly reused to house Christian worship. Within this context, a new architecture of power emerged that restricted the most important constructions to the new urban elites, and the disappearance of the municipality was offset by the emerging power of the Church, defining a new collective expressiveness that entailed the disappearance of the old squares or *fora* and the establishment of the *ecclesiae* as the ceremonial epicentres.

To conclude, the 6th century marked the definitive consolidation of the Christianisation of the city's topography. Once the Roman administration had vanished and the Church power had settled in, there were no limitations to an urban transformation that led to a visible hierarchy that has remained in place until today. The *temenos* of the imperial cult built during the Flavian period was deconsecrated in the second quarter of the 5th century, a time when numerous urban waste dumps have been documented, although no evidence of the destruction of the Temple of Augustus has been found. The main transformation took place, just like in the circus, at the end of the 5th or beginning of the 6th century. The latest excavations performed inside the mediaeval cathedral⁸⁸ show how the temple of the imperial cult was totally demolished during this period at a date near the construction of a series of monumental halls nearby. Deposits of waste with a great deal of marble debris have been found near it, the outcome of the expert *officinae marmorariae* who dismantled the architectural decorations, revealing the permanent disappearance of Roman art in view of the Christianisation of society in the Visigothic era.

This evidence, along with the remains of an *ecclesia* inside the main axial hall of the *temenos*, have led to the belief that a Visigothic temple was set up on the city's upper platform.⁸⁹ After the Temple of Augustus had been

dismantled, the former *temenos* kept its function as a prestigious referent in the Visigothic city. Centuries later, the construction of the mediaeval cathedral would affect this: the episcopacy would become the city's main square, the backdrop of a new Visigothic religious and civil power. The portico around the perimeter of the Flavian *temenos* was dismantled, but the wall of its peribolus was not and instead became a core feature of the new urban design. On the northeast corner of the square, an important complex has been documented consisting of at least three halls whose construction yielded a new entrance to the square. We believe that there is no clear archaeological evidence leading to a precise identification – church halls or alternatively *palatium* of the Visigothic *comes* – but its construction shows a skilfully planned overall temple-building programme, and the hypothesis of a second church area located a little over 30 metres away with a funerary area in the middle is highly likely.

With the arrival of Islam, the city lost the scant geostrategic value it still had in the organisational model of Visigothic Hispania, whose epicentre was in Toledo. The surging importance of *Barcino* acted as a counterweight to the ancient Roman provincial capital, such that with the disappearance of the Visigothic organisation and that of its Church, *Tarraco* or *Tarracona* witnessed the end of the chances of survival of a common urban project. The centuries of the city's abandonment until the reconquest of the Catalan countships were the outcome of the historical context, yet also of the city's meagre vitality during the early Middle Ages.

NOTES AND REFERENCES

- [1] However, this does not discount the problems inherent in managing and preserving the heritage of a city with 145,000 inhabitants which is the capital of the second largest metropolitan area in Catalonia. Even today, this research and dissemination is conducted in the absence of a single coordinating unit. In this context, many institutions do their part and take an interest in this effort: the Regional Districts of the Generalitat de Catalunya, the Tarragona Town Hall, the Universitat Rovira i Virgili (URV), the archbishopric, the Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT) and the Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC) are the institutions that have traditionally shouldered this responsibility. However, since the 1990s new heritage agents have joined them and diversified the professional actions and the channels for disseminating the results, most of which are compiled in the *Butlletí Arqueològic* published since 1901 by the private organisation Reial Societat Arqueològica Tarraconense; the "Documents d'Arqueologia Clàssica" collection promoted since 1993 by the Universitat Rovira i Virgili; and the "Documenta" and "Hic et Nunc" series published by the Institut Català d'Arqueologia Clàssica since 2004, which include studies about

Tarragona. Josep M. MACIAS. "La musealización de Tarraco. De la realidad al posibilismo". In: Rafael HIDALGO (ed.). *La ciudad dentro de la ciudad. La tutela y conservación del patrimonio arqueológico en el ámbito urbano*. Seville 2010, pp. 205-230.

- [2] This is an area measuring approximately 4,400 km² where numerous studies have been conducted focusing on the architecture and historical evolution of rural settlements, as well as the patterns of economic exploitation and territorial organisational based on the cadastral and roadway networks. In this sense, see the "Ager Tarraconensis" collection compiled in the "Documenta" series, 16, published ICAC, supervised by Marta Prevosti and Josep Guitart.
- [3] In this process, we would like to highlight the work by Josep M. MACIAS, Ignacio FIZ, Lluís PIÑOL, Maria T. MIRÓ and Josep GUITART. *Planimetria Arqueològica de Tarraco*. Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona 2007, "Documenta" series, 5 (PAT). This volume offers the first exhaustive compilation of the archaeological documentation on the city based on a geographic information system (GIS), and it provides the scientific groundwork to update subsequent archaeological discoveries by inserting them into the current cadastre. Henceforth, we shall cite the information from this compendium as PAT-file no. What is more, it provides the information needed to create the large reconstructed model of the city, a municipal project which recreates the Roman city from the early 2nd century AD on a scale of 1:500 (see Figure 1). A preliminary interpretative essay on the city's architecture was later published based on proposals of three-dimensional analysis and on the information presented in the "Planimetria Arqueològica de Tarraco" project (Ricardo MAR, Joaquín RUIZ DE ARBULO, David VIVÓ and José A. BELTRÁN-CABALLERO. *Tarraco. Arquitectura y urbanismo de una capital provincial romana*. Vol. 1. URV-ICAC, Tarragona 2012, "Documents d'Arqueologia Clàssica" 5). Recently Ricardo MAR, Joaquín RUIZ DE ARBULO, David VIVÓ, José A. BELTRÁN-CABALLERO. *Tarraco. Arquitectura y urbanismo de una capital provincial romana*. Vol. II. URV-ICAC, Tarragona 2015, "Documents d'Arqueologia Clàssica" 6. We also wish to highlight the updating of the epigraphic corpus of the city and its territory, which is crucial to the social and historical analysis of Tarraco (Géza ALFÖLDY. *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Vol. 2. *Inscriptiones Hispaniae Latinae, Pars 14: Conventus Tarraconensis, fasciculus 2, fasciculus 3: Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco*. Walter de Gruyter, Berlin and New York 2011 and Berlin and Boston 2012, respectively.) Henceforth we shall cite these epigraphs as CIL II²/14, epigraph no.
- [4] See note 14.
- [5] Cf. the status of this issue in Isabel RODÀ. "Hispania en las provincias occidentales del Imperio durante la República y el Alto Imperio: una perspectiva arqueológica". In: Javier ANDREU, Javier CABRERO and Isabel RODÀ (ed.). *Hispaniae. Las provincias hispanas en el mundo romano*. ICAC, Tarragona 2009, "Documenta" series, 11, pp. 194-196; Isabel RODÀ. "Hispania: From the Roman Republic to the Reign of Augustus". In: Jane de R. EVANS (ed.). *A Companion to the Archaeology of the Roman Republic*. Wiley-Blackwell, Chichester, 2013, pp. 523-525. Likewise the synthesis by Josep A. REMOLÀ and Esther RAMON. "Tarraco, origine et évolution d'une ville". In: Pilar SADA and Daniel CAZES (coord.). *Tarraco. Capitale de l'Hispania Citerior*. Musée Saint-Raymond. Toulouse 2006, pp. 31-53.
- [6] François CADIOU. *Hibera in terra miles. Les armées romaines et la conquête de l'Hispanie sous la République (218-45 av. J.-C.)*. Casa de Velázquez, Madrid 2008, pp. 29-33.
- [7] Lately questioned by Ramon JÁRREGA. "Tarraco Scipionum Opus. ¿Escipión Emiliano fundador de Tarraco?". *Butlletí Arqueològic*, no. 26 (2004), pp. 23-66. However, this hypothesis is still uncertain.
- [8] We are referring to the mythic *via Heraklea (via Egnatia) / Ὀδοσ Ἡρακλεία* mentioned by ancient geographers and historians: Timeus of Taormina (*De mirab. acus.*, 85), Polybius (III, 39) and Strabo (III, 4, 9).
- [9] With regard to the equation of Kesse with Tarrakon, see Ricardo MAR *et al.* *Tarraco...*, vol. I, *op. cit.*, pp. 27-46 and 68-71. These authors estimate a city which occupied ten hectares, but this is based on isolated archaeological data located at different orographic levels which may correspond to a port establishment more than reflect a specific part of the city. Cf. M. Isabel PANOSA. *De Kesse a Tarraco*. Consell Comarcal del Tarragonès, Tarragona, 2009, pp. 21-67.
- [10] Jaume NOGUERA, Eduard BLE and Pau VALDÉS. *La Segona Guerra Púnica al nord-est d'Ibèria: una revisió necessària*. Societat Catalana d'Arqueologia, Barcelona 2013, pp. 72-96. The hypothesis of the location of the battle of Cissa in the area of Valls has been put forth by Jordi López; see *El Vallenc* (20-12-2013) and *Archeonea*. *Butlletí electrònic de l'ICAC*, no. 33 (February 2014). Cf. M. Isabel PANOSA, *De Kesse...*, *op. cit.*, p. 69. With regard to the latest Iberian finds, which reaffirm the value of this enclave as a port, see Moisés DÍAZ. "Noves evidències de l'urbanisme romà i ibèric a l'àrea portuària de la ciutat: les intervencions al solar número 18 del carrer Jaume I de Tarragona". In: *Tribuna d'Arqueologia 2007*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 2008, pp. 169-194.
- [11] M. Isabel PANOSA, *De Kesse...*, *op. cit.*, pp. 41-46 and 69.
- [12] In relation to the wall, see the latest contribution by its lead researcher, Theodor HAUSCHILD. "Die römischen Tore des 2 Jhs. v. Chr. in der Stadmauer von Tarragona". In: Thomas SCHATTNER and Fernando VALDÉS (ed.). *Stadttore Batyp und Kunstform / Puertas de ciudades. Tipo arquitectónico y forma artística*. Mainz, Toledo 2003, pp. 153-171. Regarding the historical evolution of the monument and its influence on the urban structure of the contemporary city, see Joan J. MENCHON. *La muralla de Tarragona. Una aproximació*. Societat Catalana d'Arqueologia, Barcelona 2009. For the relief of Minerva,

- see: Wilhelm GRÜNHAGEN. "Bemerkungen zum Minerva-Relief in der Stadtmauer von Tarragona". *Madridider Mitteilungen*, no. 17 (1976), pp. 209-225; Francisco PINA. "Minerva, custos urbis de Roma y de Tarraco". *Archivo Español de Arqueología*, no. 76 (2003), pp. 111-119. For the inscription: CIL II²/14, 841: Géza ALFÖLDY. "Die älteste römische Inschrift der iberischen Halbinsel". *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, no. 43 (1981), pp. 1-12; Borja DÍAZ. *Epigrafía latina republicana de Hispania*. Universitat de Barcelona, Barcelona 2008, pp. 146-148, no. C58.
- [13] Xavier AQUILUÉ, Xavier DUPRÉ, Jaume MASSÓ and Joaquín RUIZ DE ARBULO. "La cronologia de les muralles de Tàrraco". *Revista d'Arqueologia de Ponent*, no. 1 (1991), pp. 271-304.
- [14] François CADIOU. *Hibera in terra miles...*, *op. cit.*, pp. 328-344. David HOURCADE. "Praesidium ou urbs? Réflexions au sujet de la première phase de la muraille de Tarraco (Tarragone)". In: François CADIOU and Milagros NAVARRO (ed.). *La guerre et ses traces. Conflits et sociétés en Hispanie à l'époque de la conquête romaine (IIIe-ier s. A.C.)*. Ausonius, Bordeaux 2014, pp. 319-340, "Mémoires" collection, 36.
- [15] There have even been theories about the existence of an early residential area in the lower part of the city, where there is documentation of urban discordance with the great reform from the late 2nd century BC. Moisés DÍAZ, Josep M. MACIAS and Imma TEIXELL. "Intervencions al carrer Sevilla núms. 12-14. Noves dades per a l'evolució urbana del 'Casc Antic' de Tàrraco". *Butlletí Arqueològic*, no. 27 (2005), pp. 47-103.
- [16] Identified for the first time in Josep M. MACIAS. "L'urbanisme de Tàrraco a partir de les excavacions de l'entorn del Fòrum de la ciutat". In: Joaquín RUIZ DE ARBULO (ed.). *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*. Tarragona 2000, pp. 83-106, "Documents d'Arqueologia Clàssica" collection, 3. This urban planning process has been dated from the late 2nd century BC.
- [17] Cristòfor SALOM. "El *auguraculum* de la Colonia Tarraco". *Archivo Español de Arqueología*, no. 79 (2006), pp. 69-87.
- [18] See Moisés DÍAZ and Josep M. PUCHE. "El proceso de urbanización de la Tarraco republicana: los niveles constructivos del colector principal de la ciudad". *Revista d'Arqueologia de Ponent*, no. 11 (2003), pp. 291-319; Ricardo MAR *et al.* *Tarraco...*, *op. cit.*, vol. I, pp. 162-180. Josep M. PALET and Héctor ORENGO. "The centuriations of the Ager Tarraconensis: Spatial organisation and conceptualisation". In: *Ager Tarraconensis 1. Aspectes històrics i marc natural*. ICAC, Tarragona 2010, "Documenta" series, 16, pp. 121-154.
- [19] Josep A. REMOLÀ and César A. POCIÑA. "La font dels Lleons". In: Pilar SADA (dir.). *Tarraco i l'aigua*. Exhibition catalogue. MNAT, Tarragona 2004, pp. 53-66; Josep A. REMOLÀ and Esther RAMON. "Tarraco, origine...", *op. cit.*, pp. 36-37; César A. POCIÑA. "La fuente monumental de la parcela 30 del PERI 2 de Tarragona". In: Jordi LÓPEZ and Òscar MARTÍN (ed.). *Actes del Congrés Internacional en homenatge a Th. Hauschild (Tarragona 2009)*. *Butlletí Arqueològic*, no. 32 (2010), pp. 619-638; PAT-588; Imma TEIXELL. *La font dels lleons: aproximació a la circulació monetària de Tàrraco (segona meitat del segle II dC - primer quart del v dC)*. Tarragona 2008, pp. 28-29.
- [20] Joaquín RUIZ DE ARBULO, David VIVÓ and Ricardo MAR, "El capitolio de Tarraco. Identificación y primeras observaciones". In: Desiderio VAQUERIZO and Juan F. MURILLO (ed.). *El concepto de lo provincial en el mundo antiguo. Homenaje a Pilar León Alonso*. Vol. I, Córdoba 2006, pp. 391-417; PAT-434; Ricardo MAR, Joaquín RUIZ DE ARBULO and David VIVÓ. "Las tres fases constructivas del Capitolio de Tarragona". In: Jordi LÓPEZ and Òscar MARTÍN (ed.). *Actes del Congrés...*, *op. cit.*, pp. 507-540; Ricardo MAR *et al.* *Tarraco...*, vol. I, *op. cit.*, pp. 162-180.
- [21] Josep A. REMOLÀ. "Tarraco quanta fuit ipsa ruina docet". In: Joaquín RUIZ DE ARBULO (ed.). *Simulacra Romae, Roma y las capitales provinciales del Occidente Europeo*. *Estudios Arqueológicos*. Tarragona 2004, pp. 49-72. Ignacio FIZ and Josep M. MACIAS. "El port modern i la nova població de la Marina". In: Josep M. MACIAS (ed.). *Les termes públiques de l'àrea portuària de Tàrraco. Carrer de Sant Miquel de Tarragona*. ICAC, Tarragona 2004, "Documenta", series, 2, pp. 14-20. Ignacio FIZ and Josep M. MACIAS. "Forma Tarraconis? GIS use for urban archaeology". In: A. FIGUEIREDO and G. VELHO (ed.). *The World is in your Eyes. Proceedings of the XXXIII Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology Conference*. Tomar 2005, pp. 423-427. Ricardo MAR, Joaquín RUIZ DE ARBULO and David VIVÓ, "El capitolio de Tarraco". In: Ioan PISO and Rada VARGA (ed.), *Trajan und seine Städte*, Cluj-Napoca 2015, pp. 37-68.
- [22] We are referring to the structures in *opus quadratum* which do not show the usual megalithic foundation and are positioned in relation with the wall itself (cf. PAT-470 and 474; Ricardo MAR *et al.* *Tarraco...*, vol. I, *op. cit.*, pp. 92-95 and Fig. 46). More problematic is the hypothesis of a *porta marina* just over the weak terraced structures of a ravine which housed the city's main sewer (Ricardo MAR *et al.* *Tarraco...*, vol. I, *op. cit.*, pp. 107-112). These walls are more than 4 metres deep and 60 cm wide; they are made of small stones bonded by clay and laid out to compartmentalise the ravine's filled embankment, as its excavators have revealed. What is more, the timeline of these walls is situated at around the year 100, much later than the final construction of the wall. Moisés DÍAZ, Josep M. MACIAS and Imma TEIXELL. "L'entorn urbà". In: Josep M. MACIAS (ed.). *Les termes públiques...*, *op. cit.*, pp. 76-78; Moisés DÍAZ and Josep M. PUCHE, "El proceso de urbanización...", *op. cit.*, pp. 291-319.
- [23] Ignacio FIZ and Josep M. MACIAS. "L'urbanisme". In: Josep M. MACIAS *et al.* *PAT*, *op. cit.*, pp. 25-40. On the other hand, the use of georeferencing on the historical map and its later superimposition on archaeological planime-

- try enables us to document the continuity of the Roman roadway system, which was reconverted into a web of roads after the late ancient period. This technique has enabled us to identify the urban plots of land in the city's port area: Ignacio FIZ and Josep M. MACIAS. "Forma Tarraconis? GIS...", *op. cit.*, pp. 423-427.
- [24] Few stratigraphic remains have been found here because of the transformations in the great Flavian project. This is an area that extends between 50 and 80 m over sea level and, depending on ancient information, possible walls of *opus siliceum* similar to the base of the wall, functional terraces have been hypothesised (Joan J. MENCHON. *La muralla de Tarragona...*, *op. cit.*, pp. 143-150; RICARDO MAR *et al.* *Tarraco...*, vol. I, *op. cit.*, fig. 91).
- [25] As reported by Enrique ARIÑO, Josep M. GURT and Josep M. PALET. *El pasado presente. Arqueología de los paisajes en la Hispania romana*. Universidad de Salamanca, Salamanca 2004, pp. 172-173. A more recent analysis can be found in Josep M. PALET, Ignacio FIZ and Héctor ORENCO. "Modelación y conceptualización del paisaje romano en el *Ager Tarraconensis*: Tarraco y la centuriación del territorio". In: Cristina CORSI and Frank VERMAULEN (ed.). *Changing Landscapes. The Impact of Roman Towns in the Western Mediterranean. Proceedings of the International Colloquium*, Universidade de Évora, Évora 2010, pp. 167-184.
- [26] CIL II²/14, 988, 991; Jaume MASSÓ. "Inscripció opistògrafa, dedicada a Pompeu i a Escèvola". In: Isabel RODÀ (ed.). *Tarraco porta de Roma*. Exhibition catalogue. Barcelona 2001, p. 73, no. 30; Jaume MASSÓ. "Plaque lapidarie d'un piédestal". In: Pilar SADA and Daniel CAZES (coord.) *Tarraco. Capitale...*, *op. cit.*, p. 86, no. 3.1; Borja DÍAZ, *Epigrafía latina...*, *op. cit.*, pp. 148-149, no. C59.
- [27] We learn this from the brilliant restitution of the fragmentary inscription in *Tarraco* CIL II²/14, 977, made by Géza ALFÖLDY, "Wann wurde Tarraco römische Kolonie?". In: G. PACI (ed.). *Epigrafai. Miscelanea Epigrafica in onore di Lidio Gasperini*. Macerata 2000, pp. 3-22. Cf. Jaume MASSÓ. "Inscripció dedicada al patró de la colònia *Tarraco*". In: Isabel RODÀ (ed.). *Tarraco, porta...*, *op. cit.*, p. 79, no. 39; Borja DÍAZ, *Epigrafía latina...*, *op. cit.*, pp. 149-150, no. C60. Regarding the patrons of Empúries: Géza ALFÖLDY, "*Cnaeus Domitius Calvinus, patronus von Emporiae*". *Archivo Español de Arqueología*, no. 50-51 (1977-1978), pp. 47-54; Isabel RODÀ. "Els lloctinents de Juli Cèsar, primers patrons d'Empúries". *Empúries*, no. 48-50 (1986-1989), vol. II, pp. 246-249; Borja DÍAZ. *Epigrafía latina...* *op. cit.*, pp. 165-168, no. C80-82.
- [28] Ricardo MAR *et al.* *Tarraco...*, vol. I, *op. cit.*, pp. 216-220; Jordi LÓPEZ. "César contra Pompeyo. *Glandes inscriptae* de la batalla de Ilerda (49 aC)". *Chiron*, no. 43 (2013), pp. 431-457; Jordi LÓPEZ. "*Glandes inscriptae* a l'ager *Tarraconensis*". In: Jordi LÓPEZ (ed.). *Tarraco Biennial. Actes del 1er Congrés Internacional d'Arqueologia i Món Antic. Govern i societat a la Hispània romana, novetats epigràfiques. Homenatge a Géza ALFÖLDY (Tarragona 2012)*. Tarragona 2013, pp. 175-184.
- [29] Géza ALFÖLDY. "Introducción histórica". In: Xavier DUPRÉ (ed.). *Las capitales provinciales de Hispania 3. Tarragona, colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco*. Rome 2004 (Catalan translation, Tarragona 2008), p. 8; Isaías ARRAYÁS. *Morfología histórica del territorio de Tarraco (ss. III-I a.C.)*. Barcelona 2005, pp. 72-86. Cf. Géza ALFÖLDY. "Tarraco, capital de la Hispània Citerior". *Kessé*, no. 28 (1999), pp. 7-12; Géza ALFÖLDY. "Tarraco, capital de la província més gran de l'Imperi romà". In: Isabel RODÀ (ed.). *Tarraco, porta...*, *op. cit.*, pp. 26-28.
- [30] Géza ALFÖLDY. *Fasti Hispanienses*. Wiesbaden 1969, pp. 3-66. In the excavations in Ca la Garsa (Plaça dels Àngels / Plaça Rovellat) in Tarragona, the upper left corner of a pedestal was found, which can be attributed to the governor *Rutilius Pudens Crispinus* whom until now we have only known through an inscription in Rome: CIL II²/14, 992a (Géza ALFÖLDY, *ibid.*, pp. 59-60).
- [31] See note 40.
- [32] Antonio GARCÍA Y BELLIDO. "Nacimiento de la legión VI Gemina". In: *Legio VII Gemina (León 1968)*. León 1970, pp. 303-329; Albino GARZETTI. "Legio VII Hisp(ana)". In: *Legio VII...*, *op. cit.*, pp. 331-336; Patrick LE ROUX. *L'armée romaine et l'organisation des provinces ibériques d'Auguste à l'invasion de 409*. Paris 1982, pp. 132, 140, 151-152 and 314; Juan J. PALAO, *Legio VII Gemina (Pia) Felix. Estudios de una legión romana*. Universidad de Salamanca, Salamanca 2006, pp. 44-51.
- [33] Géza ALFÖLDY. "Introducción històrica", *op. cit.*, pp. 8-9; Joaquín RUIZ DE ARBULO. "Tarraco. Escenografía del poder, administración y justicia en una capital provincial romana (s. II a.C. - II d.C.)". *Empúries*, no. 51 (1998), pp. 31-61.
- [34] Duncan FISHWICK. "The Altar of Augustus and the Municipal Cult of Tarraco". *Madriider Mitteilungen*, no. 23 (1982), p. 223; Isaías ARRAYÁS. "Tarraco, omphalós del món grecoromà. L'ambaixada de Mitilene a Tarraco". In: Marta PREVOSTI, Jordi LÓPEZ and Josep GUITART (ed.). *Ager Tarraconensis 5. Actes del Simposi Internacional (Tarragona 2010)*, ICAC, Tarragona 2013, "Documenta" series, 16, pp. 425-435.
- [35] Géza ALFÖLDY. *Tarraco...*, *op. cit.*, p. 38.
- [36] Andrew BURNETT, Michel AMANDRY and Pere Pau RIPOLLÈS. *Roman Provincial Coinage I. From the Death of Caesar to the Death of Vitellius (44 BC-AD 69)*. London and Paris 1992, pp. 104-105, no. 218, 221, 225 and 231; Pascal CAPUS. "Sesterce de l'atelier monétaire de Tarraco". In: Pilar SADA and Daniel CAZES (coord.). *Tarraco. Capitale...*, *op. cit.*, p. 91, no. 3.6; Duncan FISHWICK. "The Altar...", *op. cit.*; Duncan FISHWICK. *Precinct, Temple, Altar in Roman Spain. Studies in the Imperial Monuments of Mérida and Tarragona*. Abingdon 2013; Joaquín RUIZ DE ARBULO, Ricardo MAR, Javier DOMINGO and Ignacio FIZ. "Etapas y elementos de la decoración arquitectónica en el desarrollo monumental de la ciudad de Tarraco (s. II a.C. - I d.C.)". In: Sebastián F. RAMALLO (ed.). *La decoración arquitectónica en las ciudades romanas de Occidente (Cartagena 2003)*. Murcia 2004, pp. 123-126;

- Joaquín RUIZ DE ARBULO. “El altar y el templo de Augusto en la Colonia Tarraco. Estado de la cuestión”. In: José Miguel NOGUERA (ed.). *Fora Hispaniae. Paisaje urbano, arquitectura, programas decorativos y culto imperial en los foros de las ciudades hispanorromanas*. Murcia 2009, pp. 155-189, “Monografías del Museo Arqueológico de Murcia” collection, 3.
- [37] Joaquín RUIZ DE ARBULO. “El altar y el templo...”, *op. cit.*, pp. 155-189.
- [38] With regard to the costs, cf. Ricardo MAR and Patrizio PENSABENE. “Financiación de la edilicia pública y cálculo de los costes del material lapídeo: El caso del foro superior de Tarraco”. In: Jordi LÓPEZ and Òscar MARTÍN (ed.). *Actes del Congrès...*, *op. cit.*, pp. 345-413, fig. 18. Regarding the debateable location of the altar in front of the temple to Augustus, this was discussed for the first time in Patrizio PENSABENE and Ricardo MAR. “Il tempio di Augusto a Tarraco. Gigantismo e marmo lunense nei luogui di culto imperiale in Hispania e Gallia”. *Archeologia Classica*, vol. 61, no. 11 (2010), pp. 243-308, fig. 27. Later the issue was revisited in Ricardo MAR and Patrizio PENSABENE. “Financiación de la edilicia...”, *op. cit.*, fig. 18; RICARDO MAR *et al.* *Tarraco...*, vol. I, *op. cit.*, pp. 345-348, especially fig. 225, p. 369.
- [39] Jean-Pierre BOST, Manuel MARTÍN-BUENO and Jean-Michel RODDZ. “L’Aquitaine et le Nord de l’Hispanie sous les empereurs Julio-Claudiens”. In: *L’Aquitaine et l’Hispanie septentrionale à l’époque julio-claudienne. Organisation et exploitation des espaces provinciaux. IVe Colloque Aquitania (Saintes 2003)*. Bordeaux 2005, pp. 17-50. On the 15th and 16th of November 2007 there was an interesting colloquium entitled “Hispania et Gallia: deux provinces de l’Occident Romain” at the Colegio de España in Paris. Cf. Isabel RODÀ. “Hispania en las provincias...”, *op. cit.*; Isabel RODÀ. “Hispania: From the Roman Republic...”, *op. cit.*
- [40] Isabel RODÀ. “El papel de Agripa en la trama urbana de la Hispania augustea”. In: Antonio RODRÍGUEZ COLMENERO (coord.). *Los orígenes de la ciudad en el noroeste hispánico (Lugo 1996)*. Vol. I. Lugo 1998, pp. 275-293; Isabel RODÀ “La figura de Agripa en Hispania”. In: *Arqueología militar romana en Europa (Segovia 2001)*. Segovia 2005, pp. 319-331; Jean-Michel RODDZ. “Agripa y la Península Ibérica”. *Anas*, no. 6 (1993), pp. 111-126 (Spanish translation of the French paper published in *Il bimillenario di Agrippa*, Genova 1990, pp. 57-81). A good recent synthesis on this stage is by Joaquín L. GÓMEZ-PANTOJA. “Hispania romana: de Escipión a los visigodos”. In: Eduardo SÁNCHEZ-MORENO (coord.). *Protohistoria y Antigüedad de la Península Ibérica*. Vol. II. *La Iberia prerromana y la Romanidad*. Madrid 2008, pp. 450-469.
- [41] Marta PREVOSTI and Antoni MARTÍN (ed.). *El vi tarraconense i laietà: ahir i avui*. ICAC, Tarragona 2009, “Documenta” series, 7.
- [42] Judit CIURANA and Josep M. MACIAS. “La ciudad extensa: usos y paisajes suburbanos de Tarraco”. In: Desiderio VAQUERIZO (ed.). *Las áreas suburbanas en la ciudad histórica*. Córdoba 2010, pp. 309-334, “Monografías de arqueología cordobesa” collection, 18; Ricardo MAR *et al.* *Tarraco...*, vol. I, *op. cit.*, pp. 242-326.
- [43] Ada CORTÉS. “L’arquitectura domèstica a Tarraco. Època tardorepublicana i altimperial”. In: Jordi LÓPEZ and Òscar MARTÍN (ed.). *Actes del Congrès...*, *op. cit.*, pp. 569-594.
- [44] Xavier AQUILUÉ. “Arquitectura official”. In: Xavier DUPRÉ (ed.). *Las capitales provinciales...*, *op. cit.*, pp. 42-46.
- [45] See note 20.
- [46] Ricardo MAR, Joaquín RUIZ DE ARBULO. “Tribunal/Aedes Augusti. Algunos ejemplos hispanos de la introducción del culto imperial en las basílicas forenses”. In: Julián GONZÁLEZ and Javier ARCE (ed.). *Estudios sobre la Tabula Siarensis*. Madrid 1988, pp. 277-304, “Anejos de Archivo Español de Arqueología” collection, IX; Joaquín RUIZ DE ARBULO *et al.*, “El Capitolio de Tarraco...”, *op. cit.*; PAT-439.
- [47] Eva María KOPPEL. *Die römischen Skulpturen von Tarraco*. Berlin 1985, pp. 32-51, no. 44-74; Eva María KOPPEL. “El foro municipal de Tarraco y su decoración escultórica”. In: *Actas del XVII CNA (Logroño 1983)*. Zaragoza 1985, pp. 841-857; Eva María KOPPEL. “Retratos de Tiberio y de Nero Caesar en Tarragona”. In: Pilar LEÓN and Trinidad NOGALES (ed.). *Actas de la III Reunión sobre escultura Romana en Hispania (Córdoba 1997)*. Madrid 2000, pp. 81-91; Eva María KOPPEL. “La escultura”. In: Xavier DUPRÉ (ed.). *Las capitales provinciales...*, *op. cit.*, pp. 117-118; Joaquín RUIZ DE ARBULO *et al.*, “Etapas y elementos...”, *op. cit.*, pp. 135-138.
- [48] Eva María KOPPEL. “Relieves arquitectónicos de Tarragona”. In: Walter TRILLMICH and Paul ZANKER (ed.). *Stadt und Ideologie. Die Monumentalisierung hispanischer Städte zwischen Republik und Kaiserzeit (Madrid 1987)*. München 1990, pp. 327-340; Eva María KOPPEL. “La escultura”, *op. cit.*, p. 118; Xavier DUPRÉ. “Los arcos honoríficos de Tarraco”. In: *La ciudad en el mundo romano. Actas del XIV Congreso Internacional de Arqueología Clásica (Tarragona 1993)*. Vol. 2. Tarragona 1994, pp. 177-188; Joaquín RUIZ DE ARBULO *et al.*, “Etapas y elementos...”, *op. cit.*, pp. 138 and 398, fig. 8; Marc LAMUÀ, David VIVÓ, Ricardo MAR and Joaquín RUIZ DE ARBULO. “La fachada oriental de la basílica forense de Tarraco. El monumento de los cautivos y el *chalcidicum* de culto imperial”. In: Trinidad NOGALES and Isabel RODÀ (ed.). *Roma y las provincias: modelo y difusión. Actas del XI Coloquio Internacional de Arte Romano Provincial (Mérida 2009)*. Vol. II. Rome 2011, pp. 863-872; Ricardo MAR *et al.*, *Tarraco...*, vol. I, *op. cit.*, pp. 268-278.
- [49] Xavier DUPRÉ. “Edificios de espectáculo”. In: Xavier DUPRÉ (ed.). *Las capitales provinciales...*, *op. cit.*, pp. 55-60; Josep M. MACIAS *et al.*, PAT, *op. cit.*, pp. 119-127; Joaquín RUIZ DE ARBULO, David VIVÓ and Ricardo MAR, “El capitolio de Tarraco...”, *op. cit.*, p. 392, fig. 1, and p. 410, fig. 16; Joaquín RUIZ DE ARBULO *et al.*, “Etapas y elementos...”, *op. cit.*, pp. 127-132 and 145; Ricardo MAR *et al.*, *Tarraco...*, vol. I, *op. cit.*, pp. 286-317.

- [50] Eva María KOPPEL and Isabel RODÀ. "Escultura decorativa de la zona nororiental del *conventus Tarraconensis*". In: Jaume MASSÓ and Pilar SADA (ed.). *Actes de la II Reunió sobre Escultura Romana a Hispània (Tarragona 1995)*. Tarragona 1996, pp. 135-139, fig. 1-3; Jaume MASSÓ. "Fragments d'un vas monumental decorat". In: Isabel RODÀ (ed.). *Tarraco, porta..., op. cit.*, p. 81, no. 41; Jaume MASSÓ. "Morceau, en deux fragments, de la partie supérieure d'un vase monumental décorée de motifs végétaux". In: Pilar SADA and Daniel CAZES (coord.) *Tarraco. Capitale..., op. cit.*, p. 101, no. 4.6.
- [51] Eva María KOPPEL. "Esculturas del teatro romano de Tarragona". In: *Actas del Simposio: El teatro en la Hispania romana*. Badajoz 1982, pp. 139-152; Eva María KOPPEL. *Die römischen Skulpturen..., op. cit.*, pp. 13-32, no. 1-43; Eva María KOPPEL. "La escultura". *op. cit.*, pp. 116-11; Ricardo MAR, Joaquín RUIZ DE ARBULO, David VIVÓ, Javier DOMINGO and Marc LAMUÀ. "La *scaenae frons* del teatro de Tarraco. Una propuesta de restitución". In: Sebastián F. RAMALLO and Nicole RÖRING (ed.). *La 'scaenae frons' en la arquitectura teatral romana (Cartagena 2009)*. Murcia 2010, pp. 189-197; Ricardo MAR *et al.*, *Tarraco..., vol. I, op. cit.*, pp. 318-321.
- [52] Josep M. MACIAS. "Els banys termals a Tàrraco: *urbs otium*". In: Pilar SADA (dir.). *Tarraco i l'aigua, op. cit.*, pp. 69-80; Josep M. MACIAS. "L'arquitectura termal a Tarraco i el seu territori: reflexions sense resposta". In: Jordi LÓPEZ and Òscar MARTÍN (ed.). *Actes del Congrés..., op. cit.*, pp. 541-567; Moisés DÍAZ, Montse GARCÍA, Josep M. MACIAS and César A. POCIÑA. "Elementos arquitectónicos del área termal pública del puerto de Tarraco". In: Sebastián F. RAMALLO (ed.). *La decoración arquitectónica..., op. cit.*, pp. 447-449; Josep M. MACIAS *et al.* *PAT, op. cit.*, p. 223 for the references baths and p. 102, no. 355 for the baths on Carrer Apodaca.
- [53] SUETONIUS, *Augustus* 81; Enrique GOZALBES. "Los baños y la curación de Octavio Augusto en Tarraco". In: *Termalismo antiguo. I Congreso Peninsular (La Rioja 1996)*. Madrid 1997, pp. 241-246.
- [54] Maria ADSERIAS, César A. POCIÑA and Josep A. REMOLÀ. "L'hàbitat suburbà portuari de l'antiga Tàrraco. Excavacions al sector afectat pel PERI 2 (Jaume I-Tabacalera)". In: Joaquín RUIZ DE ARBULO (ed.). *Tarraco 99..., op. cit.*, pp. 137-154; Josep A. REMOLÀ and Albert VILASECA. "Intervencions arqueològiques al PERI-2, sector Tabacalera, de Tarragona". In: *Tribuna d'Arqueologia 1997-1998*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 2000, pp. 77-95; César A. POCIÑA and Josep A. REMOLÀ. "Nuevas aportaciones al conocimiento del puerto de Tarraco (*Hispania Tarraconensis*)". *Saguntum*, no. 33 (2001), pp. 85-96; Josep M. MACIAS *et al.* *PAT, op. cit.*, pp. 221-222 for the references to the port contained in the publication; Josep Anton REMOLÀ. "El suburbi portuari de Tarraco". In: Jordi LÓPEZ and Òscar MARTÍN (ed.). *Actes del Congrés..., op. cit.*, pp. 595-518. Cf. note 19 for the fountain.
- [55] The only important action in the upper part of the city was the town square, where almost one-fourth of the land was for the circus arena (PAT-238). The findings so far include the decontextualised recovery of a set of terracotta reliefs and antefixes decorated with characteristic motifs from the Augustan era. Their quality enables us to hypothetically associate them with the *princeps*' residence in Tarraco (Jordi LÓPEZ and Lluís PIÑOL. *Terracotes arquitectòniques romanes. Les troballes de la plaça de la Font (Tarragona)*. ICAC, Tarragona 2008, "Hic et Nunc" series, 4); Jordi LÓPEZ, Lluís PIÑOL and Víctor REVILLA. "La producción tarraconense de lastras Campana". In: Jordi LÓPEZ and Òscar MARTÍN (ed.) *Actes del Congrés..., op. cit.*, pp. 637-670.
- [56] Rocío AYERBE, Teresa BARRIENTOS and Félix PALMA (ed.). *El foro de Augusta Emérita. Génesis y evolución de sus recintos monumentales*. Mérida 2009, "Anejos de Archivo Español de Arqueología" collection, LIII; Desiderio VAQUERIZO and Juan F. MURILLO. "Ciudad y suburbia en Corduba. Una visión diacrónica (siglos II a.C. - VII d.C.)". In: Desiderio VAQUERIZO (ed.). *Las áreas suburbanas..., op. cit.*, pp. 455-522.
- [57] Géza ALFÖLDY. "*In omnes provincias exemplum: Hispanien und das Imperium Romanum*", *Hispania Terra Omnibus Felicior (Cividale 2001)*. Pisa 2002, pp. 183-199; Duncan FISHWICK. "The Temple of Augustus at Tarraco". *Latomus*, no. 58 (1999), pp. 121-138; Duncan FISHWICK. *Precinct, Temple..., op. cit.*; Isabel RODÀ. "Documentos e imágenes de culto imperial en la Tarraconense septentrional". In: Trinidad NOGALES and Julián GONZÁLEZ (ed.). *Culto Imperial: política y poder (Mérida 2006)*. Rome 2007, pp. 743-748; Isabel RODÀ. "Espacios de representación en los foros de Hispania". In: José Miguel NOGUERA (ed.). *Fora Hispaniae..., op. cit.*, pp. 69-87.
- [58] Andrew BURNETT *et al.* *Roman Provincial Coinage..., op. cit.*, pp. 104-105, no. 219, 222, 224 and 226; Pascal CAPUS. "Sesterce de l'atelier...", *op. cit.*, p. 90, no. 3.5.
- [59] The most important archaeological and museological results of the actions performed under the central nave of the cathedral of Tarragona between 2007 and 2011 are compiled in: Josep M. MACIAS, Joan J. MENCHON, Andreu MUÑOZ and Imma TEIXELL. "La construcción del recinto imperial de Tarraco (*provincia Hispania Citerior*)". In: Jordi LÓPEZ and Òscar MARTÍN (ed.). *Actes del Congrés..., op. cit.*, pp. 423-479; Josep M. MACIAS, Andreu MUÑOZ, Antonio PEÑA, Míriam RAMON and Imma TEIXELL. *Praesidivm, Templvm et Ecclesia. Les intervencions arqueològiques a la Catedral de Tarragona (2010-2011). Memòria d'una exposició temporal*. Tarragona, 2012. Regarding the costs of crafting the marble materials, see Ricardo MAR and Patrizio PENSABENE. "Financiación de...", *op. cit.*, pp. 345-413.
- [60] Josep M. MACIAS *et al.* "La construcción del recinto...", *op. cit.*; Josep M. PUCHE, Josep M. MACIAS and Ignazio FIZ. "Proyecciones urbanísticas". In: Josep M. MACIAS *et al.*, *PAT..., op. cit.*, pp. 40-46.
- [61] Josep M. MACIAS *et al.* *PAT, op. cit.*, p. 222 for the numerous references contained in the book on the square and

- space of worship of the *concilium*; Joaquín RUIZ DE ARBULO *et al.* “Etapas y elementos...”, *op. cit.*, pp. 142-143.
- [62] Géza ALFÖLDY. “Drei städtische Eliten im römischen Hispanien”. *Gerión*, no. 2 (1984), pp. 193-238.
- [63] Xavier DUPRÉ. *L’arc romà de Berà (Hispania Citerior)*. Roma 1994, “Monografias de la EEHAR” collection, 20; Géza ALFÖLDY. “Der römische Bogen über der Via Augusta bei Tarraco (Arc de Berà) und seine Inschrift”. *Klio*, no. 78 (1996), pp. 158-170. CIL II²/14, 2332; Diana GOROSTIDI, *Ager Tarraconensis 3. Les inscripcions romanes*, Tarragona 2010. “Documenta” series, 16, p. 63; Isabel RODÀ, “Lucius Licinius Sura, hispanus”. In: Ioan PISO and Rada VARGA (ed.), *Trajan... op. cit.*, pp. 21-35.
- [64] Géza ALFÖLDY. *Flamines Provinciae Hispaniae Citerioris*. Madrid 1973, “Anejos de Archivo Español de Arqueología” collection, 6; CIL II²/14, 1109-1199. Isabel RODÀ. “La promoción de las elites en las ciudades del *conventus Tarraconensis*”. In: Francisco Javier NAVARRO (ed.), *Pluralidad e integración en el mundo romano*. Pamplona 2010, pp. 178-179.
- [65] Géza ALFÖLDY. *Flamines...*, *op. cit.*, pp. 94-97; CIL II²/14, 1176-1186.
- [66] Cf. notes 46 and 47.
- [67] The forum-theatre route has been skilfully reconstructed in works like *Bilbilis* (Calatayud); see Manuel MARTÍN-BUENO. “El Culto Imperial en el Valle del Ebro”. In: Trinidad NOGALES and Julián GONZÁLEZ (ed.), *Culto Imperial...*, *op. cit.*, pp. 731-734. See a more general overview in Pierre GROS, “Théâtre et culte imperial en Gaule Narbonnaise et dans la Péninsule Ibérique”. In: Walter TRILLMICH and Paul ZANKER (ed.), *Stadt und Ideologie...*, *op. cit.*, pp. 381-390.
- [68] Rosa COMES and Isabel RODÀ (ed.). *Scripta manent. La memòria escrita dels romans*. Exhibition catalogue. MAC, Barcelona 2002, p. 241; Isabel RODÀ. “Documentos e imágenes de culto imperial en la Tarraconense septentrional”. In: Trinidad NOGALES and Julián GONZÁLEZ (ed.), *Culto Imperial...*, *op. cit.*, pp. 745-748; Isabel RODÀ. “Espacios de representación en los foros de Hispania”. In: José Miguel NOGUERA (ed.), *Fora Hispaniae...*, *op. cit.*, pp. 69-87; CIL II²/14, 1226.
- [69] Cf. note 51.
- [70] Cf. note 50.
- [71] CIL II²/14, 851; Carmen CASTILLO. “Un trienio de epigrafía latina en Hispania: logros y perspectivas”. In: *Unidad y pluralidad en el mundo antiguo. Actas del VI Congreso Español de Estudios Clásicos (Sevilla 1981)*. Vol. I. Madrid 1983, pp. 101-124; Rosa COMES and Isabel RODÀ (ed.), *Scripta manent...*, *op. cit.*, p. 228, no. 66.
- [72] Later the emperor Hadrian restored the *aedes Augusti* (Spartianus, *Hadrianus*, 12, 3). After that, Septimius Severus wrote that he dreamed that “*primo sibi dici, ut templum Tarraconense Augusti, quod iam labebatur, restitueret*” (Spartianus, *Septimius Severus*, 3, 4-5).
- [73] Géza ALFÖLDY. “Desde el nacimiento hasta el apogeo de la cultura epigráfica de Tarraco”. In: *Actas del I Congreso Internacional de Historia Antigua. La Península Ibérica hace 2000 años*. Valladolid 2002, pp. 61-74; Géza ALFÖLDY. “Sociedad y epigrafía en Tarraco”. In: Sabine ARMANI, Bénédicte HURLET-MARTINEAU and Armin STILOW (ed.), *Epigrafía y sociedad en Hispania durante el Alto Imperio*. Alcalá de Henares 2004, pp. 159-176, “Acta Antiqua Complutensia” collection, IV; Eva M. KOPPEL and Isabel RODÀ. “Escultura decorativa...”, *op. cit.*, pp. 141-147.
- [74] Joaquín L. GÓMEZ-PANTOJA. *Hispania romana...*, *op. cit.*, pp. 447-449.
- [75] Géza ALFÖLDY. *Fasti Hispanienses*, *op. cit.*, p. 16. Isabel RODÀ, “La Tarragona de mitjan segle i dC”. In: Josep M. GAVALDÀ, Andreu MUÑOZ and Armand PUIG (eds.), *Pau, Fructuós i el cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII)*, Tarragona 2010, pp. 93-95.
- [76] CIL II²/14, 992; Patrick LE ROUX, *L’armée romaine...*, *op. cit.*, p. 151.
- [77] Eugène CIZEK. *Néron*. Paris 1982, pp. 396-400.
- [78] Eugène CIZEK. *Néron*, *op. cit.*, pp. 393-395; Antonio GARCÍA Y BELLIDO. “Nacimiento de...”, *op. cit.*, pp. 305-318; Juan J. PALAO. *Legio VII Gemina...*, *op. cit.*, pp. 51-52; Jacques SANCERY. *Galba ou l’armée face au pouvoir*. Les Belles Lettres, Paris 1983, pp. 47-56.
- [79] Cf. Joaquín L. GÓMEZ-PANTOJA. *Hispania romana...*, *op. cit.*, pp. 447-449; Antonio GARCÍA Y BELLIDO. “Nacimiento de...”, *op. cit.*, pp. 318-321; Juan J. PALAO. *Legio VII Gemina...*, *op. cit.*, p. 51.
- [80] Antonio GARCÍA Y BELLIDO. “Nacimiento de...”, *op. cit.*, pp. 325-328, attributes some of them to *Tarraco*. In turn, in Carol HUMPHREY, Vivian SUTHERLAND and Robert Andrew Glendinning CARSON. *The Roman Imperial Coinage I.2*. London 1984, pp. 217-219 and 232-236, when examining the issue of Galba’s coins, they always leave the question of whether the mint was actually in *Tarraco*, as questioned by H. Mattingly in *BMC I*. We hope that the thesis on coins in *Tarraco* currently being written by I. Teixell will shed further light on this issue and help us to reach more definitive conclusions.
- [81] Fred S. KLEINER. “The Arch of Galba at Tarragona and Dynastic Portraiture on Roman Arches”. *Madridrer Mitteilungen*, no. 30 (1989), pp. 239-252. See, too, Xavier DUPRÉ. “Los arcos honoríficos...”, *op. cit.*, pp. 185-187.
- [82] Josep M. MACIAS. “La ciudad arqueológica en el área catalana ante la irrupción del Islam”. *Zona Arqueológica*, no. 15 (2011), pp. 103-117; Josep M. MACIAS. “La medievalización de la ciudad romana”. In: Josep M. MACIAS and Andreu MUÑOZ (ed.), *Tarraco christiana ciuitas*, ICAC, Tarragona 2013, “Documenta” series, 24, pp. 123-147.
- [83] Josep M. MACIAS, Jaume MORERA, Oriol OLESTI and Imma TEIXELL. “Crisi o invasió? Els francs i la destrucció parcial de Tàrraco al s. III”. In: Jordi VIDAL and Borja ANTELA (ed.), *Mas allà de la batalla. La violència contra la població en el Mundo Antiguo*. Pórtico. Zaragoza 2013, pp. 193-214. For the report closest to the deeds, see the chronicle by Eusebius, an early 4th century author whose works we can still read through a translation by Saint Jerome (*Germanis Hispanias obtinentibus, Tarracón expugnata est, Breviarium*, 8, 9, 2).

- [84] Financing of a public facility by a notable when they land a job which bears the name of the donor with the inscription “De sua pecunia fecit”. CIL II²/14, 921. Géza ALFÖLDY. *Las inscripciones monumentales del Anfiteatro de Tarraco*. RSAT. “Tarraco Archaeologica” series, 2. Tarragona 2012.
- [85] Judit CIURANA, Josep M. MACIAS, Andreu MUÑOZ, Imma TEIXELL and Josep M. TOLDRÀ. *Amphitheatrum, Memoria Martyrum et Ecclesiae. Les intervencions arqueològiques a l’Amfiteatre de Tarragona (2009-2012)*. ICAC, Tarragona 2013. Taller Escola d’Arqueologia de Tarragona. *L’amfiteatre romà de Tarragona, la basílica visigòtica i l’eglésia romànica*. “Memòries d’excavació” series, 3. Tarragona 1990.
- [86] Jordi LÓPEZ. *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tàrraco. El temple septentrional i el complex martirial de Sant Fructuós*, “Documenta” series, 4, ICAC, Tarragona 2006. Judit CIURANA and Josep M. MACIAS. “La ciudad extensa: usos y paisajes suburbanos de Tarraco”. In: Desiderio VAQUERIZO (ed.). *Las áreas suburbanas...*, *op. cit.*, pp. 309-334; Josep M. MACIAS and Andreu MUÑOZ (ed.). *Tarraco christiana ciuitas, op. cit.*, pp. 191-197.
- [87] Which mentions the existence of a church and a *secretarium*, in addition to a meeting hall with some sessions open to the public; they also mention the first monastic practices near the city. Josep AMENGUAL. “Vestigis d’edificia a les cartes de Consenci i Sever”. In: *III Reunió d’Arqueologia Cristiana Hispànica (Maó 1988)*. Barcelona 1992, pp. 489-499.
- [88] Josep M. MACIAS *et al.* “La construcció del recinto...”, *op. cit.*; Josep M. MACIAS, Andreu MUÑOZ and Imma TEIXELL. “Arqueologia a la nau central de la Catedral de Tarragona”. In: *Tribuna d’Arqueologia 2010-2011*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 2012, pp. 151-173.
- [89] Theodor HAUSCHILD. “Algunas observaciones sobre la construcció de la sala-aula situada detrás de la Catedral de Tarragona”. In: Jordi LÓPEZ and Òscar MARTÍN (ed.). *Actes del Congrés...*, *op. cit.*, pp. 313-344.

BIOGRAPHICAL NOTES

Josep Maria Macias holds a PhD in Geography and History from the Universitat de Barcelona (1999). His scholarly research has focused on the territory and city of Tarragona from the classical period until the early Middle Ages, with studies centring on urban planning and architecture and ceramics, and the development of multimedia contents to document and disseminate the historical heritage. He has extensive experience in the field through private activity (1993-2002) and, since 2003 he has been a researcher at the Institut Català d’Arqueologia Clàssica and the coordinator of the *Tarraco* programme. He teaches in the Master’s in Archaeology (URV/UAB/ICAC) and in programmes in other disciplines (ETSA/URV and INSAF/FTC).

Isabel Rodà holds a Bachelor’s in Ancient History from the Universitat de Barcelona (1970) and a PhD in Ancient History from the Universitat Autònoma de Barcelona (1974). She has served as the conservator of the Museu d’Història de Barcelona (1976) and is current on leave from her post as Chair in Archaeology at the Universitat Autònoma de Barcelona, where she has been since 1993, and as visiting professor at Harvard University (2004). She was the director of the Institut Català d’Arqueologia Clàssica from 2007 to 2012. She is the author of more than 200 studies published as articles, lectures and books.

Gothic painting in the Catalan-speaking lands between the 14th and 15th centuries

Rosa Alcoy*
Universitat de Barcelona

Received 3 February 2014 · Accepted 20 April 2014

ABSTRACT

Gothic painting in the Catalan-speaking lands evolved over a dense fabric left by 13th century art, which had gradually shed its Byzantine legacies. By the year 1300, the Byzantine model had clearly become a thing of the past, murals were still the primary technique and panel and miniature paintings were beginning to gain ground. Over the magnificent backdrop of the reign of Jaume II, the second quarter of the 14th century became a golden age for the Catalan Gothic and a foundational period for the subsequent painting tradition. The workshop of Ferrer Bassa, who was cognizant of the culture of Giotto and his Tuscan colleagues, received commissions from the court, while the art cultivated in Pisa and Siena was being interpreted by several studios of extraordinary interest in the Kingdom of Mallorca. The Italianising profile of painting survived the bubonic plague (1348), although painters like Destorrents, the Serra brothers, Valldebriga and Llorenç Saragossa were taking numerous of its aspects in new directions. In the last few decades of the 14th century, the expectations of local studios grew and the number of centres capable of producing quality painting multiplied. Barcelona remained prominent with Lluís Borrassà, Guerau Gener, Joan Mates and Jaume Cabrera, but it lost its hegemony as Valencia summoned an indisputable series of leading figures, including Pere Nicolau, Gherardo Starnina, Marzal de Sax, the Gonçal Perises, Miquel Alcanys and Jaume Mateu, who gave prominence to the international Gothic, which was also practised by the schools and studios in Castellón, Morella, Tortosa, Tarragona, Lleida, Girona, Perpignan and Mallorca. Based on the latest and most significant contributions to the subject, this article will survey the most famous painting from a highly creative period, which takes us from 1300 until the early decades of the 15th century.

KEYWORDS: Gothic painting, altarpiece, mural, manuscript illustration, Catalonia, Valencia, Mallorca, 14th century painting

Just as happened with Romanesque painting, Catalan Gothic painting converged with the new European artistic trends without too much delay. After a trial period when the old traditions remained in place, a solid tradition would coalesce with a rather original personality which would branch out into different schools and embark upon its own pathways in Valencian and Mallorcan painting.¹ To highlight the most important moments in Gothic painting in these lands, its history has traditionally been divided into four main stages: linear Gothic or Franco-Gothic (13th to 14th centuries), Italo-Gothic or the Italianising period (14th century), international Gothic (14th to 15th centuries) and Flemish Gothic, or Gothic with generically Flemish roots (15th century).² This is not the ideal place to review the suitability and content of each of these descriptions, nor is it the moment to more deeply explore how the styles are broken down into peri-

ods despite the clear complexity found in the major centres in the Catalan-Aragon Crown. However, it is important to appreciate the huge significance of the painting projects during the reign of Alfonso the Chaste in order to understand the subsequent dynamics. The works like those coming from the ateliers of the Masters of Avia or Sixena ushered in the great 12th century Anglo-Byzantine creations while also paving the way for new Roman, Germanic and Franco-Flemish painting models.³ Upon the groundwork laid by the different tendencies with Byzantine roots, a new stage took shape which was described as linear because of certain stylistic predispositions which stress the contour of the figures and colour in isolation.

Given the time period chosen for this article, we shall focus on the paintings from the second linear Gothic, defined as a specific orientation of the style in 1300 and later. Yet we should not ignore the fact that, within the second quarter of the 14th century, Ferrer Bassa, a painter trained in the new 14th century painting methods created by Giotto and other Italian masters, demonstrated his esteem of the art of 1200, which he displayed at least in the minia-

* **Contact address:** Rosa Alcoy, Universitat de Barcelona, Faculty of Geography and History, Carrer Montalegre, 6. 08001-Barcelona.
E-mail: rosaalcoy@ub.edu

tures of the *Saltiri anglocatalà de París*, a work he completed and enhanced.⁴ After focusing on the Italianising Bassian and post-Bassian stages and examining their Mallorcan and Valencian alternatives, we shall primarily examine the early international Gothic, a sophisticated art form that absorbed the preceding formulas yet also, in clear confluence with more northern traditions, would spread unbridled within the geographic sphere encompassed by this article. Bearing in mind the earlier tradition, it is not surprising that the Catalan-speaking lands would be fertile ground for welcoming, adapting and showcasing the prime values of this courtly current, which favoured the stylisation of reality and striking chromatic forms.

THE LINEAR GOTHIC OF 1300

The first stage which fell fully within the Gothic, which was open to all sorts of outside influences, took root in Catalonia, the kingdom of Mallorca and Valencia in different episodes. At that time, the ties were solidifying with northern Europe, where some of the more attractive solutions to the new Gothic would leave their mark, as were the ties with the Occitanian lands, Aragón and Navarra. The linear Gothic shows us a rich, variegated artistic reality which fills most of the 13th century and even stretches into the early decades of the 14th century. Despite certain continuities, the timespan assigned to the linear Gothic enables us to distinguish between the early episodes (early linear Gothic) linked to a gradual abandonment of the Byzantine formulas and the development of an epic subject matter reflecting recent historical events, clearly up-to-date and from the 13th century, and a later period (the second linear Gothic), which after around 1300 fluctuated between courtly stylisations very common to the northern Gothic and a new narrative and formal density which, especially in the Italian centres, led to a purposeful reconquest of the volume of figures and the creation of new concepts of space, with a concomitant adaptation and updating of the preceding painting techniques.⁵ Catalonia would remain in dialogue with the southern world, but in those early years of the 1300s, the new developments from the north were what truly came to the fore.

The experiments with the more advanced linear Gothic, or the 14th century linear Gothic, offer us a wide range of significant works in all spheres of painting, although what truly stand out are murals, a creative sphere which had been quite prominently present in the preceding periods but had lost prominence as the 14th century progressed and large altarpieces took over the walls of churches. The painting from the first half of the century shows a highly dynamic scenario in which royal commissions led to the introduction of the major new currents. During the reign of Jaume II (1291-1327), whose first marriage was to Blanca of Anjou, some of the northern formulas which had shaped the avant-garde in the kingdoms of France and England clearly started to penetrate,

although one could also note that their expression had been adapted to the Mediterranean setting, where they competed with other models. These trends were visible in multiple productions that help us to understand the importance not only of the major mendicant centres but also of the royal monasteries like Sixena, the world of the Benedictines and Cistercians and the canonical sees. Important remains of a mural still exist in Sant Domènec church in Puigcerdà; with its sophistications and expressive stylisations, it engenders very notable pictorial creations that could be classified within this second linear Gothic. However, they may be nothing other than a vestige of other similar undertakings, most of them lost, in the majority of the Franciscan and Dominican foundations in Catalonia, Valencia and Mallorca. A series of quality creations related to the world of Languedoc and Provence also lead us to the magnificent stained glass windows in the chancel of the cathedral of Barcelona, which were rendered during the time of the Bishop Ponç de Gualba (1303-1334) and show fascinating commonalities with the art of Toulouse.⁶

After around 1300, Mallorca and Catalonia were receptive to artistic expressions linked to Italian painting from the same period. On the island of Mallorca, there is a prominent panel with stories from the Passion of Christ and Franciscan themes linked to Santa Clara convent of Mallorca (Museu de Mallorca); this work has Roman stylistic roots reminiscent of some of the murals in the basilica of Saint Francis of Assisi, among other sources.⁷ On the other hand, the works and models rendered by the powerful crafters of illuminated manuscripts from the city of Bologna spread in a highly peculiar artistic context.⁸ Therefore, the linear period brought to life an art form that pleases us with varied experiments which often give rise to hybridisation, either stylistic or iconographic, based on its main referents. Thus, we cannot fail to mention the Italianising styles, alternative to the discoveries of Giotto and his colleagues, which were manifested in Tuscan art from the studios and schools of Cimabue, Memmo di Filippuccio and Duccio di Buoninsegna.⁹ This must be one of the reasons the Giottesque model reached here late and conquered our land, as we shall see, throughout the third decade of the 14th century.

The great books of the *Usatges i Constitucions de Catalunya*, which outlined the Corts Catalanes (Catalan Courts) and the customs and laws in force, shaped a unique legal discourse which was illustrated by the top miniaturists in the linear and Italianising Gothic. The *Golden Haggadah* at the British Library in London is one of the richest manuscripts from the period, a Hebrew commission that expands the perspective on the courtly context in which some of the copies of the *Usatges* were promoted. They shape an exceptional corpus of noble and royal codices which includes books like the one commissioned by the Montcada family, a work which came to be owned by the city of Lleida and is held at its 'Paeria' town hall; or the rich example of ms. Lat. 4670 A at the BHF in Paris, with three significant interventions by illustrators,

one of which has been associated with the main master behind the *Golden Haggadah*.¹⁰ In this context, it is appropriate to speak about the linear Gothic workshop of the Montcada family in Lleida, which had an original style that featured freehand drawing, created soft figures and took an interest in borders. After all, over the course of the 1330s and 1340s the new Italian culture was being imposed on the family's commissions, as well as on the miniatures of the other great legal manuscripts, such as the *Llibre verd de Barcelona* and *Gratum's Decretum* of London. We should not forget that Elisenda of Montcada married Jaume II and in her widowhood was in charge of the Clarissan monastery in Pedralbes, founded in 1326, a key point of reference for understanding the development of painting with Italian roots.¹¹

The handful of altarpieces that can be dated from the first 25 years of the century are small in size,¹² such as the fragments from Sant Jaume de Frontanyà or the altarpiece of Santa Margarida in Vilobí d'Onyar, which was actually rendered for the cathedral of Girona. We should stress the importance conferred upon murals during this entire period, as can clearly be seen in the 'Seu Vella' or Old Cathedral of Lleida and the cathedral of Tarragona, or in towns like Valencia, Perpignan, Puigcerdà, L'Arboç or Terrassa, and as also documented in the palaces and monasteries of Barcelona. Some paintings on wooden panels, including notably the prior's chair from Sixena (Museu Diocesà de Lleida), also remind us of the versatility of the studios which, in this case, point to some mural remains from the cloister of the monastery of Pedralbes. The panels from Vallbona de les Monges (MNAC), which can be dated from sometime after the 1330s, are the outcome of a controversial commission which gave rise to a two-sided work, despite other viable hypotheses for reconstructing the whole, and a style that reflects the linear Gothic tinged with a rich Italian-Byzantine culture with Tuscan roots that was well-known in Mallorca and quite plausibly in Valencia as well.¹³ This current is represented by the stained-glass windows in the leading cathedrals of Catalonia (Barcelona, Girona, Tarragona) and can also be found in the murals in the chapel of the Onze Mil Verges (Eleven Thousand Virgins) in the cathedral of Tarragona.¹⁴ The willows on the Saint Thecla reliquary in the cathedral of Tarragona and the panel depicting the Virgin Mary in Sant Llorenç church in Lleida pose unique problems which lead us first to two wonderful paintings on canvas and secondly to an image of the Virgin Mary which can also be associated with the world of the stained-glass window makers and muralists working in Avignon or Navarra, including Juan Oliver.

THE BASSAS AND THE NEW STYLES WITH ITALIAN ROOTS

The painting that is the most similar to the Pisan and Sienese models, and not foreign to the Franco-Flemish

world either, reveals a rich artistic vein in Mallorca, but in this case what predominates is the Italian imprint. A new world of painting unfolded on the island thanks to the productions emanating from the *Mestre dels Privilegis* (Master of the Privileges), an old name that described the prime painting school on Mallorca in the 14th century which encompassed the activity of numerous masters. Even though these artists are difficult to single out given the multiple problems inherent in distinguishing their individual contributions, the Sienese stained-glass window maker Matteo di Giovanni and other painters were working on Mallorca, including primarily the figure of Joan Loert or Lloert (Johannes de Luerts), the author of numerous altarpieces meant for the cathedral of Mallorca.¹⁵ Regardless of whether or not Joan Lloert was the most outstanding of the possible Masters of the Privileges, the fact is that we can witness the development of a fairly coherent style which characterises the second quarter of the century on the island kingdom, with more than one remarkable personality.¹⁶ This world can be seen in stained-glass windows, panel painting, murals and manuscripts, or on several of them together.¹⁷ This style, represented by the Santa Eulàlia and Santa Quitèria altarpieces in the cathedral of Mallorca, must presumably have reflected the centres on the continent, as we can see in some mural fragments from the cathedral of Narbonne and assume for Perpignan and Montpellier as well. The double chapel in the palace of the kings of Mallorca¹⁸ still conserves traces of murals with architectural, calligraphic and plant motifs that prove the magnitude of the lost mural schemes from earlier periods. They may be similar to the ones in the royal chapel of Mallorca or Bellver castle painted by Francesc Cavaller and other masters which the documentation also mentions. The productions from 1300, either murals or painted ceiling beams,¹⁹ must have been preceded by creations similar to works like the ones in Barcelona by the workshop called the *Mestre de la Conquesta de Mallorca* (Master of the Conquest of Mallorca), applied to both religious and civilian themes, which evolved from Anglo-Byzantine forms to forms that are more closely similar to the northern culture developed in around 1300.

The creation of a series of coherent painting schools, grounded upon the activity of powerful studios led by local masters or painters from other places with their own characteristic output, is one of the milestones which would gradually gain visibility in different Catalan-speaking lands after the second quarter of the 14th century, when the arrival of Giottesque Italian styles was the primary phenomenon worth noting. Yet this does not mean to deny that this trend had been anticipated by previous periods, when the limited documentary references do not support the equally scant works that have reached us today.

In this new period, the policy of the Crown of Catalonia-Aragón in the Mediterranean served the process of updating the pictorial language based on direct dialogue with the Italian centres. The relationship was intense and had particular repercussions in the Catalan-speaking

lands²⁰ within a process that also promoted the trade routes and ties with the kingdom of Naples, without forgetting the Catalans' opposition to the Genovese and Pisan interests in the most important island locations. Mallorca, Sardinia and Sicily all served as bridges consolidating the traditional artistic ties with the Italian world or creating new ones, especially with Pisa and Naples. At this time of change, plentiful documentation reveals the names of the most brilliant painters and enables us to situate and name a long series of productions either conserved or lost.²¹ We learn that the ateliers accepted all sorts of commissions and thus produced murals, altarpieces or illustrated books in the same workshops. This trend, which still existed in the early Italianising period, shifted after the second half of the 14th century, when the commissions to great altarpiece specialists increased and the world of the miniaturists began to become a more exclusive, closed realm (Arnau de la Pena) which would produce interesting works yet ones that were less ambitious than the major commissions from the previous period.²² As is logical, a highly relevant exception which reveals multiple activities should be taken into account, namely king's painter Ramon Destorrents, a miniaturist as well who in 1361 was even commissioned to paint a sphere constructed by Ramon de Planes with the themes of the zodiac, the planets and the constellations.²³

In its late stages, the modalities of the linear Gothic, which still adhered to the world of the parishes and some canonical worlds, tended to coexist with the creations generated by the art derived from Giotto and other Tuscan painters, which the court promoted with its commissions. The Italian model might have been a hallmark then which ended up being a widespread form only in the time after the bubonic plague. Ferrer Bassa is the main figure in this innovative discourse. There were other important personalities in his orbit who acted in parallel and independently, such as the *Mestre de l'Escrivà* (Master of the Scribe) of Lleida, or who were immersed in the affairs of the workshop he directed, which leads us to Arnau Bassa, a pseudo-Ferrer Bassa and the Catalan *Mestre de Baltimore* (Master of Baltimore).²⁴ Delimiting the styles of all these painters is no easy job, and there are still divergent theories regarding their real entity and strict catalogues. Beyond the logical discussions on their profiles, we can state that Ferrer Bassa was the main ambassador of the new Giottesque style after his apparent sojourn in Italy. Until his death in the mid-14th century, the painter accepted and supervised numerous commissions from Alfonso the Benign and Peter the Ceremonious. The author of the illustrations in the lost *Usatges* (1333), his work moves between the world of the great luxury books promoted by the royalty (*Saltiri anglocatalà de París, Libre d'hores de Maria de Navarra*),²⁵ with a brilliant nearby context (*Decretum Gratini de Londres*) which does not exclude the Jewish world (*Maimònides de Copenhaguen...*), and the painting of the most important altarpieces of his day, those which had presided over the

Palatine chapels in cities like Barcelona, Mallorca, Perpignan, Lleida and Zaragoza. Ferrer Bassa painted beautiful and extraordinarily subtle figures for altarpieces, although we cannot exclude the participation of his atelier as well, just as we can note the participation of numerous hands in the most important books he was commissioned to illuminate.

Among the meagre remains of the royal altarpieces, some panels conserved in Lisbon and Mallorca which were part of the set meant for the main altar in the Saint Anne chapel in Mallorca's Almudaina have become the cornerstone of our studies of this workshop. They must have been part of a large altarpiece, today partly destroyed, which the Bassas left unfinished upon their death and was then concluded in Ramon Destorrents' atelier (1358). In fact, for many years this output was considered the exclusive work of Ramon Destorrents, which seriously complicated attribution of the Saint Mark altarpiece (Santa Maria de Manresa) to Arnau Bassa, which Gudiol had recognised as by Destorrents. Even though it has been accepted that this was the commission from the shoemakers of Barcelona to the son of Ferrer Bassa, according to a document dating from 1346, and that the altarpiece located in Manresa today was the one meant for the shoemakers' chapel in the cathedral of Barcelona, the stylistic relationship with the panels in the Almudaina and the Barcelona set clearly demonstrate that the Bassas' intervention in the Mallorcan altarpiece was not negligible.²⁶ Therefore, in the design and facture of the Mallorcan altarpiece, we can detect the Bassas' intervention and corroborate the fame that Arnau earned in his father's studio as a painter of altarpieces and illuminator. What is more, the quality of the set on Mallorca is added proof of the acknowledged importance of Ferrer Bassa's workshop during the early years of the reign of Peter the Ceremonious.

However, for many years the only documented work by Ferrer Bassa was the murals in the Saint Michael chapel in Pedralbes, commissioned for the first time in 1343 but not finished until 1346, after the contract was renewed and signed the same year.²⁷ The particularities of these paintings, which came at the end of the painter's career, had distanced the expert critics from the main codices illuminated by the workshop, with which no strict correspondence had been established, not even a chronological one.²⁸

Fortunately, the discoveries made in the last few decades have enabled us to reconsider this point of view and tend to integrate the Bassas' works into a diversified range of options within a dynamic atelier, from which we cannot exclude the commission from the Clarissans or illuminated books either.²⁹ There are clear ties between the murals and the panel depicting the Coronation in Bellpuig, a dense work in its Italian referents and only known today through black and white photographs, despite the fluctuations in facture due to the workshop. Even though it had given rise to the invention of an anonymous artist,

FIGURE 1. One of the images of the *Saltiri-anglocatalà de Paris*. It is a work by Ferrer Bassa, the Catalan representative of post-Giotto art with a northern influence as well.

the Coronation can be regarded as a crucial item in Ferrer Bassa's catalogue of works, just like his miniatures in the *Saltiri anglocatalà de Paris*, the *Maimònides de Copenhaguen* and part of the *Llibre d'hores de Maria de Navarra*, in addition to the severely damaged remains of an altarpiece of Saint Paul, plausibly identifiable as a commission from the Montcada family, a Man of Sorrows known by photographs and several other fragmentary expressions which remain today.

The *Llibre d'hores de Maria de Navarra* is doubly interesting because it interplays the art of Ferrer Bassa with that of his workshop and shows us the personal pathways he traversed, without ignoring his coordination of complex works.³⁰ The same can be said of the *Morgan Polptych* in New York, a portable altarpiece devoted to the joys and sorrows of Mary in which Jesus is the main figure, which shows the subtleties of which these masters were capable in around 1340-1345.³¹

Analysing Ferrer Bassa's training leads us to the main Tuscan and Adriatic schools. We should not lose sight of the fact that the resemblances with the Coronation of Bellpuig led works by Urbino or in the Mombaroccio sanctuary to be attributed to him.³² In the painter's history, which is ridden with uncertainties, we cannot omit the fact that Giotto and his colleagues were active in Naples in around 1328-1332,³³ a city that might plausibly have been a stage in Ferrer Bassa's journey around Italy at a time near his return.³⁴ Alternatively, it is fairly clear that his younger collaborators also necessitate an analysis of eve-

FIGURE 2. Miniature work by the *Mestre de l'Escribà* (Master of the Scribe), *Usatges* of the 'Paeria', or town hall, of Lleida. Alfonso the Magnanimous opened the Courts called in Montblanc in 1333.

FIGURE 3. Mural from St. Miquel chapel in the Monastery of Pedralbes (Barcelona) by Jaume Ferrer Bassa (1346). Jesus is being abused after being condemned by Caiaphas and before his death on the cross.

rything that happened in the non-Florentine Tuscan style by Duccio, Simone Martini and the Memmis and the workshops active in Pisa. Pisan painting and illuminated manuscripts, not to mention the crucial importance of its sculpture, explain the oeuvre of the *Mestre de l'Escrivà* (Master of the Scribe) of Lleida and, based on the creations of this wonderful painter, the output of the Catalan Master of Baltimore, who is directly linked to the Bassas for more than one reason.³⁵

The 1340s must have been the time when these new directions were gaining momentum, which requires us to consider the proximity of Avignon, where Simone Martini and his more talented colleagues, including the *Mestre dels Àngels Rebels* (Master of the Rebel Angels), beckon us to survey the discoveries from one of the top workshops of the period. The school we refer to as Bassian created a powerful, unique image for Catalan painting in the second quarter of the 14th century. Works like the Saint James altarpiece at the Jonqueres monastery in Barcelona (Museu Diocesà de Barcelona), or the Saint Mark or Saint Anianus altarpiece, or the Saint Anne and the Virgin Child panels from the Almudaina altarpiece (Museu Nacional de Arte Antiga of Lisbon) give us a sense of the models of courtly extraction that were the most highly valued and followed by subsequent ateliers. The Catalan triptych by the Master of Baltimore reveals a master similar to the Bassas who might plausibly have taken over finishing the main altarpiece in Santa Maria de Poblet, a great work from which panels are conserved in Barcelona

(MNAC) and the Fogg Art Museum in Cambridge. This project must have coloured the royal pantheon that Peter the Ceremonious promoted, which took shape in the 14th century Cistercian monastery.³⁶

The death of Ferrer and Arnau Bassa, probably because of the bubonic plague, left a major void that would primarily affect the discourse of court painting. Nonetheless, the Bassas had created a school of their own and left several working disciples, which prevents us from positing a radical break. In any event, we should not underestimate the interpretative problems posed by the fact that royal commissions and other types of orders merged whose stylistic and iconographic schemas were adapted to new needs and context. After 1350, we can imagine a renewal of the spheres and destinations of the orders, which pivoted around two main areas: Ramon Destorrents's atelier and the Serra brothers.

PAINTING AFTER THE BLACK DEATH

The Black Death of 1348 affected Europe and European art in general: the death of the leading masters is one unquestionably important reason, but we should also note in affairs of change the suffocation of some trends and the imposition of a different view of reality. Some of the previous formal experimentations regarding space were halted, and there was a tendency to create more synthetic, abstract episodes articulated so that they would quickly

reach a public that was supposed to be able to easily appreciate the essential meaning of the images.³⁷ This process arose without sacrificing the symbolism and the articulation of several complex programmes that enabled worship to grow and resized and expanded the circles devoted to the main figures in the parade of saints. This is a pathway not bereft of exceptions, and yet nonetheless it conferred more density on liturgical and symbolic parameters at the expense of narrative aspects or the cumulative experience in other dimensions of the system of representation.

Ramon Destorrents' atelier took off where the Bassas' left off, and we already know that he was commissioned to complete several royal altarpieces that had been left unfinished. As a master skilled in all fields of painting, it is difficult to define Destorrents' art,³⁸ and his pictorial language tended to resemble that of the early Serras, given that Pere Serra was indeed an apprentice in his workshop between 1357 and 1360.³⁹ His intervention in the Almudaina altarpiece, the predella or the panel devoted to Saint Onuphrius and the hermitages, conserved in the cathedral of Barcelona, perhaps a work begun by the Bassas and finished in Destorrents' atelier, in addition to several richly illustrated manuscripts such as the *Breviari d'amor de Londres* and some miniatures in the *Pontifical de Narbona*,⁴⁰ are all key factors in connecting his output with the catalogue of the so-called *Mestre de Rubió* (Master of Rubió), the author of the large altarpiece depicting the Coronation in Mare de Déu de Santa Maria in Rubió (*in situ* and the Museu Episcopal de Vic). Destorrents' painting and that of his workshop, as complex as the facture of the London *Breviari*, shapes an original stylistic profile that can be distinguished from that of the Serras without entirely giving up the Bassian propositions which grounded painting after the bubonic plague in the mid-14th century. However, Destorrents also shows glimpses of his closeness with Avignon and again the rising influence of certain powerful French currents.⁴¹ In his creations, we can detect the attraction he felt towards Matteo Giovannetti from the city of the Popes, without losing sight of the brilliant school of painters and miniaturists in Paris. These Parisian works, as they headed towards Normandy or the English-speaking world, also recommend a comparative study of the creations of the stained-glass window maker Guillem de Letumgard, visible in Tarragona and especially in the cathedral of Girona.⁴²

The courtly milieu must have been one of the Serras' inspirations when they took the younger brother, Pere, to the workshop of the king's painter, Ramon Destorrents. The start of the workshop that took shape in the atelier of Francesc Serra (1350-1361) is not at all clear; numerous theories coexist regarding its personality, but beyond these issues we must posit a progression of his ambitions and reach over the land which diverge from the initial discourse.⁴³ The fact that Francesc Serra's atelier could plausibly accept a commission from Henry of Trastàmara, the bastard brother of Peter I of Castile, is also one way of re-

leasing Destorrents and concentrating him on the commissions from Peter the Ceremonious.⁴⁴ The development of the atelier, despite occasional connections with the world of the court and the enigmatic Bartomeu Bassa, did not end up being centred around the court, and its work was instead more prodigious in the context of the cathedrals, parishes, canonical churches and monasteries, creating altarpieces of renowned sweep and interest.⁴⁵ Jaume Serra and (1358-1390) Pere Serra (1357-1406) were the most famous of the brothers, with an attractive personal output that can be established based on large documented works. The Resurrection altarpiece in Sant Sepulcre in Zaragoza (1381) by Jaume, and the altarpieces depicting the Holy Spirit and Saints Bernard and Bartholomew in Manresa by Pere (1394-1395)⁴⁶ enable us to discern the individual contributions of these painters in a later era beyond the output of an atelier which encompassed all of Catalonia and other areas within the Crown. Altarpieces like the ones in Sixena monastery (MNAC), the ones devoted to Saint Stephen in Castellar del Vallès and in Gualter (MNAC), and productions like the ones meant for Tortosa, Sant Cugat del Vallès, Abella de la Conca, Sant Llorenç de Morunys and once again Sant Sepulcre in Zaragoza shape a vast catalogue which must be joined by a series of important fragments conserved in different museums and collections, such as the panels in Palermo, Syracuse and the Annunciation in the Pinacoteca di Brera in Milan, in addition to vestiges of a large altarpiece of Christ and the Virgin Mary found in Curullada (Museu Diocesà i Comarcal de Solsona)⁴⁷ and an admirable panel devoted to Christ before Pontius Pilate conserved in the Museu de Vic, in addition to other remarkable panels in the Museu Maricel of Sitges. We are able to reconstruct the scenario because enough works are conserved, and those that remain reveal the coherence and desires of the period.⁴⁸ However, we must still undertake a study of the whole and a critical revision of the established catalogues.

From Barcelona, the Serras dominated the second half of the 14th century as the most productive and influential atelier of the period. In fact, the workshop left an important mark on Valencia and Roussillon as well, where the members of the Baró family worked,⁴⁹ as well as on masters who, like Jaubert Gaucelm, had been trained with Pere Serra according to an apprenticeship contract from 1393. Yet we should not lose sight of other painters working in Catalonia in the 14th century, including the authors of the Our Lady of the Star altarpiece in the cathedral of Tortosa, Joan de Tarragona and the so-called *Mestre de Santa Coloma de Queralt* (Master of Santa Coloma de Queralt).⁵⁰ In Valencia, figures as disputed as Llorenç Saragossa and Francesc Serra II reveal a particular Italianism with offshoots from the Barcelona school, which left room for other painters and after 1400 must have featured in a prolific, different end of an era⁵¹ en route to a revamping that stormed onto the scene with undeniable force.

FIGURE 4. Holy Spirit altarpiece in the cathedral of Manresa by Pere Serra (1393-1394).

Despite this, the Serras were not the only prominent masters in 14th century Barcelona. In addition to the painters who furthered their careers in Valencia and Castellón, we should also mention Pere de Valldebriga, originally from Aragón and possibly the author of the Annunciation altarpiece or the Saint Gabriel altarpiece in the cathedral of Barcelona,⁵² which is sometimes attributed to Lluís Borrassà. We should also mention Francesc Comes, who was working in Mallorca⁵³ and may plausibly have been from Valencia, and we can trace other Mallorcan creations whose facture is not always identical, such as the world shaped by the Master of Bishop Galiana, resembling Pere Marçol (1362-1410),⁵⁴ whose activity should be joined by that of yet other painters working in Girona such as Joan Filell, Miquel Font, Ramon Gilabert and Joan Daurer,⁵⁵ who signed various altarpieces. Valldebriga, who had an atelier in Barcelona and hailed from Montsó, became prominent on the Catalan scene after 1368 and remained active until 1406. His painting, which took shape in contributions alien to the Serras' school, reached as far as Lleida and Aragón and once again leads us to look to the Italian centres until a effortless convergence with the early international Gothic, as the work of Pere Serra would also achieve.

A GLIMPSE AT THE FIRST INTERNATIONAL GOTHIC

While the demand rose and the works multiplied following the schemas of a 14th century Italianism that was drawing close to its end, Pere Nicolau (doc. 1390-1408) became one of the spearheads of the new painting cultivated in Valencia, where his stylised, evanescent shapes created a school. The city became a prime centre for altarpieces⁵⁶ where masters of diverse orientations and origins congregated, including the Florentine Gherardo Starnina, the creator of reflective, ponderous art over a fabric of Giottesque roots, and the German-Flemish Marzal de Sax, or Sas, who was expressive, bold in his approaches and masterful with colour.⁵⁷ They were joined by Jaume Mateu, the nephew of Pere Nicolau, the presumptive Gonçal Peris and Gonçal Peris Sarrià,⁵⁸ Miquel Alcanyís and Guerau Gener, with their own, always multi-coloured, impetuous styles suggestive of fantastical worlds, limited to subjects related to religiosity and to the demands of the day, yet with an admirable potential and artistic brilliance. They were joined by a powerful Italian tradition with a spirit more similar to what we find once again in the great French-Flemish and Germanic courts.⁵⁹

The international Gothic created fascinating artistic currents that were articulated by the different workshops within the Catalan-Aragonese Crown in a profitable dialogue that took place both on the continent and at different sites around the islands.⁶⁰ Paradoxically, given the plethora of local workshops, the international Gothic is one of the times of strongest cohesion among the different painting schools in the Catalan-speaking lands. This sense of unity emerged over the backdrop of affinity with the different European schools, which obligates us to consider the major contributions to painting visible in the best illuminated manuscripts from the period. For example, it is easy to see the exchanges between the world of the Valencia and Barcelona illustrators in a record of connections that confirms what can also be seen in the world of altarpieces. The proposals from the second Trecento, still heavily borne by the Italian stylistic model, were left behind as the often shocking or unexpected approaches of the great international paintings gained ground. In Barcelona, the Trecento cycle concluded without an acute stylistic crisis, especially if we bear in mind the prime role of Lluís Borrassà and the message of continuity promoted by some of the collaborators in Pere Serra's atelier, such as Pere Vall and Jaume Cabrera, who became famous heads of ateliers in this new period of the Gothic.⁶¹ Joan Mates, too, seems to have been trained in this context, but his career led him to cultivate a more intrepid style in his shapes which resembles that of some Valencian masters and the stained-glass maker Nicolau de Maraia.

Having survived the destruction wrought by the Black Death (1348-1350), and after a period of partial changes, the international Gothic reinforced the separation of specialities yet intensified collaborations between artists and led to a stage known for its brilliant, spectacular results which gives total priority to the altarpiece in all its possible formulations: painting, sculpture or mixed. Regardless of whether it was through the Catalan, Valencian or Mallorcan schools, these structures serving religious needs came to the fore as the preferred medium for Gothic painting, although we should not forget the fate of other kinds of works which utilise miniature techniques,⁶² such as enamel, stained glass, embroidery and painted fabrics.⁶³ The dynamic fostered by the altarpieces gained ground in late Gothic episodes in the Catalan-speaking lands.

Starting in the waning decades of the 14th century, there was an intense proliferation of local painting schools with considerable artistic importance.⁶⁴ After 1400, some of the major Barcelona and Valencia ateliers had created unique profiles within the new current and even managed to project themselves all over the land, but we cannot deny the competition from the ateliers that cropped up in other places. New individuals with character sprang up, and painters and stained-glass makers from elsewhere in Europe, marked by the milieus from which they hailed, even reached the main centres. Nicolau de Maraia and his workshop updated trends within the Barcelona school

and then projected their output to other places around Catalonia. Even though it did not lose importance, Barcelona did lose its hegemony in a period when Valencia became the nerve centre of Gothic painting, while other workshops active in the archbishopric of Tarragona or the bishoprics of Lleida, Girona, Tortosa, Castellón, Perpignan, Elna and the City of Mallorca accepted important commissions. Each zone had its own masters and workshops with characteristic circles that interacted with each other and multiplied, and even sometimes linked up with the worlds of sculpture and gold-work as well. While the Borrassà clan remained active in Girona and a school was created in Lleida with two key figures, Pere Teixidor and Jaume Ferrer,⁶⁵ the painting workshops along Spain's entire Mediterranean coast kept up intense correspondence which did not marginalise inland centres and workshops but did reveal the preponderant currents and sources throughout the entire vast coastal and island region.⁶⁶ Painters like Guerau Gener and Bernat Despuig concatenated different Valencian and Catalan workshops during a stage when Valencia was germinating one of the most powerful painting schools in the international Gothic. Altarpieces were still the main output of the ateliers, and the bishoprics of Barcelona, Lleida and Tortosa and the archbishopric of Tarragona were fed with local and foreign commissions.

Lluís Borrassà reached Barcelona from Girona in the 1480s in the midst of a second Italianising period.⁶⁷ He left behind his family workshop, which would remain active in Girona until the end of the international Gothic, where the personality of Francesc Borrassà is also prominent. Lluís' first stage of activity may have filled the void left by Ramon Destorrents and Llorenç Saragossa, although the Serras' workshop still continued to operate full speed. The first Borrassà is known thanks to the altarpieces meant for Vilafranca del Penedès in a context which provided him with commissions from the mendicant orders, which were favoured by the monarchs. The altarpiece of the Virgin Mary and Saint George in the Sant Francesc convent in Vilafranca dates from this time, and it fostered contacts with Mallorca and led the freed slave Lluç Borrassà to join the atelier after he had finished his stint on the island upon the death of the head of the atelier. The most famous creations from the Barcelona atelier date from a period which brings us into the 1400s, and they primarily include large hagiographic altarpieces with complex iconography; one of the best-conserved ones is the Saint Claire altarpiece in Vic (Museu Episcopal de Vic), a work that brings us back to the mendicant orders. We should also note the predella from the set meant for Sant Domènec in Manresa and the Saint Peter altarpiece in Terrassa, without forgetting the painter's notable series of creations for the dioceses of Barcelona, Girona and Tarragona. Borrassà's oeuvre filled the first quarter of the century while the painter oversaw a complex atelier with an intricate web of relationships with other paintings and workers behind it. A skilled master of colour, Lluís Bor-

rassà stood out for being an effective painter who combined a sound Italianising base with the fresh ideas characteristic of the art of 1400. The quality of Guerau Gener's mature output is on par; this painter had a short biography and was probably trained in Valencia in the 1390s and momentarily returned to Catalonia in around 1400 to paint the Saint Bartholomew and Saint Isabel altarpiece in the cathedral of Barcelona.⁶⁸ His renewed collaboration with the best Valencian painters largely explains the style of the large Marian altarpiece on the main altar in Santes Creus, whose primary parts are conserved in Tarragona and Barcelona.⁶⁹

Barcelona was the home to other ateliers, including the one owned by Joan Mates,⁷⁰ a painter who shifted between the glorification of material wealth and an elegant mysticism that can be glimpsed in the commissions received from some nobles and especially the canons associated with cathedrals like the ones in Barcelona and Huesca.⁷¹ Jaume Cabrera was a bit more conventional, but his catalogue is extensive and serves as proof of his success.⁷² In Tarragona, the core made up of the circle of Mateu and Pasqual Ortoneda and their family clan is represented by numerous Marian altarpieces, including the large altarpiece in the chapel of Solivella castle and the set conserved in Cabassers.⁷³ With a radius of action that reached La Segarra and Urgell, Ramon de Mur gained prominence as the author of the large altarpiece in Santa Maria de Guimerà and a panel depicting the Virgin Mary nursing Jesus from Cervera (MNAC). He was a fan of a fairly peculiar colour range that he applied in a highly personal style.⁷⁴

We know that in the last phase of his career, Lluç Borrassà returned to Mallorca, where he was commissioned to paint the central panel in the vision of the deceased Christ in Pollença. After around 1400, the island was revealing different artistic realities articulated within the international Gothic, represented by anonymous painters like the *Mestres de Montsió* and *Santa Eulàlia* (Masters of Montsió and Santa Eulàlia). These painters were faithful to the patterns of the new current⁷⁵ yet showed a strong Italian dimension that softened some of the harsher dimensions of their style.

Despite the importance of the multiple centres located in the Principality and the islands, when we speak about the international Gothic, Valencia deserves to be spotlighted because of the discoveries by a series of painters who were capable of rendering extraordinarily high-quality works. Indeed, they revived the artistic scene of that city and other places, since their influence can be perceived around the Crown and they received very important commissions from centres outside of Valencia. The larger Virgin Mary altarpiece for the cathedral in El Burgo de Osma and others around Aragón on the borderlands evinced the potential of these painters. With Pere Nicolau at the helm, who was known for being the author of the altarpiece documented in Mare de Déu de Sarrión (Teruel), they broke the moulds of 14th century art still ap-

pearing on some of the altarpieces from the late 14th century in centres like Villahermosa del Río.⁷⁶ Despite its flaws, the altarpiece in Sarrión, which dates from 1404, shows the sophistication of Nicolau's art as the indisputable master of contrasting tones and precisely executed details.⁷⁷ This art spread to royal productions such as the recently-reconstructed polyptych of the Seven Joys of Mary meant for the monastery of Valdecris.⁷⁸ He was also a creator of surprising looks and attitudes and was capable of extracting the materiality of his figures in order to integrate them into a highly personal world without diluting the visual and narrative efficacy of the scenes, which often show sweeping landscapes. By the late 14th century, the altarpiece of the Joys of Mary, now conserved in the Museo de Bellas Artes of Bilbao, shows episodes of exceptional quality which proved to have a wide radius of influence and revamped the iconographic schemes of the day. The standard depiction of the Virgin of Humility changed patterns after 1400 based on the proposals by Nicolau and other masters working around him. Jaume Mateu (1402-1453) was his nephew and the heir to his workshop, but his figure still remains too obscure, even though he has been associated with a panel in an altarpiece that the painter had contracted in 1430 for the parish church of Cortes de Arenoso in Castellón,⁷⁹ and despite the fact that several altarpieces have been attributed to him, such as the Saint Michael altarpiece in the Museo de Bellas Artes of Valencia or the Saint Valery altarpiece in the parish church of Vall d'Almonesir.

The altarpiece by Bonifaci Ferrer, or the Seven Sacraments (1396-1398),⁸⁰ helps us to recall Gherardo Starnina's presence on the Iberian Peninsula and his ties to Valencia, even though the authorship of this unique altarpiece is somewhat confused as it involves art sources from diverse origins and requires us to consider the Italian's relationship with local painters, including most importantly Miquel Alcanyís. Starnina's workshop was also involved in other works, like the predella depicting topics from the Passion of Christ in El Collado d'Alpont, and especially the fracture of the panel of the Final Judgement in Munich,⁸¹ whose origin has been the subject of inquiry in many recent studies.⁸²

Andres Marzal de Sax, in clear contact with Germanic painting, was active in around 1390 to 1410 and must have been the main painter of the Saint George altarpiece in the chapel of the confraternity of Centenar de la Ploma (Victoria & Albert Museum, London). This exceptionally ambitious work, in which some of his fellow painters in his atelier also participated, shows all his expressive capacities with a vivid sense of shapes and movement which range from the harsher, more grotesque, tense registers of the martyr to other scenes with the formal softness of the faces of the princess, Saint George and the angels surrounding the no less mild figures of the Virgin Mary and Child. This expressive flexibility characterises the master who, despite his taste for stylised forms, did not dilute volumes and endowed the bodies of his figures with a life-

like density. His collaboration with the Catalan Guerau Gener is a fascinating question that affects how we can interpret the Doubt of Saint Thomas in the cathedral of Valencia, a documented panel which should point to the results of the altarpiece that Guerau Gener painted later for the main altar in Santes Creus and which Lluís Borrassà must have concluded after his death. The Saint George altarpiece in Xèrica, which follows some of his stylistic patterns, has been documented in a recent study.⁸³ Marzal would remain in touch with the Perises, Gonçal Peris and Gonçal Peris Sarrià (or Peris de Sarrià), and he could not have been unaware of the work of Pere Nicolau or Starnina, although his profile remained independent and confident, influencing Valencian painting and even some Aragonese painters, including the one known as the *Mestre de Restacón* (Master of Restacón, Zaragoza).

The Holy Cross altarpiece at Sant Domènec church in Valencia (Museu de Belles Arts of Valencia), recognised as the work of Miquel Alcanyís, once again stands out for its precise facture, extraordinary drawing skill and pleasant colouring, which dovetails perfectly with much of what remains visible of the altarpiece of Centenar de la Ploma. Starnina's echoes are also clear, and allusion to this is necessary when analysing works like the Saint Giles altarpiece and its fabulous fragments conserved at the Hispanic Society of America. Alcanyís was an integrative painter capable of merging a variety of teachings in a technically refined oeuvre with highly original iconographic and stylistic approaches.

The problem of Gonçal Peris has been reframed in recent decades, until the existence of two different painters with the same name has been established. The first was the author of the Saint Mary and Saint Clement altarpiece promoted in 1412 by Bishop Sopera (Museu de la Catedral de València) and it was identified as being by Gonçal Peris. His art seems to be indebted to the ribbing and shadings that emerged from Marzal de Sax's atelier, although this work achieves a dense, striking majesty that is common to its later counterparts. This stands in clear contrast to the culture and refinement of the Veronica or the Annunciation, a panel with two painted sides attributed to Gonçal Peris Sarrià, who is also attributed the authorship of the Saint Barbara altarpiece of Puertomingalvo (MNAC) and the somewhat later altarpiece devoted to Saint Martin, Saint Ursula and Saint Antony Abad (v. 1440) in the Museu de Belles Arts of Valencia.

I do not think that the issue of the distribution of works between the two Perises⁸⁴ and Jaume Mateu can be regarded as fully resolved based on the information and works available, but it is quite clear that sources of the styles on these panels evince their indebtedness to Nicolau and the best painters of the preceding generations. This leads to a painting that is rich in approaches and, in the hands of this exceptional core of experienced painters, generated admirable works, some of which are on par with the best European paintings of the period. In this entire issue, which questions the legacy of Pere Nicolau, the

fact that in 1418 Gonçal Peris Sarrià received payment for the main altarpiece at the parish church in Rubielos de Mora (Teruel) must be taken into account,⁸⁵ given that the altarpiece conserved falls within schemes similar to Nicolau's style, and, more importantly, reveals a kind of output that proves this painter's direct ascendancy. The role that Jaume Mateu played in this story should be described without forgetting the partnerships and proximity of the Gonçal Perises. Indeed, the fact that Gonçal Peris Sarrià worked on an altarpiece of Saint Michael and another of the Virgin Mary for Puertomingalvo (Teruel) does not per se prove his authorship of the Saint Barbara altarpiece (MNAC),⁸⁶ a work of extraordinary sophistication and iconographic interest. However, it does lead us directly to the epicentre of the same circle and core painting complex that must have acted in coordination, if needed. The town of Puertomingalvo, which had ties with the bishopric of Teruel, takes on particular prominence, as proven by multiple commissions for altarpieces painted by the top Valencian masters of that period.

Antoni Peris, the author of the Virgin Mary nursing Jesus in Santa Maria in El Pego (1400-1405), among other works, cultivated an Italianising style whose Tuscan-rooted values contrast with the output of the *Mestre de Cincorres* (Master of Cincorres), whose characteristics make his work comparable to Lombardy and the Franco-Flemish world that it harboured. The creamy density of his painting and the clean projection of the sculptural depictions give them a series of specific values that reveal his sources. The debate on the identity of Pere Lembrí led this painter to be associated with the wonderful paintings rediscovered in Cincorres, the direct relatives of a lovely altarpiece devoted to the Virgin Mary and Child conserved in the Museu de la Catedral de Barcelona.⁸⁷ Later, this identification was revised in favour of the author of the lost altarpiece of the church of Moquerola (Teruel), but the importance of the Master of Cincorres seems to be clear within a framework in which it makes particular sense to recognise the ascendant role of Pere Lembrí, a painter who worked in Morella from 1399 to 1412 and then moved to Tortosa, thus expanding the territorial conquests of the first and best international Gothic.

The art that was produced after 1425-1430, which is described as the second international Gothic, had quite a different figurative scene in the Catalan-speaking lands than in the initial years of this style.⁸⁸ Bernat Martorell and Joan Antigó stand out in these new times as the protagonists of an international current that was transformed, and despite the excellence of some painters, they were not always able to emulate the great milestones achieved in the decades around 1400. This seems more obvious in Valencia than in Barcelona, which could be explained by the pressure exerted by new models, fundamentally derived from the experiments of the Flemish school, which reached Valencia with great vitality and then radiated out to the entire Peninsula. This, then, showcases the importance of the old tendencies

which, partially anticipated by some of the best creators in the second generations of the style, introduced the new perspectives that would describe the last era of Gothic painting.

NOTES AND REFERENCES

- [1] There is still the need for a general work that surveys the painting contributions of the Catalan-speaking lands as a whole. Several publications with overviews of the different regions are available, but we have no systematic study that provides a holistic view of the evolution of Gothic painting in these countries within the Catalan-Aragonese Crown, the framework which also reveals constant relations with the Aragonese centres.
- [2] This nomenclature is consolidated in the early great reference works on the topic (Ch. R. Post, J. Gudiol i Cunill, J. Gudiol i Ricart, J. Ainaud...) and remains intact with minor variations in the more recent studies. The classic literature on the topic can be consulted in Josep GUDIOL I RICART and Santiago ALCOLEA BLANCH. *La pintura gòtica catalana*. Barcelona 1987 (1986); Núria DE DALMASES and Antoni JOSÉ PITARCH. "L'art gòtic. Segles XIV-XV". In: *Història de l'art català*, vol. III. Barcelona 1984; Rosa ALCOY. "La pintura gòtica catalana". In: *La pintura antiga i medieval a Catalunya*, vol. VIII. Edicions Isard, Barcelona 1998, "Art de Catalunya" collection, dir. X. Barral, pp. 136-348; Gabriel LLOMPART. *La pintura medieval mallorquina: Su entorno cultural y su iconografía*. 4 vol. Luis Ripoll, Palma 1977, 1977, 1978, 1980; Tina SABATER. *Pintura mallorquina del segle xv*. Universitat de les Illes Balears, Palma 2002; Mathieu HERIARD DUBREUIL. *València y el Gótico Internacional*. 2 vol. Edicions Alfons el Magnànim, València 1987.
- [3] The important lost creations should also always be borne in mind: Rosa ALCOY. "Els cicles murals de la Seu Vella de Lleida. De les evidències a les reconstruccions ideals". In: *Seu Vella. L'esplendor retrobada. (Seu Vella de Lleida, 800 anys)*, catalogue. Generalitat de Catalunya and Fundació La Caixa, Lleida 2003, pp. 67-78.
- [4] Rosa ALCOY. "Les illustrations recyclées du Psautier anglo-catalan de Paris. Du XIIe siècle à l'italianisme pictural de Ferrer Bassa". In: *International Congress Manuscripts in Transition, Royal Library of Belgium*. Peeters ed., Brussels 2005, pp. 81-92; Nigel MORGAN, Klaus REINHART and Rosa ALCOY. *Salterio anglo-catalán de París*. M. Moleiro ed., Barcelona 2006, pp. 57-120 and 207-281; Montserrat PAGÈS. "Un saltiri de Guillem II per a Monreale? Sobre els orígens del Saltiri anglocatalà de París". *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, no. xx (2012), pp. 287-308.
- [5] For Catalonia in the periods examined in this article, see: Rosa ALCOY (coord.). "Pintura I. De l'inici a l'italianisme". In: *L'art gòtic a Catalunya*. Enciclopèdia Catalana, Barcelona 2005; Francesc RUIZ I QUESADA (coord.). "Pintura II. El gòtic internacional". In: *L'art gòtic a Catalunya, op. cit.*
- [6] Rosa ALCOY. "L'evolució estilística del vitrall medieval a Catalunya". In: *Corpus Vitrearum Medii Aevi de Catalunya*, vol. VI. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, forthcoming. Directors: Manuel Anscari Mundó and Xavier Barral.
- [7] Rosa ALCOY. "Mestre de la Passió de Mallorca. Taula de la Passió de Crist i escenes hagiogràfiques". In: *Mallorca gòtica*, catalogue. Museu Nacional d'Art de Catalunya and government of the Balearic Islands, Barcelona and Palma 1999, pp. 126-130.
- [8] This subject is comprehensively reviewed in the doctoral thesis by Gemma ESCAYOLA. *La il·luminació de manuscrits d'orientació bolonyesa a l'entorn del 1300. El cas de Catalunya*. Universitat de Barcelona, Barcelona 2009, and in different studies published by the author and other researchers: Gaspar COLL I ROSELL. "La il·luminació dels manuscrits de dret canònic baixmedivals conservats a l'Arxiu Episcopal de Vic. L'anàlisi dels ms. 143 i 144". In: *Primer Congrés d'Història de l'Església catalana*, vol. II. Solsona 1993, pp. 629-645; and particularly the comprehensive study: Gaspar COLL I ROSSELL. *Manuscrits jurídics i il·luminació. Estudi d'alguns còdexs dels Usatges i Constitucions de Catalunya i del Decret de Gracià. 1300-1350*. Curial and Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995. And more recently: Gaspar COLL I ROSSELL. "Una perspectiva catalana sobre manuscrits il·luminats de 'Dret comú' baixmedivals: mostra d'exemplars conservats a Catalunya". In: Rosa ALCOY (ed.). *El Trecento en obres. Art de catalunya i art d'Europa al segle XIV*. Grup EMAC, Universitat de Barcelona, Barcelona 2009, pp. 273-292; Alessandra BILOTTA. "Itinerari di manoscritti giuridici miniati attorno al Mediterraneo occidentale (Catalogna, Midi della Francia, Italia), mobilità universitaria, vie di pellegrinaggio fra il XIII e il XIV secolo: uomini, manoscritti, modelli". *Orticvm. Revista d'estudis medievals*, no. IV (2012), pp. 47-63.
- [9] Rosa ALCOY. "Impressioni bizantine nella pittura catalana del XIV secolo". In: *Medioevo Mediterraneo: l'Occidente, Bisanzio e l'Islam dal Tardoantico al secolo XII. VII Convegno Internazionale di Studi*. Parma, Milan 2007, pp. 658-676.
- [10] G. COLL I ROSELL. *Manuscrits jurídics i il·luminació...*, op. cit.; Isabel ESCANDELL. "Los libros a través de la cancellería real de Jaime II de Aragón (1291-1327)". In: *Imágenes y promotores en el arte medieval. Miscelánea en Homenaje a J. Yarza Luaces*. Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra 2001, pp. 327-335. The issue of the *Golden Haggadah* has also been examined by Alba BARCELÓ. "El cicle de l'Èxode en l'*Haggadà d'Or*, una obra catalana a Anglaterra". In: Rosa ALCOY (ed.). *Art Fugitiu. Estudis d'art medieval desplaçat*. Universitat de Barcelona, Barcelona 2013, pp. 411-422. Alba Barceló is the author of a Master's thesis devoted to this manuscript (UB, 2012).
- [11] Regarding Pedralbes, a necessary reference is: Manuel TRENS. *Ferrer Bassa y las pinturas de Pedralbes*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1936.
- [12] A compilation can be found in Marisa MELERO MONEO.

- Pintura sobre tabla del gòtic lineal*. Universitat de Barcelona, Barcelona 2005.
- [13] Rosa ALCOY. "Impressioni bizantine...", *op. cit.*
- [14] Rosa ALCOY. "L'evolució estilística del vitrall...", *op. cit.*
- [15] In addition to the comprehensive studies of the Gothic art of Mallorca by Marcel Durliat and the more specific ones on painting by Gabriel Llopart, see the catalogue *Mallorca gòtica, op. cit.*, and the synthesis by Joan DOMENGE, "L'art gòtic a Mallorca", in E. Belenguer (ed.): *Història de les Illes Balears*, vol. II, Barcelona, Edicions 62, 2004, pp. 242-281.
- [16] Rosa ALCOY and Joan DOMENGE. "Mestre de Santa Magdalena i Santa Llúcia. Sis fragments del retaule de Santa Magdalena i Santa Llúcia". *Mallorca gòtica, op. cit.*, pp. 131-135.
- [17] *Jaime III, rey de Mallorca. Leyes Palatinas*. J. J. de Olañeta, Palma 1991; Ricard URGELL HERNÁNDEZ (dir.). *Llibre dels reis: Llibre de franqueses i privilegis del regne de Mallorca: còdex número 1 de l'Arxiu del Regne de Mallorca*. J. J. de Olañeta and Edicions UIB, Palma 2010. Regarding the recent mural discoveries linked to the *Mestre dels Privilegis* (Master of the Privileges), see: Tina SABATER. "Decoración medieval en la catedral de Mallorca. Las pinturas murales de la antigua capilla de San Pedro". In: *Hortus artium medievalium*, Zagreb-Monovux-Croatia 2009, pp. 355-364. See, too: Alessandro TOMEI. "Percorsi della 'pittura rinnovata'; artista e committenti tra Italia e Francia nella prima metà del Trecento". In: Rosa ALCOY (ed.). *El Trecento en obres...*, *op. cit.*, pp. 105-130 on the Occitanian world and the murals in the cathedral of Besiers, studied by Meiss as a Cavallinesque production.
- [18] These spaces were richly adorned with paintings which are now lost. See the book: *Un palais dans la ville. Colloque international*, Perpignan 2013.
- [19] For Barcelona, we can refer to the doctoral thesis by Mònica MASPOCH. *Els embigats medievals i l'arquitectura domèstica barcelonina: tipologies estructurals i programes pictòrics*. Universitat de Barcelona, Barcelona 2013. Includes the preceding bibliography.
- [20] Rosa ALCOY. "La ricezione in Spagna della pittura giottesca. De Ferrer Bassa a Starnina". In: *GiOTTO e il Trecento. Il più Sovrano Maestro stato in dipintura. I saggi*. Skira, Milan 2009, pp. 321-334. See, too, vol. II with different studies included in the catalogue; Rosa ALCOY. "Del Regnat de Jaume II a la Pesta Negra". In: *L'Art gòtic a Catalunya, op. cit.*, "Síntesi general. Índexs generals", pp. 84-111.
- [21] In addition to their important documentary contributions in the field of manuscript illustration, compiled in volumes not cited here, the contributions of the following authors are essential: Josep M. MADURELL I MARI-MON in the field of murals and panel paintings in "El arte en la comarca alta de Urgel". *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, vol. IV (1946), and especially the volumes he devoted to "El pintor Lluís Borrassà: su vida, su tiempo, sus seguidores y sus obras". *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, vol. VII (1949), VIII (1950) and X (1952). See, too, Jacobo VIDAL FRANQUET. *El pintor de la ciutat (Tortosa, segles XIV-XV)*. Cossetània, Valls 2011. For documentation on Mallorca, see: Gabriel LLOMPART. *La pintura medieval mallorquina...*, *op. cit.*, vol. 4, and for Valencia: J. ALIAGA, L. TOLOSA and X. COMPANYY. *Documents de la pintura valenciana medieval i moderna*. Universitat de València, Valencia 2007; L. TOLOSA, X. COMPANYY and J. ALIAGA. *Documents de la pintura valenciana medieval i moderna*. Universitat de València, Valencia 2011; Joan ALIAGA. *Els Peris i la pintura valenciana medieval*. Edicions Alfons el Magnànim and Generalitat Valenciana, Valencia 1996, which has an extensive bibliography.
- [22] Based on the contributions by Domínguez Bordona, Pere Bohigas and Joan Ainaud, among others, we should recall the 2005 studies by Gaspar Coll and Kim Dame in Rosa ALCOY (coord.). "Pintura I...", *op. cit.*, and by Jesús ALTURO I PERUCHO. *Història del llibre manuscrit a Catalunya*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 2003. Also: Susanne WITTEKIND. "Las Ordenaciones de Pere el Cerimoniós en París, adaptación, transposición y reorganización artística". In: Rosa ALCOY (ed.). *Art Fugitiu...*, *op. cit.*, pp. 337-338.
- [23] Rosa ALCOY. "La Barcelona pictòrica de Ramon Destorrents". In: Rosa ALCOY (coord.). "Pintura I...", *op. cit.*, pp. 234-250; Rosa ALCOY. "El Mestre de Santa Maria de Rubió. Una personalitat enigmàtica del gòtic català". *Revista d'Igualada*, second era, no. 22 (April 2006), pp. 6-21.
- [24] An extensive synthesis can be found in: Rosa ALCOY (ed.). "Pintura I...", *op. cit.*, the chapters "Catalunya sota el signe de Giotto", pp. 134-139; "El Mestre de l'Escrivà de Lleida", pp. 140-145; "Ferrer Bassa, un creador d'estil", pp. 146-170; "Arnau Bassa, hereu i interpret", pp. 170-18 and "El Mestre de Baltimore", pp. 188-205.
- [25] Rosa ALCOY. *Pintures del gòtic a Lleida*. Col·legi Oficial d'Aparelladors i Arquitectes Tècnics de Lleida, Cercle de Belles Arts de Lleida and Estudi General de Lleida, Barcelona 1990; Rosa ALCOY. "Ferrer Bassa allo specchio". *Arte Medievale* (Rome), new series, year 2, 1 (2003), pp. 107-127.
- [26] Rosa ALCOY. *El retaule de Santa Anna de la capella del castell reial de Mallorca i els seus mestres. Dels Bassa a Ramon Destorrents*. J. J. De Olañeta, Palma 2000.
- [27] Rosa ALCOY. "Clarisse, monarchia e mondo francescano, nella capella di sant Michele, nel monastero di Pedralbes, e oltre". *Ikon* (Rijeka, Croatia), vol. 3 (2010), pp. 81-94.
- [28] Millard MEISS. "Italian Style in Catalonia and a Fourteenth Century Catalan Workshop". *The Journal of the Walters Art Gallery* (Baltimore), vol. 4 (1941), pp. 45-87.
- [29] Rosa ALCOY. "Barcelona sota el signe de Giotto? Mirades i arguments". In: Rosa ALCOY (ed.), *El Trecento en obres...*, *op. cit.*, pp. 49-90.
- [30] We should recall the publication of the book of hours by M. Moleiro publishing house and the debates sparked after its discovery (F. Avril, 1983). The main findings are included in Rosa ALCOY. "Ferrer Bassa allo specchio", *op. cit.* See, too: Rosa ALCOY. "Dos Anunciacions bassianas, dos estils y un cambio de criterio". *Boletín del Museo e*

- Instituto Camón Aznar* (Zaragoza), no. xc (2003), pp. 7-37 and 309-334, among other contributions to a topic to which the author devoted her doctoral thesis (UB, 1988).
- [31] Rosa ALCOY. "Obres mestres de la pintura gòtica catalana a Amèrica: Del Políptic Morgan a la Mare de Déu de Filadèlfia". In: Rosa ALCOY (ed.), *Art Fugitiu...*, op. cit., pp. 139-209.
- [32] Miklós BOSKOVITS. "Il Convento del Beato Sante e alcune osservazioni sulla pittura marchigiana del '300". In: *Il Santuario del B. Sante a Mombaroccio di Pesaro*. Santuario del Beato Sante, Pesaro 1998, pp. 183-211.
- [33] D. THIÉBAUT (ed). *Giotto e compagni*. Musée du Louvre, Paris 2013, pp. 176-215.
- [34] G. Goddard King's theories are surveyed in Rosa ALCOY. "Los referentes de Ferrer y Arnau Bassa en la pintura italiana: hipótesis sobre sus viajes de formación". In: *20th Annual International Scientific Symposium of the International Research Center for Late Antiquity and Middle Ages University of Zagreb, 2nd to 6th of October, 2013*.
- [35] Rosa ALCOY. *Pintures del gòtic...*, op. cit.; Rosa ALCOY. "Obres mestres de la pintura gòtica...", op. cit.
- [36] Rosa ALCOY. "Obres mestres de la pintura gòtica...", op. cit.
- [37] On this point, we should mention the theories of Millard Meiss, a scholar who closely examined the Catalan painting with more convergences with the Italian styles: M. MEISS. "Italian Style in Catalonia...", op. cit.
- [38] Rosa ALCOY. *La il·lustració de manuscrits a Catalunya*. In: *Arts del Llibre. Manuscrits, gravats, cartells*. Barcelona 2000, pp. 10-149, "Art de Catalunya" collection, no. 10, dir. X. Barral.
- [39] Known thanks to the major contributions of F.-P. Verrié in numerous articles in the 1940s.
- [40] In December 2013, the following doctoral thesis was read at the University of Toulouse: Émilie NADAL. *Le miroir d'un Archevêque. Étude autor du Pontifical de Pierre de la Jugie (Narbonne, Trésor de la cathédrale, ms. 2)*.
- [41] Rosa ALCOY. "Avignone e la Catalogna dei Bassa". In: E. Brillì, L. Fenelli and G. Wolf (ed.). *Images and Words in Exile. Avignon and Italy in the First Half of the 14th Century (1310-1352)*. Florence, forthcoming.
- [42] Compared to Jean Pucelle and his school in Rosa ALCOY. "Architectures habitées et édifices de représentation dans le vitrail gothique catalan (1320-1430)". In: *Représentations architecturales dans les vitraux. Dossier de la Commission Royale des Monuments*, Brussels 2002, pp. 95-103; Rosa ALCOY. "Guillem de Letungard y el reflejo de Pucelle en Cataluña". In: *Patrimonio artístico de Galicia y otros estudios. Homenaje al profesor Dr. Serafín Moralejo Álvarez*, vol. I. Xunta de Galicia, Santiago de Compostela 2004, pp. 1-20. 3 vol.
- [43] Rosa ALCOY. "El retaule d'Irvals i la pintura del taller dels Serra a la Cerdanya". In: Michel Zimmermann (ed.). *Le Moyen Âge dans les Pyrénées catalanes. Art, culture et société, à la mémoire de Mathias Delcor. Études Roussillonnaises. Revue d'Histoire et d'Archéologie Méditerranéennes*, vol. XXI, Prada 2005, pp. 209-235.
- [44] Rosa ALCOY. "Pintura y debate dinástico: los retablos de Enrique de Trastàmara y Juana Manuel en Santa María de Tobed"; R. ALCOY AND P. BESERAN (ed.). *El romànic i el gòtic desplaçats. Estudis sobre l'exportació i les migracions de l'art català medieval*. Grup EMAC, Universitat de Barcelona, Barcelona 2007, pp. 153-246; Francesc RUIZ I QUESADA. "Els primers Trastàmars. La legitimació mariana d'un llinatge". In: M. Rosa TERÉS (dir.). *Capitula facta et firmata. Inquietuds artístiques en el quatre-cents*. Cossetània, Valls 2011, pp. 71-106.
- [45] Rosa ALCOY. "L'art de les canòniques agustinianes a l'època gòtica". *Lambard. Estudis d'art medieval* (Colloquium: "Les canòniques catalanes. Arquitectura i art medieval"), vol. XII (1999-2000), pp. 21-54.
- [46] Joaquin YARZA. *Retaules gòtics de la seu de Manresa*. Angle, Manresa 1993. See, to, the contributions by R. Alcoy, M. C. Lacarra and F. Ruiz, in: R. ALCOY (coord.). *Pintura I...*, op. cit., pp. 254-296.
- [47] Rosa ALCOY. "Pere Serra. Fragments del retaule de Sant Pere de la Curullada". In: *Patrimoni dispers. L'esplendor medieval a la Segarra*. Museu Comarcal de Cervera, Cervera 2007, pp. 60-66.
- [48] They took on new forms and were consolidated while rejecting some earlier iconographic approaches: Teresa VICENS I SOLER. "Els goigs marians: un programa iconogràfic del gòtic català". *Butlletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, no. 7 (2003), pp. 25-50; Guadaira MACÍAS. "La ascensión de Cristo en el taller de los hermanos Serra". In: R. ALCOY (ed.). *El Trecento...*, op. cit., pp. 435-446.
- [49] Rosa ALCOY. "L'armari litúrgic de la catedral d'Elna i el seu mestre pintor (la formació, l'estil, els models i el catàleg)"; M. GRAU and Olivier POISSON (ed.). *Elna, ville et territoire, Actes du deuxième Rencontre d'Histoire et d'Archéologie d'Elna*. Société des Amis d'Illibéris and Ministère de Culture (Direction Régionale des Affaires Culturelles du Languedoc-Roussillon), Elna 2003, pp. 287-304.
- [50] Each of them has generated a specific body of literature. We refer to the general works already cited.
- [51] Within this context, the painter Guillem Ferrer enables us to establish ties between Ferrer and Teixidor and the Lleida School. See the studies on this topic included in Francesc RUIZ I QUESADA (coord.), *Pintura II...*, op. cit.
- [52] Rosa ALCOY. "Pere de Valldebriga o el pintor dels àngels". In: Rosa ALCOY (coord.). *Pintura I...*, op. cit., pp. 296-304.
- [53] See other themes in Mallorcan painting in the book *Els amics al Pare Gabriel Llopart. Miscel·lània in honorem*. Amics del Museu de Mallorca, Palma 2009.
- [54] T. SABATER, *La pintura mallorquina...*, op. cit., p. 41.
- [55] Bartomeu ROTGER LLABRÉS and Pere MARTÍNEZ OLIVER. *Joan Daurer i la taula gòtica de Santa Maria d'Inca, 1373*. Lleonard Muntaner editor, Barcelona 2006.
- [56] Amadeo SERRA DESFILIS and Matilde MIQUEL JUAN. "La madera del retablo y sus maestros. Talla y soporte en los retablos medievales valencianos". *Archivo de Arte Valen-*

- ciano, 2010, pp. 13-38; Matilde MIQUEL JUAN. *Retablos, prestigio y dinero. Talleres y mercado de pintura en la Valencia del gótico internacional*. Universitat de València, Valencia 2008.
- [57] Matilde MIQUEL JUAN. "El gótico internacional en la ciudad de Valencia, el retablo de san Jorge del Centenar de la Ploma". *Goya, Revista de arte*, no. 336 (2011), pp. 191-213.
- [58] Joan ALIAGA MORELL. *Els Peris i la pintura...*, *op. cit.*
- [59] A wide repertoire of images can be viewed in the synthesis by Ximo COMPANYY. *La época dorada de la pintura valenciana (siglos XV y XVI)*. Generalitat Valenciana, Valencia 2007.
- [60] The recent exhibitions that have surveyed different aspects of international painting in the Catalan-speaking lands are important. In addition to the catalogues already mentioned, we should now add: *Una memoria concreta. Pere Lembri. Pintura de Morella y Tortosa (1399-1421)*, (Castellón, 2004); *La luz de las imágenes, Tortosa-Sant Mateu* (Castellón, 2005); *La impronta florentina y flamenca en Valencia. Pintura de los siglos XIV-XVI* (Valencia, 2007); *Espais de llum* (Valencia, 2008); *La edad de oro del arte valenciano. Rememoración de un centenario* (Valencia, 2009); *Camins d'art* (Alcoy, 2011); *Catalunya 1400. El gòtic internacional* (Barcelona, 2012).
- [61] Rosa ALCOY. "Talleres y dinámicas de la pintura del gótico internacional en Cataluña". In: María del Carmen LACARRA DUCAY (ed.). *La pintura gótica durante el siglo XV en tierras de Aragón y en otros territorios peninsulares*. Course by the Cátedra Goya. Institución Fernando el Católico (CSIC), Zaragoza 2007, pp. 139-205.
- [62] See Núria RAMON MARQUÉS. *La iluminación de manuscritos en la Valencia gótica (1290-1458)*. Generalitat Valenciana, Valencia, 2007, including the preceding literature.
- [63] Núria DE DALMASES (ed.). *Arts de l'objecte*. In: *L'Art gòtic a Catalunya...*, *op. cit.*, "Síntesi general. Índexs generals".
- [64] Rosa ALCOY. "Talleres y dinámicas...", *op. cit.*, pp. 139-205.
- [65] Isidro Puig upholds the theories of Josep Gudiol: Ximo COMPANYY and Isidro PUIG (cur.). *La pittura gòtica dels Ferrer i altres aspectes (in)coneguts al voltant de la Seu Vella de Lleida, s. XIII-XVIII*. Amics de la Seu Vella, Lleida 1998, and especially Isidro PUIG. *Jaume Ferrer II. Pintor de la Paeria de Lleida*. Lleida 2005; Isidro PUIG. "El retaule dels Sants Joans del convent de Sant Francesc de Montblanc. Noves consideracions sobre el pintor Pere Teixidor". *Aplec de Treballs* (Montblanc), no. 17 (1999), pp. 91-108. New points of view in Rosa ALCOY. "El taller de Pere Teixidor i l'inici de l'Internacional a Lleida". In: Francesc RUIZ I QUESADA (coord.). *Pintura II...*, *op. cit.*, pp. 134-145; Rosa ALCOY. "La bottega in fabula nella scuola pittorica di Lleida. Lavoro individuale e collettivo nelle officine catalane tardogotiche". In: *Le Officine del Medioevo*. Electa, Milan 2010.
- [66] Francesc RUIZ I QUESADA. "Repercussions i incidències del periple pictòric mallorquí per terres catalanes i valencianes". In: *Mallorca gòtica...*, *op. cit.*, pp. 21-43.
- [67] Francesc RUIZ I QUESADA. *Lluís Borrassà i el seu taller*. Doctoral thesis. Departament d'Història de l'Art, Universitat de Barcelona, 1998. 2 vol. See, too, the studies included in F. RUIZ QUESADA (coord.), *Pintura II...*, *op. cit.*
- [68] Regarding this altarpiece and Gener's training in Valencia, see Rosa ALCOY. "Guerau Gener i les primeres tendències del Gòtic Internacional en les arts pictòriques de les catedrals catalanes". *Lambard. Estudis d'Art Medieval* (Barcelona, Institut d'Estudis Catalans), vol. VIII (1995), pp. 179-213.
- [69] Rosa ALCOY. "Pere Serra, Guerau Gener i Lluís Borrassà a l'entorn del gran retaule gòtic de Santes Creus". *Butlletí de l'Arxiu Bibliogràfic de Santes Creus*, vol. XV-XVI (1992-1993), pp. 65-98.
- [70] Rosa ALCOY and Montserrat MIRET. *Joan Mates, pintor del gòtic internacional*. AUSA, Sabadell 1998; Rosa ALCOY. "Joan Mates i el retaule de Sant Jaume de Vallespinosa"; F. ANGLÈS and J. FUGUET (ed.). *Vallespinosa i el seu patrimoni monumental i artístic (segles XII-XVIII)*. Diputació de Tarragona, Tarragona 2002, pp. 113-148.
- [71] M. Carmen LACARRA. "Una obra del pintor Joan Mates (1391-1431) en el Museo Diocesano de Huesca". *Artigrama*, no. 16 (2001), pp. 285-295.
- [72] Marta PIÑOL. *L'obra de Jaume Cabrera*. Master's thesis, Universitat de Barcelona, Barcelona 2011.
- [73] Francesc RUIZ QUESADA. "Revisió del catàleg artístic dels Ortoneda, a partir d'un retaule de Cabra". *Retrotabulum. Estudis d'art medieval*, no. 19 (2013), pp. 2-44 (<http://www.ruizquesada.com/index.php/ca/retrotabulum/104-retrotabulum-10>).
- [74] Joan DUCH I MAS. "Ramon de Mur, autor del retaule de Guimerà (segle XV)". *Urtx, revista cultural de l'Urgell*, no. 22 (2008), pp. 46-79.
- [75] Tina SABATER. *La pintura mallorquina...*, *op. cit.*
- [76] Cèsar FAVÀ. "El retaule eucarístic de Vilafermosa i la iconografia del Corpus Christi a la Corona d'Aragó". *Locus Amoenus* (Bellaterra), no. 8 (2005-2006), pp. 105-121.
- [77] Carme LLANES DOMINGO. *L'obra de Pere Nicolau i la segona generació de pintors del Gòtic Internacional a València*. Doctoral thesis. Universitat de València, 2011.
- [78] Francesc RUIZ QUESADA. "Una obra documentada de Pere Nicolau per al rei Martí l'Humà. El polièptic dels Set Goigs de la cartoixa de Valldecrust". *Retrotabulum. Estudis d'art medieval*, no. 8 (2013), pp. 2-43.
- [79] Joan ALIAGA MORELL. "El taller de Valencia en el gòtic internacional". In: María del Carmen LACARRA DUCAY (ed.), *La pintura gòtica durante...*, *op. cit.*, pp. 207-241.
- [80] Maria Laura PALUMBO. "Rappresentazione dei sacramenti e cicli cristologici nella pittura valenzana del gotico internazionale". In: Rosa ALCOY and Pere BESERAN (ed.). *Imatges Indiscretes I. Art i devoció a l'Edat Mitjana*. Barcelona 2011, pp. 121-132.
- [81] Matilde MIQUEL JUAN. "Martín y la aparición del gótico internacional en el reino de Valencia". *Anuario de Estudios Medievales*, no. 33-2 (2003), pp. 781-807; Carl BRANDON STREHLKE. "Starnina (profilo)". In: *Italian Paintings 1250-1450 in the John G. Johnson Collection*

- and the Philadelphia Museum of Art*. Philadelphia Museum of Art, Continents Editions, Philadelphia 2004.
- [82] The literature on Starnina is quite extensive through other references: Maria Laura PALUMBO. “Una tavola misteriosa: il Giudizio Finale di Monaco attribuito a Gherardo Starnina”. In: Rosa ALCOY (ed.). *Art Fugitiu...*, *op. cit.*, pp. 87-108.
- [83] While awaiting publication of this finding, see Christabel BLACKMAN and Josep A. FERRÉ PUERTO. *Retaula de Sant Jordi de Jérica*. Generalitat Valenciana, Valencia 2001.
- [84] Matilde MIQUEL JUAN. “El retablo de San Miguel Arcángel de Gonçal Peris Sarrià de la catedral de Albarracín”. *Rehaldia: Revista del Centro de Estudios de la Comunidad de Albarracín*, no. 11 (2009), pp. 49-55; Francesc RUIZ QUESADA. “Del obispo Sopera a los linajes Pomar i Nadal. Gonçal Peris y los retablos de Puertomingalvo”. *Rotabulum. Estudis d’Art Medieval*, no. 5 (2012), pp. 2-58.
- [85] Carmen NICOLAU DOMINGO. *L’obrador de Pere Nicolau...*, *op. cit.*
- [86] Rafael CORNUDELLA CARRÉ. *Gonçal Peris y el Retablo de Santa Bárbara. Un ejemplo del gótico internacional valenciano*. Fundació Amics del MNAC, Barcelona 2011.
- [87] Rosa ALCOY and Francesc RUIZ QUESADA. “Pere Llebri i el Mestre d’Albocàsser. Inici d’una revisió sobre la pintura castellonenca en temps del gòtic internacional”. *Actes de la XL Assamblea Intercomarcal d’estudiosos*, Morella, 19-20 October 1996. Diputació de Castelló, Valencia 2000, pp. 381-401.
- [88] See the bibliography and the contributions in the catalogue: *Catalunya 1400...*, *op. cit.*

BIOGRAPHICAL NOTE

Rosa Alcoy is a full professor of Art History at the Universitat de Barcelona, the director of the “Grup EMAC. Romànic i Gòtic” since 1997 and the lead researcher in numerous R&D projects. She has served as the Head of Studies in teaching art history (2008-2012) and is currently a member of the Doctoral and Master’s committees in advanced art history degrees in the same department. She was the director of the journal *Matèria. Revista d’Art* from 2003 to 2009 and once again since 2012. She has been a member of the editorial team and has contributed to numerous journals and scholarly publications. She has been a coordinator of Spain-Italy Integrated Actions (2010-2011) and the network for teaching mediaeval art in Catalonia (MQD 2006-2008). She won the extraordinary doctoral prize (1989) and a grant (FPI), and she worked at the National Art Museum of Catalonia from 1991 to 1993. She is an expert in mediaeval painting. In this field, she has curated exhibitions and published books like *Pintures del gòtic a Lleida* (1990), *Joan Mates, pintor del gòtic internacional* (1997), *El retaule de Santa Anna de la capella del castell reial de Mallorca i els seus mestres* (2000) and *Sant Jordi i la Princesa* (2004), and she coordinated the volume *Pintura I. Dels inicis a l’italianisme* (2005) from the “L’Art Gòtic a Catalunya” collection. She is the co-author of the book of studies published by M. Moleiro on the *Saltiri-anglocatalà de París* (2006). She has overseen the editing of publications including *El Trecento en obres* (2009), *Contextos 1200 i 1400* (2012) and *Art Fugitiu* (2014), and has contributed to the project and latest volumes of the *Corpus Virtrearum Medii Aevi* of Catalonia (IEC).

Bandits, banditry and royal power in Catalonia between the 16th and 17th centuries

Ernest Belenguer*
Universitat de Barcelona

Received 9 January 2014 · Accepted 20 February 2014

ABSTRACT

This article is a synthesis of a phenomenon – banditry in Catalonia – which peaked in the century and a half between approximately 1500 and 1630. In this article, by ‘banditry’ we mean the kind waged by both the upper classes and nobility and the lower classes. With forerunners in the late Middle Ages, banditry is ultimately part of a history of social transversality in all sectors, which seriously hindered its official repression – from the Crown to the Diputació del General (General Deputation) – because bandits had infiltrated all the institutions, including the Reial Audiència (Appellate Court). This article then describes the most vivid periods of banditry, its leading personalities or groups, including the *nyerros* and *cadells*, and the savage violence that it generated far and wide. Nonetheless, a minimal comparison with broad swaths of the Mediterranean reveals that banditry is not unique to the history of Catalonia.

KEYWORDS: *nyerros*, *cadells*, viceroys, Courts, General Deputation

INTRODUCTION: A HISTORICAL MEMORY LITTLE KNOWN OVER THE CENTURIES

As a disciple of my master, Joan Reglà, a true pioneer in the serious study of Catalan banditry, I am pleased that by asking me for this synthesis which should be clear and intelligible to everyone, the Institut d'Estudis Catalans has shown that it still recognises Joan Reglà's presence in Catalonia, especially when much of his university instruction took place in Valencia owing to the displacement of university teaching positions. For 14 years, 1959 to 1972, Joan Reglà promoted research in Valencia but stopped it in Catalonia by stopping his initial studies on banditry. These studies later evolved and revealed a complexity, yet also questions, that even further complicate my attempt to summarise the topic. The only way I can find to approach this article is to present it from a perspective in which the knowledge and interpretation keep shifting over time, and one which is comparative. Ultimately, despite Catalan banditry's prime role in literary and historical memory, it was not exactly a unique phenomenon from the past, nor was it solely centred in the 16th and 17th centuries. Another topic is banditry's peak in Catalonia, the now-classic century of somewhat un-

bridled violence between at least 1539 and 1633, as I shall explain.

However, factions and banditry had already existed since the 14th century; they are not as well known, but they have been studied to some degree and are the clear forerunners of the subsequent peak in the Modern Age. Without entering the debate on the meaning of these two words right now, there is a common denominator that joins them: armed violence, either with groups throughout the entire country or more locally in nuclei in villages and cities. The most solid knowledge from the Middle Ages primarily stresses the latter – urban factions – through the banding together of groups that managed to connect the different estates in society on one side and other opposing factions, be they bourgeois, noble or clergy, on the other. Therefore, as the Latin expression says, “*Amicus inimici inimicus est*”: the enemy of my enemy is my friend. Flocel Sabaté has studied this issue in the late mediaeval world, not only in Catalonia, and stressed that at that time this kind of behaviour, and even vendettas, were “quite clear to the people then, and a major inheritance was woven for the subsequent centuries”.¹ He was primarily discussing the 16th and 17th centuries, although since the last third of the 14th century the consequences of the Bubonic Plague and the 1388 uprising of the peasantry, either serfs or otherwise (those linked to the *mals usos* or bad customs of the lords), had also led to violence in the rural world among people that until then had been living under the heavy yoke of the Catalan seigniorial realms.

* **Contact address:** Ernest Belenguer. Department of Modern History, Faculty of Philosophy and Geography and History, Universitat de Barcelona. Carrer Montalegre, 6. 08001 Barcelona. Tel. +34 936753482. E-mail: ernestbelenguer@hotmail.com

Having said all that, it should be noted that Catalan banditry reached its peak during the first century and a half of the Modern Age. What is more, it was quite famous even in Castilian Golden Age literature.² Famous Catalan bandits included Antoni Roca, the factional leader who was executed in 1546 and brought to the theatre years later by Lope de Vega, along with Rocaguinarda, whom Cervantes mentioned in *Don Quixote*. In turn, the bandits were also mentioned in popular Catalan songs back in their day.³ Later, in 1858, the 19th-century historian and novelist Víctor Balaguer wrote the play *Don Juan de Serrallonga* or *Los bandoleros de las Guillerías*, and the bandits even appear in several verses by Joan Maragall from 1900. These are just a handful of examples of the popularity of Catalan banditry in the country's folklore, regardless of whether it is treated in a more or less idealised fashion, as in Maragall, or more critically. In reality, the bellicosity of the Catalans during that period was reported beyond the country's borders in Europe, and even the Enlightenment philosopher Voltaire said in the 18th century that Catalonia's "inhabitants are always warring, and the mountain-dwellers are particularly ferocious".⁴

We are aware of important names among the ranks of Catalan bandits and their clashes with each other, which were interpreted differently by 19th-century Catalan Romanticism and during the *Renaixença* depending on whether they were *nyerros* or *cadells*, as I shall explain below. Víctor Balaguer described the *nyerros* as "liberals or progressives", at odds with the absolutism of the Hapsburgs and the most immediate political forerunners of the Catalan Revolt in 1640, while the *cadells* represented conservatism and sought to collaborate with the monarchy. Antoni de Bofarull viewed the *cadells* as the defenders of the cities, while he viewed the *nyerros* as more feudal groups from the petty nobility, Benedictine monasteries and other more reactionary nuclei.⁵ In short, at the dawn of the 20th century, the banditry that was so familiar to historical memory that it stimulated an idealisation or condemnation of its deeds was, in fact, a virtually unknown historical phenomenon.

FACTIONS, BANDITRY AND BANDITS: SIMILAR YET DIFFERENT CONCEPTS

Since then, a great deal of headway has been made in studies on banditry, either in the diverse concepts that the word harbours or in knowledge of the different document sources. Regarding the former, even today it is surprising that the travel diary of an Italian from the early 16th century, the Florentine ambassador Francesco Guicciardini, who travelled to the Court of the Catholic King in 1512, expressed the interwoven unity of the different forms of banditry. Guicciardini explains how he travelled across much of Catalonia and that "the entire region from Perpignan to Barcelona, and even further, are dangerous places". He adds the fact that "many knights and gentle-

men of Catalonia are each other's enemies". They were constantly at odds with each other, which "they can be lawfully due to an old privilege in the kingdom". Guicciardini knew even more: for starters, the adversary had to be officially notified of the fight five days in advance, and increasingly all the relatives and loyal followers who wanted to joined in. When needed, if there were no more forces, they went to "the malefactors of the country" seeking assistance. The latter, including lords, owned sites and castles where the king had no authority, so criminals could take refuge and be protected and fed there. In his diary, Guicciardini even seems to act as a reporter for future generations when he writes that "from this banditry – as it is called – there follows that these bandits, lacking in money and convinced that they have permission to do so, spend their lives attacking travellers".

Guicciardini makes statements with the precision of a lawyer because to him the mountainous region, which was sparsely inhabited and even less watched over by the royal authorities, made it possible – with the possible exaggeration of a fearful traveller – for "all Catalans to be armed, and you can find them on the roads with swords, flintlocks and crossbows". To his mind, there is a constant rash of murders, divisions and enmities, which the majority of towns are behind, "and thus a great deal of homicide and disorder is sown".⁶ Beyond a bit of exaggeration, especially if we compare this situation, which he recounted in 1512, with the events years later, the Florentine ambas-

FIGURE 1. Close-up of the *Cobles de la mort de Galipapo*, a work by writer Pere Giberga, sheet 67r (Biblioteca de Catalunya).

sador could not be a more accurate and, I would almost venture to say, incisive historian. Ultimately, he discerned what the factions and bandits were and how from the initial situation of engaging in private fights one can move to the concept of thieves, highwaymen and, in a word, criminals of all stripes.

With all the complexity and doubts which have arisen after recent serious studies, historians today would define the former as the factions engaged in private violent conflicts which were legal at that time. We could summarise this as the banditry of the nobility. However, we should also bear in mind that depending on an entire series of factors, popular banditry also existed around it. For this reason, with a certain rhetoric which reveals the difficulties of the issue when expressing it in a single concept, Xavier Torres wonders the following about banditry: “The same name, the same thing?”⁷ It can thus come as no surprise that when conducting archival research, historians may be led to widely divergent situations. Ultimately, regardless of its social system, be it feudal-noble, the early years of mercantile capitalism or any other kind since the start of history, an impoverished society will always lead to a kind of subsistence banditry, the oldest and most spontaneous means of survival. However, in the late Middle Ages and Modern Age, when the hierarchy of the estates was considerable, what survived the most was a kind of banditry whose underpinnings lay in the laws of the day and the country that permitted it. If one feeds off the other in circumstances that nurture their survival, it is very difficult to eradicate, and this is ultimately what happened with Catalan banditry in the 16th and 17th centuries, if not earlier.

Far earlier, in the Middle Ages with the same urban factions that later spread around the entire country, Catalan legislation could not totally stop the factions and private fighting. This permissiveness was virtually sacred, even though since Ferdinand II there had been attempts to channel it better in both the Kingdom of Valencia and the Principality of Catalonia, just to cite two examples. This happened with the Valencia *furs* (codes of law) of Oriola printed in 1493 and in the sections on “*De guiatges e treves*” (On guidance and truce) for “rich men, nobles and knights *spasa cints*”, as well as the rubric on “*Guerrejar*” (waging war), each of which sought to regulate armed conflicts more than eliminate them.⁸ Eliminating would have been difficult when the Courts, the country’s legislative assemblies, had always had a military or noble branch that was totally opposed to a decision that would be so draconian for them.

In Catalonia, the section entitled “When an individual may take vengeance without a judge” of a legal constitution from 1503 stated the possible revenges allowed to the offended party without prior notice or public challenge five days before the conflict. This was called “*el deseiximent amb lletres o carta pública*” (assurance with words or a public letter). “*La batalla a ultrança*” (the battle to the end) also existed, a personal combat between two clash-

ing nobles with the king as the referee. Thus far, royal intervention with the law strove for a utopia: stopping the private wars in which much of the country was enmeshed, since there were fewer and fewer personal – or chivalrous – battles. Conversely, there was a profusion of challenging posters, over mere words, or bids to take advantage of certain waterways or pastures or for other owners to gain access to evicted farms. Anything served as an excuse to provoke violent armed conflicts which could range from seigniorial banditry to tamp down rebellion among the vassals of the seigniorial domain to the latter’s reaction as they sought other protectors from factions and bandits and hired them. Obviously, there was also the possibility of appealing to the royal courts of justice, but this was not a common choice since there was no guarantee of neutral arbitration when the accomplice of some gang might be seated behind the bench. If needed, “friendly arrangers” were preferred, that is, both parties’ acceptance of a certain number of arbitrators or mediators whose rulings before the notaries that authenticated them “must obligatorily be fulfilled”, according to the Catalan constitutions.⁹

Despite this, this formula was in the minority given the rise in factions all over the country. However, over time – certainly since well into the 16th century – this gave rise to the famous battles between the *nyerros* and *cadells* was because of the prominence of private wars and the play of family and cliente list rivalries and alliances, all of which were capable “of subsuming and framing the multiplicity of private grievances in antagonistic networks that were more generic and hierarchically organised”.¹⁰ Perhaps this was the reason behind its polarisation into two main parties, which was nothing other than a cluster of local factions. Based on his extensive knowledge of Catalan banditry, this is Xavier Torres’ thesis regarding the origin of the initial conflicts between Joan Cadell, the Lord of Arsèguel in the Cerdagne region, whose actions were known since the first half of the 16th century, and Tomàs de Banyuls i de Llupià, Lord of Nyer in the Conflent region. Both Pyrenean noblemen covered, either actually or symbolically, the breadth of a form of Catalan banditry which was essentially noble, but not until the 1580s, because if it is true that the development of banditry always needed the support of accomplices, powerful elements in the country which remained in the shadows as long as they could be, perhaps the expression of the lawyer Jeroni Pujades, “they are all *nyerros* and *cadells*, which exist in Catalonia like the Guelphs and Ghibellines in Italy”, was not as real in the diversity of bandit networks.¹¹ I think that these words instead come from a supposed simplicity which does not reflect the multiplicity of banditry which is currently requiring some changes in research, even though back in 1615 the castellan of Amposta wrote the following to the king:

[...] *que todo el principado de Catalunya está dividido en dos vandos de ñarros y cadels, y que siguen cada una destas parcialidades su enemistad antigua y con tanta*

*pasión heredada de padres y abuelos que sólo por ella, sin que preceda otra cosa, toman los unos contra los otros las armas....*¹²

However, even though this noble banditry had accomplices that were not lacking in wealth, such as the relatives of the Duke of Cardona, just to mention the most aristocratic family in the country, it is curious that it began to surge in Catalonia during the early Modern Age. Obviously it had already existed previously, as Guicciardini witnessed directly in 1512, but its tensions at that time were minimal compared to the ensuing years. This surge was so pronounced that the Emperor Charles V was forced to deal with it. On the 7th of March 1539, he signed a pragmatic against Catalan banditry in Toledo with an entire series of important points: the ban on travelling in gangs; the definition of a gang, which applied when more than three armed people travelled together; punishments for the *aquadrillats* or gang members, and even sentences of two years in the galleys; punishments of “*perdre lo puny*” (losing their weapon) for anyone carrying a cross-bow, harquebus or rifle; the persecution of criminals; and facilities given to the royal officers to capture *aquadrillats* in villages, squares, castles, baron’s realms and even churches. This last issue was extremely sacred at that time because if a bandit took refuge in a church, the royal officers were not allowed to enter it and search for them. Charles V not only published the pragmatic but also shortly thereafter sent the Marquis of Llombai, Francesc de Borja, as the viceroy with the remit to put an end to the bandits at any price, with Joanot Cadell named as an armed activist. Between 1539 and 1543, the future saint endured the struggle against banditry while he also “had around thirty masses said for each defendant who was sent to be judged”.¹³

However, their efforts did not bear much fruit, as banditry among the nobility was soon joined by popular banditry, the kind that Joan Reglà researched the most, publishing works first written in the 20th century based on documents from the Archive of the Crown of Aragón.¹⁴ Even today, his timeline divided in different stages remains intact, just like our knowledge of many of the names of the Catalan bandits. Moreu Cisteller and Antoni Roca were the most famous during the reign of Charles V. Afterwards, during the reign of Philip II, the prominent gangs were led by Bartomeu Camps, Montserrat Poch, Tomàs de Banyuls and the Cadell bastard and Felip Queralt, who summoned 200 armed men. However, if the situation was dire in the late 16th century, it was even worse in the first third of the 17th century, not so much because of the bandits like Perot Rocaguinarda, Trucafort, Tallaferró and the Margarit brothers, or the swan song of Joan Sala Ferrer, alias Serrallonga, all of whom were explosive, but especially because of the repressive violence exercised by viceroys like Almazán, Alburquerque and Alcalá, just to cite the ones known the most extensively, even by such eminent Hispanists like Elliott.¹⁵

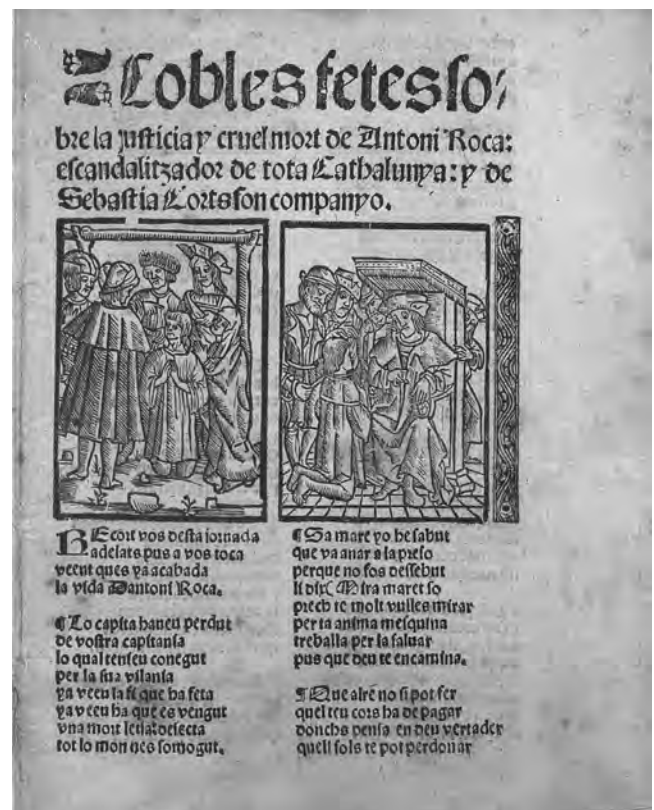

Figure 2. Close-up of the inside of the *Cobles* on the justice and cruel death of Antoni Roca. *Cançoners de les obretes en nostra llengua materna més divulgades durant els segles XIV, XV i XVI*, sheet 57r (Biblioteca de Catalunya).

Before examining other issues, we should ask the reason behind the situation between 1538, Charles V’s pragmatic and the execution of Serrallonga in January 1634, when banditry did continue but was no longer the same, although it was connected to the Catalan Revolt of 1640. Braudel clearly exerts an influence in this second popular concept which the French historian spread around the entire Mediterranean.¹⁶ Simply put, the bandits that emerged from the commoners mostly responded to a rise in prices, as proven by Earl Hamilton,¹⁷ and a supposed expanding mercantile capitalism which not everyone supported. When the document research on Catalan banditry began, what was primarily underscored was common banditry; the nobility were also known to be involved, although our knowledge of this facet of banditry was not as clear as it is today. Ultimately, the proliferation of the latter could not have taken place only among the nobility, even if the Catalan petty nobility and certain elements of the clergy were included. It is true that Joan Reglà constantly stressed this issue. However, years later Xavier Torres – whose entire oeuvre underscores the role of banditry among the nobility, since “there are no bandits without lords”, as even the kings’ officers noted – recognised that this expression, though partly well grounded, was overly unilateral. The composition of the gangs was quite telling, because two out of every three bandits were peasants or the sons of country folk from different

social echelons, either gentlemen from wealthy estates (Perot Rocaguinarda), sons of family manors which had seen better days (Joan Sala Serrallonga) or poor, indebted tenant farmers (the Trucafort brothers).

However, this profile does not end here, since one-fourth of the gang members were or had been artisans or tradesmen. In a word, Xavier Torres believes that the majority of the bandits showed common traits, more similar – albeit with all the nuances needed – to men who were not exactly well-off and rich. Obviously, these nuances should be borne in mind, but for now there is nothing to refute the idea that most common bands did not contradict Reglà's claims, especially those who were searching for loot and money and waged attacks on the roads, in addition to – logically – clashing with the forces of the royal authorities. What is more, this idea was formulated when it was believed that the economy of the Principality had been stagnant for much of the 16th century. Therefore, the Catalan bandits were described as the “children of misery”,¹⁸ a more radical expression today, yet not totally untrue. After all, of Vicens Vives' ideas¹⁹ about Ferdinand II's lukewarm redress – that is, recovery – of Catalonia after the Civil War of 1462-1472, the demographic knowledge of Jordi Nadal and Emili Giralt,²⁰ which meant a long 15th century in Catalonia only to return to the figures prior to the population losses in the late mediaeval crisis, and the stages of slow growth in the 16th century studied by Pierre Vilar,²¹ did not seem like sufficient reasons to tinker with the social and economic composition known by Joan Reglà in 1966.

Despite this, the somewhat similar study by Garcia Espuche criticises, seriously and perhaps with too many definitively unconfirmed hypotheses, the now-classic interpretations by other historians. In Garcia Espuche's opinion, the Catalan economy entered a clear century of expansion between 1550 and 1640,²² precisely the most violent years of Catalan banditry. Beyond the questions that Oriol Junqueras²³ poses when casting doubt on Garcia Espuche's positions on this decisive century, we should add that even if we accept his thesis, there is nothing that weakens the difficult and negative plight of some impoverished people who had not yet secured positions within the social and economic rise of this supposed decisive century. What is more, I would add that if this expansion did not favour everyone, the ones who were harmed the most might have become increasingly violent. And there were many aggrieved parties during that period: from the nobility to the clergy in some places, along with artisans and lowlier peasants.

Regarding the nobility, we should consider the petty nobility, to whom many privileges were off-limits, and the arrival of the Hapsburgs in Catalonia did not favour them. Ultimately, there were few positions in the royal government and many *fadristerns* – children born after the primogenitor of a family in which the institution of the *hereu* (in which all family assets went to the eldest-born son) prevented the properties under the stewardship of the firstborn from being divided – who were virtually

obligated to join either the army or the Church. If they chose neither, many members of the petty nobility could be left out in the cold, and some of them – although, obviously, not all of them – might have earned a living from banditry. Not for nothing, as Joan Reglà noted, the knight Francesc de Gilabert in 1616 wrote: “*Las bandosidades son la base de todo nuestro daño [...]. Nace este daño de otra causa, y es que por los pocos oficios que tiene Su Majestad para dar a caballeros en Cataluña y por repartir los de su real casa en castellanos, esperan poco los deste principado en alcanzar merced.*”²⁴

Regarding the Church, we should distinguish between bishops and canons, whose situation was not the same. The bishops were appointed by the monarchy with the permission of the Pope, and they often became viceroys, especially in the early 17th century, around the time of banditry's swan song. The same did not hold true of the canons, not to mention the parishes or monasteries. One clear example was the monastery of Montserrat, Benedictines who since the late 15th century had depended upon the regulatory power which had gradually moved further away, as far as Valladolid, which witnessed the arrival of Castilian friars throughout the 16th century.

With regard to the rural world, besides rich farmers, emphyteutae or landowners, there was a mass of impoverished tenant farmers and day labourers. And the urban world was in a similar situation, since some sectors flourished from a clear economic and social ascent, while some artisans were marching towards gradual proletarianisation, as Agustí Alcoberro has stressed in his attempt to show the social stratification that polarised Baroque Catalonia. Therefore, Catalan banditry can be explained from a multiplicity of facets which span from the nobility to the commoners. However, the economic situation, whether stagnant or ascendant, does not explain everything. What is more, in around 1600, as a result of the start, if not the end, of certain changes (agricultural, manufacturing, commercial), there was an instability in this supposedly decisive century, more in quality than in quantity, which led to a stagnation if not a slight decline, which became truly visible after 1620. This can even be seen in monetary issues – the appearance of false coins, also called *boscatera* – and the plans for the Banc de Barcelona, approved definitively by the Consell de Cent (Council of One Hundred) on the 10th of October 1609. All of this further stirred up social instability around Catalan banditry.²⁵ Despite this, there are many other circumstances which must be taken into account, from geographies and borders to ideologies, religions and politics at the very least.

OTHER CAUSES OF THE SURVIVAL OF BANDITRY

Even though Joan Reglà had pointed out the reality of banditry on the plains, since many bandits hailed from there, Xavier Torres has shown that the most famous site known to historians until quite recently was the mountains. Ulti-

mately, the factions, especially those in the Pyrenees, sought hideouts in the mountains where it was the most difficult for the repressive forces to reach. This is even true of those who almost reluctantly – although this also depends on the time – came from the unions or brotherhoods, that is, from the working classes spurred by the viceroys. As the Marquis of Almazán, one of the most zealous viceroys to govern the Principality, wrote in 1613, it was difficult to secure the people's collaboration, perhaps because "one must leave this city and go up into the mountains",²⁶ although surely this is not the real reason. In 1616, the aforementioned Francesc de Gilabert, a former bandit and later *paer* (municipal authority) of Lleida, stressed the fact that Catalonia was a "mostly mountainous, barren land". And in 1639, shortly after the death of Serrallonga, verses in Spanish claimed: "*Montuosa Cataluña [...] / cada monte es un castillo, / cada sierra una muralla, / cada risco es una torre / y toda una plaza de armas*".²⁷

The mountains were a safe harbour if they were located near the border. Despite this, for the inhabitants of the neighbouring villages the border was never an impediment to good relations, despite a few altercations.

Regarding the border with France, the most complicated of them all for higher-order political issues, we know that the Pyrenees did not always serve as a wall separating the people living in these lands, and this was true not only in Catalonia but also in Aragón and Navarra. However, difficulties did start to arise because the modern states, which developed increasingly after the Renaissance and the late Middle Ages, tried to make the borders virtually impenetrable as the monarchies at the heads of these states were increasingly at loggerheads with each other, be they Habsburgs, Valois or Bourbons, the latter at odds with Henry IV since 1593. Military conflicts magnified tensions after the reign of Charles V (no need to enter into details) but especially during the times of Philip II, and any peace during those years was always fragile.

Quite often, those conflicts were also associated with religious pressure from southern France, which could be described more as Lutheran than Huguenot based on the documents from that time, regardless of whether they come from the viceroyalty or Council of Aragón (mostly from royal Castilian functionalities) or the Diputació del General (General Deputation) of Catalonia, the consuls of Puigcerdà and La Seu d'Urgell or the canons in La Seu d'Urgell, all of them Catalan, just to cite a few very clear examples.²⁸ And despite the fact that Lluís Obiols himself describes these claims as an *excuse* (on page 10 of the aforementioned book), only a cursory look at the texts from the 1580s and 1590s highlights what Reglà always upheld, which many studies later accepted: the presence of the French and some Lutherans or Huguenots. Ultimately, immigrants to Catalonia from Gascony, Occitania and France, so thoroughly familiar to Nadal and Giralt, as mentioned above, lead us to assume that not all of them adapted as they should have and that some maladapted individuals might have turned to the banditry of impover-

ished exiles.²⁹ What is more, these bandits were mistreated by the justice of the country for any illegal act committed out of a need to eat, as Valentí Gual³⁰ revealed by using the vast store of documentation from the archive of Poblet,³¹ which he has generally made available to researchers who have mined it well,³² confirming Joan Reglà's ideas. Jaume Codina makes similar claims when he underscores the heavy presence of poor people in the counties of the Baix Llobregat, including villagers and farmers, as well as a vast number of French immigrants fearful of being the victims of attacks and robberies of all kinds.³³

Today, despite all this, according to the opinions of other historians, primarily the aforementioned Xavier Torres and Núria Sales, we can reach the conclusion that the Castilian officials' accusations came from a real lack of knowledge of the country and from the fact that the Catalans' own accusations, though somewhat true, concealed neighbourly and baronial disputes and jurisdictional strife on either side of the Pyrenees which has been researched the most to date, all of which was further aggravated during the more conflictive periods. After all, Occitanians – just a handful of them – might own lands in northern Catalonia and, vice-versa, Catalans owned places in southern France. Núria Sales notes that "throughout the French religious wars, the lands of the Crown of Aragón and the Huguenot or half-Huguenot territories in the house of Foix-Bearnor the lower Languedoc were interspersed with Bearnise or French lands which remained Catholic".³⁴ In other words, she claims that the link between the Huguenots and Catalan banditry is not so facile.

However, determined to dig further in our research, and aware today of the mutable, apolitical nature of the Catalan bandits, we know that Philip II recruited certain bandits – Tomàs de Banyuls is one example – to turn them into his agents at the service of the French Catholic League of Enric de Guisa in the years (1590-1593) prior to the coronation of the Bourbon King Henry IV.³⁵ This situation is quite curious compared to the claims to the contrary. Therefore, more than ideological or religious, the border used to be jurisdictional, and disputes have often been discovered even between the lords and the monarchy, which sought to recover or expand its royal assets that had been lost or mortgaged in the past, perhaps paving the way for Catalan and Aragonese banditry, with clear interferences of the former in the latter.

Two examples prove this. The first of them is Catalan: because of a debt she had contracted, Germana de Foix granted the Viscountship of Castellbò with user's rights to Lluís Oliver de Boteller in 1528. The countship, nestled in the heart of the Pyrenees near Andorra, was an ante-chamber for contraband, including horses, jurisdictional scuffles, French infiltrations and bandits. These were the early days of Joanot Cadell, the Lord of Arsèguel, who at the request of Oliver de Boteller engaged in a violent clash with the vassals of the countships who wanted to return to the Crown. A problem that should have been resolved in favour of the royalty virtually became an affair of state

throughout the 1530s and 1540s in the midst of the conflicts between Charles V and the French monarchy.³⁶

The second example comes from Aragón: Banditry also took its toll in the countship of Ribagorça through both Aragonese gangs and Catalan gangs with a new border, now in the kingdom of Aragón. The issue even became a social problem. We should bear in mind that in around the mid-16th century, the inhabitants of Ribagorça wanted the countship to be restored to the Crown. Some Catalan bandits such as Guillem de Josa and Perot de Llupià had supported the counts. However, the issue was aggravated for years after a royal ruling (1554) in favour of the vassals of Ribagorça and their rejection of the Court of Justice of Aragón in 1567. The problem had not yet been resolved by around the 1580s. In an effort to resolve it by force, the Duke of Villahermosa hired bandits from Aragón and Lleida, such as the famous Francesc de Gilabert and the Baron of Nyer in the Cerdagne. And against them, the Valls brothers, also from Lleida, along with Minyó de Montellà and the second Joan Cadell, the Lord of Arsèguel, took the side of the Ribagorça syndics. Tallying the acts of extortion committed on Aragonese soil, and even the attacks on the villages of Grau and Benavarri, most of them waged by the *cadells*, would be a sideshow. The main upshot is that once the negotiations to include the countship in the Crown had gotten underway in late 1588, although time would be needed to accomplish this, the virulence between the Catalan bandits continued in Catalonia.³⁷

Or more accurately, they returned to the country where they had always existed and had never fallen by the way-side. In this sense, the Valls brothers – originally *cadells* – and the Gilabert brothers – closer to *nyerros* – clashed in

the lands of Lleida to such an extent that a “*lliga de cavallers*” (league of knights) led by the Valls was formed in the capital of Lleida. There were also major conflicts, like the siege of Cubells in 1589, where people siding with the son of the mayor of Alós (*cadell*) had taken refuge; the knights from the Lleida league and the Valls brothers went to their aid, while those waging the siege were *nyerros* in league with Francesc de Gilabert, naturally.³⁸ There is not enough room to recount everything that happened in this region³⁹ even before this time, nor what happened in the western regions, including Alt Urgell and Cervera. At the beginning of the 21st century, research is underway to expand local knowledge, such the examples cited below.⁴⁰ However, I do want to go back to the Cerdagne because the origins of the *nyerros* and *cadells* were there. What is more, the authorities never pardoned the *cadells* for Minyó de Montellà’s attack on a load of coins from the Order of Saint John of Jerusalem in 1587.⁴¹ We also know that the coins had reached Arsèguel. Two sieges between 1588 and 1592 ended with the destruction of the castle and Joan Cadell’s flight to Foix, beyond the French border. And yet even though Banyuls accepted offers to serve the monarchy and Cadell never returned to Catalonia, banditry in the Pyrenees did not end.⁴²

Nor did it end in the rest of Catalonia because there were more borders, such as the banks of the Ebro River, which has been studied very little to date. This border with the Kingdom of Valencia witnessed many events, as did Viceroy Francesc de Borja when he reached Tortosa, the gateway to Catalonia in the south, in 1539. As he swore an oath to the constitutions of the Principality he said, with reference to the castle of Tortosa “*que en lugar de ser reyno y defensa de los vasallos de V. M. no sirve sino*

Figure 3. *Apunyalament d'un home davant de la porta de l'església*, Solsona 1626. Santuari del Miracle, Riner. The photo is by Ramon Manent (Mataró).

de cueva de ladrones y para amparo de los deservidores".⁴³ And Viceroy Borja was not mistaken, because the information on the city and territory of the banks of the Ebro River provided by the most recent research is indisputable. It shows a maelstrom of violence of all sorts among the Church, nobility and commoners, along with responses through dubious unions of the people and bandits which lasted more than a century. A few examples illustrate this. The attempted kidnapping of Bishop Ferran de Lloaces by Canon Tomàs Costa in 1557 brought the most paradigmatic (albeit not the only) case to the top echelons of the Church. This ultimately reflected the bishop's quandary: he was a foreigner from Oriola and Valencia, a Tridentine after the Council's second session, a man who resided in his bishopric, unlike the majority of his predecessors, but most importantly, he had made a pastoral visit to the cathedral and its canons in which he condemned the dissolute life led by many of them, including Tomàs Costa. The response was a plan to kidnap the bishop on the 15th of August, but it failed miserably, even in the subsequent legal battle.⁴⁴

More prestigious in terms of both the protagonists involved and the actions committed were the noble acts of banditry undertaken for years by Lluís Oliver de Boteller, the Viscount of Castellbò, often in the lands of the Ebro River, and his right-hand man (albeit later turncoat), the squire Cristòfol Despuig, who for years was immortalised by his *Col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*. Thanks to this book and the documentation used, we are aware of the clashes between families from the petty nobility, ones that were not exactly wealthy and had no royal posts – "because those castellans devour it all"⁴⁵ – and voting places of the military branch of the Generalitat: "the idol that all adore with great devotion".⁴⁶ Despuig managed to secure an administrative post in the municipal government only in the 1540s and 1550s, but his return to banditry during the 1560s sent him abroad for some years to Traiguera, in Valencia's Maestrat region. That was where the noble bandits went into exile, as did Lluís Oliver de Boteller and his son, required to carry out their sentence in Peñíscola, no longer the Viscount of Castellbò.⁴⁷

The common bandits who also fled to the lands of the Ebro River did not enjoy the same fate, such as Jaume and Llorenç Clua, who were actually not brothers but enemies. The former, "Jaume el Bord" ("James the Wild"), died in 1613 from an ambush waged by the latter, who vanished from the documentation in around 1616. However, it is fascinating to learn about their accomplices: churchmen, no less. For Jaume, it was the military order of Hospitallers of Saint John and the knight commander of Miravet, whereas Llorenç had hideouts at the Cistercian monastery of Benifassà and the military order of Montesa across the border and in the heart of the Kingdom of Valencia.⁴⁸ What has been confirmed is the mixing of bandits, especially the Catalans, between the Principality and the Kingdom of Valencia, in the lands of Maestrat Vell de Montesa as well.⁴⁹

THE CONTROVERSIAL REPRESSION OF BANDITRY

As Viceroy García of Toledo said in the mid-16th century, "all of Catalonia is rife with bandits".⁵⁰ And indeed, this was true even in Barcelona itself, where banditry was linked to other chronic urban afflictions, such as gambling and prostitution.⁵¹ However, how to end this drama that beset the entire country, and not only its borders, which the gangs could always cross more easily to flee from their pursuers? This is a question that all the institutions in the lands had to ask, even though they never reached valid, shared solutions. After all, no one could deny that the cities, the Generalitat de Catalunya, the Royal Audience and of course the viceroys always wanted to put an end to banditry. The problem was that it came from both above and below, since no institution was free of its influence, plus there were accomplices involved, most notably the judges of the Royal Audience. Indeed, the inter-class nature and vertical solidarities of banditry were a reality.

There was yet another issue that was more delicate: the Cort General (General Assembly) of Catalonia. It was the prime source of sovereignty and legitimacy in the Catalan-speaking lands which had reached a pact with the king based on the 1283 constitutions, and which had been safeguarded despite the different dynasties that had ruled the country, be they Trastàmara or Habsburg. And there was one blaring reality: the Court had done little to enact laws against banditry, primarily because one of its branches – the military – was opposed. In any event, the Court strove to ensure that the existing laws were not trampled upon by the royal officials, and this was totally legal, although it also hindered the monopoly on force called for by the viceroys.

Meantime, given all this ruckus, the monarchy seemed mute in the Court assemblies and only spoke to give instructions to its viceroys, who sparked grievances as soon as they started governing, with protests against the Court over illegal actions brought not only to the viceroys but the king himself. Perpignan, the second city in Catalonia and the head of Roussillon on a military border, was concerned with this. We are aware of the instructions from the consuls to their representatives in the Catalan Courts of 1585. The criticism of the military branch was flawless because "*és cosa evident que si los fautors y los receptors no fossen, los predits [malactors] no durarien ni se sustentarien com duren y se sustenten en dita provincia...*". But the same held true of royal repression: "*És cosa consemblant a la ferosia dels pobles bàrbaros y a la dominació dels tyrannos prendre y capturar los submesos sots ombra y color de justícia y aquells de fet, ab tirannica furor i potencia, fer-los matar no ohits ni defensats, y se és seguit en nostros infortunats dies*".⁵²

Given this situation, without negating the good intentions of the Catalan institutions and the Generalitat, which at times asked for brisk action against the bandits, such as Joan Cadell in 1592,⁵³ the response was lukewarm. What is

more, when the militias rose up in the cities upon the orders of the viceroys, these unions of commoners armed to combat banditry were not very effective,⁵⁴ and their members paid little, since they were required to.⁵⁵ Ultimately it seemed like these unions brought more problems than solutions. They even attacked noblemen occasionally, or conversely, an aristocrat might summon a union;⁵⁶ they abused the powers at times and committed “insolences and excesses in the performance of their duties”;⁵⁷ they suffered from infiltrations by bandits; and they even became fearful when facing down the gangs. The viceroys complained incessantly about this issue, since they often said that “*como la gente de la tierra no acude ni es de provecho en tales ocasiones*”.⁵⁸ In reality, these viceroys were largely alone, unaware of the laws and institutions of the country and without much support from the local people or the majority of nobles. They were always stating their wish to have their own soldiers, even just some regiment that fell down from heaven (it was pretty much a pipe-dream that only a direct war with France could make come true⁵⁹) because they used a light cavalry more than once; after all, “*sin gente forastera es imposible tener limpia la provincia, como otras veces lo he representado a V. M.*”⁶⁰

On the other hand, closely related to the more or less tense moments of banditry, the personal character of the viceroys themselves mattered, in addition to specific junctures in time. One example of this is the difficult case of the Marquis of Tarifa, viceroy between 1554 and 1558 during the regency of Princess Joanna, who was trying to replace her father, Charles V, and her brother, Philip II.⁶¹ Other viceroys sought agreements and more moderate policies to soothe the tensions, such as the Neapolitan Duke of Monteleone,⁶² an issue which, more than mere protocol, explains the heartfelt condolences that the deputies from the General Deputation expressed on their visit to the to the viceroy in October 1610 upon the death of his son in Naples.⁶³ And others stormed in ruthlessly wherever they went and, if needed, cast doubt on or re-touched the Catalan constitutions. Indeed, in 1615 the bishop of Vic actually wrote to Philip III that the final solution would be that “*asiente la justicia como en Castilla y les quite sus malos usos y costumbres que la impiden*”.⁶⁴

A year later, Viceroy Alburquerque seemed not to go quite that far; he was a man mostly known for his brisk, violent actions, but in practice he firmly believed that the state of Catalonia was “*miserable... Lo mismo digo en quanto a los fueros y constituciones deste Principado para que V. M. se sirva de no maravillarse cuando supiese que he atropellado por algunos dellos, que pueden estorvar la buena administración de la justicia*”. And even though years later councillors of Barcelona actually praised the viceroy’s actions because of the (military) peace he brought to the city, in 1616 the Generalitat protested to the king about the viceroy’s statements, summarising them in an embassy in Madrid with a more radical phrase than the viceroy is said to have uttered: “*Guardaré las constituciones que me pareciere y las demás*”.⁶⁵

FIGURE 4. *Llibre de pau i treva*, J. Callís (Biblioteca del Col·legi d'Advocats de Barcelona). The photo is by Ramon Manent (Mataró).

Amazing! Banditry, which in itself was apolitical, as all historians report, ended up becoming the unwitting harbinger of the Catalan Revolt of 1640. In the interim were years of total violence, with the burning of forests to remove the bandits from their refuges, and the looting of villages by the bandits, and a few times by the unions. And banditry survived no matter how much a pardon was offered to everyone who was willing to serve the king in the garrisons of Naples, Milan or the Netherlands (an offer taken up by Rocaguinarda, among others) or extraordinarily cruel executions were committed to serve as an example and strike fear, such as the execution of the bandit chaplain Antoni Roca⁶⁶ and those of Montserrat Poch and Joan Sala Serrallonga, among many others.

COMPARATIVE EPILOGUE AND CONCLUSIONS

As I prepare to conclude this compressed summary, which obviously does not cover every aspect of banditry, I should recall that at the start I stressed the fact that phenomenon of banditry was not unique to Catalonia. Even a cursory glance at the entire Mediterranean world around the same time proves this point, beyond what Braudel’s oft-cited vision did, by filling in details and adding further nuances. Indeed, there was banditry, and not just the kind

stemming from poverty, around the entire Mediterranean, even in the Ottoman Empire. Just like the nobility in Catalonia, the powers had a great deal to do with the survival of bandits who would otherwise have perished. And just like in the Principality, clientelist and even family relationships sought protection against possible revenge which lurked everywhere in a cross-section of society that affected everyone.

Xavier Torres has spoken about Mafioso features⁶⁷ and the existence of true private wars. His perspective was based on an entire body of literature known until 1998 which I shall not cite here; instead I will refer readers to his research. However, this body of literature has been expanded in recent years. And on this point there is an issue which not only situates Braudel's aforementioned work as a classic but also is accepted by all historians today. In brief, the bandits did not solely represent protest or social rebellion, as described by Eric Hobsbawm, seeking a current of sympathy or complicity between the bandits, almost like the myth of Robin Hood and the common folk to whom they redistributed the wealth. In addition to reflecting a purportedly Marxist thesis, this theory also reflects the type of source used by Hobsbawm, more literary and almost romantic than archivist. ⁶⁸ Today for example, Bruno Pomara quite clearly states that in Baroque Sicily, we cannot continue along this course because curiously at that time neither Palermo, the capital, where large number of nobility resided, nor Messina, the top silk producing and exporting city, could be described as poor, and yet banditry had risen on the island. ⁶⁹

In the case of Naples, not even Marco Sciarra, who was born in Abruzzo and was often considered the leading "social bandit" of his day (the late 16th century), fit this profile. ⁷⁰ Ultimately, Sciarra was actually rented out, almost like a *condottiero*, in fights in the Papal States between noble Roman lords and the Holy See. Similar examples can be found in Genoa, ⁷¹ underscoring relationships and factions, in Sardinia ⁷² and in many other places around the Mediterranean. We even have historical biographies like the one on Giovanni Beatrice, alias Zanzanù, ⁷³ the bandit from Lake Garda near Brescia, which is reminiscent of more than one biography written in Catalonia many years ago. ⁷⁴

But returning now to the Crown of Aragón, we can see how banditry existed in regions other than just Catalonia, and how some also bore the mark of opposing factions, such as Mallorca. ⁷⁵ There is also a major body of literature in Aragón and Valencia, especially in the Kingdom of Valencia. In an overall survey of banditry in the Crown of Aragón, Emilia Salvador underscored all of these cases, especially Valencia, by noting its ties with the other kingdoms and the Principality. In consequence, I shall refer to her work in order to avoid a long list of titles in Valencia, ⁷⁶ some of them from before 1650, although there was a certain form of Catalan banditry back then. ⁷⁷

After a series of congresses which have been held in recent years, ⁷⁸ the new literature on banditry in Catalonia

and much of Europe, especially around the Mediterranean, has overturned our global, general views of this phenomenon. After all, banditry might stem from poverty; from a history of social unrest; from private wars dominated by the powerful, primarily nobles; from networks of families; from clientelism; or from a host of different factors. And that is precisely the problem today: researchers' obligation to descend to a local micro-historical level that seeks family groups, their origins and their interrelations. Not too long ago, in a fitting self-criticism by Xavier Torres, and in relation to examples such as the ones provided by Giovanni Levi, ⁷⁹ the main conclusion was the need for micro-history in studies on bandits. Torres also warned that the major problem of these studies, which were innovative yet overly local, would be to ignore the broader underlying problems through connectors, as he called them. However, trying to research village by village and then gain a new general perspective is quite difficult and requires a lot of time. Yet this is the pathway being taken by the members of a research triennium, not all of whom are cited in this article yet all of whom must be borne in mind, even though they know that their efforts will take years to bear fruit. For this reason, research into banditry is on a slow pathway today, but one that is being thoroughly investigated. ⁸⁰

NOTES AND REFERENCES

- [1] Flocel SABATÉ. "Els bàndols com a solidaritat en la societat urbana baixmedieval". *Afers*, vol. XIII, no. 30 (1998), pp. 457-472, specifically p. 461.
- [2] Joan FUSTER. *El bandolerisme català*. Vol. II. *La Llegenda*. Aymà, Barcelona 1963.
- [3] Pep VALSALOBRE. "Plecs solts poètics catalans dels segles XVI i XVII relatius al bandolerisme. Un inventari". *Llengua i Literatura*, no. 9 (1998), pp. 287-364.
- [4] Agustí ALCOBERRO. *Pirates, bandolers i bruixes a la Catalunya dels segles XVI i XVII*. Barcanova, Barcelona 2004, p. 101.
- [5] Agustí ALCOBERRO. *Pirates, bandolers i bruixes...*, *op. cit.*, pp. 111-112.
- [6] Joan REGLÀ. *El bandolerisme català del Barroc*. Edicions 62, Barcelona, 1966, pp. 40-41. In these citations, Joan Reglà talks about a previous study by Alonso Gamó: José ALONSO GAMO. *Viaje a España de F. Guicciardini, embajador de Florencia ante el Rey Católico*. Valencia 1952.
- [7] Xavier TORRES. "A tall d'obertura: el bandolerisme a l'Europa moderna vint-i-cinc anys després". In: A. CASALS (dir.). *El bandolerisme a la Corona d'Aragó*. Vol. I. Galerada, Cabrera de Mar 2012, p. 21.
- [8] Ernest BELENGUER. *Fernando el Católico y la ciudad de Valencia*. Publicacions de la Universitat de València, Valencia 2012, p. 241.
- [9] Xavier TORRES. *Els bandolers (s. XVI-XVII)*. Eumo, Vic 1991, pp. 68-73; Xavier TORRES. "Guerres i paus privades". In: *Crisi institucional i canvi social. Segles XVI i XVII. Història, política, societat i cultura dels Països Cata-*

- lans. Vol. 4. Enciclopèdia Catalana, Barcelona 1997, pp. 182-183.
- [10] Xavier TORRES et al. "Bandolers, corsaris i moriscos". In: *Crisi institucional i canvi...*, op. cit., p. 181.
- [11] Xavier TORRES. *Nyerros i cadells: bàndols i bandolerisme a la Catalunya moderna (1590-1640)*. Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, Quaderns Crema 1993, p. 26.
- [12] "[...] that the entire principality of Catalonia is divided into two sides, *nyerros* and *cadells*, and that each of these sides follows their ancient enmity with such passion inherited from their parents and grandparents that for that reason alone, without any other preceding factor, they take up arms against each other...". Xavier TORRES. *Nyerros i cadells...*, op. cit., p. 30. Here Xavier Torres is citing a work by Perot Soler.
- [13] Joan REGLÀ. *El bandolerisme català del Barroc*, op. cit., p. 50.
- [14] In addition to the aforementioned work by Joan Reglà, the following books should also be borne in mind. They are cited little in the text, but they do contain interesting information on the topic: Joan REGLÀ. *Felip II i Catalunya*. Barcelona 1956; Joan REGLÀ. *Bandolers, pirates i hugonots a la Catalunya del segle XVI*. Barcelona 1969.
- [15] John H. ELLIOTT. *The Revolt of the Catalans. A Study in the Decline of Spain (1598-1640)*. Cambridge University Press 1963. Translation: *La revolta catalana (1598-1640)*. Vicens Vives, Barcelona 1966.
- [16] Fernand BRAUDEL. *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*. 2 vol. A. Colin, Paris 1966. Spanish translation in Fondo de Cultura Económica, Madrid 1976.
- [17] Earl J. HAMILTON. *American Treasure and the Price of Revolution in Spain, 1501-1650*. New York 1934. Spanish translation in Ariel, Barcelona 1975.
- [18] Joan REGLÀ. *Els virreis de Catalunya*. Vicens Vives, Barcelona 1987, pp. 17-18. First edition from 1956. The expression, which Joan Reglà kept in his two subsequent books on banditry, comes from Braudel, whom he mentions. See Joan REGLÀ. *El bandolerisme català del Barroc*, op. cit., p. 13.
- [19] Jaume VICENS VIVES. *Ferran II i la ciutat de Barcelona*. 3 vol. Universitat de Barcelona, Barcelona 1936-1937.
- [20] Jordi NADAL and Emili GIRALT. *La population catalane de 1553 à 1717. L'immigration française et les autres facteurs de son développement*. École Pratique des Hautes Études. SEVPEN 1960.
- [21] Pierre VILAR. *Catalunya dins l'Espanya moderna*. 4 vol. Edicions 62, Barcelona 1964-1968. Primarily the second volume: *El medi històric*.
- [22] Albert GARCIA ESPUCHE. *Un siglo decisivo. Barcelona y Cataluña, 1550-1640*. Alianza, Barcelona 1998.
- [23] Oriol JUNQUERAS. *Guerra, economia i política a la Catalunya de l'alta edat moderna*. Farell, Sant Vicenç de Castellet 2005. Especially the section "1550-1640. Un segle decisiu?", pp. 65-69.
- [24] "Banditry is at the root of all our harm [...]. Another cause emerges from this harm, and it is that no matter how few officers His Majesty can provide to knights in Catalonia and divide those from his royal house into castellans, those from this province have little hopes of attaining mercy". Joan REGLÀ. *El bandolerisme català del Barroc*, op. cit., p. 26. Gilabert's 1616 work is entitled: *Discursos sobre la calidad del principado de Cataluña, inclinación de sus habitadores y su Gobierno*.
- [25] Regarding these years, see the following works, cited from least to most recent, among many others: Pierre VILAR. *Catalunya dins l'Espanya...*, op. cit., vol. II, pp. 254, 275 and forward; Jaume DANTI, "Catalunya entre el redreç i la revolta: afebliment institucional i diferenciació social", *Manuscrits*, no. 30 (2012), pp. 55-76, specifically p. 58; Eva SERRA. "La crisi del segle XVII i Catalunya". *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, no. XXIV (2013), pp. 297-315.
- [26] Joan REGLÀ. *El bandolerisme català*. Vol. I. *La història*. Aymà, Barcelona (1962), p. 104.
- [27] "Mountainous Catalonia [...] / every mountain is a castle, / every range a wall, / every cliff a tower / and everything is an army parade ground." Agustí ALCOBERRO. *Pirates, bandolers i bruixes...*, op. cit., p. 84.
- [28] Lluís OBIOLS. *Lo niu dels bandolers de Catalunya. Els setges del castell d'Arsèguel 1588-1592*. Salòria and Ajuntament d'Arsèguel, Arsèguel 2012, pp. 47, 57, 61 and 70.
- [29] Joan REGLÀ. *El bandolerisme català del Barroc*, op. cit., p. 17.
- [30] Valentí GUAL. "Occitans, lladres de bestiar i moneders falsos. Bandolers i fautors. Montblanc i rodal a l'alta edat moderna". *Aplecs de Treballs*, no. 17 (1999), pp. 33-49.
- [31] Valentí GUAL. *Justícia i terra*. Cossetània, Valls 2003; Valentí GUAL. *Poblet, senyor feudal*. Cossetània, Valls 2007; Jordi BUYREU and Valentí GUAL. "El bandolerisme a les terres de la Catalunya Nova". In: *El bandolerisme a la Corona d'Aragó...*, op. cit., pp. 165-184.
- [32] Francesc AMORÓS. "Notícies de bandolers, lladres de camí ral i forques a l'Urgell durant els segles XVI-XVII". In: *Bandolerisme, bandolers i bandositats*. Grup de recerques de les Terres de Ponent. Actes de la XXXVIII Jornada de treball. Castellserà 2009, pp. 219-246.
- [33] Jaume CODINA. *Bàndols i bandolers al Baix Llobregat (1580-1630)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1993.
- [34] Núria SALES. "El senyor de Nyer sense els nyerros". In: *Senyors bandolers, miquelets i botiflers. Estudis sobre la Catalunya dels segles XVI-XVIII*, ch. I. Empúries, Barcelona 1984, p. 95. Also the numerous reports by the same author in: Núria SALES. "Els segles de la decadència". In: Pierre VILAR (dir.). *Història de Catalunya*, vol. IV. Edicions 62, Barcelona 1989.
- [35] Eva SERRA. "Els senyors bandolers i la Lliga catòlica". In: *Actes II. Catalunya i Europa a l'edat moderna. IV Congrés d'Història Moderna de Catalunya*. Universitat de Barcelona, Pedralbes, 18, Barcelona, 1998, pp. 29-52.
- [36] Àngel CASALS. *L'Emperador i els catalans. Catalunya a l'imperi de Carles V (1516-1543)*. Editorial Granollers, Granollers 2000, pp. 338-339 and 402-407.

- [37] Xavier TORRES. "Les revoltes de la Ribagorça". In: Xavier TORRES. *Nyerros i cadells...*, op. cit., pp. 80-102.
- [38] Xavier TORRES. "L'eix Arsèguel-Lleida". In: Xavier TORRES. *Nyerros i cadells...*, op. cit., pp. 103-138.
- [39] Josep LLADONOSA. *El bandolerisme a la Catalunya occidental (1473-1616)*. Rafael Dalmau, Barcelona 1972, "Episodis de la Història" collection, no. 164. 2nd edition 1995.
- [40] Ramon BOLEDA. "Bandolers i justícia a Castellserà i a Verdú"; Josep M. LLOBET. "Documents cerverins sobre bandolers (1545-1636)"; Jaume TORRES. "La colla de bandolers del Jaumet a la Plana d'Urgell". All of them are in *Bandolerisme, bandolers...*, op. cit., pp. 133-146, 147-217 and 247-272, respectively.
- [41] Manel FIGUERA. "El minyó de Montellà. Un bandoler cerdà del Barroc". In: A. CASALS (dir.). *El bandolerisme a la Corona...*, op. cit., vol. I, 2012, pp. 223-246.
- [42] Lluís OBIOLS. *Lo niu dels bandolers...*, op. cit.
- [43] "... that instead of being the realm and defence of the vassals of Your Majesty it only serves as a den of thieves and refuge for traitors". Joan REGLÀ. *El bandolerisme català del Barroc*, op. cit., p. 49.
- [44] Joan-Hilari MUÑOZ. "Un cas de bandositat eclesiàstica a la Tortosa del Renaixement: el pla de segrest del bisbe Ferran de Loaces pel canonge Tomàs Costa l'any 1557". *Recerca*, no. 13 (2009), pp. 237-264.
- [45] Cristòfol DESPUIG. *Los Col-loquis de la insigne ciutat de Tortosa*. Edited by Eulàlia Duran. Curial, Barcelona, 1981, p. 88.
- [46] Cristòfol DESPUIG. *Los Col-loquis de la insigne...*, op. cit., p. 126.
- [47] Enric QUEROL. "Cristòfol Despuig i les bandositats tortosines de mitjan segle XVI". *Recerca*, no. 9 (2005), pp. 19-37.
- [48] Joan-Hilari MUÑOZ. "Els Clua de Corbera, bandolers de les terres de l'Ebre". *Recerca*, no. 9 (2005), pp. 39-65.
- [49] Joan FERRERES. "El bandolerisme català dels segles XVI i XVII a les terres del Maestrat Vell de Montesa". *Recerca*, no. 9 (2005), pp. 67-104.
- [50] Joan REGLÀ. *El bandolerisme català del Barroc*, op. cit., p. 59. See, too, Jordi BUYREU. "La repressió del bandolerisme". In: *El bandolerisme a la Corona d'Aragó...*, op. cit., pp. 133-163.
- [51] Anna ALONSO. "Bandolerisme, joc i prostitució a la ciutat de Barcelona". In: *El bandolerisme a la Corona d'Aragó...*, op. cit., pp. 247-253.
- [52] "It is similar to the ferociousness of the barbarian peoples and the dominations of tyrants to seize and capture the subjects under the shadow and colour of justice and then, with tyrannical furore and power, to have them murdered neither heeded nor defended, and this continues in our unfortunate days". Eva SERRA. "Perpinyà, una vila a Corts catalanes (Montsó 1585)". *Catalunya Nord (segles XV-XIX). Afers. Fulls de Recerca i Pensament*, vol. XII, no. 28 (1997), pp. 573-626, specifically pp. 598-599 and 601. On these issues, see, too: Antoni SIMON. "Aristocràcia i constitucions. Entre el bandolerisme i les Corts". In: *Pau Claris, líder d'una classe revolucionària*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2008, "Biblioteca Abat Oliba" collection, pp. 57-68.
- [53] Lluís OBIOLS. *Lo niu dels bandolers...*, op. cit., pp. 70-71.
- [54] Salvador ROVIRA. "Entorn de les unions contra lladres i bandolers a les terres de l'Ebre. Les de Pauils, Horta de Sant Joan, Agnès, Bot, Caseres i Prat de Comte, de 1606, i les de Tortosa de 1606, 1612, 1616 i 1631". *Recerca*, no. 9 (2005), pp. 105-118.
- [55] Valentí GUAL. "Bandolerisme en terres de Poblet al primer terç del segle XVII". In: *Miscel·lània en homenatge al Dr. Lluís Navarro Miralles*. Tarragona 2009, pp. 157-163.
- [56] Andreu GALERA. "La Unió d'Armes del ducat de Cardona contra lladres, malfactors i bandolers (any 1566)". *Opipidum. Revista Cultural del Solsonès*, no. 4 (2005), pp. 59-79.
- [57] Joan REGLÀ. *El bandolerisme català del Barroc*, op. cit., p. 110.
- [58] "... as the local people neither come nor take advantage of these occasions". Joan REGLÀ. *El bandolerisme català del Barroc*, op. cit., p. 141.
- [59] Àngel CASALS. *L'Emperador i els catalans...*, op. cit., pp. 431-438.
- [60] "... without people from elsewhere it is impossible to keep the province clean, as I have reported previously to Your Majesty". Joan REGLÀ. *El bandolerisme català del Barroc*, op. cit., p. 143.
- [61] Jordi BUYREU. *Institucions i conflictes a la Catalunya moderna. Entre el greuge i la pragmàtica 1542-1564*. Rafael Dalmau, Barcelona 2005, pp. 227-236.
- [62] Jordi BUYREU. "El virreinato del duque de Monteleón en Cataluña (1603-1610): una oportunidad perdida para la monarquía". In: *Uomini di governo italiani al servizio della Monarchia spagnola (secoli XVI e XVII)*. Milan 2010, "Cheiron" collection, no. 53-54, p. 163.
- [63] Ernest BELENGUER. "La Generalitat en la cruïlla dels conflictes jurisdiccionals (1578-1611)". In: *Dietaris de la Generalitat de Catalunya*. Prologue to vol. III. Generalitat de Catalunya. Departament de la Presidència, Barcelona 1996, pp. XLVI and 697.
- [64] "... lay down justice like in Castile and take away their bad customs that stand in its way". Joan REGLÀ. *El bandolerisme català del Barroc*, op. cit., p. 30.
- [65] "I will keep the constitutions I choose and [do away with] the others". Joan REGLÀ. *El bandolerisme català del Barroc*, op. cit., p. 152.
- [66] Àngel CASALS. *Antoni Roca, el capellà bandoler*. Sàpiens-Pòrtic, Barcelona 2011, pp. 64-67.
- [67] Xavier TORRES. "El bandolerismo mediterráneo: una visión comparativa (siglos XVI-XVII)". In: Ernest BELENGUER (coord.). *Felipe II y el Mediterráneo*. Vol. II. *Los grupos sociales*. Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, Madrid 1999, pp. 397-423.
- [68] Eric HOBBSBAWN. *Rebeldes primitivos*. 2nd ed. Ariel, Barcelona 1974; *Bandidos*. 2nd ed. Ariel, Barcelona 1976. See, too: "Storiografia e banditismo: introduzione allo

- stato della questione”. *Spagna Contemporanea*, no. 11 (1997), pp. 9-15.
- [69] Bruno POMARA. *Bandolerismo, violencia y justicia en la Sicilia barroca*. Fundación Española de Historia Moderna, Madrid 2011.
- [70] Xavier TORRES. “El bandolerismo mediterráneo...”, *op. cit.*, p. 417. See, too, for more in-depth information on banditry in Naples: Pierre Luigi ROVITO. *Il vicereame spagnolo di Napoli*. Arte Tipografica, Naples, 2003. I recommend chapter VI of this book: “I ‘ribelli’ e la legge”, and specifically section 3: “‘Daños, fuerças y ensultos’ del banditismo napoletano”, pp. 371-430, especially where it focuses on Marco Sciarra, pp. 386-400.
- [71] Osvaldo RAGGI. *Faide e parentele: lo stato genovese visto dalla Fontanabuona*. Einaudi, Turin 1990.
- [72] Xavier TORRES. “El bandolerisme a Sardenya. Una visió comparativa”. *Afers*, vol. XXIII, no. 59 (2008), pp. 107-122. See, too, Francesco MANCONI. “Nobles i bandolers a la Sardenya del segle XVII”. In: *El bandolerisme a la Corona d’Aragó...*, *op. cit.*, pp.87-103.
- [73] Claudio POVOLO. *Zanzanù. Il bandito del lago (1576-1617)*. Comune di Tignale, 2011.
- [74] Joan REGLÀ. *Joan Serrallonga. Vida i mite del famós bandoler*. Aedos, Barcelona 1961. Contains a study on Serrallonga in literature by Joan FUSTER. We should also consider a very old yet still interesting book on the life of Rocaguinarda: Lluís M. SOLER. *Perot Roca Guinarda*. Manresa 1909.
- [75] Aina LE SENNE. *Canamunt i Canavall. Els conflictes socials a Mallorca en el segle XVII*. Moll, Palma 1981; Jaume SERRA. “Canamunt i Canavall. Quelcom més que banderies aristocràtiques”. *Afers*, vol. IX, no. 18 (1994), pp. 461-472; Jaume SERRA. *Els bandolers a Mallorca (s. XVI-XVII)*. Palma de Mallorca 1997, “Conèixer Mallorca” coll., no. 2. And Miquel DEYÀ. “El bandolerisme a Mallorca: reflexions i qüestions obertes”. In: *El bandolerisme a la Corona d’Aragó...*, *op. cit.*, pp. 31-56.
- [76] Emília SALVADOR. “Bandos y fórmulas de solidaridad: la instrumentalización de las rivalidades de los poderosos por la Corona”. In: *XVII Congrès d’Història de la Corona d’Aragó*. Vol. I. Barcelona 2003, pp. 19-34.
- [77] Jaime TORTELLÀ. “El bandolerismo catalán del Barroco final”. *Manuscrits*, no. 15 (1997), pp. 365-375.
- [78] Francesco MANCONI (coord.). *Banditismi mediterranei. Secoli XVI-XVII*. Carocci, Rome 2003.
- [79] Giovanni LEVI. *L’eredità immateriali*. Einaudi, Turin, 1985. In Spanish: *La herencia inmaterial: la historia de un exorcista piomontés del siglo XVII*. Nerea, Madrid 1990.
- [80] A. CASALS. “Introducció”. In: *El bandolerisme a la Corona d’Aragó...*, *op. cit.*, pp. 9-16.

BIOGRAPHICAL NOTE

Ernest Belenguer was born in Valencia, where he earned a doctorate in Modern History and taught classes. He moved to Barcelona —Universitat Autònoma— in 1972. After six years as a chair at the Universitat de les Illes Balears (1980-1986), he permanently moved to the Universitat de Barcelona, where he remains an emeritus professor. From his extensive teaching and research experience, one unusual fact is that Belenguer has taught in all the major Catalan-speaking universities, and in all of them he has left studies from the late Middle Ages and early Modern Age, as seen through his books in Catalan like *Jaume I a través de la història*, *Jaume I i el seu regnat*, *València en la crisi del segle XV*, and *Ferran el Catòlic*, and in Spanish like *El Imperio de Carlos V*, *El Imperio Hispánico* and *Un reino escondido: Mallorca, de Carlos V a Felipe II*. However, even better proof is his supervision of large compilations like *Història de les Illes Balears*, *Història d’Andorra*, the six-volume completion of the *Història del País Valencià*, *La forja dels Països Catalans, segles XIII-XV*, which is volume 3 of the general work by Enciclopèdia Catalana on the Catalan-speaking lands, and *Història de la Corona d’Aragó*. He also wrote the extensive prologue to volume 3 of the *Dietaris de la Generalitat de Catalunya: La Generalitat en la cruïlla dels conflictes jurisdiccionals (1578-1611)*.

The Catalan-language press from 1868 to 1939

Josep Maria Casasús*
Universitat Pompeu Fabra

Received 4 February 2014 · Accepted 25 May 2014

ABSTRACT

The cultural *Renaixença* (Renaissance) movement in Catalonia spurred the swift development of the press in Catalonia. The journalism that took off during that period laid the groundwork for the ensuing stages, which showed extraordinary vitality spanning a period from 1868 to 1939. At the same time, this period can be divided into two stages: a “transition”, which ranged from the restoration of the monarchy (1876) until the end of World War I (1918), and a stage of “modernisation”, which approximately covers the years between the world wars (1919-1939). However, the Franco dictatorship destroyed the role that journalism once played as an indispensable tool in the advancement of the discontinuous process of civil and cultural reform in Catalonia.

KEYWORDS: press, journalism, Catalonia, freedom, Republic

BACKGROUND

We should first present several earlier historical references before describing the evolution of journalism in Catalonia in the period spanning from the September Revolution of 1868 – which for the first time, without the earlier limitations, embraced the cause of freedom of the press – and the collapse of 1939 – with the Republican defeat and the wholesale ensconcing of the dictatorship of General Francisco Franco Bahamonde, which imposed unyielding, absolute and totalitarian censorship over the entire Spanish and Catalan journalism system.

The tradition of journalism in Catalonia dates back far into the past. Barcelona and Valencia were the first cities on the Iberian Peninsula to have workshops equipped with the model of printing press invented by the German Johannes Gutenberg in around 1450. Just as in the Central European countries, from the beginning this new method for reproducing texts paved the way for the appearance of the first initiatives and activities which we could classify as journalistic.

The oldest leaflet published in Catalonia that has been catalogued by researchers to date in the official periodicals archive is entitled “Còpia de les noves d’Itàlia” (Copy of the news from Italy) and dates from 1557.¹

The first daily, long-lasting journalistic publication issued in Catalonia was the *Diario de Barcelona*.² The first

issue of this newspaper came out on the 1st of October 1792. On the 28th of January 1994, two years after it celebrated its bicentennial, it closed after being, until that day, the oldest newspaper published on the European continent and one of the oldest in the world.

The first newspaper published in the Catalan language was the satirical weekly *Lo Pare Arcàngel*, which appeared in 1841. Despite its modest aims, presentation and contents, according to the experts, *Lo Pare Arcàngel* shows very significant features of an “incipient *Renaixentista* orientation”.³ The second Catalan-language newspaper was *Lo Verdader Català* (1843), which was subtitled “Religious, political, scientific and literary magazine”. It was biweekly and only six issues were published.⁴ The first mouthpiece for Catalonia’s literary *Renaixença* was Francesc Pelai Briz’s *Lo Gay Saber* (1868-1883), a newspaper that was openly geared towards the Catalan, Mallorcan and Valencian literati.

Romanticism in general and the Catalan cultural *Renaixença* in particular spurred the earliest development of the press in Catalonia.

The history of the Catalan-language press in the 19th century shows phenomena equivalent to the ones that prompted the evolution of European journalism during the same period.

We can see a clear hegemony of the opinion newspaper model, also called the doctrinal press, which is characterised by the predominance of contents featuring the argumentative genres (articles, editorials, critiques, journalistic essays), and the literary or entertainment press (serials or serial novels, poetry collaborations, fictional prose).

* **Contact address:** Josep Maria Casasús. Department of Media Studies, Universitat Pompeu Fabra. Carrer Roc Boronat, 138. 08018 Barcelona. Tel.: +34 935 422 387. E-mail: josep.casasus@upf.edu

The professional thinking of Catalan editors and journalists, just like their counterparts everywhere, was inspired by “doctrinairism”, a current of opinion that justified and stimulated each newspaper’s and author’s commitment to certain political, moral, economic, social, cultural, philosophical or religious ideas.

This set of unique features within a broader concept of journalism covers a long historical phase which is known today as the “stage of ideological journalism” in the evolution of the modern press.⁵

Within the context of this broad scene that characterised the European press during almost the entire 19th century, Catalonia had a few unique features of its own. The major ideological debates, political struggles and social and economic contradictions that emerged in different parts of Europe after the French Revolution fostered the use of the press as a weapon of war, as an essential instrument in dialectic combats.

The emergence of Catalan nationalism via the revival of the identity of language, history, law and culture spurred by the *Renaixença* linked up with the continent-wide trend, yet in Catalonia it took shape as a movement with unique natural features.⁶

The press and journalism that took off during that period laid the groundwork for the ensuing stages, which showed extraordinary vitality spanning a period between 1868 and 1939. This is a period which, in turn, can be divided into two stages: a “transition”, which ranged from the restoration of the Bourbon monarchy (1876) until the end of World War I (1918), and a period of what we can consider “modernisation”, which approximately covers the years between the world wars and was concurrent with mass culture as illiteracy was rendered a thing of the past (1919-1939).⁷

Both of these two stages in the history of the Catalan-language press encompass a period in which business and professional publishing initiatives proliferated all over Catalonia, but particularly locally and in the *comarques* (counties), including publications by sectors and associations and specialised publications.

Catalonia is one of the European nations which has witnessed the largest number of newspaper titles of all stripes. This extraordinary deployment of journalistic capacities and activities is necessarily reflected in the abundance of scholars of the press, both professionals and amateurs, and of newspaper collectors who have focused their attention on these phenomena of social communication.

The Catalan periodicals school – fed at first by these individual, voluntary initiatives, which included illustrious pioneers –⁸ achieved a high methodological level thanks to the exemplary Library School founded by Enric Prat de la Riba’s Mancomunitat de Catalunya in 1914, which reached notable academic maturity in the latter years of the period covered in this article.⁹

FREEDOM OF THE PRESS AND THE PROFESSIONAL TRANSITION

The September Revolution of 1868 opened up the period with the most freedom of press and printing in the 19th century. The *Sexenni Democràtic* (Six Years of Democracy, 1868-1874) which got underway that year began with the elimination of all restrictions on journalistic activities and publishing. However, the subsequent governments would limit and even suspend this freedom, especially upon the republican and federalist insurrections of 1869 and the cantonalist uprisings and new Carlist War of 1873.¹⁰ Carlism was an anti-liberal, counter-revolutionary movement with a largely grassroots base.

Years later, the societal spread of the spirit of the Catalan *Renaixença* and the first political and constitutional stability stemming from the restoration of the Spanish monarchy in 1876 led to the founding of Spanish-language newspapers which would consolidate a solid journalistic tradition in 19th century Catalonia that would extend into the 20th century. Publications from this period include *El Correo Catalán*, founded in 1876, initially traditionalist and shuttered in 1985; *El Noticiero Universal*, founded in 1888 and closed in 1985; and *La Vanguardia*, founded in 1881 and still operating, with two editions, Catalan and Spanish, since May 2011.

However, until the early 20th century the most influential newspaper in Catalonia was the *Diario de Barcelona*, directed for almost 40 years by Joan Mañé i Flaquer (1823-1901), the most celebrated Catalan journalist of the 19th century and the author of the most widely read column by the liberal, regionalist bourgeoisie in his day, who read his articles as if he were an infallible oracle.

Catalan-language newspapers began to appear in this period as well. The first out was the *Diari Català* (1879-1881) promoted by Valentí Almirall (1841-1904), the most prominent Catalan journalist in the late 19th century.¹¹ After that, the newspaper by Pere Aldavert and Àngel Guimerà, *La Renaixensa* (1882-1905), was launched, which served as the mouthpiece for the *Unió Catalanista* after 1891.¹² It was unable to withstand the competition from *La Veu de Catalunya* (1899-1936), the most important Catalan-language newspaper from the first quarter of the 20th century and the official mouthpiece of the *Lliga Regionalista de Catalunya* party founded in 1901.¹³ During the first quarter of the 20th century, the *Lliga Regionalista*, conservative in bent, was the most powerful, organised and stable of the democratic parties in Catalonia, and in 1933 it adopted the name of *Lliga Catalana*. The rival and somehow antagonist of the *La Veu de Catalunya* was the newspaper *El Poble Català* (1906-1918), which was Catalan republican and nationalist in bent and successively run by Joan Ventosa i Calvell, Francesc Rodon, Pere Coromines and Ignasi Ribera Rovira, with Gabriel Alomar as its most notable ideologue.¹⁴

At the turn of the century, the Catalan press gained ground as an early, fairly decentralised regional commu-

cover the Second Italian War of Independence in 1859, and his fellow Valencian Joaquim Mola (1822-1882), another correspondent for the same war. Yet another Valencian, Francesc Peris Mencheta (1844-1916), reported from the combat fronts in the Third Carlist War (1872-1876), and Sadurní Ximénez (1853-1933) had an agitated, turbulent experience as a press correspondent in the last Carlist War, in the skirmish between Russia and Turkey in 1877-1878 and in the First Italo-Ethiopian War in 1894-1896.

The direct teachings of Mañé i Flaquer somehow influenced the generation of Catalan Modernisme, those journalists who reached their professional maturity at the turn of the century. At that time, diverse avenues of evolution and innovative experiences converged: the exercise of advanced criticism in Joan Sardà (1851-1898) and Josep Yxart (1853-1895), the updating of Costumbrism in Raimon Casellas (1855-1910) and the onerous constancy of political and social columns penned by Joan Maragall (1860-1911), Miquel dels Sants Oliver (1864-1920) and Gabriel Alomar (1873-1941).

Modernisme arrived with the cultural magazine *L'Avenç*, founded by Jaume Massó i Torrents, with a first period between 1881 and 1884 and a second one from 1889 to 1893 with Ramon Casas Carbó as his partner. At that time, an innovative printing press, a bookstore, an influential literary roundtable and a publisher by the same name were also founded under the aegis of the magazine, the latter which went on to publish the most important collection of classic pocket paperbacks of the age: the *Biblioteca Popular de L'Avenç*. The continuation of *L'Avenç* was *Catalònia* (1898-1900).¹⁸ However, the Modernista magazine by antonomasia was *Joventut* (1900-1906), overseen by Lluís Via, which also had a library that published some of the most characteristic literary works of the movement until 1914.¹⁹ Another high-quality Modernista magazine was *Pèl & Ploma* (1899-1903) by Ramon Casas and Miquel Utrillo.

Yet another crucial development in the Catalan press at the turn of the century was the prominence gained by the journalistic dimension of politician Enric Prat de la Riba (1870-1917), the first president of the pre-autonomous body called the *Mancomunitat de Catalunya* (1914). Prat de la Riba updated the style of political articles, which he injected with vigour and naturalism.²⁰

The last great historical personality in the political journalism of that period was Antoni Rovira i Virgili (1882-1949), the author of opinion pieces which stood out for the lucidity of their interpretations and their expository clarity.

Narrative and descriptive journalistic prose in the Catalan language had achieved levels of functionalism and literary worthiness years earlier in the travel stories (around North Africa, the Near East, Central Europe and Russia) by Jacint Verdaguer (1845-1902). Verdaguer was a poet and priest who was also noted for the quality of his series of articles entitled “*En defensa pròpia*” (1895-1897),

FIGURE 2. Masthead of the magazine *Joventut* (any 1905). The artistic quality of this Modernista magazine is outstanding.

a series that could be positively compared to other great monuments of combat, polemical and defence journalism so characteristic of that period, such as the famous campaign by Émile Zola regarding the “*affaire Dreyfus*” (1898).

Another eminent poet, Joan Maragall (1860-1911), in some ways marked the pinnacle in the evolution of the best in Catalan column-writing. However, his critical, unyielding stances on many of the social and ideological positions of the Catalan bourgeoisie, which was in the minority among the intellectuals of his day, prevents us from claiming that his journalistic body of work showed the same influence over public opinion that Mañé i Flaquer’s work had shown. Even today, the trilogy of articles that Maragall wrote as a result of what was called the *Setmana Tràgica* (Tragic Week) in Catalonia in 1909 (“*Ah! Barcelona*”, “*La ciutat del perdó*” and “*L’església cremada*”) are a model of ethical, honest, committed journalism.

Early expressions of slightly more advanced forms of news journalism blossomed in the Catalan press in those years, such as a few pieces by Pere Coromines (1870-1939), who has been regarded as a foretaste of the future precise investigative reporting in English-language newspapers.

However, the kind of column-writing that had become popular in the previous period still dominated in the so-

cial and professional consideration of Catalan journalism during the first few decades of the 20th century.

Within this broad genre of column-writing, the most original style variation among the first generation of Catalan Noucentisme came from Eugeni d'Ors (1881-1954), whose pen name was Xènius. For fourteen years, he kept up the newspaper section of his "Glosari" with contributions that still earn positive citations in treatises and manuals of modern rhetoric and literary analysis.²¹

In this generation, d'Ors also highlighted the journalistic efforts of stylists and critics who climbed the last few rungs in the transition to modernity in writings for the press, including Jaume Bofill i Mates (1878-1933), Carles Rahola (1881-1939), Josep Carner (1884-1970) and Alexandre Plana (1889-1940). That period also witnessed the first notable signs of the new scientific journalism, with cases like the astronomer Josep Comas i Solà (1868-1937), the philosopher Joaquim Xirau (1895-1946) and the economist Joan Crexells (1896-1926).

After 1922, the Barcelona newspaper *La Publicidad* became Catalanised by the intellectuals of the new party, Acció Catalana, which was extremely critical of the pragmatic moderation of Francesc Cambó's Lliga Regionalista. This newspaper, whose quality was extraordinarily high, lasted until January 1939 and attracted a readership comparable to that of *La Veu de Catalunya*. Its prestige and influence even survived the election rout of the political group that inspired it during the Republican period.

The *Revista de Catalunya* played a prominent role in the realm of culture. Initially overseen by Antoni Rovira i Virgili between 1924 and 1929, it was reissued in 1930 under the leadership of Ferran Soldevila and lasted until 1934. Its third period got underway in 1938 under the sponsorship of the new Institució de les Lletres Catalanes. It was an intellectual magazine, yet with an efficient desire to be popular as well. It was reissued in Barcelona in 1986 under the leadership of the recently deceased Max Cahner.²²

THE SATIRICAL, CHILDREN'S AND WOMEN'S PRESS

During all the periods mentioned here, satirical Catalan-language magazines had a very vigorous presence. The first one was *Un Tros de Paper* (1865). A longer-lasting weekly was the popular *La Campana de Gràcia* (1870-1934), which in one of its government shut-downs morphed into *L'Esquella de la Torratxa* (1872-1939). They were both independent republican, anticlerical magazines addicted to a cross-cutting Catalanism since 1906 and critical of the centre-left.²³ At that time, Catalonia boasted illustrators the likes of Joan Llaverias, Ricard Opisso, Josep Costa (aka Picarol), Melcior Niubó (aka Niv), Feliu Elias (aka Apa) and Junceda. Writers like Santiago Rusiñol, Prudenci Bertrana, Gabriel Alomar, Màrius Aguilar and Antoni Rovira i Virgili contributed to these

FIGURE 3. *Campana de Gràcia*. This grassroots humoristic magazine, which had a republican, anti-clerical orientation, first appeared in 1870 and lasted until 1934.

popular magazines. The combat press tended to have a straw man as a leader, a false director who, in exchange for monetary compensation, suffered from the trials and imprisonment when the newspaper received sanctions. *Cu-Cut!* (1902-1912) was a satirical magazine sympathetic to the Lliga Regionalista, and in 1905 it was attacked by soldiers from the Barcelona garrison, as was the newspaper *La Veu de Catalunya*.²⁴

Another Catalanist satirical magazine, *La Tralla* (1903-1907), is from the same period; it suffered from numerous government shut-downs and sanctions, but it was revived between 1922 and 1923. The magazines *Cuca Fera* (1917) and *El Borinot* (1923-1927) round out the scene. One very incisive Catalanist magazine was *L'Estevet* (1921-1923) by Manuel Carrasco i Formiguera, which suffered from pressure because of a joke regarded as offensive to the Army. *Papitu* (1908-1937), a leftist Catalan magazine directed by artist Feliu Elias (Apa) and writer Francesc Pujols, had a longer life. It eventually evolved towards the erotic-satirical vein and was extremely popular.²⁵ However, the most famous weekly of the Catalan satirical press in the Republican period was *El Be Negre* (1931-1936). It followed the model of *Le Canard enchaîné*, employed Valentí Castanys as its caricaturist and was directed by Josep

FIGURE 4. Masthead of *La Veu de Catalunya* from the 13th of March 1911. The newspaper did not hide its enthusiasm over the election victory of the Lliga Regionalista, the party for which it served as the official mouthpiece.

FIGURE 5. Cover of the magazine *Feminal* (issue 18 from the 27th of September 1908). This magazine presented active women even in realms that were considered exclusive male domains.

M. Planas i Martí, a great reporter who was murdered in August 1936 by an anarchist patrol because of his earlier investigation into *pistoleros* (thugs engaged by management to intimidate active unionists) and terrorists. Implacable with all parties, even *Acció Catalana Republicana*, the party around which it orbited, suffered from its caustic humour.²⁶ Likewise, the humoristic press in Catalan was so successful in the field of sports journalism that the weekly *Xut* (1926-1936) appeared and even created a school of its own.

The newspapers tended to have a conventional women's section featuring fashion, beauty, the home and family; however, the first large illustrated magazine, *La Il·lustració Catalana*, which was issued in two different periods, the first from 1880 to 1894, was fully 19th century in orientation, and the second from 1904 to 1917, more modern, had a prestigious monthly for women, *Feminal*, which was directed by Carme Karr from 1907 until it disappeared in 1917. The magazine was attuned to the suffrage movement in the English-speaking world, yet without sharing its radicalism, and it showed models of women who played roles that until then had been the exclusive preserve of men in the professions, arts and sports.²⁷ More popular and longer-standing, albeit less innovative, was the Catalanist independent weekly *La Dona Catalana* (1925-1938), which was explicitly paired with *En Patufet*, the Catalan magazine with the largest readership of all time, with a long lifespan that lasted from 1904 until 1938. This latter magazine, the most important one for children and teens, with the writer Josep Maria Folch i Torres as its main figure after 1918, taught three generations of Catalans who were unable to learn their mother tongue at school how to read and write. At its peak, 65,000 issues were printed and its readership was calculated at 325,000.²⁸

FIGURE 6. *En Patufet* was the most popular and long-lasting of the Catalan-language magazines from prior to the Civil War of 1936.

THE JOURNALISTIC MODERNISATION BROUGHT ABOUT BY THE SECOND REPUBLIC

The process of forthright modernisation of the Catalan press which got underway in the years of World War I, or the Great War, gained momentum in the 1930s, spurred by the regime of freedoms ushered in by the Spanish Second Republic in its Catalan dimension with the Republican Generalitat. However, this forward motion was halted for 40 years as a result of the Spanish Civil War from 1936-1939 and the long post-war period under the domination of the dictatorship of General Francisco Franco.

The most outstanding features of this late Catalan journalistic modernisation – which ran parallel to the process of partial linguistic Catalanisation of newspapers and magazines – are the following: 1) professional progress in the world of informative newspapers towards the most advanced formulas in the future of expository newspapers; 2) the appearance of magazines that were more open to new developments and cosmopolitanism; 3) the first journalistic uses of the new media (especially instantaneous photography and reporting with the adaptation of the lightweight Leica camera in professional work; documentary cinema and historical reconstruction influenced by the Soviet Sergei Eisenstein; and the radio as a means of popular dissemination, which would play a crucial role in the episodes of upheaval during that period); 4) the consolidation of several important publishing houses (the

most representative being *La Vanguardia*, owned by the Godó family): 5) the professional standardisation of the journalistic jobs of correspondent and special envoy; and 6) the incorporation of new writing techniques and new genres (investigative reporting, novelised reporting, long book-style reports, the interview, precision journalism, the literary sports chronicle, food journalism, reviews of discographies, fashion, jazz, flamenco, *varietés* and the circus, and film criticism) and the influx of the first women into a world that until then had been the exclusive realm of men. The Catalan-language press stood out not just in the field of culture but in all fields: the sports press, children's press, women's press and satirical press.

The phenomena of modernisation which could historically be observed in the Catalan press during the years between the two world wars matched what was happening elsewhere at the same time in other European journalistic cultures, such as in France, Germany and Sweden. The progress of linguistic Catalanisation of the press was clearly palpable at that time. While in 1927, within the hostile political framework of the Primo de Rivera dictatorship, the daily press in Catalonia had eleven publications, by 1933 this figure had risen to 21, accounting for 25% of all newspapers printed, compared to 15% in 1927.

Para-literary or ideological, essay-based and doctrinal journalism, which had more or less dominated the entire European continent for years, was gradually replaced with functional, informative and more “rationalist” journalism as the hegemonic activity carried out by professional journalists; that is, it was superseded by communication techniques.²⁹

However, it was not until the end of the first dictatorship of General Miguel Primo de Rivera and during the Second Republic that more Catalan-language newspapers were founded: *La Nau* (1927-1933), *El Matí* (1929-1936), *Diari de Reus* (1930-1938), *L'Opinió* (1931-1934), *Diari d'Igualada* (1931-1936), *La Humanitat* (1931-1939), *La Veu del Vespre* (1933-1934), *L'Instant* (1935-1936), *Última Hora* (1935-1938) and *La Rambla. Esport i Ciutadania* (1936-1939). Catalanisation and modernisation were two inextricably intertwined communicative phenomena, especially at their peak between 1931 and 1936.³⁰ *L'Opinió* until 1933 and *La Humanitat* were the mouthpieces of the Esquerra Republicana, the party at the helm of the Generalitat de Catalunya.³¹

Two major newspapers from this historical period – *La Vanguardia* and *La Publicitat* – chose the strictly news-based model which they embraced as the recipe for presenting and giving content to the new journalism using the informative-interpretative prototype following the English-language model.

Likewise, the first Catalan attempts at newspapers following truly popular sensationalist models appeared in the 1930s (*L'Instant*, *Última Hora*), somehow linked to the new communicative universe that was being ushered in by the spread of the radio. However, these experiments in

the daily press were engulfed, like so many other things, by the Spanish Civil War of 1936-1939.

Among weeklies and magazines issued less frequently, titles appeared during this period that excelled because of their social influence, their style targeted at different segments of the reading audience and their quality, according to the standards accredited in different European journalistic cultures. They included *D'Ací D'Allà* (1918-1936) and *Mirador* (1929-1936).

The short-lived magazine *Imatges* (1930) was another very worthy example of the desire to align the products of the Catalan press with international formulas, in this case with France's *Vu*, which served as its inspiration in terms of the preferred topics of journalistic attention and how they were treated.

D'Ací D'Allà stood out for its elegance, its tone, its innovative approach and its cosmopolitanism, especially during the years when Carles Soldevila was at the helm. It was a magazine in the style of the great European magazines of its day. In the winter of 1934 it published an extraordinary issue devoted to 20th century art (with a work by the emerging Joan Miró on the cover), a special issue that was highly praised by experts and specialists in art around the world. It was a magazine that fulfilled two purposes: promoting the awareness of Catalanness among the elite sectors of society, and spurring the attention of the industrial and commercial bourgeoisie toward the new cultural and artistic products. Nonetheless, what featured in the different sections of this magazine were topics and affairs related to fashion, news, sports, entertainment, vacations and tourism. It was a "Catalan showcase of modernity".³²

In turn, under the leadership of Manuel Brunet and Josep Cabot, the weekly *Mirador* took special care to cover the spheres of politics, society and culture; it dealt with them with rigour and a more conventional style targeted at the middle and professional classes. It was the best example of a great weekly targeted at broader swaths of the educated Catalanist bourgeoisie, and it was one of the best publications in Republican Catalonia.³³

The powerful promotion of Catalan journalists who modernised a professional scene that had been overly dominated by office-based column-writing prospered in this period in the history of the press. It is true that the tradition of academic articles and erudite criticism continued through the journalistic oeuvre of Josep Maria Capdevila (1892-1979) and Carles Riba (1893-1959), as well as through the "Tros de paper" section by Joan Oliver and the articles in the "Meridians" series by J. V. Foix (1893-1987). However, the more informative, modern experiences of Agustí Calvet, writing under the pen name of Gaziél (1887-1964), and Eugeni Xammar (1888-1973) as war and post-war correspondents began to come to the fore, along with those of Josep Maria de Sagarra (1894-1961) and the aforementioned Joan Crexells and Josep Carner, as occasional correspondents abroad, in addition to being outstanding columnists.³⁴

The journalists from the more mature ranks of this modernising generation included Joan Tomàs (1892-1968) and Sebastià Gasch (1897-1980) in their chronicles of the circus, dance, music hall, jazz, flamenco and film scenes; Manuel Brunet (1889-1955) in reporting; Carles Soldevila (1892-1967) in the mundane French-style column, elegant and ductile, ironic and distant; the priest Carles Cardó (1884-1958) in the modern Catholic apologetics; the novelist Francesc Trabal (1899-1957) with caustically humorous journalism with ties to the avant-garde and surrealism; the geographer Pau Vila (1881-1980) in accurate reporting on agro-livestock production and consumption; Joan Alavedra (1896-1981) in the first major experience of journalistic commentary broadcast on the radio; and above all, the vast oeuvre of Josep Pla (1897-1981).

Pla's complete works, which were eminently journalistic and later published in books, occupy more than 40 volumes and almost 30,000 pages. The South American writer and journalist Mario Vargas Llosa has stated that Josep Pla's "oceanic" oeuvre is comparable to that of the best American and European columnists of the 19th and 20th centuries.

Despite the secondary position to which columns were relegated by this generation, it is worth noting that the work in this genre of Agustí Calvet, aka Gaziél, clearly dovetailed with the tradition of "guidance" journalism started by Mañé i Flaquer in the 19th century, when as the editor of the newspaper *La Vanguardia* in the 1930s he set out to guide the liberal and conservative bourgeoisie of the country. However, Gaziél's qualities as a columnist were accentuated by his approach as a modern journalist, in both his efforts to organise and update newspapers, which he experimented with positively in the newspaper with the largest readership in Catalonia, and earlier in his exemplary chronicles as a war correspondent in the Great War and as a travel journalist.

Another personality from this generation who found success writing articles was the aforementioned Josep Maria de Sagarra in his role as the author of weekly sections in the newspaper *La Publicitat* and the weekly *Mirador*, entitled, respectively, "Cafè, copa i puro" and "L'aperitiu". Sagarra wrote veritable masterpieces of entertaining journalism for these newspaper columns. His journalistic prose was vital, vigorous, fluid, moderately provocative and dissenting, capable of garnering a cordial, appealing reception among readers.

We should also make special mention of the nimble, refined, concise style, a paragon within contemporary Catalan journalism, practised by Carles Soldevila non-stop in the press for 17 years in the more than 7,000 articles in the section called successively "Hojas de dietario" and "Fulls de dietari" published in the newspaper *La Publicitat* before and after the Catalanisation of this periodical.

However, it is widely accepted that Josep Pla is the most representative of the journalists from this historical peri-

od of changes in the press, and the most comprehensive of the Catalan journalists of his generation in terms of his cultivation of different writing styles. His long stint as a correspondent and special envoy abroad, as a Parliamentary reporter in Madrid during the decisive, turbulent years of the Second Republic and as a columnist and commentator on the everyday news in the post-war years bookended a long and wholly professional experience in which he was able to tackle all the new and traditional genres (chronicles, reporting, interviews, surveys, biographic sketches, criticism, news) but also humorous articles and vignettes of everyday life, through which he revived the old English tradition of Addison and Steele in the Catalan style, as well as the tradition of Montaigne and the French moralists.

Pla was a referent even among his younger peers. In the new generation that the three-year Civil War thwarted, at least in its integrity, Carles Sentís (1911-2011), Avel·lí Artís Gener, Tisner (1912-2000) and the ill-fated Josep Maria Planes (1908-1936) stood out for their pioneering contributions to Catalan investigative reporting on political and social issues. The restless Irene Polo (1911-1942) occupied a prime place in the profession even when she was still quite young as a courageous, innovative and imaginative reporter.³⁵ The influx of women into professional journalism, and not just occasionally, was one of the new developments in this period.³⁶ Andreu Avel·lí Artís, whose pen name was Sempronio (1908-2006), cultivated the citizen chronicle in the *Revista de Catalunya* in a highly personal way during the years of the Spanish Civil War. Josep Maria Massip (1904-1973) and Josep Maria Lladó Figueres (1910-1996) took on major journalistic responsibilities upon the outbreak of the war and revolution in July 1936. Josep Manyé (Jorge Marín) (1909-2000) took advantage of his early youthful lessons as a journalist in Barcelona to play a major professional role in Catalan- and Spanish-language broadcasts on the BBC in London during the difficult post-war years.

The modernising transformation and the avant-garde, in some cases represented by these journalists and the publications that hosted them, were the positive historical consequences of the regenerative spirit of the *Renaixença* which permeated companies and Catalan cultural initia-

tives from Modernisme to Noucentisme. In the field of journalism, these initiatives would lead to an exceptional professional efflorescence in the 1930s.

THE CIVIL WAR

The Spanish Civil War of 1936-1939, triggered by the insurrection of General Franco and other military officers, and the simultaneous outbreak of a revolution initially dominated by the anarchists in Catalonia, seriously dashed the sustained growth and widespread stability of the press system that had taken shape from the early steps of liberal journalism in the mid-19th century until the appearance of an embryonic mass press in the early decades of the 20th century.³⁷

As a consequence of the political, social and economic changes in Catalonia after the 19th of July 1936, the right-wing or centre-leaning newspapers disappeared, even though many of them had nothing to do with the military insurrection or the objectives sought by that rebellious sector of the Spanish army to wage a war against the legitimate government of the Republic for three years. Examples of these included *La Veu de Catalunya*, *L'Instant* and the Catholic *El Matí*, all of them Catalanist, pro-democratic newspapers.

The revolutionary parties took over the headquarters of these newspapers and, if needed, their printing presses as well. *El Matí*, a newspaper founded in 1931 by Manuel Carrasco i Formiguera – and linked shortly thereafter to the Christian-Democratic Party (Unió Democràtica de Catalunya, UDC), which he led until he was executed by Franco's cronies – was expropriated by the Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC), which was dominated by communists, in order to turn it into its journalistic organ which was renamed *Treball*.³⁸

Another radical change was the one that affected *La Veu de Catalunya*, the official mouthpiece of the Lliga Catalana, a conservative Catalanist party. It fell into the hands of the anarchist union CNT, which took advantage of its infrastructure to release a new title: *Catalunya*. Anarcho-syndicalism thus had a newspaper in Catalan, but only between 1937 and May of 1938, when it disappeared,

FIGURE 7. Masthead of the satirical weekly *El Bé Negre* (The Black Lamb) from the 8th of July 1936.

giving way to the Spanish-language mouthpiece of the leadership of the CNT, which had moved to Barcelona.³⁹

The PSUC also occupied the newspaper *La Rambla*, which had been founded with the slogan “Sports and citizenship” by the journalist and businessman Josep Sunyol i Garriga, the president of Futbol Club Barcelona. Sunyol was later gunned down by the Franco regime in August 1936 after being captured when he was en route to visit the Catalan combatants who were defending the Republic on Castilian soil.

In the Catalan-language press, the official newspapers of the ERC (*La Humanitat* and *Última Hora*) and the Acció Catalana Republicana (ACR) party, *La Publicitat*, survived with their own titles.

The newspaper *Las Noticias*, which specialised in local news, became the organ of the UGT, the union that until then had been predominantly socialist but which during the war years ceded ground to a new communist hegemony.

The *Diario de Barcelona*, with its longstanding monarchic tradition, was renamed *Diari de Catalunya* when it became the organ of the pro-independent organisation Estat Català, which had split off from the Esquerra Republicana de Catalunya (ERC) in May of 1936.

El Correo Catalán, a newspaper linked to the Carlists, was absorbed by *La Batalla*, the mouthpiece of the Partit Obrer d'Unificació Marxista (POUM).

Other Spanish-language newspapers that had kept a distance from partisanship during the years prior to the revolution continued to emerge with no more hurdles than those posed by the war, such as the paper shortage and the prior military censorship. Examples of these include *El Noticiero Universal*, *La Noche* and *El Diluvio*.

There were obviously no changes in the anarchist newspaper *Solidaridad Obrera*, the benchmark organ of the new political and social hegemony in revolutionary Catalonia.⁴⁰

Despite the changes in ownership and titles, the majority of the 36 newspapers in different cities around Catalonia in July 1936 continued to be published during the war, albeit under a great deal of duress.

La Vanguardia, the most influential newspaper during the Second Republic, went through its own twists and turns in terms of its ownership and operation between 1936 and 1939. The government of the Generalitat confiscated the company. The document that authorised the confiscation specified that because it was a “news periodical”, this newspaper had come to fall within the purview of the Department of Governance of the Generalitat de Catalunya. Defining *La Vanguardia* as a “news” periodical was particularly important in that context; the other newspapers, “opinion” periodicals, were not treated the same.

A few months later, as a consequence of the decree on collectivisations issued by the Generalitat on the 15th of November 1936, the internal power in that newspaper came to be exercised by a business board. One year later,

the collectivised *La Vanguardia* was given bylaws that officially defined the nature of the expropriated newspaper as an “*Empresa colectiva de producción y trabajo de duración indefinida*”. Later on, when the Spanish Republican government came to power in Catalonia, *La Vanguardia* became the official organ of President Juan Negrín until the fall of Barcelona.⁴¹

This final period of *La Vanguardia* was a harbinger of the fate of the entire Catalan press when General Franco's rebel troops occupied Catalan territory. The headlines of the *La Vanguardia* on Wednesday the 25th of January 1939 had the feel of a desperate harangue and pretensions of being an ingenuous oracle: “*El Llobregat puede ser el Manzanares de Barcelona*”. Yet the very next day, Thursday the 26th of January, the first troops from the Moroccan army corps fighting on behalf of the Spanish nationalists did cross that river. The same day that Franco's troops entered Barcelona, the 26th of January 1939, the *falangista* José Antonio Giménez-Arnau, the “*jefe del Servicio Nacional de Prensa*”, took over the reorganisation of *La Vanguardia*.

The democratic Catalan press was one of the greatest victims of the Franco regime. In 1939, the victors of the Spanish Civil War decided which newspapers were allowed to be published. In Barcelona, only *La Vanguardia* (starting the 27th of January with the addition of the adjective “*Española*” to the title), *El Correo Catalán* (starting the 14th of February, after a spontaneous issue on the 27th of January) and *El Noticiero Universal* (14th of February) were authorised under extremely stringent conditions.

They were joined by *Solidaridad Nacional* (14th of February), the newspaper of the new regime (the Movimiento Nacional) which occupied the old quarters of *Solidaridad Obrera*, the newspaper that had been the mouthpiece of the anarchist union.

Afterwards, in the early years of the new regime, the *Diario de Barcelona* (24th of November 1940) and *La Prensa* (28th of May 1941) appeared, the latter the nighttime version of the Movimiento Nacional's newspaper. *El Día Gráfico* was first issued on the 27th of January under a number of conditions, but it was not authorised to continue publication.

The newspapers from other Catalan cities were banned, and the dictatorship released new ones, making use of the infrastructures of the old. In Girona *Los Pirineos* (17th of April 1939) emerged to replace *Los Sitios* (1st of January 1943), in Lleida *La Mañana* (20th of December 1938) was published, while in Tarragona the *Diario Español* (17th of January 1939) was issued, all of them from the pro-Franco Movimiento Nacional, as were other publications organised in the other cities of Catalonia.⁴²

In view of these developments, it is clear that the Catalan-language press was the twofold victim of the Franco regime within the Catalan press. It was a political victim, just like all democratic press, because it was subjected to the severe rigours of extreme censorship, and it was also a

national victim because journalistic expression in the Catalan language was totally nullified.

Therefore, the Franco dictatorship fully annihilated the purpose that journalism had served as an indispensable tool in the progress through the different stages in the discontinuous process of civic and cultural revival in Catalonia, a process from which we have taken too long to recover.

The close functional and instrumental ties between the journalistic system and politics makes it particularly vulnerable when there is a dictatorship.

The evolution of Catalan-language newspapers during this long period spanning 1868 to 1939 is quite revelatory of Catalonia's capacities in this sphere and of solid, genuine traditions that enable us to glimpse a future in which newspapers would remain the referent within the new constellation of media that includes the press, radio, television and the digital media.

NOTES AND REFERENCES

- [1] Joan TORRENT and Rafael TASIS. *Història de la premsa catalana*. Bruguera, Barcelona 1966, p. 21. Torrent and Tasis examine the Catalan-language press. For all other newspapers in both Spanish and Catalan, see *200 anys de premsa diària a Catalunya* by Ramon Alberch and Josep M. Huertas, a book published by the Fundació Caixa Catalunya, the Arxiu Històric de la Ciutat and the Col·legi de Periodistes de Catalunya, which contains basic information on hundreds of newspapers.
- [2] Josep M. FIGUERES. *Diario de Barcelona: 1792-1992, dos segles de premsa*. Rafael Dalmau, Barcelona 1992.
- [3] Josep Maria MIQUEL I VERGÉS. *La premsa catalana del vuit-cents*. Vol. I. Barcino, Barcelona 1937, p. 87. The term "Renaixentista" refers to the Catalan Renaixença, or Renaissance, the name given by historians of Catalan literature to refer to the process of reviving Catalan language and literature which primarily happened in the second half of the 19th century.
- [4] Josep Maria de CASACUBERTA. "Lo Verdader Català", *primer òrgan periodístic de la Renaixença*. Barcino, Barcelona 1956.
- [5] Josep Maria CASASÚS. *Iniciación a la Periodística*. Teide, Barcelona 1988, p. 33.
- [6] Josep Maria CASASÚS. *El pensament periodístic a Catalunya*. Curial, Barcelona 1987.
- [7] Josep Lluís GÓMEZ MOMPART. *La gènesi de la premsa de masses a Catalunya (1902-1923)*. Pòrtic, Barcelona 1992.
- [8] Josep PELLA I FORGAS. "Periodisme. Estudis històrics del de Catalunya". *La Renaixensa*, year IX (1879).
- [9] Joan GIVANEL I MAS. *Bibliografia catalana. Premsa*. Institució Patxot, Barcelona 1931-1937. This is the prime Catalan periodicals archive school and one of the first ones internationally. Previously, a 1930 exhibition revealed the existence of 3,231 periodicals in 184 towns around Catalonia. Lluís BERTRAN I PIJOAN. *Premsa de Catalunya*. Barcelona Town Hall, Barcelona 1931.
- [10] Jaume GUILLAMET. *L'arrencada del periodisme liberal. Política, mercat i llengua a la premsa catalana, 1833-1897*. Eumo, Vic 2010, p. 98.
- [11] Josep M. FIGUERES. *El primer diari en llengua catalana: "Diari Català" (1879-1981)*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1999; Valentí ALMIRALL. *Articles polítics: "Diari Català" (1979-1881)*. Supervised by Josep M. Figueres. La Magrana, Barcelona 1984. The *Diari Català* introduced positivism, evolutionism and the realistic novel. Almirall, who came from a background of federal republicanism, was the forger of the first politician Catalanism with the Centre Català in 1882.
- [12] Josep M. FIGUERES. "La Renaixensa", "Diari de Catalunya", 1881-1905. Rafael Dalmau, Barcelona 1981.
- [13] Josep Maria FIGUERES. *La Veu de Catalunya (1899 - 1937)*. Base- Ajuntament de Barcelona, Barcelona 2014.
- [14] Lluís SOLÀ I DACHS. *Història dels diaris en català*. ED-HASA, Barcelona 1976; Alba ARENAS SALVAT. "El Poble Català". Study by the Universitat Pompeu Fabra, Barcelona 1996. Claudi Ametlla, who worked there, left a portrait of the newspaper in the first volume of his *Memòries polítiques, 1890-1917*. Pòrtic, Barcelona 1963; Joan B. CULLA and Àngel DUARTE. *La premsa republicana*. Diputació de Barcelona and Col·legi de Periodistes de Catalunya, Barcelona 1990.
- [15] Jaume Guillamet. *La premsa a Catalunya*. Col·legi de Periodistes de Catalunya, Barcelona 1988.
- [16] Josep Maria CASASÚS. *El periodisme a Catalunya*. Plaza & Janés, Barcelona 1988; GAZIEL. *Història de "La Vanguardia" i nou articles sobre periodisme*. Empúries, Barcelona 1994.
- [17] Josep MORATÓ I GRAU. *Com és fet un diari*. Ricard Duran and Alsina impressor, Barcelona 1918, p. 8.
- [18] Ramon PLA I ARXÉ. *El núcleo intelectual de "L'Avenç" en la evolución de la Renaixença al Modernisme*. Doctoral thesis at the Universitat de Barcelona, 1976; Albert BALCELLS. *Jaume Massó i Torrents, de "L'Avenç" a l'Institut d'Estudis Catalans*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2013.
- [19] Josep Lluís MARFANY. "Joventut, revista modernista". *Serra d'Or*, no. 233.
- [20] Enric PRAT DE LA RIBA. *Obra completa*. Supervised by Albert Balcells and Josep M. Ainaud. Institut d'Estudis Catalans and Proa, Barcelona 1998-2000. 3 vol.
- [21] D. C. MUECKE. *The Compass of Irony*. Methuen, London 1969; Vítor Manuel de AGUIAR E SILVA. *Teoría de la Literatura*. Gredos, Madrid 1972; Wayne C. BOOTH. *A Rhetoric of Irony*. The University of Chicago, Chicago 1974; Chaïm PERELMAN and Lucie OLBRECHTS-TYTECA. *Traité de l'Argumentation*. Éditions de l'Université de Bruxelles, Brussels 1988.
- [22] The *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* devoted talks to the *Revista de Catalunya* which were compiled in issue 23 of the aforementioned *Butlletí* in 2012.
- [23] Jaume CAPDEVILA (ed.). "L'Esquella de la Torratxa", 60 anys d'història catalana (1879-1939). Efadós, El Papiol 2013.

- [24] Jaume CAPDEVILA, "Cu-Cut!" *Sàtira política en temps trasbalsats (1902-1912)*. Efadós, El Papiol 2012.
- [25] Joan PERUCHO, "Papitu". Tàber, Barcelona 1968. Lluís SOLÀ I DACHS. "Papitu". Dux, Barcelona 2008. Jaume CAPDEVILA (ed.). *Papitu: sàtira, erotisme i provocació (1908-1937)*. Efadós, El Papiol 2014.
- [26] Lluís SOLÀ I DACHS. "El Be Negre". Bruguera, Barcelona 1967. Facsimile edition of the magazine by EDHASA, Barcelona 1977.
- [27] Isabel SEGURA. *Els feminismes de Feminal*. Institut Català de les Dones, Barcelona 2007; Isabel SEGURA, *Revistes de dones, 1846-1935*. EDHASA, Barcelona 1984.
- [28] Jordi CASTELLANOS (ed.). "En Patufet", *cent anys. La revista i el seu impacte*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2004.
- [29] Jan EKECRANTZ. "Construcció i recepció periodístiques: cròniques sobre la República". *Periodística*, no. 4 (1991); Jan EKECRANTZ and Tom OLSSON. *Mellan makt och marinad. En studie av nyhetsjournalistiken*. Maktutredningen, Stockholm 1990.
- [30] Enric MARÍN. *La premsa diària de Barcelona durant la Segona República, aproximació històrica i anàlisi formal*. Thesis from the Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra 1990.
- [31] *La premsa d'Esquerra Republicana de Catalunya. Barcelona, 30 d'octubre de 2009*. Museu d'Història de Catalunya, Fundació Josep Irla, Memorial Democràtic and Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra 2009.
- [32] Joan Manuel TRESSERRAS. "D'Ací D'Allà": *aparador de la modernitat (1918-1936)*. Llibres de l'Índex, Barcelona 1993. Facsimile edition in three volumes published by Àmbit, Barcelona 1995-1996.
- [33] Carles SINGLA. "Mirador" (1929-1937): *un model de periòdic al servei d'una idea de país*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2006.
- [34] Josep M. FIGUERES, *12 periodistes dels anys trenta*. Diputació de Barcelona, Barcelona 1994.
- [35] Irene POLO. *La fascinació del periodisme. Cròniques*. Edition supervised by Glòria Santa-Maria and Pilar Tur. Quaderns Crema, Barcelona 2003.
- [36] Elvira ALTÉS. *Les periodistes en els temps de la Segona República*. Col·legi de Periodistes and Diputació de Barcelona, Barcelona 2007; Neus REAL. *Aurora Bertrana, periodista dels anys trenta, selecció de textos*. Fundació Valví, Girona 2007.
- [37] Josep M. FIGUERES. *Aproximació a la premsa a Catalunya durant la Guerra Civil*. Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra 1997; Josep M. FIGUERES. *Periodisme en la Guerra Civil (1936-1939)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2010; Maria CAMPILLO. *La premsa a Barcelona, 1936-1939*. Centre d'Història Contemporània, Barcelona 1979. Regarding photojournalism, see Agustí Centelles (1909-1985). *Fotoperiodista*. Fundació Caixa de Catalunya, Barcelona 1988.
- [38] Emili GUASCH. *La premsa del PSUC: catàleg de les publicacions periòdiques del Partit Socialista Unificat*. Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra 1999.
- [39] Jordi SABATER. *Anarquisme i catalanisme. La CNT i el fet nacional català durant la Guerra Civil*. Edicions 62, Barcelona 1986.
- [40] Susanna TAVERA. *Solidaritat Obrera, el fer-se i desfer-se d'un diari anarcosindicalista, 1915-1939*. Diputació de Barcelona and Col·legi de Periodistes de Catalunya, Barcelona 1992.
- [41] Pere VOLTES. "La Vanguardia durante la Guerra Civil Española". *Cuadernos de Historia Económica*, vol. XI (1974).
- [42] Josep Maria CADENA. "La premsa prohibida pel franquisme". *Annals del Periodisme Català. Premsa i Guerra Civil*, no. 10 (January-March 1987).

BIOGRAPHICAL NOTE

Josep Maria Casasús i Guri (Barcelona, 1944) is a journalist and university professor. He earned his PhD in Information Studies and has served as the Dean of the Faculty of Media Studies at Universitat Pompeu Fabra (UPF). He was the president of the Societat Catalana de Comunicació and the Sociedad Española de Periodística and the first Dean of Journalism at Universitat Pompeu Fabra. He is a full member of the Institut d'Estudis Catalans. He has been awarded the Creu de Sant Jordi and the Jaume Vicens Vives distinction for quality university teaching.

Working women in the factories and home workshops of Catalonia in the 19th and first third of the 20th centuries

Albert Balcells*

Universitat Autònoma de Barcelona

Received 25 November 2014 · Accepted 20 December 2014

ABSTRACT

The contribution of female labour to Catalan industrialisation was very important in both the textile industry and the garment-making industry. Likewise, in the early 20th century, the tertiary sector offered women new chances for salaried jobs. This article offers an overview of the evolution of female labour at factories and home-based workshops with its specific problems, the resistances it had to overcome, the influence of the purportedly protective legislation and the consequences of women joining the workforce from the 19th century to the 1930s.

KEYWORDS: industrial female labour, female labour in home-based workshops, women's labour conditions, labour laws on female workers, standard of living and female salaried work, trade unions and female labour

FEMALE FACTORY WORKERS DURING THE 19TH CENTURY

In 1905, 5,111 men, 16,466 women, 2,197 boys and 3,195 girls worked in all the textile industries in the city of Barcelona. Eighty-five percent of the workforce in the cotton industry specifically, which had the greatest relative weight within Catalan industry, was made up of women.¹ Women had a notable presence in other industrial sectors as well. There can be no doubt about the importance of women's contribution to the process of industrialisation in Catalonia. Mechanisation enabled less qualified workers to be hired and promoted the entry of women in factories at salaries lower than those paid men. Even though women's work was regarded as supplementary to the head of household's salary, not to mention inferior and temporary – even though it often lasted an entire lifetime – women's work outside the home was indispensable for the survival of the working-class family, and in some trades female workers were more highly valued than men. It has been noted that in the textile towns in Catalonia with a high proportion of female workers, the rate of single women was clearly higher. This refutes the thesis that female salaries supplemented the wages of the men in the family, which was used to justify their lower pay.

Frowned upon by the male workers themselves, who had to send their wives and daughters to work to ensure

the family's subsistence, female work was associated with mere need, and women were asked to also shoulder all the unpaid household chores after a full day at the factory. Women's subordinate position in the family, business owners' workplace segmentation according to sex, and efforts by male workers and their organisations to exclude working women meant that female workers were viewed as secondary, less stable and complementary to males. In factories, women occupied the same inferior position as they did in society and the family, while their chances at job promotion were minuscule.

In around 1900, the sexual segmentation of labour kept the sectors with higher qualifications and better pay in the hands of men, including dyeing and finishing in the cotton textile sector, called the *ram de l'aigua*, while spinning was in the hands of the women, supervised by foremen and watched over by overseers and stewards, all of them men. Not only did women not occupy even the most modest leadership jobs at the factories, which were reserved for men, but they also tended to be absent on the boards of directors of resistance-orientated working-class organisations, even in the fields where they were in the majority. Despite this, salaried work outside the home strengthened the role of working women within the family and consolidated a culture of female work outside the home which was conveyed to subsequent generations, for whom work as identity would come to replace work as a necessity. The docility and less assertive spirit attributed to working women is belied by their leading role in the general textile strikes of 1913 and 1916 in Barcelona, as

* Contact address: Albert Balcells. E-mail: Albert.Balcells@uab.cat

well as their agitation against the shortages and scarceness of sustenance in January 1918. During these events, there were women speakers, agitators and leaders who were known by the female workers.

The system of separate ownership of property during marriage in traditional Catalan civil law guaranteed that married women could administer their own assets and income, as opposed to the system of joint ownership in the Spanish legal system, which was codified as Spanish civil law in 1889. Yet it should be borne in mind that in working-class families in Catalonia, the application of separate ownership – in terms of salaries – still seemed to be problematic and rarely practised.

Female labour in manufacturing was not a new development prompted by the factory system; rather it dated from far earlier. For this reason, we cannot lose sight of the precedents from the preindustrial, artisan period of the 18th and early 19th centuries. Spinning was a woman's job, while the weavers were exclusively men. The sexual segmentation of labour already existed in the preindustrial period, as did the attitude that female labour was complementary, subordinate and cheaper.

In Barcelona in the late 18th century, when the guilds still regulated manufacturing and restricted competition between the workshops of master artisans, the salaried workers – called tradesmen, since they had a trade – took up resistance against female workers with lawsuits and actions which sometimes became violent. At the same time, the exclusion of girls from official education justified kicking women out of the traditional workshops, with the exception of widows of masters and the women of their family.² In their resistance against working women, the tradesmen in the guilds had the support of the more modest masters, who depended upon commissions from the masters who took on female labour and were adapting to capitalistic competition.

Female labour did not dwindle as a result; instead, women were relegated to working in the first calico factories – which were not yet mechanised – and at home, without the protection of the guild rules. The putting-out system, called *treball a mans* or handwork in Catalan, also spread. This system had primarily been used in rural settings on commissions from a businessman to take advantage of the seasonal idleness in the countryside. In fact, it aided in the subsistence of small farms that would later become unviable.

With the 1836 liquidation of the regulating power of the guilds, the freedom of industry along with mechanisation via steam or hydraulic energy meant that women who used to work at scattered home-based workshops came to be concentrated in factories. The new development consisted of a clear separation between salaried manufacturing work and unsalaried social reproduction work. It was more difficult than before to combine child-care and household chores, which were much more toilsome than today, with paid work. During the progressive two-year period of 1854-1856, the calls for daycare cen-

tres for the children of working women attest to this problem,³ as they did not always have a grandparent or neighbour available to care for the children.

The first workers' association to resist capital, the *Asociació Mútua de Teixidors* (Mutual Weavers' Association), dating from 1840, had mostly male members, the hand-weavers, the heirs to the old guild tradition but now only an association of tradesmen who often had to organise secretly. Cotton spinning became mechanised more quickly than weaving. By 1860, spinning was wholly mechanised; in contrast, weaving would take yet another 20 years to reach the same point.⁴ With the introduction of mule-jennies in the 1840s, men worked at spinning in the factories, a job that used to be for women, while women began to operate mechanical looms, although the manual looms were still operated only by men, who kept the most artisanal jobs that required the most training for themselves.⁵

The trigger of Barcelona's 1854 Luddite Mutiny against self acting, which began to replace mule-jennies in cotton spinning, was the fact that in the towns around Barcelona women were running the self acting, which were more productive than the mule-jennies, and therefore their operators were paid more. In 1856, 66% of the cotton spinning was done by men in Barcelona, while 38% of the machine weaving was in women's hands. The salaries were virtually identical in the men's and women's trades, according to the study by Ildefons Cerdà in 1856.⁶ However, the women who operated self acting earned 3.70 pesetas less per week than their male counterparts.

In any event, the assumption that men were supposed to be the family breadwinners had not weakened. Thus, male workers' subsequent claims for equal salaries between men and women for the same job aimed to put an end to business owners' preference for hiring women if their wages were no lower than men's. The largest integrated cotton textile industry, *La España Industrial*, located in the Sants district of Barcelona, had planned to only hire 18% men, but in 1866 men accounted for 65% of its workforce, while this figure was 43% in the second largest company in the same town, Joan Güell's *El Vapor Vell*.⁷

In the late 19th century, men worked the spinning machines with 300 to 590 teeth, while the women operated the ones with 240 to 300 teeth, with the corresponding salary difference. The *ram de l'aigua*, which included dyeing and finishing, was where men were clearly in the majority at 74%, with a minority of women who never exceeded the number of children with whom they worked. This was the best-paid sector within the cotton industry. This horizontal workplace segmentation, just like vertical segmentation, worked against women and justified the salary differences between the sexes.

At the first *Congrés Obrer Espanyol* (Spanish Workers' Congress) held in Barcelona in 1870, with the birth of the *Federació Regional Espanyola de la Primera Internacional* (Spanish Regional Federation [FRE] of the First International [AIT]), there were few differences between the

diverse trends with regard to female workers. Not a single woman was present at this congress despite their numerical importance in the textile industry and despite the fact that the federation of mechanical cotton spinning, weaving and finishing workers, *Les Tres Classes de Vapor*, had existed since 1869. The laws protecting women which were called for ultimately aspired to remove them and children from the factories. The FRE of the AIT preached the incorporation of women into workers' resistance groups, a clear sign that they were not a part of them at that time.

A first – fleeting – step seemed to arise ideologically in the second congress of the FRE of the AIT in Zaragoza in 1872, which was against female dependence and in favour of women working outside the home as a means of personal promotion. However, at the same time it was declared that in the capitalist system this was the root of “vast immoralities” and the cause of the “degeneration of the race”, although all of this would change when collectivism was imposed. The image of the female worker subjected to sexual harassment from owners and stewards was deeply rooted in the male workers' mindset. Even though there were real cases of harassment, what these enduring clichés revealed was the head of the family's fear of losing total dominance over women at home, as these men experienced a feeling of insecurity because of the woman's absence from the home for most of the day.

Starting the 1880s, ring spinning machines began to replace mules because they produced more thread per tooth and required less maintenance and care. The introduction of these machines was associated with the replacement of male spinners with female spinners. At the same time, the textile factories in the Llobregat and Ter river basins, the *La Muntanya* (Mountain) factories according to the manufacturers' names, began to pose serious competition to the coastal and pre-coastal factories located on what was called *El Pla* (the Plain), because they harnessed hydraulic energy, which was cheaper than coal, which was imported by sea, and they therefore paid lower salaries, especially in the industrial colonies, where the manufacturers owned homes for the workers' families to live in, often with a patch of land to be farmed as a vegetable garden near the factory.⁸ Control over labour was greater in the industrial colonies located riverside. There, the work continued at night as well, not only to compensate for the rivers' ebbs but also because in this way the investments were amortised far more quickly. Sometimes the men remained in farming while the women and daughters went to work at the riverside factories.

The replacement of self acting with continuous spinning machines and the predominance of women operating them in the penultimate decade of the 19th century were spurred by the *fin de siècle* economic crisis and the loss of the colonial markets of Cuba and Puerto Rico in

FIGURE 1. *La Fàbrica* by Santiago Rusiñol (1889)

1898. However, the feminisation of this work met with stiff resistance by the workers in the Ter River basin, especially in Manlleu and Roda de Ter, where there were few job alternatives and where the disappearance of the manual looms had left unemployment in its wake.⁹

The 1890 strike of Les Tres Classes de Vapor in Manresa, which sought to equalise the salaries in La Muntanya and El Pla, had been a debacle because of the lockout ordered by the owners. Thus began the decline of that moderate workers' federation based on the pre-eminence of men in the trade.

In 1891, Teresa Claramunt, an anarchist textile worker from Sabadell, began an association of women working in all the trades that was highly critical of Les Tres Classes de Vapor and its male management.¹⁰ This association came to have 47 groups and sections of seamstresses, shoemakers, female tailors and workers in diverse fields. Teresa Claramunt claimed the need for female self-emancipation against the cultural, professional and political hegemony of men, and in this vein she published her leaflet *La mujer, consideraciones sobre su estado ante las prerrogativas del hombre* in 1903. In 1902, this anarchist and feminist was the leading figure in the general strike of Barcelona that year, which led to her banishment in Zaragoza. That women's workers association was somehow the forerunner of La Constància, a new society of spinning, weaving and finishing workers founded in 1912 which managed to achieve large-scale female membership.

FEMALE FACTORY WORKERS IN THE FIRST QUARTER OF THE 20TH CENTURY

The first law that protected women and children factory workers was passed in March 1900 by the conservative government at the behest of the Minister of Governance, Eduardo Dato. It banned minors under the age of ten from working and stipulated a reduction in the workdays of minors under the age of fourteen, along with maternity leave after working women gave birth.¹¹ In this sense, it had been preceded by the law dated in June 1873 during the First Republic, which had never been implemented, as it was as fleeting as the regime that enacted it. The 1900 law was motivated by the persistent illiteracy among workers, the neglect in which the working-class children grew up and the infant mortality rates during the first two years of life, which was a full one-fourth of the children born in Barcelona in the early 20th century, although this rate soared to 44% in the working class neighbourhoods among children under the age of five.

The 1900 law stipulated four weeks of leave after childbirth and one hour per day for nursing, divided into two half-hours. That year, too, witnessed the establishment of indemnifications for workplace accidents to be paid by the company's insurance policy. In contrast, maternity leave only guaranteed that the woman's job would be saved, but it came with no subsidy, which is why leaves

were not taken until 1919, when the Catalan business owners created insurance companies to pay female workers a stipend during their maternity leave.¹² However, it should be noted that women working at home and in domestic service were not protected by this law.

The 1900 law also forbade night shifts for women under the age of 28, and for older women it stipulated a maximum night shift of eight hours. The opposition from the factory owners and their spokesmen in the Congress of Deputies was harsh. Joan Sallarès i Pla, the president of the Manufacturers' Guild of Sabadell and of Foment del Treball Nacional (National Employment Promotion), warned that in Catalonia, half the cotton thread was manufactured at night and that 80% of the night-shift staff was made up of girls under the age of 19, such that the consequences of a law like this one could be catastrophic.

The business owners managed to get the local social reform boards to keep watch over and sanction infractions, as these boards had a strong management presence, along with the intervention of the mayors. The ineffectiveness of these boards was notorious, even after a corps of labour inspectors was created in 1906. The latter condemned the fact that the local social reform boards rarely collaborated with their undertaking and waived the fines for business owners who incurred infractions.¹³

It is worthwhile to study the evolution of salaries in the wool textile industry in Sabadell between 1904 and 1925 compared to the basic cost of living of a typical working-class family, made up of the parents and three children.¹⁴ The trades assigned to them for our purposes are theoretical, but they were the most common ones. In 1904, the salaries of the father (weaver), 27 pesetas, and the mother (warper), 13 pesetas, did not reach the minimum household budget of 65.5 pesetas. To reach this amount, the elder daughter (roving frame operator) had to work at a salary of 12.5 pesetas, as did the younger daughter (bobbin winder), who earned 7.5 pesetas, and the young son (hanger boy), who earned 11 pesetas.¹⁵ Working-class families with small children too young to work in the factories faced enormous difficulties earning the income they needed, and this explains why many children had to go to work as young as possible despite the ban stipulated in the 1900 law. With the father, mother and elder daughter working, the same was true in 1913, although it was not entirely necessary for the youngest son to work. By 1919, the father earned 43.6 pesetas, the mother 26 pesetas and the elder daughter 23.8 pesetas, and the two smaller children no longer had to work to reach the minimum household budget of 95 pesetas. The workweek was 65 hours in 1896, and the major change came with the implementation of the 46-hour workweek at the same salary in 1919, rendering it no longer necessary for small children to work in order to cover the basic needs of a working-class family in the wool industry in Sabadell. The improvement in the quality of life was more important than the legislation aimed at ending child labour.

Regarding the relationship between lifecycle and factory work for working-class women, we can see that as the 20th century progressed, there was an increased presence of women older than 35 and therefore of married women, given the ban on child labour, compulsory schooling and the decline in the birth rate. Thus, in 15 Catalan municipalities, the female employment rate ranged from between 32% and 78% in around 1920, and the rate of married women who worked was between 56% and 86%.¹⁶

The stagnation and even backsliding in real salaries in Barcelona took place during the first fourteen years of the 20th century. Not only did the publications from the period censure this downswing, but it has also been confirmed by studying the payrolls of two companies, the cotton manufacturer Toldrà and the knitwear company Marfà. In contrast, the salaries rose between ten and twenty percent during the two-year period from 1918 to 1919, a time of intense labour conflicts. Later, those improvements remained in place with only minor increases between 1919 and 1935. We can also note that the salary gap between male and female blue-collar workers grew larger with the consolidation of gender-segmented labour after 1914.¹⁷

The new spinning and weaving union, La Constància, which was founded in 1912 with 2,000 members, was the leading actor in the general textile strike in Barcelona and its surroundings held from the 30th of July to the 15th of September 1913.¹⁸ La Constància drew nearer to the union CNT, which had an anarcho-syndicalist bent and had been founded the previous year but was forced to go underground until 1915. La Constància managed to get women to join en masse, although it was still run by workers from the *ram de l'aigua* – rollers and finishers – who had opened their union to the women in their industry in 1911. It was not a simple trade strike; rather it expressed the working-class women's and their families' opposition to working conditions that were clearly inferior to those of many men's trades. Not only metallurgists but the rollers, dyers and finishers within the textile industry itself had ten-hour workdays, while female workers in the other branches of the textile industry worked between eleven and twelve hours per day, in addition to having to carry the entire burden of housework and childcare. Thus, they noted how their husbands, brothers and sons in other trades worked two or three hours less every day.

The detonator was the failure to observe the maximum length of eight-hour nightshifts according to the 1900 law, while they also called for a 50-hour workweek with Saturday afternoons free to tend to the household chores, along with a 25% rise in income, demanded after a long period of stagnation as money lost value. Sixty-three thousand people from Barcelona and its surroundings ended up joining the strike. There were demonstrations by working women who personally took their demands to the Civil Government. For the first time, the dyeing and finishing workers – the ones from the *ram de l'aigua* – backed the strike of the women who worked as spinners

and weavers. At the rallies, well-known working women spoke alongside the male leaders, including Rosalia and Encarnació Dulcet, Marta Sans, Francesca Rivera, Maria Costa, Conxa Bosch and Mercè Rovelló. The women showed proof of their combativeness and tenacity. By the end of the strike, La Constància had 18,000 members, both male and female. Maria Prats was the leader who convinced the women strikers to return to work when the government declared that the working week would be set at 60 hours, with Saturday afternoon free and the gradual elimination of night shifts for women, beginning immediately with married women and widows with children and then continuing with other women until 1920, by which time they were to be totally eliminated. The reduction in the workweek was offset by a higher pace of work and the elimination of half the holidays during the week.

The ambiguities of the declaration, its lack of implementation in the counties of Ter and Alt Llobregat and the new circumstances triggered by World War I, which brought about inflation that lowered the real salaries but offered sound prospects for the export and consumption of cotton textiles, led to a second general strike in July and August 1916. The strikers demanded a 50% salary increase and a nine-hour workday. The rollers and dyers were less supportive than in 1913. Once again women participated in the strikes on the streets. A total of 17,225 workers from the sectors involved participated in the strike – 3,446 men and 13,759 women – out of the total of

FIGURE 2. Woman working at the spinning mill in around 1913. Museu de la Ciència i de la Tècnica de Catalunya of Terrassa.

23,780 workers in Barcelona's cotton industry. However, the strike, which dovetailed with the railway strike, ended in defeat and La Constància was disbanded.

The mobilisation of working women had lasted only briefly, but the same tended to happen with their male counterparts. Counter to gender unity, the complaint that women were operating double-width looms that should have been reserved for men persisted. Women's participation on the union boards seems to have been somewhat exceptional, but there is proof, for example, that during that same period that the president of the cotton union in Sabadell was the aforementioned Encarnació Dulcet, the vice secretary was Agustina Vila and the treasurer Paulina Altamira, while the other officers were men.

The strike left a conflict among the foremen unresolved, namely that they wanted the workweeks corresponding to the time that the workers' strike had lasted to be paid. The trade organisation El Radium, which included this working-class "aristocracy", had not taken sides with the workers but had rejected the consequences of this posture. A majority of manufacturers accepted this demand, but some of the leading cotton companies in Barcelona not only did not accept them but also fired the unionised foremen, given that they were considered the owners' confidence men and did not want to be associated with them. In the autumn of 1917, there were attacks against supervisors and owners and against the new workers who had replaced the fired workers. Thus marked the onset of a period of violent social conflicts which would last until 1923, the age of *pistolerisme* (the use of thugs to intimidate active unionists), and in our case it occurred among a circle, the foremen of El Radium, which was initially quite far removed from anarcho-syndicalism.¹⁹

In January of 1918, a movement broke out against the rising price of sustenance. The unions had not managed to fully rally after the repression of the CNT and UGT's general strike against the monarchic regime in August 1917, a political strike that had been harshly repressed by the army. Under those circumstances, inflation and the shortage of basic foodstuffs and coal led to a mobilisation of working-class women in Barcelona, with demonstrations to the Civil Government claiming that the set prices be respected. There were attacks on grocery stores, coal sellers and market stalls. On the whole it was reminiscent of the old subsistence mutinies from the preindustrial period, in which women had also played a prominent role. A state of war was declared and the markets were protected by the Civil Guard.

By the time the CRT congress was held in Catalonia in June 1918 – called the Congrès de Sants – La Constància had pulled itself together again; it had 11,000 members, both male and female, and it joined the Single Union for fabric and textiles within the new structure in which the trade unions were absorbed by the Single Unions by category, encompassing the entire industry. The male textile trade unions resisted this merger, while the women were

left outside the leadership despite the principle that the CNT had declared in 1918 that the mixed unions or unions with a female majority had to be made up of both men and women in order to ensure women's identification with the union struggle, which would become quite harsh over the next five years. However, gender unity was not achieved with the Single Union. Factors contributing to this were the alternating phases of government tolerance and repression of the CNT, which was tangled up with the *pistolerisme* and terrorist violence of the years preceding the Primo de Rivera dictatorship, which lasted from September 1923 until January 1930 and illegalised the core run by the anarcho-syndicalists.

In the glass industry, women accounted for 10% of the workforce, but there were female trades, such as electric light bulb manufacturing, glass decorating and the pitcher decoration sector. Through their exclusion from the learning process, women remained shut out of the best paid and most highly qualified trades, namely glass-blowing and oven-stoking. And even though the working women showed their combativeness in the labour conflicts of 1919-1920, they were not included in the union leadership and their demands were postponed, such that their inclusion in the union was fleeting.²⁰

HOUSEHOLD MANUFACTURING AND FEMALE LABOUR

In the fields of spinning and weaving, industrialisation put an end to household manufacturing. Yet in contrast, garment-making at home rose starting in the late 19th century. The widespread expansion of this sector was driven by increasing job specialisation and women working outside the home, with the concomitant reduction in the amount of garments sewn at home for family consumption. Other factors contributing to this development were the spread of sewing machines and the use of patterns and models that allowed semi-skilled labour to be used. The garments were largely sewn via home manufacturing, without the investments and facilities entailed in large workshops. As this was a job that was still primarily manual, many of the business owners preferred to use disperse, piecework labour performed by women who worked in their homes on assignment by an intermediary operating between the worker and retailer with a clothing shop open to the public.

The exploitation to which these female workers were subjected meant that in the English-speaking countries this was called the sweatshop system. In Spain, the social legislation explicitly left these household workers outside its coverage, and therefore capitalism could take full advantage of the commercial concentration inherent in a large industry without any of its burdens and responsibilities. There was neither rent, nor electricity, nor amortisation of the sewing machines, nor limitations on the workday, nor problems during times when the demand

was low or unemployment rampant, nor claims for better salaries for isolated, secluded and defenceless female workers. In the home workshop, child labour survived just as it was being pursued and was gradually disappearing from the factories.²¹ Each clothing shop required an average of six workers.

Despite the difficulties in quantifying this phenomenon, we can calculate that in 1917 there were around 8,000 home-based workers in Barcelona out of a total of around 10,000 women earning a living by sewing garments. The majority of these seamstresses who worked at home earned the equivalent of 60% of the salary of a factory worker, and just a handful earned 75%. To offset the periods with no work, they were required to put in exhausting days of thirteen to fifteen hours in the peak seasons. Their daily fee for piecework in an eleven-hour workday in 1914 was one peseta and ten cents, at a time when the daily cost of living for a working-class family was 5.75 pesetas. This home-based work via a contractor was often the only income in the household when the women had no husband, when the husband was unemployed or ill or when the woman was the family breadwinner.

Wherever home-based work predominated, unions were weak, even among employees of workshops of a certain size. Thus, in 1908, of the 1,200 male and female tailors in Barcelona, only 200 were members of the corresponding union, and between 1903 and 1914 there was only one tailor strike, in 1908. They managed to secure a nine-hour work week, but the majority of workshops continued operating ten hours per day because of the competition from outside Barcelona and from the home-based workers in the same city. Nor was there a union worth note in the leather goods sector, especially gloves, most of which were produced by home-based workers.

The objective testimonies from the period note the proliferation of tuberculosis in the unhygienic households of home-based workers. In Barcelona, of the 2,500 cases of working-class women with tuberculosis, 1,600 were seamstresses. The treadle sewing machine was particularly harmful for pregnant women. The *Lliga de Compradores* (League of Women Purchasers), which published whitelists of the retailers that treated their female suppliers the best, warned that when purchasing clothing at extremely low prices the tuberculosis germ could also be brought home.

Conservative moralists had considered home-based workshops, which seemed to be compatible with housework and care of the children and husband, highly recommendable for women, while they condemned female factory work, as some considered factories “schools of rebellion and immorality” for women. However, in view of the real conditions, even the most conservative among them soon ended up admitting that it was much preferable for women to work in factories.

In surveys from that period, home-based workers complained about competition from the women from the

least stable and lowest echelons of the middle class, who secretly sewed at home for a contractor. They did not understand that some of these lower-middle class women needed this clandestine income and that others, by working to pay for the clothing they needed to find a husband and escape the threat of poverty, did so because they had no other prospects than marriage, given their lack of career training. Female workers also complained about competition from convents, asylums, hospices, reformatories and correctional centres, where the interns worked in exchange for food without having to pay for rent or the other expenses that the free workers had at home. Women’s large-scale participation in the burning of the convents in the Tragic Week of July 1909 may have been partly motivated by working-class women’s hostility towards this competition.

Faced with almost insurmountable difficulties in associating with each other and defending themselves, and isolated in their homes, these workers remained on the sidelines of unionism, both radical and moderate. Instead, only the Catholic social reformism promoted by women from the wealthier classes was concerned with the plight of the home-based workers.

There is no doubt about the failure of the union circles in Catalonia caused by the management control to which they were subjected, as well as the Catholic unionism that was theoretically in the hands of the workers themselves but actually under Church stewardship given its denominational nature. At that time, a minority of bourgeois intellectuals, who believed it necessary to nurture the spirit of the defence of the oppressed within Catholicism, focused its attention on creating institutions to improve the plight of the home-based workers. In 1910, the *Sindicat de l’Agulla* (Needle Union) was created in Barcelona, inspired by similar unions in Bordeaux and Paris. The female president of the board that sought to promote this union was the Catalan novelist and poet Dolors Monserdà de Macià, who identified with the Catalanist movement. The impact of the Tragic Week the year before was not foreign to this initiative.

Dolors Monserdà published several leaflets, articles and speeches on this topic. However, the most effective means she used was most certainly the publication of a novel in which she described the situation of the home-based worker: *Maria Glòria*, published in 1917.²² According to Dolors Monserdà, the board was just a temporary crutch until the female workers could take over the *Sindicat de l’Agulla* themselves. The board began operating with 1,500 pesetas in capital instead of the 15,000 which it had deemed necessary. It employed the female workers during the annual three-month layoff period; it paid their work between 30 and 50 percent over the current rates; and it supplied thread at more competitive rates. In 1912, it employed 287 female workers, which rose to 410 by 1916; this latter year it spent 8,000 pesetas on labour and 5,150 pesetas on materials. It also had a job placement service. However, the growth of the *Sindicat de l’Agulla*

was nonexistent, given that by 1934 it only had 310 members. The *Lliga de Compradores* was also created to raise the public's awareness so that they would not collaborate in the exploitation of female home-based workers, and it published lists of the retailers that offered these workers the best conditions.

In 1912, Maria Domènech de Cañellas created the *Federació Sindical d'Obreres* (Union Federation of Female Workers) with 159 members, which had risen to 1,539 by the year 1917, all of them from Barcelona. The members included 240 shop clerks, 300 seamstresses, 125 female tailors, 159 linen sewers and 600 workshop employees.²³ Therefore, the sewing workers accounted for a total of 584 members, a small proportion of all the workers in the sector. By 1928, 17 years after it was founded, the *Federació Sindical d'Obreres* had 1,929 members. That same year, the members elected their delegates to the joint committees, which had been established a few years earlier to mediate in labour conflicts. Despite the fact that the presidents of the union sections were working-class women, the existence of a board gave the *Federació Sindical d'Obreres* the aura of a charitable institution governed by altruistic members of the bourgeoisie.

Alongside the *Sindicat de l'Agulla* and the *Federació Sindical d'Obreres*, an educational effort arose independently which shared the same Catholic and Catalanist social reform mission: the *Institut de Cultura i Biblioteca Popular per a la Dona* (Institute of Culture and Popular

Library for Women). It was created and led by Francesca Bonnemaïson, a widow of one of the men who had founded the *Lliga Regionalista de Catalunya* back in 1901, Narcís Verdager i Callís, who had employed the lawyer Francesc Cambó, the future leader of the party, as a clerk in his office when Cambó was still a young man.²⁴ This institution was a resounding success. In view of the evidence that the exploitation of women at work was a problem largely stemming from the lack of education and professional training, "La Cultura", as the girls of Barcelona called it, provided free classes in languages, trade, stenography and typing, along with the traditional classes in sewing and household work. At the same time, it provided general education with a Catholic bent. In 1909, it had 320 members, and by 1916 this number had risen to 3,190. In 1910, 300 young women were enrolled in its courses, but by 1916 this figure had risen to 2,173. Six years later, when it moved to its new site in Barcelona on Carrer de Sant Pere Més Baix, it had 5,334 members. Of the average of 2,200 girls from the ages of twelve to fifteen who took their courses every year between the years 1911 and 1935, an average of 817 per year found work through the institution. The institute's prestige explains the efficacy of its job placement service.

The *Institut de Cultura i Biblioteca Popular per a la Dona* not only attracted working-class and artisan girls, it also held appeal for the middle class. It thus managed to evade the appearance of being a charitable organisation.

FIGURE 3. Staff at the Domingo Mata (1910-1915) wax factory. Brangulí Collection - Arxiu Nacional de Catalunya.

It was superior to most of the parochial schools for girls in terms of its modernity and efficacy, as they rarely offered baccalaureate courses either.

The problem of the home-based workers concerned political authorities as they sought to compare their situation with those of female factory workers. The Museu Social of the Mancomunitat de Catalunya organised the First Congress on Home-based Work in Barcelona on the 17th and 18th of May 1917. In Madrid, in 1918 the Instituto de Reformas Sociales published a draft law on home-based work with all the information that had been gathered.

Both Dolors Monserdà and Francesca Bonnemaïson found it very difficult to combine a woman's responsibilities as a wife and especially as a mother with the exercise of a profession, and they believed that girls had to be trained to earn a decent living in case they remained single, claiming that this was as worthy a status as being a bachelor was for men. They rejected the belief that there were only two honourable fates for women: wife or nun. Despite being somewhat conservative in nature, Catholic and Catalanist social reformism did entail a step forward.

The old school of Christian charity had been – and still was – occupied with improving the fate of individual cases. Catholic reformism sought to defend a specific group within the working class, the most defenceless group, and for this reason it did not prompt the fear that was triggered by working-class women in factories, especially in view of the unionist surge from 1916 to 1923 over the backdrop of the Bolshevik Revolution. However, by failing to present a global plan or managing to alter the hierarchical relationship between the classes – protective ladies and protected workers – it was too similar to the earlier charities that it aimed to replace. At least it did manage to get home-based workers to be considered equal in the labour laws passed on the 26th of July 1926 and the regulation enacted on the 12th of October 1927, even though the effectiveness of these laws was quite dubious.

THE FRAILTY OF FEMINISM, THE NEW OPPORTUNITIES FOR WOMEN IN THE TERTIARY SECTOR AND THE REPUBLICAN POLITICAL CHANGE

Dolors Monserdà used to say that feminism was a necessity for working-class women and a humanitarian act for wealthy women. She did not encourage middle-class women to ask for the vote or legal equality; rather she sought to protect women in the lower social echelons. It was a curious sort of feminism which was more widely accepted than the minority feminism that flourished in Barcelona in the early 20th century as part of the free-thinking movement, which encompassed masons, republicans, anarchists and spiritualists. This latter was a more radical vein of feminism, but it began to wane in 1912. Both kinds

of feminism, leftist and conservative, shared a lack of interest in women's suffrage and participation in politics, while they both attached importance to education and vocational training as a means for women to achieve autonomy.

With the advent of the Republic, women were given the right to vote in 1931 based on the principle of equal rights, not the existence of a suffragist movement. Only in Catalonia was civil equality between the sexes established at that time. Women used the right to divorce, another Republican reform, rarely. Many of the women who filed for divorce – 30% of them – had been separated by mutual agreement for more than three years, while 38% of them had been abandoned by their husbands.

One sphere where there was little progress in the brief five-year period of the Republic was in equal salaries for men and women. The working conditions that the textile workers submitted to management on the 30th of December 1931 demanded that the vacancies of weavers gradually be filled with men and that the companies where women operated large looms and men small looms have the sexes exchange roles because they believed that men should operate the large looms, given that higher production meant a higher salary. In late 1934, the workers' delegates opposed installing continuous yarn spinning machines with 400 teeth because the company wanted women to operate them and these machines were reserved for men, according to a union agreement.

On the 26th of May 1931, the Minister of Labour, the socialist Francisco Largo Caballero, established an insurance policy to pay a subsidy for maternity and thus to implement the 1900 law. Home-based and temporary workers were included, and only domestic service was excluded. However, in Catalonia the female workers protested paying their share, which was to be subtracted from their salary. They believed that the employer should pay the entire fee, not just part of it. There was a variety of reasons behind this opposition: the already low level of female wages, the fact that there were already employer insurance policies which had been paying a subsidy during maternity leave since 1919-1920, and finally opposition to state interventionism in this issue by the anarcho-syndicalists who controlled the CNT, which was in the majority in Catalonia and was against the policies of the socialists in the central-left coalition government.²⁵

Unlike in other countries, where compulsory social insurance for illness already existed, its nonexistence in Spain in the 1930s made this decree difficult to implement. The only base of support was the workers' retirement insurance implemented in 1919. In February 1932, according to the director of the Caixa de Pensions per a la Vellesa i d'Estalvis de Catalunya, a total of 201,046 female workers were enrolled in the retirement insurance by their employers, while 97,622 women paid for their own maternity insurance. A total of 1,445 births were aided and defrayed by the insurance fund. In 1936, before the outbreak of the Civil War, 237,030 female work-

FIGURE 4. Operators at a telephone exchange (in around 1914).

ers out of the total of 470,000 calculated to exist in Catalonia and the Balearic Islands were enrolled in the maternity insurance.

Female illiteracy was considerably higher than male illiteracy. Even in the early 1930s, there were two female illiterates for every male in the city of Barcelona. Over the course of the first third of the 20th century, the overall illiteracy rates dropped, but the difference between the male and female rates did not. Unequal opportunities started at primary school. Since girls had to prepare themselves for marriage and housekeeping, and working-class girls had to help their mothers, families paid much less attention and placed fewer demands on their daughters' education than on their sons. Even as late as 1932, girls accounted for 46% of primary schoolchildren in the province of Barcelona compared with 54% boys. This unquestionably showed progress compared to the situation in 1860, when girls only accounted for 38% of the primary school students, yet the gap was still significant. On the other extreme, in higher education, a decree was required in on the 4th of September 1910 to ensure women's right to study at the university, and during that same period they were able to begin studying for their baccalaureate at a public school in Barcelona, at a time when private education, beginning with parochial schools, did not offer baccalaureate programmes even to the girls from the wealthier classes. In all five faculties at the Universitat de Barcelona, women accounted for only 6.2% of the official enrolment in academic year 1916-1917, and this had risen slightly to just short of 9% by academic year 1934-1935.²⁶

However, in the 1930s the range of new opportunities for women continued to expand in offices and in the third sector in general, continuing a process that had begun in

the 1920s. In certain sectors, female professions had even been created, as Mancomunitat de Catalunya did with the Escola de Bibliotecàries (School of [Female] Librarians) in 1915 and with the Escola de Infermeres (Nursing School) in 1917.²⁷

At the same time, certain professions were being feminised, as the Compañía Telefónica Nacional de España did when it secured the monopoly on telephone service; it replaced the male staff of the companies that had been absorbed with female staff working as operators and the sales force. The feminisation of this company took place at the same time as the work intensified and the staff was cut due to partial automation. However, the downside of this new development with female operators, which was framed as a cutting-edge scheme to promote women, was that they were compelled to leave when they married, a rule that was overturned by the Republic. Before that there had been a harsh telephone strike in the summer of 1931 promoted by the anarcho-syndicalists and lost by the strikers.²⁸

In 1924, girls accounted for 18.3% of the students at the Escola de Comerç de Barcelona (Trade School of Barcelona), and they made up 78% of the student body in teacher training programmes. Typists, telephone operators, nurses and librarians were the new female professionals in the service sector, just as market vendors and midwives had been in the past. We cannot yet speak about the tertiarisation of the active population in the first third of the 20th century given that the service sector only accounted for 22% of the economy of Catalonia in 1930. However, in the tertiary sector in the province of Barcelona, the proportional growth of women was much higher than men. At the same time, the proportion of married women and widows within the total number of working

women rose, and this meant that the percentage of those who did not stop working after marriage was also on the rise. Before the Civil War, the success of the first famous female journalists – Aurora Bertrana, Rosa Maria Arquimbau, Irene Polo – revealed a modern model of woman, although the vast majority of women remained quite distant from this model.

The revolution that followed Catalonia's failed military uprising against the Republic on the 19th of July 1936 led to changes in the public presence of women. However, the image of the female militia member, so visible at the beginning of the war, was more a propaganda icon than a signal of a change in women's status. Women were withdrawn from the Aragón front early by the anarchist leader Buenaventura Durruti. They were sent to the second line and incorporated into the rearguard services, which were more similar to their traditional roles, as illustrated in the posters from 1937. The collectivisation of companies did not seem to make strides in advancing equal pay between the sexes, an inequality that labour segmentation had consolidated. The agricultural collectives promoted by the anarchists in the eastern part of Aragon maintained higher salaries for men.

The fact that the Catalan anarchist Frederica Montseny occupied the post of Minister of Health and Social Services in the government of the Republic between November 1936 and May 1937 – the first female minister in Europe – and that she was the author of the provision that allowed for abortion for the first time in the Western world, has been upheld as a sign of the changes in women's position. However, Frederica Montseny herself did not share the feminism of the anarchist women's organisation Mujeres Libres founded in April 1936. This organisation managed to recruit 20,000 members, 30% of them in Catalonia, and it struggled for labour, political and cultural equality.²⁹

With the victory of the enemies of the Republic in 1939, the social and political condition of women retreated back to a point that it had overcome years earlier. After the Civil War, in an era of autarchy and shortages, the industrial colonies, where so many women worked, experienced a favourable period, but their inexorable decline began in the 1960s, and they all ceased operating as industrial companies.³⁰

NOTES AND REFERENCES

- [1] Albert BALCELLS. "Condicions laborals de l'obra a la indústria catalana, 1900-1914". *Recerques*, no. 2 (1972). Article compiled and expanded in Albert BALCELLS. *Trabajo industrial y organización obrera en la Cataluña contemporánea, 1900-1936*. Laia, Barcelona 1974.
- [2] Juanjo ROMERO. "Trabajo femenino y resistencia artesana". In: Cristina BORDERÍAS (ed.). *Género y políticas de trabajo en la España contemporánea, 1836-1936*. Universitat de Barcelona and Icaria, Barcelona 2007.
- [3] Josep BENET and Casimir MARTÍ. *Barcelona a mitjan segle XIX. El moviment obrer durant el Bienni Progressista, 1854-1856*. Curial, Barcelona 1976.
- [4] Miquel IZARD. *Industrialización y obrerismo. Las Tres Clases de Vapor*. Ariel, Barcelona 1973.
- [5] Antoni GARCIA BALAÑÀ. *La fabricació de la fàbrica. Treball i política a la Catalunya cotonera, 1784-1884*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2004.
- [6] Ildelfons CERDÀ. *Monografía estadística de la clase obrera. Barcelona en 1856. Teoría de la urbanización. Reforma y ensanche de Barcelona*. Instituto de Estudios Fiscales, Madrid 1968.
- [7] Maria Luisa GUTIÉRREZ MEDINA. *La España Industrial, 1847-1853. Un model d'innovació tecnològica*. Associació d'Enginyers Industrials de Catalunya, Barcelona 1997.
- [8] Carles ENRECH. *El Pla contra la Muntanya*. Alguaire Town Hall, Alguaire 2003; Carles ENRECH. "Les colònies industrials i el projecte social paternalista". *L'Erol*, no. 86-87 (2005); Rosa SERRA I ROTÉS. "Les colònies industrials". *Catalan Historical Review*, no. 4 (2011), pp. 241-255.
- [9] A. SMITH. "La guerra de las continuas. Cambio tecnológico y estrategias sindicales en la industria algodonera catalana, 1889-1914". *Sociología del Trabajo. Nueva época* (Madrid), no. 24 (1995).
- [10] Maria Amàlia PRADAS BAENA. *Teresa Claramunt, la virgen roja barcelonesa: biografía y escritos*. Virus, Barcelona 2006.
- [11] Josep M. BORRÀS. "Actitudes patronales ante la regulación del trabajo infantil en el tránsito del siglo XIX al XX. Salarios de subsistencia y economía doméstica". *Hispania*, no. 190 (1995).
- [12] Albert PÉREZ-BASTARDAS. *Els inicis de les assegurances socials modernes a Catalunya, 1917-1937*. Barcelona Town Hall, Barcelona 2004.
- [13] Fernando del REY. "Condiciones laborales de las mujeres trabajadoras: legislación y actitudes patronales. El caso catalán". In: M. C. GARCÍA NIETO (ed.). *Ordenamiento jurídico y realidad social de las mujeres. IV Jornadas de investigación interdisciplinar. Seminario de Estudios de la Mujer*. Universidad Autónoma de Madrid, Madrid 1986.
- [14] Rafael LUQUE. "Les condicions de vida i de treball de les dones sabadellenques del primer quart del segle XX". In: *Dona i treball tèxtil. Sabadell 1900-1960*. Museu d'Història de Sabadell, Sabadell 1999.
- [15] The warper was in charge of the machine that rolled a certain amount of thread on a folding roller in parallel. The bobbin winder used the roller to put thread on the barrels. The roving frame operator was in charge of the machine used in the weaving process to get the roving, that is, the bundle of fibres before they are twisted and pressed to turn them into thread. The hanger boy was in charge of a series of rollers covered in metal that removed the down from the surface of certain cotton fabrics.
- [16] Cristina Borderías: "La reconstrucción de la actividad femenina en Cataluña circa 1920". *Historia Contemporánea*, núm. 44, 2012, I.

- [17] Montserrat LLONCH. "La evolución de los salarios en la industria textil catalana (1891-1936)". In: *Trabajo y relaciones laborales en la España contemporánea*. Margabulum, Seville 2001.
- [18] Albert BALCELLS. "Les dones obreres a Catalunya durant el primer quart del segle XX". *Perspectiva Social*, no. 26 (1988).
- [19] Albert BALCELLS. *El pistolerisme. Barcelona 1917-1923*. Pòrtic, Barcelona 2009.
- [20] Jordi IBARZ. "Con gesto viril. Política sindical y trabajo femenino en la industria del vidrio de Barcelona, 1884-1930". In: *Género y políticas del trabajo en la España contemporánea*. Icaria, Barcelona 2007.
- [21] Albert BALCELLS. "Manufactura domiciliària i treball femení a la Catalunya del primer quart del segle XX". *Perspectiva Social*, no. 4 (1974). Reproduced in Albert BALCELLS. *Trabajo industrial y organización obrera en la Cataluña contemporánea (1900-1936)*. Laia, Barcelona 1974.
- [22] Dolors MONSERDÀ. *Estudi feminista: orientacions per a la dona catalana*. Lluís Gili, Barcelona 1909. Dolors MONSERDÀ. *El feminisme a Catalunya*. Francesc Puig, Barcelona 1917. Maria Carme MAS I MORILLAS. *Dolors Monserdà: la voluntat d'escriure*. Arola, Tarragona 2006. Gary W. MC DONOGH. "Ciudades de mujeres: literatura, poder y situación en Barcelona a principios del siglo XX". *Estudios Geográficos*, no. 191 (1988).
- [23] Aida MACIAS ROQUETA. *Les escriptores catalanes de 1859 a 1930. El cas de Maria Domènech de Cañellas*. Doctoral study at the Universitat de Vic, 2005.
- [24] Rosend LLATES and Maria Cinta BALAGUÉ. *Francesca Bonnemaison de Verdaguer i la seva obra*. Fundació Vives i Casajuana, Barcelona 1972. Dolors MARÍN. *Francesca Bonnemaison, educadora de ciutadanes*. Diputació de Barcelona, Barcelona 2004.
- [25] Eulàlia VEGA. "Mujeres y asociaciones obreras frente al Seguro Obligatorio de Maternidad durante la Segunda República". In: Cristina BORDERÍAS (ed.). *Género y políticas del trabajo en la España contemporánea, 1836-1936*. Icaria, Barcelona 2007.
- [26] Esther CORTADA and Montserrat SEBASTIÀ. "La dona i la institucionalització de l'educació". In: Mary NASH (ed.). *Més enllà del silenci: les dones a la història de Catalunya*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 1988.
- [27] Assumpció ESTIVILL. *L'Escola de Bibliotecàries: 1915-1939*. Diputació de Barcelona, Barcelona 1992. Teresa MAÑÀ. *Les Biblioteques Populars de la Mancomunitat de Catalunya, 1915-1925*. Pagès, Lleida 2007. Albert BALCELLS, Enric PUJOL and Jordi SABATER. *La Mancomunitat de Catalunya i l'autonomia*. Institut d'Estudis Catalans and Proa, Barcelona 1996.
- [28] Cristina BORDERÍAS. *Entre líneas. Trabajo e identidad femenina en la España contemporánea. La Compañía Telefónica, 1924-1980*. Universitat de Barcelona and Icaria, Barcelona 1993.
- [29] Mary NASH. *Mujeres Libres. España 1936-1939*. Tusquets, Barcelona 1975. By the same author, "Política, condició social i mobilització femenina: les dones a la Segona República i a la Guerra Civil". In: *Més enllà del silenci: les dones a la història de Catalunya*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 1988.
- [30] The 21 testimonies of women who worked and lived in the industrial colonies from the post-war years and immediately before then are compiled by Assumpta Montellà in the book *El silenci dels telers. Ser dona a les colònies tèxtils catalanes*. Ara Llibres, Barcelona 2012.

BIOGRAPHICAL NOTE

Albert Balcells is a member of the History-Archaeology Section of the Institut d'Estudis Catalans, where he has served as the President, and he is a Professor Emeritus of Contemporary History at the Autonomous University of Barcelona. He has been awarded the Creu de Sant Jordi (Cross of St. George) from the Generalitat de Catalunya and the Narcís Monturiol Medal for Scholarly Merit. His first book was *El sindicalisme a Barcelona, 1916-1923* (1965). He is the co-author and editor of the *Història de l'Institut d'Estudis Catalans* (2003-2006). Around 40 of his titles can be found in the United States Library of Congress. His most recent books include *Llocs de memòria dels catalans* (2008), which won the Carles Rahola prize from the Prudenci Bertrana Foundation; *El pistolerisme. Barcelona 1917-1923* (2009); *El projecte d'autonomia de la Mancomunitat de Catalunya del 1919 i el seu context històric* (2010); *Els Estudis Universitaris Catalans, 1903-1985. Per una Universitat Catalana* (2011); *Puig i Cadafalch, president de Catalunya i la seva època* (2013) and finally *Vuit feministes catalanes entre 1889 i 1977* (2015).

Albert Balcells is the editor-in-chief of the Catalan Historical Review. He is also the editor and one of the writers for the most recent *Historia de Cataluña* published in Spanish in Madrid in 2006.

Catalonia (and the Catalan-speaking lands) before and after the Eleventh of September 1714: The International Congress organised by the History-Archaeology Section of the IEC in Barcelona as part of the Tricentennial (1714-2014)

Ricard Torra*

Universitat Autònoma de Barcelona

The Eleventh of September this year marks 300 years since Barcelona fell into the hands of Philip V's Bourbon troops. This is a landmark event which, as is common knowledge, marked a turning point in our country's history. The institutions, freedoms, rights and also duties of the Catalans of that period languished between the day after the defeat and the issuance of the Nueva Planta Decree on the 16th of January 1716. The Catalan institutional edifice shaped over more than six centuries fell just like a house of cards under the hurricane-force winds, never to return, even though memory and especially the vast amounts of documentation about that period preserved in both the archives of the Principality and elsewhere have kept them alive for both scholars and in memory.

The Eleventh of September 1714 was also one of the many episodes that should be included within the general framework of the War of the Spanish Succession (1701-1713/1715), an international dynastic conflict that pitted the European powers of the day against each other in the dispute between the Hapsburg and Bourbon crowns. The first great war of the 18th century stands out for its multiple fronts, high number of victims – almost 1,250,000 – and enormous financial outlay that both sides had to make owing to the fascinating propagandistic battles with which they strove to conquer public opinion, as well as the national dimension it took on in Spain, with the struggle between two different conceptions that sought to impose their models of state: the absolutism rooted at the Castilian court versus Catalan constitutionalism.

To commemorate the Tricentennial, this year the History-Archaeology Section of the Institut d'Estudis Catalans organised an international congress entitled "Catalunya (i els Països Catalans) abans i després de l'Onze de Setembre de 1714" (Catalonia [and the Catalan-Speaking Lands] Before and After the Eleventh of September 1714) which was held from the 24th to 27th of February 2014. The purpose of the congress, in the words of its

scientific coordinator, Antoni Simon i Tarrés, a member of the IEC's History-Archaeology Section, was to take stock of the historiographic output on events that left such a profound mark on Catalonia's historical formation. The two lectures and ten reports that made up the bulk of the congress were divided into two basic strands: first, the territorial scope of the conflict that stretched beyond the boundaries of the Principality to include other zones within the Catalan-speaking lands in the story, with the presence of researchers from there, and secondly the analysis of the war and repression from a multidisciplinary standpoint. These latter reports examined topics like the military impact, social and political changes and repercussions that the conflict had on the language and culture, the role of the institutions and the effects on law.

The opening day was attended by the president of the Institut d'Estudis Catalans, Mr Joandomènec Ros, who welcomed the participants along with Antoni Simon.

After establishing the scholarly criteria of the congress and reviewing its objectives and avenues of inquiry, the keynote lecture was delivered by Patrici Pojada, a professor of Modern History at the Université de Perpignan. It was entitled "Unes Catalunyaes sense Noves Plantas? La Guerra de Successió d'Espanya i les seves conseqüències vistes des dels nords" (Catalonias without Nuevas Plantas? The War of the Spanish Succession and its Consequences as Seen from the North). In this lecture, he examined the specific cases of Roussillon and the Vall d'Aran in the course of the War of the Spanish Succession and especially the situation after the conflict. In Pojada's opinion, the real reason for studying Roussillon and the Vall d'Aran was that neither was subjected to the Nueva Planta Decree for different reasons. During the conflict, the Vall d'Aran shifted from Bourbon to Hapsburg hands in 1706 and then back again in 1711. The influence in this region of the Barons of Les – who served as the governor of the region – and its clear leaning towards the Bourbons from the very start meant that once the conflict was over, unlike the rest of Catalonia, the Nueva Planta Decree was

* Contact address: Ricard Torra. E-mail: Ricard.Torra@uab.cat

not applied in Vall d'Aran, nor was the system of *corregiments* (townships). It was not applied *de iure*, but, as Pojada recalled, it was indeed applied *de facto* after 1726, when the Baron of Les came to preside over the General Council of Aran as if it were a *corregiment* by another name.

The situation in Roussillon was different to that in the Principality and the Vall d'Aran as the consequence of the Treaty of the Pyrenees (1659). Despite the fact that Louis XIV had pledged to respect features like the municipal system of the countships and Catalan law, the fact is that after the second half of the 17th century, Roussillon underwent various reforms, such as the introduction of the French language at the Université de Perpignan, changes the number of places in the administration of justice and the introduction of job-buying in municipal posts. In Patrici Pojada's opinion, while the north did not have to suffer from the Nueva Planta, it was gradually denatured on an institutional level, while its ties to the south were gradually severed. This can be seen, for example, in the changes in Roussillon's trade during the 18th century, when it ceased to be oriented towards the Principality and became geared towards France instead.

The second day started with a report by Antoni Simon, a professor of Modern History at the Universitat Autònoma de Barcelona and member of the History-Archaeology Section of the Institut d'Estudis Catalans. Entitled "Abans i després del 1705. L'autogovern de Catalunya com a objectiu polític de la classe dirigent catalana" (Before and After 1705. Self-Governance in Catalonia as a Political Goal of the Catalan Ruling Class), his purpose was to reaffirm the claims made in his recent publication (Antoni SIMON. *Del 1640 al 1705. L'autogovern de Catalunya i la classe dirigent catalana en el joc de la política internacional europea*. PUV, València 2011) by bringing in new documentary evidence that confirms his hypotheses. His primary claim is that the main reason the Catalan ruling class sided with the Hapsburgs during the War of the Spanish Succession was to recover the self-governance that had been lost after 1652 and that under no circumstances did the Catalans wish to intervene in the general affairs of the Spanish monarchy in 1705, as other authors have claimed.

Carme Pérez Aparicio turned her attention to war and repression in Valencia during the War of the Spanish Succession in her report entitled "Després d'Almansa. Guerra i repressió al País Valencià" (After Almansa. War and Repression in Valencia). Beyond surveying the institutional repression decreed by Philip V with the suppression of the Valencian *furs* (code of law) on the 29th of June 1707, this historian focused on the coercion stemming from the war to recover the strongholds which were still loyal to the Hapsburgs after the Bourbon victory in Almansa, as well as the coercion used to establish domination over the territory over which the Bourbons had wrested control. In this sense, Carme Pérez Aparicio recounted several kinds of repression: confiscations of the

goods owned by Hapsburg supporters, the burning of Xàtiva for instructing the rebel strongholds that did not peacefully submit to Bourbon weapons, deportations of the people from pro-Hapsburg centres to places with proven loyalty to the Bourbons, and threats to the people of Valencia with the instalment of a force to prevent any potential pro-Hapsburg conspirators. The Bourbon regime did manage to control the country, but it paid a very high price: the actions to establish this control generated a broad state of opinion against the monarchy in Valencia, and not only among those who had supported the Hapsburgs; many pro-Bourbon amanuenses wrote to the king to ask him for mercy on a people who had suffered greatly.

Under the title of "El paper de les Illes Balears en l'etapa final de la Guerra de Successió" (The Role of the Balearic Islands in the Final Stage of the War of the Spanish Succession), Miquel Àngel Casasnovas, a PhD in History and member of the Institut Menorquí d'Estudis, analysed the development of the War of the Spanish Succession on the islands, stressing the complexity stemming from the multiplicity of powers present and the lack of territorial unity in politics: the only tie that bound them together was the figure of the monarch. Therefore, each island played a unique role in the course of the war. For example, while Mallorca served as a provisioning base for besieged Barcelona, Menorca played a more strategic military role. Obviously, the other islands played a more minor role because of their smaller size. The islands' eventual choice of the Hapsburg side can primarily be explained by the presence of the English-Dutch navy in the Mediterranean. In the case of Menorca, the speaker stressed the importance of the British, who had grasped the strategic importance of this island since the 1660s. In fact, once the island had gone over to the allied side, the only concern of the British seemed to be ensuring the direct control that the 1713 Treaty of Utrecht had given them. As a result, the Menorcans managed to save themselves from the Nueva Planta decree, even though the British tolerated only those institutions that did not challenge the power of their domination. In contrast, Mallorca returned to Bourbon hands in 1714 and its former privileges were eliminated by the Bourbons' Nueva Planta Decree.

In his report entitled "Més enllà de la Guerra de Successió. La Sardenya catalana sota el domini dels Savoia" (Beyond the War of the Spanish Succession. Catalan Sardinia under the Domination of the Savoy), Lluís-J. Guia Marín, a full professor of Modern History at the Universitat de València and a research affiliate at the Istituto di Storia dell'Europa Mediterranea of the Consiglio Nazionale delle Ricerche, examined the political-institutional continuities with Catalan roots on the island of Sardinia throughout the entire 18th century, even though it had been separated from the territories of the Crown of Aragón. In the late 17th century, the island of Sardinia was fully integrated into the realm of the former Crown of Aragón in terms of both its institutions and its culture.

FIGURE 1. Opening event of the international congress “Catalonia (and the Catalan-speaking Lands) before and after the Eleventh of September 1714”. Left to right: Patrici Pojada, professor of Modern History at the Universit  de Perpignan; Joandomenec Ros, president of the Institut d’Estudis Catalans; and Antoni Simon, scientific coordinator of the congress.

Unlike other geographic regions, the War of the Spanish Succession was not a traumatic event for the island. Although it switched sides several times, its internal institutions remained intact even after the arrival of the Savoy dynasty on the island after 1720. Institutions like the Sardinian Audience and the Sardinian Courts, which wrote their laws in Catalan, demonstrated Catalonia’s enduring influence on the island. Linguistically, too, the survival of Catalan, even though it gradually lost ground first to Spanish and later to Italian, shows us the importance of Sardinia’s ties with the lands of the Crown of Aragón until well into the 18th century.

The first report on Wednesday the 26th of February entitled “Guerra i quotidianitat militar en temps de setge: Barcelona i Catalunya el 1713-1714” (War and Everyday Life in the Military in Times of Siege: Barcelona and Catalonia in 1713-1714) was delivered by Adri  Cases. This report sought to explore the dynamics during the last year of the war in the Principality in an effort to shed light on the interconnections between the two poles of resistance: namely, Barcelona and Cardona. During this period, the Catalans were trailing behind the events happening on the larger international scene. In Madrid, it was believed that the war was about to end in early 1713, which was the reason for the Junta General de Braços’s sudden decision

to resist to the death in July 1713. From then on, the court of Madrid was totally determined to win back Barcelona at any cost, and to this end it started the siege of the capital of Catalonia, first taking the plain in order to block the front, and later, after July 1714, mounting a traditional siege in which they managed to blockade the city entirely, leading its defenders to suffer from hunger and desperation. Regarding the inland regions of the country, after the loss of the Castellciutat fortress in late 1713, the war had been centred on Cardona, as the only stronghold of resistance left. The main goal of the Hapsburg army in the inland regions, commanded by the Marquis of Poal, was to try to break the cordon that the Bourbons had established around Barcelona, although they never managed to do so. After the fall of Barcelona, the castle of Cardona had to be handed over and the official status of the Hapsburg army was removed, even though the majority of its leaders had gone into exile to avoid retaliation.

After that, in the report entitled “El model polític català de 1702-1706 i la seva liquidació borb nica” (The Catalan Political Model from 1702-1706 and its Bourbon Liquidation), Eva Serra, an emeritus professor at the Universitat de Barcelona and member of the Institut d’Estudis Catalans, surveyed the Catalan constitutionalist system prior to the imposition of the Nueva Planta decree in January

1716 and how the Nueva Planta, with absolutist roots, came with a new fiscal model that totally eliminated the dynamics that had developed in the Crown of Aragón until the early 18th century. Catalan pactism, which was grounded in institutions that were quite representative for that period, continued developing in the Courts of 1701-1702 and 1705-1706 despite the legislative halt entailed by the time elapsed since the convocation closed in 1599. The legislative reforms aimed to reinforce all the key elements sought by the participants in the Courts except the return of control over ballot voting, which neither Philip V first nor Archduke Charles later agreed to grant in the meetings with the Braços. Eva Serra believes that all of this modern legislative output should be contrasted with the institution of laws stemming from the Nueva Planta, which were clearly archaic in nature.

After Eva Serra's talk, researchers Josep Catà and Antoni Muñoz took the stage with the talk entitled "La repressió després del 1714: execucions, empresonaments i exilis interns" (The Repression After 1714: Executions, Imprisonments and Internal Exiles). First, Josep Catà set forth the main objectives of Bourbon repression and the instruments used to achieve these objectives. Catà showed that this repression was largely planned before the Catalan defeat, especially in broad strokes, and that it aimed to ensure Philip V's control over the Principality. In terms of the specific instruments of repression, Josep Catà mentioned the annulment of Catalan public law, the confiscation of public property, the increase in fiscal pressure on the country, the permanent presence of an occupying army made up of more than 30,000 troops and repression over the resistant elites. In turn, Antoni Muñoz focused his report on the repression experienced by the military and political elite of the pro-Hapsburg resistance in Catalonia, exercised in the guise of imprisonment and exile. Despite the wording of Barcelona's capitulation, leaders of the resistance like Antoni de Villarreal, Josep de Rocafort and Guerau de Peguera suffered from the consequences.

In his talk entitled "Acomodació i resistència a les polítiques de minoració de la llengua catalana (1716-1888)" (Accommodation and Resistance to Minority Policies of the Catalan Language [1716-1888]), Albert Rossich, a professor of Catalan Philology at the Universitat de Girona, analysed the policies used after the defeat on the Eleventh of September 1714 to gradually replace the Catalan language with Spanish, the Catalans' attitudes towards this effort and the reasons behind these attitudes. When the Nueva Planta Decree entered into force, a period began, the first half of the 18th century, which was dominated by the different rules that affected the Catalan language in official spheres. The culmination of this process came with the Royal Warrant issued on the 23rd of June 1768. All of these rules, however, were not viewed by society as attempts to destroy the Catalan people, who were primarily illiterate and monolingual and more likely to identify with the old public legal system abolished in

1714. With the advent of the Enlightenment, however, Rossich notes that there was a paradigm shift, at least among some of Catalan society: the most prominent Catalan proponents of the Enlightenment, like Antoni de Capmany and Antoni Puigblanch, chose to abjure an "archaic" Catalan language and were instead in favour of replacing it with "modern" Spanish. The marginalisation of Catalan spread until well into the second half of the 19th century, when the Renaixença managed to revive it.

The last day of the congress started with the report entitled "L'altra cara de la Guerra de Successió a Catalunya: la violència contra la població civil" (The Other Face of the War of the Spanish Succession in Catalonia: Violence against Civilians) delivered by Josep Maria Torras i Ribé, an emeritus professor of Modern History at the Universitat de Barcelona. With the failure of the allied offensives against Madrid in 1707 and 1710, Catalonia became the main theatre in the conflict. From then on, there seemed to be a trend every time the Bourbons surrendered a site: freedom in exchange for capitulation, withdrawal of the Hapsburg troops with military honours and, once they were gone, the unleashing of repression against the civilians. After Lleida and Tortosa fell into Bourbon hands and the Terres de Ponent front was stabilised, the Bourbon army undertook a kind of psychological warfare aimed at demoralising the inhabitants of the region. Many chroniclers concur in stating that the Bourbon officers had issued their troops orders to attack civilians in a bid to impose their domination over the land. Even the companies of "Miquelets" (irregular militiamen) participated in this scorched-earth policy. According to Torras i Ribé, the last gasp of Bourbon occupation was experienced with some apathy by people who were tired of so many years of war. Still, on a local scale, even the Bourbon chroniclers acknowledged the acts of revenge committed by the "Botiflers" (Bourbon supporters) once the war was over.

The last report in the congress, entitled "El Decret de Nova Planta i l'evolució posterior del dret català" (The Nueva Planta Decree and the Subsequent Evolution of Catalan Law), was delivered by Tomàs de Montagut, a professor of the History of Law at Universitat Pompeu Fabra and a member of the History-Archaeology Department of the Institut d'Estudis Catalans. In early 18th-century in Europe, there were basically two conceptions of sovereignty and law. The first was a conception governed by the rule of law and political pactism – *mos italicus* – which could be found in some regions, such as the Principality of Catalonia. The other was a conception with French roots – *mos gallicus* – which emerged around the works of François Hotman and Jean Bodin, who situated the monarch at the core of sovereignty and the production of law. The Nueva Planta Decree, dated the 16th of January 1716, emerged precisely from this latter legal tradition, paired with the Spanish tradition, which was also markedly absolutist in nature. Therefore, the Principality suddenly changed from the postulates of *mos italicus* to

those of *mos gallicus*. However, despite the fact that the change was sudden, Tomàs de Montagut also explained that before the Nueva Planta Decree was announced, there was an intense debate within the Council of Castile about the changes that were needed in the governance of Catalonia and its institutions, a process that generated numerous consultations with and reports by figures like Francesc Ametller and José Patiño.

The scholar charged with delivering the closing lecture was Oriol Junqueras, a PhD in the History of Economic Thinking and Professor at the Universitat Autònoma de Barcelona. Entitled “L’Onze de Setembre entre la història i la memòria” (The Eleventh of September between History and Memory), the lecture had two parts. In the first, Junqueras recalled all the reasons why the Catalans chose to side with Archduke Charles in 1705 – economic rea-

sons, such as the Principality’s relations with the northern European powers; political reasons, like the similarities between the Catalan constitutionalist system and that of its allied powers; and simply the repression against the ruling class exercised by Castile in the previous years – and the reasons why the Junta General de Braços decided to resist to the death in 1713. The speaker then reflected on the memory of the Eleventh of September 1714 and how it has managed to survive until today. He distinguished between two key moments in the process: the first phase, when the authorities tried to erase the memory from the minds of people; and the second phase when people lost their fear of speaking publicly about this episode. In short, the memory of the Eleventh of September managed to live on thanks to society, which has preserved it until today.

The Mancomunitat de Catalunya (1914): Centennial of the First Step towards Self-Governance. Symposium

The centennial of the establishment of the Mancomunitat de Catalunya, a federation of the four provincial councils in the former Principality of Catalonia, was commemorated with symposium of historians at the Institut d'Estudis Catalans from the 22nd to 24th of October 2014, under the sponsorship of the Diputació de Barcelona (Barcelona Provincial Council).

The Mancomunitat de Catalunya was established on the 6th of April 1914, and it was the first step towards self-governance. This occurred precisely 200 years after the 1714 defeat and the loss of Catalonia's autonomous political institutions by the force of Spanish-French Bourbon weapons. The Mancomunitat was the forerunner of the Generalitat de Catalunya of 1931 and its later rebirth in 1977. The Generalitat is the current autonomous government of Catalonia, even though the institution dates from the 14th century.

The Mancomunitat was the product of collaboration among the political parties and civil society of Catalonia in a project of national construction. During its ten years of existence, it built up the country in the spheres of communications, professional education, culture and health-care with very few resources, while it also laid the groundwork for linguistic normalisation by making Catalan its official language. Catalonia today is the heir to the efforts begun by the Mancomunitat.

Twelve speakers shared their current knowledge of different facets of the Mancomunitat for three entire afternoons with a colloquium with participants in a symposium with more than 100 people registered. In the morning of the 25th, there was a guided tour of the exhibition "Prat de la Riba i la Mancomunitat de Catalunya" at the headquarters of the Diputació de Barcelona. The speakers at the opening event of the symposium included the President of the Institut d'Estudis Catalans (IEC), Joan Domènec Ros; the President of the History-Archaeology Section of the IEC, Josep Massot i Muntaner; the President of the Barcelona Provincial Council, Salvador Esteve; and the Regional Minister of the Presidency of the Generalitat de Catalunya, Francesc Homs. They noted the Institut d'Estudis Catalans' historical ties with the Mancomunitat, they stressed the exemplary efforts of the Mancomunitat seen from the present, and they recognised the opportunity offered by the symposium.

The first talk was by **Albert Balcells** (Institut d'Estudis Catalans, symposium coordinator), who spoke about "Enric Prat de la Riba i Josep Puig i Cadafalch, primer i segon presidents" (Enric Prat de la Riba and Josep Puig i Cadafalch, First and Second Presidents). He explained that Enric Prat de la Riba and Josep Puig i Cadafalch belonged to the same generation and the same political party: the Lliga Regionalista de Catalunya, founded in 1901. The author of the leading breviary on pro-autonomy nationalism, *La nacionalitat catalana* (1906), Prat de la Riba was the founding president of the Mancomunitat, the federation of the four provincial councils of Catalonia, although he never stepped down from the presidency of the Diputació de Barcelona, which he had held since 1907. When he died prematurely in 1917, the architect and art historian Josep Puig i Cadafalch, who had been Prat's right-hand man in cultural policy, was chosen to succeed him. Puig occupied the presidency until 1923, although he did not serve simultaneously as the president of the Diputació de Barcelona. Under his mandate, the four provincial councils transferred all services and resources to the Mancomunitat in 1920, so this was the period when the Mancomunitat had the most substance, despite the limitations imposed by not having achieved a statute of autonomy in 1919. The importance of the efforts made during Puig's seven-year presidency should not be eclipsed by his error of having believed in the apparent regionalism of General Primo de Rivera, who seized power in 1923 without any effective opposition and liquidated the Mancomunitat in 1925.

The historian **Santiago Izquierdo** (Universitat Pompeu Fabra and Universitat Oberta de Catalunya) spoke about the "Antecedents i campanya pro Mancomunitat" (Background and Campaign in Favour of the Mancomunitat). He analysed the lead-up to the Mancomunitat de Catalunya and the long and complex campaign that resulted in the establishment of the institution in April 1914. He examined issues like Antoni Maura's draft law on local administration in 1907, and especially how it affected the provincial commonwealths. Discussing this draft law shed light on how the differences on this issue separated the politicians of the Restoration, the representatives of the more centralist Spanish nationalism and

FIGURE 1. Opening event at the symposium “La Mancomunitat de Catalunya 1914. Centennial of the First Step towards Self-Governance”. Left to right: Josep Massot, president of the History-Archaeology Section of the IEC; Francesc Homs, Minister of the Presidency of the Generalitat de Catalunya; Joandomenec Ros, President of the IEC; Salvador Esteve, president of the Diputació de Barcelona; and Albert Balcells, scientific coordinator of the symposium.

Catalan politicians. After the failed attempt in 1907, in 1911 the process demanding the Mancomunitat was once again launched, spearheaded by the Diputació de Barcelona, which suggested to the other Catalan provincial councils that they form a single government for all of Catalonia by combining the provincial corporations. Once the foundations for the Mancomunitat were approved by all four provincial councils, it began to be discussed in the Courts on the 17th of October 1911, where the draft law became stuck owing to the lack of understanding and hostility of much of the chamber. This draft law on provincial commonwealths was not submitted to the Congress until May 1912, although it only contained part of what the Catalan provincial councils had proposed. In June, the draft law began to be discussed in the Congress, and in October it was ratified by 171 votes in favour and 42 against. After being approved by the Congress of the Deputies, it had to be voted on by the Senate. Faced with obstructionism and delays in approving the draft law in the upper chamber, the Catalan parties expressed their dismay and asked that the government approve the draft law on provincial commonwealths by decree, if needed. In the meantime, Catalan civil society mobilised en masse to demand that it be approved. Finally, the president of

the Spanish government, Eduardo Dato, decided to close the issue which had been dragging on for too long and was threatening to endanger the already fragile political stability of the Restoration regime, and he used his authority to issue decrees to approve the draft law. On the 18th of December 1913, the government approved the commonwealth of provinces. It was the only reform of the local administration effected during the Restoration, and even though it was a general decree and not only for Catalonia, no other region managed to seize upon the opportunity it afforded.

The historian **Enric Pujol** (Universitat Autònoma de Barcelona) spoke about “La relació de la Mancomunitat amb l’Administració local i el projecte d’estatut d’autonomia de 1919” (The Mancomunitat’s Relationship with the Local Administration and the Draft Statute of Autonomy of 1919). He stressed that Catalan town halls played a key role in shaping and developing the regional corporation. At first, the very idea of creating a commonwealth of provincial councils was linked to a reform of the Spanish local administration. Even though this was not what made this new body possible, once the Mancomunitat had been established, the town halls were

crucial in its functioning, given that they were one of its main sources of financing. Even though the Mancomunitat was funded by the provinces, a major part of its income came from direct and indirect taxes which were collected by the municipalities and paid by the town halls to the provincial councils until 1920, and after that directly to the Mancomunitat. For this reason, when the campaign in favour of political autonomy for the Principality of Catalonia was being planned in 1918, the municipalities were the impetus behind the movement. Catalan autonomy was associated with municipal autonomy, and the town halls demanded that they be relieved from having to finance the provincial councils and the Mancomunitat, insisting instead that these bodies should have their own funding through a transfer of competences from the Spanish government. This campaign in favour of political autonomy spearheaded by the town halls led to widespread social mobilisation and the coalescence of a united front among the Catalan parties, which unfortunately were unable to attain their goal. However, it did serve to develop of draft statute of autonomy in 1919 that had the support of 1,072 Catalan town halls, which accounted for 99% of the population of the Principality in a municipal referendum promoted by the Mancomunitat. This text is worth analysing in some detail to ascertain the aspirations at that time based on *realpolitik*, since it was drafted with the goal of finding a compromise solution with the government of Spain. This negotiated solution ended up being impossible because of the intransigence of the Spanish monarchic parties in the Congress of the Deputies and the simultaneous outbreak of serious social conflict in Catalonia.

In his talk on “Les finances de la Mancomunitat” (The Finances of the Mancomunitat), the economist **Josep Muntaner i Pasqual** (Institut d’Estudis Catalans) explained that the job of the Mancomunitat de Catalunya entailed the need for public debt in order to attain more resources than the four unified provincial councils strictly had. This was allowed by the third article of the Royal Decree issued on the 26th of March 1914, on the Statute of the Mancomunitat de Catalunya. In all of Spain, only Catalonia seized upon the opportunity offered by the 1913 Royal Decree on Commonwealths because of its regenerative force, and only the Diputació de Barcelona had the economic wherewithal to do so. A holistic approach like Catalonia’s, modern, rational and self-sufficient, had never before been tackled in any state in Europe or in any European region, much less in Spain after the 1898 colonial defeat. Infrastructures had been built in the European regions which had been the most developed based on increasing industrialisation, but only according to the peremptory rise of factories. However, nowhere had this occurred with such coherence and breadth of territorial organisation as what was undertaken by Prat de la Riba’s Mancomunitat. Catalonia was the only place in Europe where there was a politician with such a sweeping vision

as Prat de la Riba’s, and he planned and executed a comprehensive, coherent territorial project. However, the financing was not sufficient, and the issuance of public debt did not raise enough funds. Some testimonies indicate that the reason was the paltry contributions by the banks, but this can only be a supposition without any clear proof. This divorce with the banks may lead us to believe that the Mancomunitat might have become unviable if the institution had lasted longer. While the distancing of the banks from the Mancomunitat may be a stain in the history of the first effective step in Catalonia’s national resurgence, the impetus and the accomplishments of the Mancomunitat should always be remembered.

In his talk, the physician **Ferran Sabaté** (Universitat de Barcelona) discussed “La política sanitària” (Health Policy). The Mancomunitat, which had neither the ability to enact laws nor sufficient wherewithal, radically transformed the social structures and mindset in the field of health, and its influence extended beyond its lifetime. In the field of charitable medicine, it transformed the services for poor demented citizens and the former orphanage system into modern systems to care for pregnant women and the mentally ill. A Healthcare Regionalisation Plan was developed to coordinate all the resources – both public and private – scattered around Catalonia. Health information and educational campaigns for the people were launched, as was continuous training for healthcare staff. Mobile rapid intervention teams were created. Waterworks and sanitation engineering projects were carried out, and in the realm of public health, efforts were made to combat malaria, tuberculosis, typhoid fever, child mortality and the endemic goitre, among other scourges. The Mancomunitat’s efforts in health were the first modern, public, programmed effort to intervene to improve the people’s health conditions before the advent of social security.

The historian **Andreu Mayayo** (Universitat de Barcelona) focused his lecture entitled “La política agrària” (Agricultural Policy) on the policies implemented by the Mancomunitat in this field. He explained that even though Catalonia had become the “factory of Spain” over the course of the 19th century, active farmers were still in the majority in the early 20th century, and the agricultural question still polarised social and political life until the 1930s. It is worth bearing in mind that the county maps initiated by the Mancomunitat and established by the Generalitat were based on weekly farmers’ markets. The agrarian crisis which spanned the late 19th and early 20th century placed the issue of agriculture on the political agenda and unleashed a bitter social conflict. The Mancomunitat, spurred by conservative Catalanism, opted for the modernisation of agriculture and livestock, along with inter-class, non-egalitarian cooperatives (the decision-making ability was linked to the economic capacity

of each member) to overcome the conflict within the context of social reformism. In this sense, the Mancomunitat's priorities were to consolidate and expand the role of the Escola Superior d'Agricultura created by the Diputació de Barcelona in 1912, and to create the Serveis Tècnics Agraris, which would spread the new developments aimed at improving productivity and product manufacturing around the communities. Finally, we should spotlight the efforts of different individuals who also played a major political role, such as Carles Pi i Suñer, Pere Màrtir Rossell i Vilar, Josep M. Rendé i Ventosa, Josep M. Valls and Manuel Raventós.

In his talk entitled "Els serveis i ensenyaments tècnics, carreteres i telèfons" (Technical Services and Education, Motorways and Telephones), the historian and engineer **Santiago Riera** (Universitat de Barcelona and Institut d'Estudis Catalans) discussed how the Mancomunitat de Catalunya was the outcome of active Catalanism, which was likewise the product of an effort to modernise the country. And modernising the country meant improving education, healthcare, education (primary, secondary and higher) and communications. All of this meant creating schools, hospitals and healthcare networks; encouraging the study and cultivation of the sciences; promoting the techniques that other countries were already using; and creating the communications infrastructures needed. In Catalonia, technical schools were created hand in hand with new pedagogies; hospitals and medical care centres were created; a telephone network that had been practically non-existent was created; roads were laid down; and it became possible to build a (secondary) railway network to complement the Spanish system. Regarding science, given the obsolescence of a centralist university that was passive in the face of Catalanisation and virtually impossible to change, the Mancomunitat created the Institut d'Estudis Catalans as the "Academy of Academies" charged with bringing Catalan and European science together. And thus Prat de la Riba's wish was fulfilled: "All the villages of Catalonia with a school, a library, a telephone and a road to reach them!" The network of centres at the Universitat Industrial and the Laboratori General d'Assaig i Condicionament analysed and assured the quality of raw materials and manufactured goods, and the Cursos Monogràfics d'Alts Estudis i d'Intercanvi promoted contact with scientific progress from abroad through courses taught by foreign personalities (such as Einstein). These efforts were matched by the Mancomunitat's developments in telephones and roads, even though the proposed secondary railway system was never actually built.

Josep Massot i Muntaner (Institut d'Estudis Catalans) delivered the talk on "Cap a la normalització lingüística" (Towards Linguistic Normalisation). He stressed how the Mancomunitat continued the efforts that Enric Prat de la Riba had made in the Provincial Council of Barcelona af-

ter he became its president, the most important manifestation being the creation of the Institut d'Estudis Catalans in 1907. The IEC started with the History-Archaeology Section and expanded in 1911 with the creation of the Philology Section (or the Institut de la Llengua Catalana) and the Sciences Section. Prat de la Riba showed a keen interest in the efforts to provide uniform rules for the Catalan language, to standardise it with other cultured languages and to project it internationally. For this reason, not only did he encourage research, publications and educational dissemination in the most diverse ways, but he also had a special interest in getting the members of the IEC to develop spelling norms that could be presented to Catalan society as an alternative to the orthographic anarchy that reigned at that time, and that they be completed with the rules of what was then called the "literary language". These desires, which were not bereft of difficulties and oppositions, found their expression in the *Normes ortogràfiques* adopted by the Institut d'Estudis Catalans in 1913, which Prat de la Riba painted in *La Veu de Catalunya* as a necessary instrument for Catalan language and culture. Some of their points were revised in 1917 when the Institute published its *Diccionari ortogràfic*, written under the supervision of Pompeu Fabra, and the next year the *Gramàtica catalana* by Pompeu Fabra himself, who became the most influential force in the efforts to streamline and modernise the language. This caused him a great deal of resentment, such as from Antoni M. Alcover, the first president of the Philological Section, who clamorously broke off with the Institute once his protector Prat de la Riba died; the leaders of the Acadèmia de la Llengua Catalana, including Jaume Collell; and especially a large group of members of the Acadèmia de Bones Lletres, who did not accept his reforms and advocated a different orthographic system. Under both Prat de la Riba and Puig i Cadafalch, the Mancomunitat strove to promote Catalan as the language of culture, education and public administration. These efforts bore fruit especially during the Second Republic, at the beginning of which both the Acadèmia de Bones Lletres and the organisers of the Jocs Florals accepted the linguistic authority of the Institut d'Estudis Catalans. However, after the 1936 Civil War, there was a huge shift, and it took many years for the lost positions to recover wholly or even slightly.

Assumpció Estivill (Universitat de Barcelona) spoke about "Les biblioteques i les bibliotecàries" (Libraries and Female Librarians). She surveyed the launch of the project to create a public library system in Catalonia which depended on the Mancomunitat, as envisioned by Eugeni d'Ors, and its subsequent evolution. She primarily explained how libraries gradually penetrated the towns around Catalonia based on figures on the number of readers and what they read, and how the collections evolved to more closely reflect the readers' interests. She also spotlighted female librarians' competences, how they exercised these competences and their influence on the

FIGURE 2. Cover of the symposium programme.

maturation of the project. The Escola de Bibliotecàries, the only one in Spain, was founded in 1915 to prepare an exclusively female staff to serve in the 11 public libraries created by the Mancomunitat in towns outside of Barcelona, with the Biblioteca de Catalunya, which was opened in 1914, as their headquarters. The period studied reached the Civil War, when the initial project can be regarded as consolidated and the network of libraries began to reach a certain breadth.

Professor **Josep González-Agàpito** (Universitat de Barcelona and Institut d'Estudis Catalans) delivered the talk entitled “L’obra pedagògica de la Mancomunitat” (Educational Efforts of the Mancomunitat), which he stressed was one of the cornerstones of the national reconstruction policy that this institution undertook. The foundation was a new kind of education for all levels which was meant to be an efficient tool for regenerating society and serving as a solid foundation for the developed, educated and European Catalonia preached by Noucentisme. The talk examined the ties between educational modernisation and the objectives of the government efforts under Prat de la Riba and Puig i Cadafalch. He also analysed the different actions in the fields of primary education, vocational training and higher educa-

tion, as well as in the sphere of informal and non-formal education, which were regarded as the keys to social regeneration. The teachers’ schools continued to depend on Spain, so the Mancomunitat created its *Escoles d’Estiu* (Summer Schools) to update and fine-tune the teachers’ practice, along with the Montessori courses which were very popular among Catalan educators, the three courses at the *Estudis Normals* to round out the knowledge acquired at the state normal schools, the free journal for educators, *Quaderns d’Estudi* and the *Butlletí dels Mestres*, which offered educational resources.

The historian **Josep Maria Roig i Rosich** (Universitat Rovira i Virgili) focused his talk entitled “La irradiació de la Mancomunitat fora de la província de Barcelona” (The Spread of the Mancomunitat outside the Province of Barcelona) on the decentralising modernisation efforts by this institution, which was close to both the region and its citizens, in the different geographic regions and social sectors. The provincial and municipal worlds were always a key part of the Mancomunitat’s efforts. To organise and balance Catalonia, action outside of Barcelona was needed; it was a major capital, but because of its size and industrialisation it had somewhat turned its back on the rural world. The Mancomunitat tried to offset this not

only in theory or approach but also through the projects it planned and carried out. The speaker analysed this thesis in three fields: first, in politics or the representation of the provinces in the governing bodies; secondly, in the ideological or theoretical sphere in relation to the planning of the rural world of small and medium-sized towns, with possible connections between their social and cultural associations; and thirdly, in the sphere of cultural projects and infrastructures outside of Barcelona. The Mancomunitat was located in Barcelona, but it was not centralist; it was interventionist to some extent, but always bearing in mind the needs of the working and middle classes, and it thought and acted on behalf of the country by favouring the inland areas as well. Finally, given the brief life of the Mancomunitat, we should analyse it more as a project than as a consolidated, finished effort. However, the less-developed regions and the three provinces with the fewest resources, Girona, Lleida and Tarragona, received proportionally more investment than Barcelona, as proven in the distribution of the assets and liabilities among the four provincial councils in 1925, after the Mancomunitat was liquidated.

In his talk entitled “La Mancomunitat, la intel·lectualitat i el Noucentisme” (The Mancomunitat, Intellectuality and Noucentisme), the historian **Jordi Casassas** (Universitat de Barcelona and Institut d’Estudis Catalans) outlined the role played by intellectuality in the government actions undertaken by the Mancomunitat de Catalunya. He also analysed the composition of this social sector, seeking the origins of its genesis and its burgeoning collective awareness of the need for intervention in public affairs. He started with the premise that this intellectual interventionism was linked to the hegemony of Noucentisme and, more generically, to the political consolidation of Catalanism. Casassas offered a few remarks on the possible convergences between Catalonia and other areas within the north-western Mediterranean. Finally, based on the general evolution of the country in the context of the Great War and the post-war years, he analysed the political leanings of the intellectual sector and consequently the reasons behind the 1920 “*cas Ors*”.

The Institut d’Estudis Catalans has published the lectures from this symposium in a book.

In Memoriam

Manuel Ardit (1941-2013)*

On the 8th of December 2013, a highly esteemed colleague left us forever: Manuel Ardit, a notable Valencian historian and full member of the History-Archaeology Section of the Institut d'Estudis Catalans since 1992. Born in Valencia in 1941, he earned his PhD at the Universitat de València in 1974 with a thesis supervised by Joan Reglà. Ardit first worked as a

middle school teacher. In 1987, he became a full professor of modern history at the Universitat de València. He was the director of such an important publishing house as the Servei de Publicacions of the Universitat de València, and since 1987 he was the director of the essential, emblematic journal, *Afers*. His oversight of the journal began with issue 5 after the death of its founder, Sebastià Garcia Martínez. Manuel Ardit always had an extraordinary deputy editor at *Afers*, Vicent Olmos, a key figure in the publishing house which bears the same name as the journal.

Lately, he was also a member of the Board of Directors of the *Catalan Historical Review*, and he published an overview of studies on the expulsion of the Moriscos in 1609 and its consequences in the second edition of this journal. He was always an enthusiastic member of the Institut d'Estudis Catalans, so much so that even when he was gravely ill last November he still sent in his vote for the latest election of candidates to become new members of the History-Archaeology Section.

There was no synthesis of the end of the old regime in the region of Valencia until Ardit published his book *Revolución liberal y revuelta campesina: un ensayo sobre la desintegración del régimen feudal en el País Valenciano, 1793-1840* in 1977. He bravely chose a sweeping chronological timeframe: from the grassroots anti-French revolt in 1793, the prelude to the one in 1808, to the end of the First Carlist War in 1840, with mention the uprisings in 1794 and 1801. He proved that the revolt against Napoleonic domination was anti-seigniorial and potentially revolutionary in Valencia, and that the occupiers tried to restore the seigniorial fees, which had not been paid since 1808. In this

work, he also examined such a complex issue as the social bases of the anti-liberal revolt of 1822, the prelude to what would become the Carlist insurrection of 1833.

One of Manuel Ardit's merits was his willingness and capacity to revise his theses in light of his own subsequent research and that of his colleagues, which were largely the pathways that he paved. This can be seen in his great book *Els homes i la terra del País Valencià, segles XVI-XVIII* (1993). Ardit went beyond the thesis that the harshness of the seigniorial regime in Valencia, strengthened by the expulsion of the Moriscos and the repopulation, would explain the regional backwardness and even the failure of early industrialisation in the region. However, he also confirmed the exceptionalism of Valencia's irrigated farming system without mythologizing it, indicating that similar examples in the Mediterranean can only be found in the agriculture of Murcia and the Po Valley.

His 2004 monograph on the social evolution of the Marquisate of Llombai (Ribera Alta, province of Valencia) from the 13th to the 19th centuries is an example of the usefulness of micro-history, which over a long period of time can answer the major questions of history in general. The reader does not lose the thread that leads to the conclusions through the complex evolution of the seigniorial censuses, marriage and fertility records, birth and death rates and social conflicts. The research encompasses everything from the establishment of the fiefdom after the conquest to the dissolution of the seigniorial regime. Ardit shows the might of seigniorial power as a taxation system during the Mudejar period, with smallholder subsistence farming. He reports on the shift after the expulsion of the Moriscos towards commercial agriculture – vineyards and mulberries – on the basis of emphyteusis and more adequate farm sizes. It cannot be considered refeudalisation despite the Second Revolt of the Brotherhoods in 1693, the anti-seigniorial bent of the War of the Spanish Succession in the region and the revival of seigniorial incomes in the 18th century before their decline in the last quarter of this century until the revolts just prior to the war against Napoleon's domination.

Other issues in Valencia's history which Ardit examined were Erasmism, the outcroppings of Protestantism, the Inquisition and the expulsion of the Moriscos, as indicated above. In 2001, he issued the book in which he squeezes the most possible from the 1768 census of Aranda, mining it for information on the region of Valencia in a period of transformation: the 18th century.

However, Manuel Ardit, who had announced that he was returning to the topic of the last crisis of the Old Re-

* Text prepared by Albert Balcells, vicepresident of the History-Archaeology Section of the Institut d'Estudis Catalans. E-mail: Albert.Balcells@uab.es

gime and the dawn of political liberalism, handled himself with the same aplomb in sweeping syntheses as in his archival work. He is an example of a historian with an equal capacity for research as for divulgation, with comparable efficiency in a local monograph and a synthesis that encompasses an entire country (his), a state (Spain) or even all of Western Europe. Proof of this is his contribution to the *Història dels Països Catalans* (1980), in which he wrote everything on the region of Valencia from the 18th to 20th centuries, and through this project I am personally able to attest to how gratifying it was to work with him.

Other subsequent examples of sweeping syntheses were his book *Agricultura y crecimiento económico en la Europa occidental moderna* (1992) and the one entitled *El Siglo de las Luces* (2007), an outstanding social history of the culture where he examines the culture of both the elites and the lower classes in the Enlightenment and

18th-century superstitious in Spain. His most remarkable recent contributions were to the history of the population of the city of Valencia and its outlying area, the Horta, in the history of this city, which he published in 2009.

Manuel Ardit was a translator of classical texts, including several by James Casey and Robert Darnton, as well as the biography of the historian Marc Bloch written by Carole Fink. Regarding tributes to the masters of the previous generation, we should recall that in 2002 he compiled a variety of works by Emili Giralt under the title of *Empresaris, propietaris i vinyaters: 50 anys de recerca històrica*.

Faithful to the language that unites Catalonia and the region of Valencia, a historian bowing to an open concept of the Catalan-speaking lands, and influenced in his earliest works by Joan Fuster, Manuel Ardit was a figure respected by all, a researcher who remained active and published until the end, shortly before a cruel illness deprived us of his aid and his friendship.

Gregori M. Estrada (1918-2015)*

The 18th of March 2015 marked the death of Father Gregori M. Estrada i Gamisans, who was born in Manresa on the 28th of April 1918. During his early years, he lived in Mas Rossinyol in the town of Monistrol de Calders, and he continued to spend his summers there until his parents decided to send him to the Boys' Choir of Montserrat, where he

spent six years, from September 1926 until September 1932. That was the era of Abbot Antoni M. Marcet, when there were serious conflicts between the monastery and the Primo de Rivera dictatorship, which accused the Abbot of being a Catalanist. The dictatorship wanted to remove him from the monastery, but a new era dawned with the proclamation of the Second Republic in April 1931, which ended tragically in July 1936 with the outbreak of the Civil War. The war could have had much more serious consequences for Montserrat had it not kept up such outstanding relations with the authorities of the Generalitat, which protected the monastery and helped the monks escape, some of them seeking refuge abroad.

Francesc Estrada – this was his given name – had two outstanding teachers in the Boys' Choir who cultivated his musical talent and set him on a pathway which he would never abandon. They were Father Àngel Roda-

milans, then the prefect of the Boys' Choir, who would later be assassinated in Sabadell in 1936, and Father Anselm Ferrer, the director of the school, with whom Father Gregori would be close with until the former's death in 1969. He also received musical training from other monks who worked with the Boys' Choir, including Father Maur Fàbregas (musical theory), Father Isidor Civil (violin), Father Isidor Fonoll (prefect after Àngel Rodamilians) and Father Plàcid Feliu (also the prefect during the last few weeks of Estrada's stint in the Boys' Choir).

In 1932, when he stopped being an acolyte, Francesc Estrada entered the school for aspiring monks in Montserrat, and in July 1933 he went from being a student to a novice at the monastery, where he took the monastic name of Gregori Maria. On the 6th of August the following year, he took his vows as a monk on Montserrat, and he immediately began to further his music studies, which he had never abandoned. In 1935 and 1936, he embarked upon organ studies at the Conservatory of Barcelona's Liceu Opera House under the direction of Father Josep Muset.

In early July 1936, he was temporarily sent for health reasons to the residence that Montserrat had in Andorra at that time, and there he was taken by surprise by the military uprising on the 17th to 19th of the same month and the revolution which sprang up all over Catalonia. He and other Catalans immediately travelled to Turin, from which, through Genoa and Roma, he joined Abbot Marcet and a group of monks from Montserrat at the monastery of Subiaco. The entourage from Montserrat had had to abandon Barcelona, and along with other young monks – accompanied by Emilià Riu, the prefect of the juniors of Montserrat – they took refuge in the

* Text prepared by Josep Massot, president of the History-Archaeology Section of the Institut d'Estudis Catalans. E-mail: direccio@pamsa.cat

German Beuron Archabbey (Hohenzollern), where they were fraternally welcomed. In academic year 1936-1937, he studied philosophy at Maria Llach Abbey (Rhineland), which was also Benedictine, where all the monks from the Beuron congregation gathered, and he returned to Beuron during academic years 1937-1939 to study theology. When World War II broke out, he moved to Rome, and from 1939 to 1940 he took a theology course at the Benedictine university of Saint Anselm. In the meantime, in November 1939 he returned to the monastery of Subiaco, where Abbot Marcet welcomed him into the official monastic profession on the 13th of November and conferred on him four minor orders which prepared him for the priesthood. In 1940, while still in Rome, he was ordained the deputy deacon of the archbasilica of Saint John Lateran.

In 1941, when the academic year ended early because of Italy's entry into the war, Estrada went from Rome to Barcelona in hydroplane and rejoined Montserrat. There he was immediately ordained presbyter and began to serve as the organist, an activity that he kept up until early this century, when his progressive deafness started to compromise his ability. Meanwhile, he continued his music studies: along with his peer, Father Ireneu Segarra – with whom he worked hard, even though they often had quite disparate opinions on musical issues – he studied harmony and counterpoint in Barcelona with the masters Josep Barberà (1941-1947) and Cristòfor Taltabull (1947-1950). Without ever ceasing to hold positions of responsibility within the community, in 1947 he spent a month in France's Solesmes Abbey, along with Father David Pujol, to work on the Gregorian music texts from Montserrat, and in 1950 he spent a few months in Paris and Hendaye, where he studied the fugue with Charles Koechlin and organ with André Marchal. From 1968 to 2002, he was also the director of the monks' choir at Montserrat and offered a class on Gregorian chant to the clerics of Montserrat to train the young monks, myself among them for several years.

He always worked intensely as an organist, as a promoter of organ-building and bell smelting – in Montserrat and elsewhere as well – and as a composer of religious music. Particularly worth highlighting is his important contribution to Catalan liturgical song after Vatican II, when Latin was replaced by the vernacular languages in both mass and divine office, which is so important to Benedictine monasteries and convents. This contribution was not limited to the composition of new melodies; in-

stead, it has repercussions around the entire country through the *Trobades d'Animadors de Cant per a la Litúrgia* (Gatherings of Promoters of Songs for the Liturgy) which he started in 1970 and are still held today, following the spirit of the man who founded them.

Along with these intense religious and pastoral activities, he also performed a study of the ancient musicians of the Boys' Choir of Montserrat, the most important result of which was the publication of the works of Father Miquel López and Father Joan Cererols in the "Mestres de l'Escolania de Montserrat" collection. For many years, he tried to find a new interpretation of the 14th-century songs and dances in the *Llibre Vermell* of Montserrat, from which he published some advances and promoted performances in conjunction with the Boys' Choir of Montserrat and other groups in 1978 and 1979, in Montserrat, Barcelona, France, Germany and Rubí. Shortly before his death, he had put the finishing touches on the definitive text of the book he was preparing on this topic, which will no doubt spark controversies among musicologists.

Given this background, it should come as no surprise that on the 17th of January 1974 he participated in the founding session of the *Societat Catalana de Musicologia* (Catalan Musicology Society), a branch of the Institut d'Estudis Catalans of which he became the second president, a position he occupied until 1991. During those years, he published an article and several obituaries in the society's newsletter, which were joined by other studies he had published in Catalonia and abroad, mostly briefs written in a lay style. On the 18th of December 1992, he was elected a full member of the History-Archaeology Section of the Institut d'Estudis Catalans with the profession of musicologist, but a year later he became an emeritus member and never played a prominent role in the Institute's undertakings, although he did keenly follow its activities and always scrupulously voted by post whenever needed.

Serious by nature and somewhat rigid in his convictions, he was at once affable and helpful, a fervent patriot and indefatigable worker. Late in his life he was gravely diminished, not only because of his deafness, as mentioned above, but also because his health problems required him to use a wheelchair and kept him away from community life. However, he never lost his good humour and worked until the last day of his life. He will always remain in the memories of those of us who have known him well and esteemed him.

Joaquim Molas (1930-2015)*

Joaquim Molas died in Barcelona on the 16th of March. He was a member of the History-Archaeology Section of the Institut d'Estudis Catalans since 1978 and a promoter and steadfast leader of the Fundació Mercè Rodoreda, created within the Institut in 1992. He had turned 85 years old on the 5th of September: an entire life devoted to the humanities with

methodical rigour, a capacity for innovation and recognised repercussions and mastery.

He studied philosophy and humanities at the Universitat de Barcelona, where as a disciple of Martí de Riquer he earned his Bachelor's degree in Romance Philology in 1953 and his doctorate in 1958 with a thesis on the poet Lluís Icart, who spanned the 14th and 15th centuries. He also attended courses on Catalan literature and the history of Catalonia offered in secret by Jordi Rubió i Balaguer and Ferran Soldevila, respectively, at the Estudis Universitaris Catalans. More informally, he benefitted from constant contact with Josep M. de Casacuberta, Jaume Vicens Vives, J. V. Foix, Salvador Espriu and especially Carles Riba, who inspired the shift of his scholarly interests towards the modern centuries, as opposed to the Middle Ages, to which he almost exclusively devoted his attention at the beginning of his career. This early stage came to a practical close with his two volumes of *Literatura catalana antiga* from the "Popular Barcino" collection (1961 and 1963). Prior to that, he had been the assistant to the chair in Mediaeval Romance Literatures (1953-1955) and in charge of the course on the critical text editing methodology (1955-1959) at the Universitat de Barcelona. In academic years 1959-1960 and 1960-1961, he served as a lecturer at Liverpool University, but when he returned to Barcelona in 1961, he was unable to rejoin the university faculty until he was hired by the Universitat Autònoma de Barcelona in 1969, where he was the chair of Catalan Literature until 1984, when he joined the Universitat de Barcelona. In 2000, he became an emeritus professor.

His influence over the newer generations of scholars of Catalan literature was truly felt after 1961 through his twofold activity as a militant critic and professor of the history of literature, even if he did not have a steady, prominent platform and had to teach in the Estudis Universitaris Catalans, which was still semi-clandestine at that time. Viewed as a natural consequence of the taste for reading and the need to understand and assess texts, his

exercise of literary criticism and research into literary history was grounded first upon the solidity of the theoretical body which he built, in constant revision, his knowledge of the topics and authors studied and the current context and historical referents (which allowed him to properly justify his value judgements and the hierarchical response that derived therefrom), and secondly upon his insight into the selection of the relevant aspects and his capacity for synthesis.

The resulting working method is the outcome of his dissatisfaction with the positivism of the school that emerged around Manuel Milà i Fontanals, which Molas himself studied ("Els estudis de literatura: l'escola històrica", 1981; "Sobre la periodització en les històries generals de la literatura catalana", 1984). This had led him to take an interest in stylistics and similar propositions postulated by Leo Spitzer, Erich Auerbach, Dámaso Alonso and Amado Alonso, and later, after his Liverpool years, to become deeply familiar with Marxist-leaning literary sociology. Thus, in England he became familiar with the works of Lukács, and either there or upon his return he delved into the works of Arnold Hauser, Antonio Gramsci, Bertold Brecht, Jean-Paul Sartre, Edmund Wilson, Raymond Williams, Cesare Pavese and Lucien Goldmann, which he wanted to join with the works of the theoreticians and promoters of comparativism and literary theory and history from the spheres of the New Criticism and formalism in general. His natural interest in new critical currents, comparativism and literary theory and history as academic disciplines was stimulated by his stringency with his own involvement in university teaching and research, which led him to constantly include readings by Northrop Frye, Wayne C. Booth, Viktor Sklovski, René Wellek and William Empson, and later Hans-Robert Jauss, among others.

Both criticism and historical-literary research take an interest in all expressions that coexist within the same society and evolve in that society, that is, in the cultivated literature of both celebrated authors and not-so-well-known authors, both popular and marginal literature. His study on "La cultura catalana i la seva estratificació" (1983) was the culmination of a long process of reflection which included the compilation of brief articles from the 1971 entitled *Una cultura en crisi*. In it, Molas inventoried the deficits of Catalan literary research, questioned some of the more traditional approaches and proposed suggestive and often bold working hypotheses for tackling literary history through general or more monographic studies in an effort to revise – given the impoverishing cliché of "decline" – everything related to the major European movements of the day, from the Renaissance to Romanticism and to the more modern movements which drew procedures from comparativism.

In 1979, he published an innovative chapter in an unfinished synthesis of the history of modern and contemporary literature dating from 1970 entitled "La decadència: del Renaixement al Pre-romanticisme". Its correlate

* Text prepared by Manuel Jorba, emeritus professor at the Universitat Autònoma de Barcelona and member of the History-Archaeology Section of the Institut d'Estudis Catalans. E-mail: Manuel.Jorba@uab.cat

was a coeval study on popular poetry (“Esquema i evolució de la poesia popular catalana”, 1972-1973), a subject expanded in a chapter from the modern part of *Història de la literatura catalana* entitled “La nova literatura popular: tradició i modernitat” (1986, in conjunction), specific aspects of which he revisited in “La novel·la popular: del fulletó a la novel·la de quiosc” (1987) in the prologue to the facsimile edition of *La Llumanera de Nova York* from the same year, and more recently in the brief monograph on his grandfather, *Emili Molas i Bergés 1870-1918* (2014), an artisan stained glass window, militant cooperativist, cultural activist, poet and dramaturge. In the latter publication, he once again used a specific case to emphasise the importance of popular culture in the culture of modern Catalanism. He spearheaded a reinterpretation of authors from the Baroque and participated in the revision of the period with “Francesc Vicenç Garcia vs. Rector de Vallfogona” (1976), the prologue to the publication on the theatre of Francesc Fontanella (1988) and “La literatura catalana del Barroc” (1989).

In his part of the two volumes of *Un segle de vida catalana*, he first addressed the literary currents from the age of the Enlightenment, which he would revisit in *Poesia neoclàssica i pre-romàntica* (1968), “Erudició, polèmica i creació en la poesia neoclàssica catalana” (1977), “Poesia barroca i poesia neoclàssica el 1802” (1981) and “Literatura ‘provincial’ i literatura ‘nacional’: introducció a la literatura catalana del tombant dels segles XVIII i XIX” (1991). Likewise, he sketched some of the avenues of study of the literary currents from the Romantic century in a sweeping overview that ignored the traditional, deformed concept of the *Renaixença*, which was revisited with new significance in subsequent studies. Indeed, while he refused to apply the term ‘*Renaixença*’ in a socially and culturally indiscriminate way to all the literary, cultural and political phenomena that arose in Catalonia throughout the 19th century, he did apply it, based on Rafael Tasis’ *La Renaixença catalana* (1967), to a movement that emerged “under the aegis of the major transformations caused by the Industrial Revolution”, in a vein he would further refine in *La cultura catalana durant el segle XIX* (1979), in *Milà i la Renaixença* (1984), in the prologues to *Il·lustració i Renaixença* by Jordi Rubió i Balaguer (1989) and to *Índexs* of the journal “L’Avenç” (1989) and in “Josep Franquesa i Gomis, poeta i activista oblidat” (1996), among other studies. As a whole, Molas suggested establishing the historical causes of the movement, not only at its start but also the ones that led to changes and a diversification of its objectives and strategies throughout the 19th century, which were complementary and even at times contradictory, and its social base. To do so, he reconsidered the significance of the role attributed to Frederic Soler and other reluctantly or openly critical personalities, with certain public repercussions especially after 1865, with the conservative, religious orientation of the majority of personalities and platforms that were the most deeply involved in the movement.

The consolidation, survival and crisis of Romanticism are the issues initially addressed in *Poesia romàntica* (1965) and *Poesia catalana de la Restauració* (1966), which he would later revise and unify in *Antologia de la poesia romàntica* (1994) and expand in the corresponding chapter of the aforementioned *Història de la literatura catalana* (“La crisi del Romanticisme: la poesia”). There he would also spotlight Apelles Mestres, who had featured previously in two rigorous popular-style monographs (in the prologue to the anthology *Apelles Mestres, 1984*, and in the collaboration entitled “*El poeta*” in *Apelles Mestres (1854-1936)*, 1985). In particular, he also spotlighted Jacint Verdaguer in an extensive chapter and later continued to focus on him in an innovative way in benchmark studies which culminated in the publication of *Totes les obres of Verdaguer* (2003-2006, with Isidor Cònsul) and the extensive compilation of his own studies entitled *Llegir Verdaguer* (2014). Both poets, Mestres and Verdaguer, are considered representative of literary modernism from the turn of the century in “La poesia catalana i els inicis de la modernitat” (1999). This study confirms his shift years earlier towards studies of Modernism after “El Modernisme i les seves tensions” (1970), which was part of the programme involved in “historical realism”, whose most prominent historical-critical expressions came with *Poesia catalana del segle XX* (1963), written in conjunction with Josep M. Castellet. This was one of the early books of Edicions 62, which, according to, Enric Sullà, “offered [...] a rigorous and politically (progressive) historical schema in line with the age, and a generous anthology which also had ideological leanings (emancipatory, combative), yet which were not too bothersome”. This was most likely because, as also seen in *Literatura de postguerra* (1966), which includes an essay on “Vint-i-cinc anys de teatre”, and as Josep Murgades has written, “even in the most programmatic era of historical realism, Molas continued to draw from analytical and evaluative procedures other than the ones strictly stemming from the Marxist-leaning sociologism”.

The drive to study contemporary literature and the literature of his day could be seen in his teaching and criticism, which he contributed occasionally in *Serra d’Or* and *Destino*, and in a few magazines, as an activity involving analysis, guidance and the creation of states of opinion, and likewise as an antidote to the widespread conformity and self-complacency in some echelons of Catalan society which tended to forgive quality and rigour in some literature which was supposedly justified by patriotism and voluntarism. It also came in the literary collections and publishing projects that Molas envisioned or on which he consulted, such as “Antologia Catalana”, started in 1964 and made up of 100 titles from all times, which he co-supervised with Jordi Castellanos starting with number 73. This collection shifted the Noucentista literary hierarchy with the inclusion of authors like Robert, Mestres, Pin i Soler, Brossa and Zanné in literature, and Pi i Margall and Marià Cubí in the realm of ideas. Other examples include

the *Diccionari de la literatura catalana* (1979), which started in around 1965 with a team of direct partners who were basically and necessarily devoted to contemporary literature because it had a briefer tradition of studies; “Clàssics Catalans del Segle xx”, started in 1965 and featuring works by Riba, Villalonga and Arbó; and “Les Mil·lors Obres de la Literatura Catalana”, launched in 1978 following a much earlier project, and closed in 1996 with 125 volumes, which provided access to many works that had disappeared from the market and from everyday reading habits. In 1974, he founded the magazine *Els Marges*, which he directed until 1990. It was academic in inspiration but not exclusively university-focused, and it served as a much-awaited platform to spread the studies primarily by the new language professionals and, more regularly, literature professionals.

The movements and authors of the 20th century which he treated with special interest were the avant-gardes in general, visual poetry and Salvat-Papasseit, Dalí and Foix in particular, in studies like *La poesia catalana d'avantguarda. 1916-1936* (1983), *La crisi de la paraula. Antologia de la poesia visual* (2003, with Enric Bou) and *Les avantguardes literàries a Catalunya* (2005). And regarding many other authors, he kept publishing monographic studies on Riba, Pla, Espriu, Fuster, Rodoreda and Villalonga, which were included, along with many other stud-

ies, in the far-reaching systematisations of *Lectures crítiques* (1975), the two volumes of *Obra crítica* (1995 and 1999), *Sobre la construcció de la literatura catalana* (2010) and *Aproximació a la literatura catalana del segle xx* (2010). Literary reflection, critical notes and historical evocations, in extensive paragraphs or brief writings, often resembling aphorisms, appeared in “Fulls de dietari”, which he published occasionally in numerous brief extracts after 1976 and more extensively in *Fragments de memòria* (1997) and *El secret de la literatura* (2009).

He was a member of the Acadèmia de Bones Lletres since 1993. In 1998, he won the Prize of Honour in Catalan Letters, in 1999 he received the Cross of Saint George from the Generalitat, in 2002 the Medal of Cultural Merit from the Barcelona Town Hall and in 2003 the Gold Medal from the Generalitat.

On his own initiative, based on the trove of books and documents he had managed to amass, which he organised and worked on over the course of his lifetime and bequeathed to the Biblioteca Museu Balaguer, in 2012 the Aula Joaquim Molas was created through a partnership agreement between the Vilanova i la Geltrú Town Hall, the Universitat de Barcelona and the Universitat Autònoma de Barcelona with the goal of stimulating academic research and the training of new researchers, particularly in 19th and 20th century literature.

Biographical sketches of new members of the History-Archaeology Section

Antoni Furió. Born in Sueca in 1958, Antoni Furió is one of the most renowned mediaeval historians in Valencia. Trained at the Universitat de València (UV), where he earned a PhD in 1986, he has been a professor at the university since 1983 and is currently its Chair in Mediaeval History. He has also worked as a guest instructor at numerous universities around

Spain and Europe, with stays in Oxford and Paris-I-Sorbonne. As a researcher, he has longstanding experience in consolidated research groups in both Spain and Europe, and he is a common fixture in calls for participation and evaluations of scientific projects and in faculty hiring and promotion.

Antoni Furió has a considerable body of published work in the form of books, articles in international indexed journals and book chapters. His most important works include *Camperols del País Valencià* (1982), *Història del País Valencià* (1995, 2001), *Llibre d'ordenances i estatuts municipals de la ciutat de València (segles XI-XIV)* (2006) and *El rei conqueridor. Jaume I, entre la història i la llegenda* (2007). He has served as the editor or coordinator of many books, including: *València, un mercat medieval* (1985), *Las crisis a lo largo de la historia (2010)*, *Los tributos de la tierra: fiscalidad y agricultura en España: (Siglos XII-XX)* (2008) and *Castells, torres i fortificacions en la Ribera del Xúquer: VIII Assemblea d'Història de la Ribera* (2002).

He is a member of the editorial council of the following journals: *Revista d'Història Medieval* and *Pasajes* (both published by the UV), *El Contemporani* (Barcelona), *Recerques* (Barcelona), *Anuario de Estudios Medievales* (CSIC, Barcelona), *Anales de Historia Antigua y Medieval* (Buenos Aires), *Continuity and Change* (Cambridge) and *Hispania* (del CSIC, Madrid).

In recent years he has become an indispensable editor of the oeuvre of essayist Joan Fuster with *Àlbum Fuster* (1995) and *Correspondència de Joan Fuster*, ten volumes of which have already been issued by Tres i Quatre. He is also in charge of editing the seven volumes of the *Obra completa de Joan Fuster*, and he has jointly published *Joan Fuster, 1922-1992: 10 anys després* (Institució de les Lletres Catalanes, 2002).

He has been or is an evaluator for ANEP (National Evaluation and Prospective Study Agency, of the Ministry of Education and Science), ANECA (National Quality Evaluation and Accreditation Agency), AGAUR (Agency to Manage University Aid and Research of the Generalitat de Catalunya), the Regional Government of Andalusia, the Council of the Balearic Islands, the Ministry of Universities and Research of Italy, the European Union, the regional government of Flanders and the CNRS (Centre National de la Recherche Scientifique) of France.

Among other institutional and social activities, he has been the president of the Association of University Publishers of Spain (2001-2003); the vice president of the same association (1999-2001); the director of the Institute of History of the IVEI (Valencian Institution of Studies and Research) - Institució Alfons el Magnànim, of the Generalitat Valenciana (1992-1995); the director of the "Cultura Universitària Popular" collection of the Publications Service of the Universitat de València (1989-1997); the director of the magazine *L'Espill* published by Tres i Quatre and the Universitat de València since 2001; and the director of the journal *Quaderns de Sueca* published by the Sueca Municipal Archive (1980-1988). Today he is also the co-director of the "Fonts Històriques Valencianes" book collection along with Enric Guinot Rodríguez, put out by the Publications Service of the Universitat de València (2001-2014), and since October 2011 he has been the president of the Valencians pel Canvi civic platform.

Enric GUINOT

Flocel Sabaté. He was born in Igualada in 1962 and was trained at the Universitat de Barcelona, where he earned a Bachelor's in 1988 and a doctorate in 1993. He started his teaching career in 1989 as an assistant professor in secondary school. Four years later, in 1991, he joined the Universitat de Lleida as an interim full professor, and he has carried out

his academic activity there since then, first as a full professor (1995-2002) and later as the Chair in Mediaeval History (since 2002).

His research and popularisation of scholarship have focused on the late Middle Ages in Catalonia, a period in which he has carefully analysed four aspects. The first is a study of aggressiveness and social behaviours, the mechanisms of horizontal solidarity, the formation of urban and rural gangs and the initiatives undertaken by the public authorities to contain social upheaval. In this first thematic field, his most important contribution has been a revision of the way the militias worked and an analysis of their use by peasants as a mechanism of resistance against seigniorial pressure. His second field of scholarly interest is the administration of justice. In order to rigorously analyse crimes and their repression, he has made a concerted effort to study the competences and operations of numerous courts that coexisted in Catalonia during the late Middle Ages at all levels, from local to statewide. His third field of work has consisted of the territorial organisation of power, in which he has studied different administrative divisions, from towns and rural parishes to the Principality of Catalonia. In this area, his reflections on the origin and evolution of *vegueries* have been particularly innovative. Finally, Professor Sabaté has also opened up a fourth field of reflection on identity as the cohesive factor in society and the role of collective memory in constructing this identity.

His scholarly research has generated an extensive, high-quality published output consisting of over 380 titles. He has published nine books and coordinated two more, including most prominently *L'expansió territorial de Catalunya (segles IX-XII): conquesta o repoblació?* (Lleida, 1996), *El territori de la Catalunya Medieval. Percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'edat mitjana* (Barcelona, 1997), *Història de Lleida. Alta edat mitjana* (Llei-

da, 2003), *Cerimònies fúnebres i poder municipal a la Catalunya baixmedieval* (Barcelona, 2003), *La feudalización de la sociedad catalana* (Granada, 2007), *El sometent a la Catalunya medieval* (Barcelona, 2007) and *Fin del mundo y el nuevo mundo. El encaje ideológico entre la Europa medieval y la América moderna en Nueva España* (Mexico, 2011). Also noteworthy are his almost 150 articles published in specialised scholarly journals and around 200 book chapters.

He has supervised numerous statewide competitive projects and played a key role in creating and developing research structures in the social sciences at the Universitat de Lleida. His most noteworthy contribution in this field is the 2000 creation of the Consolidated Research Group on "Studies of Space, Power and Culture in the Middle Ages". A few years later, in 2009, he created the Institut de Recerca Identitats i Societat (Research Institute on Identities and Society, IRIS), one of the five research centres at the Universitat de Lleida, which gathers together around 100 interdisciplinary researchers in the humanities and social sciences. Finally, in 2013 he created the Master's in Mediaeval European Identity, the first official Master's programme on mediaeval studies offered totally online.

He was part of ANEP's evaluation committee on history and art from 2009 to 2013 and has been a member of AQU's evaluation committee for the humanities since 2009, and he has taught classes, seminars and lectures at numerous foreign universities, including Paris 1 Panthéon-Sorbonne (2003 and 2004), Poitiers (2007), Yale (2008), Universidad Nacional Autónoma de México (2009), Northumbria (2010), Dresden (2011) and Cambridge (2012). He was appointed a member of the scientific or publishing board of journals which are published by universities in Moscow, Paris-Sorbonne, Navarra, Corfu, Paraná, Adolfo Ibáñez (Chile), and in some research centres including CSIC, CNR (Italy) and CONICET (Argentina), among others.

His scholarly work has received ample recognition, including the 12th Pròsper de Bofarull Prize (1995), the 7th Josep Iglésies Fort Prize (1995), the 10th Joaquim Carerras Candi Prize (1998), the 1st Generalitat de Catalunya Distinction for promoting university research (2000) and the 3rd Premis Lleidatans: Research Group (2014). He was recently awarded a doctor *honoris causa* from the National University of Cuyo (Argentina, 2014).

Antoni RIERA

Damià Pons. He was born in Campanet in 1950. Pons, a keen admirer of Blai Bonet, got his start publishing three poetry compilations between 1973 and 1988, which he merged into a single compilation in 2001 whose title is also a statement of principles: *Els mapes del desig*. Between 1984 and 1988, he was a member of the

board of directors of *Obra Cultural Balear*, and afterwards he was the director of *Lluc* twice, in 1994-1998 and 2004-2008, when it became the major cultural magazine from the publisher Lleonard Muntaner. In the interim, in 1995, he was elected to be a deputy in the Parliament of the Balearic Islands and appointed presiding minister of the Culture and Historical Heritage Committee of the Council of Mallorca, and between 1999 and 2003 the Regional Minister of Education and Culture of the government of the Balearic Islands. Pons not only acquitted himself admirably in his jobs but also contributed to creating new patrimony which should be properly inventoried and valued today, including the acquisition of Villalonga House in Binissalem and the creation of the foundation that bears the name of this novelist, which I was able to track quite closely. Another milestone was the creation of a cultural and shopping centre near the Biblioteca de Catalunya in Barcelona which hosts events and purveys items from the islands.

In any event, the culmination of this activity came in his work as a professor and researcher at the Universitat de les Illes Balears. Pons has concentrated his efforts on studying Mallorca at the turn of the 19th to 20th centu-

ries, and he has written articles on the day-to-day consequences of this period. He has made a global reading plan which also brings meaning to the disorder of the archives, which often have neither voice nor vote, and avoids the sweeping scenes which are perfect for everything and yet ultimately nothing. His work revolves around two engines, modernisation and renationalisation, and reflects the most vivid yet contradictory needs of the present.

He is publishing the complete works of Miquel dels Sants Oliver and he has studied the newspaper *La Almudaina* and its most important contributors in his studies *Ideologia i cultura a Mallorca d'entre els dos segles. El grup regeneracionista de "La Almudaina"* (1998) and *El diari "La Almudaina" en l'època de Miquel dels Sants Oliver* (1998). Last year, on the occasion of its 150th anniversary, he delivered many lectures, including the one offered at the Institut d'Estudis Catalans. He continued those studies with *Entre l'afirmació individualista i la desfeta col·lectiva: escriptors i idees en la Mallorca del primer terç del segle xx* (2002, Serra d'Or Critics Aware for Literary Studies, 2003), *Cultura i literatura a Mallorca entre els segles XIX i XX* (2006) and "Integració de Llorenç Riber en la cultura franquista" (*L'Avenç*, 345, April 2009). As mentioned above, he has completed this essential focus with the analysis of living literature in a series of notes and prologues which in many ways set forth guidelines for behaviour and include, among others, *Lectures i reflexions* (2006) and *Trajectes literaris: de Mateu Obrador a Baltasar Porcel* (2010).

In 2008, he was elected to be a corresponding member of the Philology Section of the IEC, and as such he is responsible for the Institute's delegation in Palma de Mallorca.

Joaquim MOLAS

Historical publications of the Institut d'Estudis Catalans during 2014

Publicacions de temàtica històrica editades durant l'any 2014 per l'Institut d'Estudis Catalans

Published by the History and Archeology Section and its Affiliated Societies

Publicats per la Secció Històrico-Arqueològica i les seves societats filials

Books

Llibres

Els vitralls de la Catedral de la Seu d'Urgell i de la Col·legiata de Santa Maria de Cervera / a cura de Xavier Barral i Altet, Anscari M. Mundó; coordinació: Anna Vila i Rovira; fotografies: Ramon Roca i Junyent. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2014. – 365 p. il. [Corpus Vitrearum Medii Aevi. Catalunya; 5.1]

Estudis entorn del vitrall a Catalunya / a cura de Xavier Barral i Altet, Anscari M. Mundó; coordinació: Anna Vila i Rovira; fotografies: Ramon Roca i Junyent. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2014. – 344 p. il. [Corpus Vitrearum Medii Aevi. Catalunya; 5.2]

BELTRAN, Vicenç; MARTÍNEZ, Tomàs; CAPDEVILA, Irene (eds.). *800 Anys després de Muret: els trobadors i les relacions catalanooccitanes*. Universitat de Barcelona. Publicacions i Edicions, Barcelona 2014. – 268 p.

I. BELTRAN, Vicenç «Introducció»; II. AGUILAR, Josep Antoni «L'art de (no) narrar una desfeta: Muret (1213), del *Llibre dels fets* a Ramon Muntaner»; III. BELTRAN I PEPIÓ, Vicenç «Guilhem de Montanha-gol, *faidit?*»; IV. BERTOLUCCI PIZZORUSSO, Valeria «*Conseil*: un motivo/tema nella poesia dei trovatori»; V. CABRÉ, Miriam; NAVÀS, Marina «“Que-l rey franes nos ha dezeretatz...”: la poètica occitana després de Muret»; VI. COLÓN I DOMÈNECH, Gemà «Unitat lingüística catalanooccitana?»; VII. GOUIRAN, Gérard «L'anonyme frappe “ses” trois coups: l'atmosphère à Muret avant la grande bataille»; VIII. GUIDA, Saverio «Il signore rossiglione Pos de Vernet fra trovari e catari»; IX. MAHIQUES I CLIMENT, Joan «Catalunya i Occitània a la Renaixença: les Festes Llatines de Montpeller»; X. MENEGHETTI, Maria Luisa «La “novella” del re Pietro d'Aragona (a proposito della *razo* di 406,8)»; XI. MUSSONS FREIXAS, Anna M. «*Mortz [fo] lo reis Peire d'Arago ab mil cavaliers davan Muret*: els camins

de la *prezicansa* trobadoresca»; XII. RAGUIN, Marjolaine «La Catalogne et les Catalans vus la *Chanson de la croisade albigeoise*; au-delà de la question du seul roi d'Aragon»; XIII. VENTURA, Simone «*El Palaytz da Savieza*: poesia didascalica alla corte di Gastone III di Foix, detto Febus»

CORTÉS VICENTE, Ada. *L'Arquitectura domèstica d'època tardorepublicana i altimperial a les ciutats romanes de Catalunya* / l'edició d'aquesta obra ha estat a cura de Josep Guitart i Duran. Union Académique Internationale; Institut d'Estudis Catalans; Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona 2014. – 351 p. : il.

JÁRREGA, Ramon; PREVOSTI, Marta (eds.). *Ager Tarraconensis. Volum 4: Els Antigons, una vil·la senyorial del Camp de Tarragona*. Institut d'Estudis Catalans; Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Barcelona 2014. (Documenta; 16). – 294 p. : il.

I. NOLLA I BRUFAU, Josep Maria «Pròleg»; II. MASSÓ CARBALLIDO, Jaume «1. Introducció. La dissortada vil·la dels Antigons»; III. BUFFAT, Loïc «2. Anàlisi de l'excavació de salvament (1977-1978)»; IV. PREVOSTI I MONCLÚS, Marta «3. El Nimfeu»; V. KOPPEL, Eva M. «4. L'escultura»; VI. JÁRREGA DOMÍNGUEZ, Ramon «5. Les ceràmiques. Un exemple de l'activitat comercial a l'ager *Tarraconensis*»; VII. CARRERAS I MONFORT, Cèsar «6. Altres estudis ceràmics. Marques d'àmfora documentades a la vil·la romana dels Antigons»; VIII. MASSÓ CARBALLIDO, Jaume; RAMÓN SARIÑENA, Ester; JÁRREGA DOMÍNGUEZ, Ramon «6. Altres estudis ceràmics. Les ceràmiques romanes corínties dels Antigons»; IX. BUFFAT, Loïc; JÁRREGA DOMÍNGUEZ, Ramon «6. Altres estudis ceràmics. La ceràmica comuna tarraconense»; X. GOROSTIDI PI, Diana «7. L'epigrafia. La vida quotidiana a la vil·la: els grafitis sobre ceràmica»; XI. PANOSA, Maria Isabel «7. L'epigrafia. Inscripció ibèrica en un bol de ceràmica de parets fines»; XII. JÁRREGA DOMÍNGUEZ, Ramon «8. La numismàtica»; XIII. JÁRREGA DOMÍNGUEZ, Ramon «9. Els objectes

metàl·lics»; XIV. PREVOSTI I MONCLÚS, Marta «10. Els objectes d'os treballat i la identificació d'un taller tèxtil»; XV. PREVOSTI I MONCLÚS, Marta «11. El vidre»; XVI. PREVOSTI I MONCLÚS, Marta ; JÁRREGA DOMÍNGUEZ, Ramon «12. Valoració general i conclusions»; XVII. PREVOSTI I MONCLÚS, Marta ; JÁRREGA DOMÍNGUEZ, Ramon «General evaluation and conclusions»

OLIVER, Miquel dels Sants. *Hojas del sábado (V-VI). Historias de los tiempos terribles: Algunos ensayos* / pròleg de Josep Casassas Ymbert. Institut d'Estudis Catalans ; Lleonard Muntaner, Barcelona 2014. – 361 p.

PUJOL, Enric (ed.). *Antologia de memòries i dietaris personals catalans sobre la Guerra de Successió*. Estudi introductor i d'Oscar Jané. Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica, Barcelona 2014. – 286 p.

RESCONI, Stefano. *Il Canzoniere trobadorico U: fonti, canone, stratigrafia linguistica*. Institut d'Estudis Catalans ; Fondazione Ezio Franceschini Onlus ; Galluzzo, Barcelona- Firenze 2014. – 386 p. : il. : CD-ROM

SOLDEVILA, Ferran. *Les quatre grans Cròniques*. Volum: **4: Crònica de Pere III el Cerimoniós** / revisió filològica de Jordi Bruguera ; revisió històrica de M. Teresa Ferrer i Mallol ; l'edició d'aquesta obra ha estat a cura de Josep Massot i Muntaner. Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica, Barcelona 2014. – 56 p.

VILLARONGA, L. *Obra numismàtica esparsa*. Volum **5: Ulterior, romà i varis ; Gloses i textos biogràfics ; Bibliografia**. Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, Barcelona 2014. (Tria de reedicions; 6). – 432 p. ; il.

Journals Revistes

Acta Numismàtica. Volum: **44**. Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, Barcelona 2014. – 273 p. : il.

I. VILLARONGA I GARRIGA, Leandre «Comentari a los volúmenes 3º y 4º de la *Obra Numismàtica Esparsa* de Leandre Villaronga»; II. SANAHUJA I ANGUERA, Xavier «Memòria de les activitats de la Societat Catalana d'Estudis Numismàtics durant l'any 2013»; III. CRUSAFONT I SABATER, Miquel «Primeira dracma d'Empúries?»; IV. MELMOUX, Pierre-Yves ; CHEVILLON, Jean Albert «Emporion: une nouvelle division au grain d'orge et à la chèvre»; V. CRUSAFONT I SABATER, Miquel «Noves dades sobre

els divisors de Rhode»; VI. SANAHUJA I ANGUERA, Xavier ; MARATA MARTÍNEZ, Miquel «Tipus inèdit de dracma ibèrica amb pròtom de llop»; VII. AMELA VALVERDE, Luis «La emisión de *Bibilis Italica*»; VIII. FERRER I JANÉ, J. «A propòsit d'un sisè de bronze de baitolo amb la llegenda be II»; IX. LÓPEZ VILAR, Jordi «Noves troballes numismàtiques a l'ager *Tarraconensis*»; X. AMELA VALVERDE, Luis «Sobre amonedaciones en tiempos de guerra. El caso de Carteia»; XI. VIDAL BARDÁN, J. M. «Aproximación a la circulación monetaria de Numancia, según las monedas de las excavaciones (Campañas 1906-1923). Museo Numantino. Soria»; XII. AMELA VALVERDE, Luis «La emisión denominada "Tipo Sacerdos"»; XIII. MARTÍNEZ CHICO, David «Notas sobre un peculiar numisma imitativo de Constancio II hallado cerca de la Vía de la Plata»; XIV. CRUSAFONT I SABATER, Miquel ; GELIS BOSCH, Joan «Girona: tipus i seca inèdits de Lluís el Pietós»; XV. GIULIANI, Achille «La "ribattitura" dei cavalli nel Regno di Napoli sotto Federico d'Aragona. Risultanze archivistiche per un grande enigma numismatico»; XVI. SANAHUJA I ANGUERA, Xavier «La moneda imperial barcelonina de Carles I (V) i l'expedició a Tunis (1535). Estat de la qüestió i noves perspectives»; XVII. AGUILÓ, Bernat «De Felip I a Felip III de Mallorca, tres canvis d'atribució monetària»; XVIII. CRUSAFONT I SABATER, Miquel «Possible marca dels pesals de Puigcerdà»; XIX. JORBA I SERRA, Xavier ; PLANTALECH I COLOMER, Salvador «Les pellofes de Sant Pere de Les Preses, un taller desconegut»; XX. BOADA SALOM, Jaume «La moneda a Mallorca durant la Guerra del Francès i tres tresors catedralicis»; XXI. CASANOVA, Rossend «*Au creux de la main*. França celebra la medalla amb sis grans exposicions»; XXII. CASANOVA, Rossend «La medalla és una festa! Cinc casos de medalles modernistes festives»; XXIII. CRUSAFONT I SABATER, Miquel «Troballes monetàries XXIX»; XXIV. CRUSAFONT I SABATER, Miquel ; CASANOVA, Rossend «Recensions bibliogràfiques»

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics.

Volum **25**. Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Històrics, Barcelona 2014. – 420 p.

I. ALVIRA CABRER, Martín «Tòpics i llocs comuns d'una batalla decisiva: Muret, 1213»; II. FERNÁNDEZ-CUADRENCH, Jordi «L'estat que no va ser: catalans i occitans entre els segles VIII i XIII. A propòsit del vuitè centenari de la Batalla de Muret»; III. NOGUÉ I FONT, Joan «La traça històrica. Paisatge, patrimoni i polítiques públiques»; IV. BOLÒS I MASCLANS, Jordi «L'arqueologia del paisatge de la Catalunya medieval»; V. PÈLACHS MAÑOSA, Albert «Els estudis del paisatge a Catalunya des de la geografia: l'exemple de la Vall Ferrera»; VI. PREVOSTI I MONCLÚS, Marta «Els estudis de paisatge al terri-

tori de la ciutat romana de *Tarraco*»; VII. SANMARTÍ, Joan «L'estat del coneixement sobre la cultura ibèrica a Catalunya»; VIII. SALRACH MARÈS, Josep M. «La història de Catalunya, avui. La llarga edat mitjana»; IX. SERRA I PUIG, Eva «Un quart de segle d'història moderna de Catalunya: balanç historiogràfic aproximatiu»; X. SANTESMASES I OLLÉ, Josep «Els centres d'estudis i recerca locals a Catalunya»; XI. BARBÉ DURAN, Lluís «El Pensament nacionalista de Manuel Carrasco i Formiguera. Un cristià demòcrata per la República Catalana»; XII. SOBREQUÉS I CALLICÓ, Jaume «Figueres Artigues, Josep Maria (2012). *El periodismo catalán. Prensa e identidad. Un siglo de historia (1879-1984)*. Madrid: Fragua»; XIII. FERRÉ I TRILL, Xavier «Claret, Jaume; Santirso, Manuel (2014). *La construcción del catalanismo. Historia de un afán político*. Madrid: Los Libros de la Catarata, 238 p.»; XIV. ALIAGA MUÑOZ, David «Navarra Ordoño, Andreu (2014). 1914. *Aliadófilos y germanófilos en la cultura española*. Madrid: Cátedra, 256 p.»

Miscel·lània litúrgica catalana. Volum 22. Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Litúrgics, Barcelona 2014. – 307 p. : il.

I. «Membres de la Societat Catalana d'Estudis Litúrgics»; II. GROS I PUJOL, Miquel dels Sants «“In Memoriam”: Manuel Mundó i Marcet (Barcelona, 1923-2012), liturgista»; III. ALTURO I PERUCHO, Jesús «Sobre el sermó per a la festa de sant Galdric, atribuït al bisbe Oliba, i els altres textos transmesos pel fragment de còdex XIII-6 de l'Arxiu Episcopal de Vic de mitjan segle XI»; IV. GUDAYOL TORELLÓ, Anna «Pervivència d'una biblioteca litúrgica: fragments de còdexs de l'Arxiu parroquial de Verdú a la Biblioteca de Catalunya»; V. RUBIO SADIA, Juan Pablo «Vestigios de la liturgia catalano-narbonesa en fuentes hispanas»; VI. PAGÈS I PARETAS, Montserrat «Els *Missi Dominici*, heralds de la segona parusia, i el programa pictòric de Sant Climent de Taüll»; VII. SUREDA I JUBANY, Marc «Fragments d'una antiga consuetud segons els usos de la catedral de Girona (ADG, fragments manuscrits, núm. 32)»; VIII. GROS I PUJOL, Miquel dels Sants «El Processoner antic de Gel·lona (Montpeller, Bib. Mun., ms. 20, fol. 1-65v)»; IX. MASNOU I PRATDESABA, Josep M. «La celebració de la refecció pasqual a la Catedral de Vic (1038-1252)»; X. RUIZ TORRES, Santiago; RUBIO SADIA, Juan Pablo «El Ms. 270 de la Biblioteca Nacional de Madrid, ¿un misal aragonés del siglo XII-XIII?»; XI. ORDEIG I MATA, Ramon «Les sepultures dels bisbes de Vic (dels necrologis i obituaris als epitafis)»

Tamid. Volum 9 (2013). Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Hebraics, Barcelona 2013. – 224 p. : il.

I. CASANOVAS I MIRÓ, Jordi «Inscripcions per a no ser llegides, símbols per a no ser vistos»; II. POLO- NIO LUQUE, Gloria «Jueus i conversos en el comerç internacional barceloní de la baixa edat mitjana (1349-1450)»; III. LLOBET I PORTELLA, Josep Maria «Documents dels jueus de Cervera sobre casaments, dots, donacions i repudis (1351-1481)»; IV. LLOP JORDANA, Irene «La fi de la comunitat jueva de Vic. Béns i conversió dels últims jueus (1391)»; V. GENDRA MOLINA, Jordi «El concepte d'absorció en l'inici de la càbala»; VI. BERTHELOT, Martine «Estudi de la conversió dels jueus al catolicisme (Barcelona, 1846-1947): anàlisi i interpretació de les informacions factuais recollides al *Regest dels documents de l'Arxiu Diocesà de Barcelona relatius als jueus*»; VII. FERRER I COSTA, Joan; CASANEL·LAS, Pere «Eduard Feliu, primer traductor d'una novel·la hebrea moderna al català»; IX. VERNET I PONS, Eulàlia «Flavi, Josep. *La guerra jueva*. Vol. I [Llibre I]. Text i traducció. Revisió del text i traducció del grec per Joan-Andreu Martí Gebellí. Introducció i notes de Joan Ferrer Costa. Barcelona: Fundació Bernat Metge, 2011.»; X. MAÑÉ I MAS, Maria Cinta «Jaume Riera i Sans. *Els jueus de Girona i la seva organització: Segles XII-XV*. Girona: Patronat Call de Girona, 2012.»; XI. CASANOVAS I MIRÓ, Jordi «Danièle Iancu-Agou; Carol Iancu (dir.). *L'écriture de l'histoire juive: Mélanges en l'honneur de Gérard Nahon*. París; Lovaina, Walpole: Peeters, 2012.»; XII. CASANOVAS I MIRÓ, Jordi «Danièle Iancu-Agou (dir.). *Philippe le Bel et les Juifs du royaume de France (1306)*. Amb la col·laboració d'Élie Nicolas. París: Cerf, 2012.»

Historical publications of the other Sections of the Institut d'Estudis Catalans

Publicacions de la resta de l'Institut de temàtica històrica

Books

Llibres

Actes de la “III Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova” / Edició a cura de Josep Perarnau. Institut d'Estudis Catalans. Secció de Filosofia i Ciències Socials; Facultat de Teologia de Catalunya, Barcelona 2014. – 495 p. : il.

I. PUIG I OLIVER, Jaume de «Crònica de la “III Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova” (Barcelona, 7-9 d'octubre de 2011)»; II. LLUÍS FONT, Pere «Cap a la “Naturalització” històrica d'Arnau de Vilanova»; III. ARRIZABALAGA, Jon «Record del professor Juan Antonio Paniagua (1920-2010)»; IV. MIQUEL I VIVES, Marina «Notícies de Pere el Gran i Blanca d'Anjou, el rei i la reina tractats per Arnau de Vilanova»; V. MCVAUGH, Michael Rogers «Dos segles d'estudis sobre el pensament mèdic d'Arnau de Vilanova»; VI. GARCIA

BIOSCA, Joan E. ; MIQUEL I VIVES, Marina ; SUBIRANAS, Carme «Notícies de Pere el Gran i Blanca d'Anjou, el rei i la reina tractats per Arnau de Vilanova»; VII. ALANYÀ I ROIG, Josep «Diplomatari de mestre Arnau de Vilanova. Avantprojecte. Regest de documents»; VIII. CALVET, Antoine «Le médecin Arnau de Vilanova et l'alchimie : dernières mises au point (œuvres et doctrines)»; IX. CIFUENTES I COMAMALA, Lluís «La bibliografía médica catalana d'Arnau de Vilanova: estat de la qüestió i nous textos (amb una nota sobre la difusió a Catalunya d'una *Vida* d'Arnau)»; X. GIL-SOTRES, Pedro «E *Antidotario* de Arnau de Vilanova: a vuelta con la autenticidad»; XI. GIRALT SOLER, Sebastià «Cap a l'edició crítica de la *Practica summaria* d'Arnau de Vilanova»; XIII. McVAUGH, Michael Rogers «The writing of the *Speculum medicine* and its place in Arnau de Vilanova's last years»; XIV. MENSA I VALLS, Jaume «Confrontació de les tesis condemnades en la sentència de Tarragona de 1316 amb les obres espirituals d'Arnau de Vilanova»; XV. PERARNAU I ESPELT, Josep «De Cronologia arnaldiana, 1297-1305»; XVI. REHO, Cosimo «L'Anticristo nel *Gladius iugulans thomatistas*»; XVII. SALMÓN, Fernando «*De parte operativa*: a preliminary approach to its date of composition and contents»; XVIII. SANTI, Francesco «Bérenger Frédo (1250 ac. - 1323). amico di Arnau de Vilanova»; XIX. SCAVIZZI, Barbara «Abbiamo un autografo di Arnau de Vilanova?»; XX. BASSETTI, Massimiliano «Note a margine dei presunti autografi di Arnaldo di Vilanova»; XXI. TRONCARELLI, Fabio «Note sull'attribuzione della "Expositio super Apocalypsi" del codice vat. ott, lat. 536»; XXII. ZIEGLER, Joseph «From *Arnavdina* to *Practica summaria*: towards recovering the hebrew version of Arnau de Villanova's medical practice»; XXIII. «Taula d'antropònimis i d'anònims»

Enric Lluch i Martín : semblança biogràfica : conferències pronunciades a la Sala Prat de la Riba el dia 4 de juny de 2013. Institut d'Estudis Catalans. Secció de Filosofia i Ciències Socials, Barcelona 2014. (Semblances biogràfiques; 62). – 30 p.

I. GINER I DE SAN JULIÁN, Salvador «Introducció»; II. SANCHO PIFARRÉ, Ferran «Enric Lluch, professor de la Universitat Autònoma de Barcelona»; III. NEL·LO I COLOM, Oriol «Quatre lliçons d'Enric Lluch»

Oriol Casassas i Simó : sessió en memòria, Sala Prat de la Riba, 27 de febrer de 2013. Institut d'Estudis Catalans. Secció de Ciències Biològiques, Barcelona 2014. (Semblances biogràfiques; 61). – 40 p.

I. «Homenatge a Oriol Casassas i Simó»; II. GONZÁLEZ I SASTRE, Francesc «Presentació»; III. CORBELLA I CORBELLA, Jacint «L'obra d'Oriol

Casassas. Introducció. Varietat d'enfocaments»; IV. FOZ I SALA, Màrius «Oriol Casassas i el llenguatge mèdic»; V. HERVÀS I PUYAL, Carles «Oriol Casassas, historiador de la medicina»; V. ASENSI I BOTET, Francesc «Records personals. La seva estima per la pediatria social. La seva vinculació al País Valencià»; VI. CAMARASA I CASTILLO, Josep M. «Oriol Casassas i la Societat Catalana de Biologia»

Sardegna Catalana / a cura di A. M. Oliva e O. Schena. Institut d'Estudis Catalans. Presidència, Barcelona 2014. – 411 p.

I. ROS I ARAGONÈS, Joandomènec «Prologo»; II. OLIVA, Anna Maria ; SCHENA, Olivetta «Premessa»; III. SCHENA, Olivetta «Le fonti per la storia del regno di Sardegna negli studi di paleografia e diplomatica sardo-catalana»; IV. FERRANTE, Carla «L'*Arxiu real* di Cagliari e di documenti catalano-aragonesi»; V. SANNA, Mauro G. «L'istituzione del *Regnum Sardinie et Corsice*: un problema storiografico»; VI. CASTELLACCIO, Angelo «La monetazione sardo-aragonesa dei secoli XIV-XV»; VII. SODDU, Alessandro «Corona d'Aragona e Malaspina nella Sardegna del Trecento»; VIII. CIOPPI, Alessandra «L'ordinamento istituzionale del *Regnum Sardiniae et Corsicae* nei secoli XIV e XV»; IX. OLIVA, Anna Maria «I Parlamenti del Regno di Sardegna»; X. CHIRRA, Sara «Riflessioni storiografiche sulla società sarda nel '400»; XI. TASCA, Cecilia «Gli ebrei nella Sardegna catalana»; XII. MELONI, Maria Giuseppina «Culto dei santi e devozione mariana nella Sardegna catalana: il santuario di Bonaria a Cagliari tra fede e identità»; XIII. MARTÍ SENTAÑES, Esther «La identidad catalana en Cerdeña»; XIV. NOCCO, Sebastiana «La Sardegna e il mondo mediterraneo medioevale tra letteratura geografica e cartografia»; XV. SERRELI, Giovanni «I mutamenti nell'assetto insediativo del regno di Sardegna in epoca catalana»; XVI. NICOLA SPANU, Gian «Percorsi di musicisti e musiche catalane in Sardegna tra medioevo e età moderna. Documenti e ipotesi»; XVII. PILLITTU, Aldo «La civiltà artistica catalana in Sardegna»; XVIII. MILANESE, Marco «Alghero catalana, prospettive storiografiche dall'archeologia medievale»; XIX. GALLINARI, Luciano «Dieci anni di storiografia sulla Sardegna catalana (2000-2010): considerazioni e prospettive»

PERARNAU I ESPELT, Josep (ed.). **La Tragicomèdia del Compromís de Casp : invent i imposició de Benet XIII.** Institut d'Estudis Catalans ; Facultat de Teologia de Catalunya, Barcelona 2014.– 122 p.

CASTELLET, Manuel (ed.). *Rigor científic, catalanitat indefallent. Rafael Patxot i Jubert (1872-1964)*. Institut d'Estudis Catalans. Publicacions generals, Barcelona 2014. – 81 p. : il.

I. ROS I ARAGONÈS, Joandomènec «Presentació»; II. CARRERAS PATXOT, Núria ; CARRERAS PATXOT, Rafel «Text de Núria i Rafel Carreras Patxot, llegit a la Diputació de Barcelona el 28 de gener de 2014»; III. CASTELLET I SOLANAS, Manuel «Rafael Patxot, de científic i humanista a mecenes»; IV. MASSOT I MUNTANER, Josep «Rafael Patxot, mecenes de l'Institut d'Estudis Catalans»; V. BATLLÓ ORTIZ, Josep «Rafael Patxot meteoròleg»

Journals

Revistes

Actes d'Història de la Ciència i de la Tècnica. Volum 6 (2013) Nova època. Editors en Cap: Jordi Ferran Boleda i Roser Puig Aguilar ; Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Història de la Ciència i de la Tècnica, Barcelona 2014. – 135 p.

I. GARCÍA FERRANDIS, Xavier «L'assistència sanitària a la ciutat de València durant la Guerra Civil espanyola (1936-1939)»; II. GARRIGÓS I OLTRA, Lluís ; BLANES I NADAL, Georgina ; MILLÁN VERDÚ, Carlos «Patents, formació industrial i iniciatives empresarials de substrat químic a la ciutat d'Alcoi durant el segle XIX»; III. CAMÓS I CABECERAN, Agustí «Antoni de Martí i Franquès i Fèlix Torres Amat: ciència i dissidència religiosa a la Catalunya d'inici del segle XIX»; IV. PÉREZ CANALS, Enric ; CARRASCO NICOLA, Nemrod «El discurs de l'energia: l'herència de Thomas Young»; V. VALENTÍN-GAMAZO, Gonzalo Gimeno ; SOLER FERRÁN, Pablo ; XIPELL GÓMEZ DEL MORAL, Mercè «Descripción del archivo Ramón Ortiz Fornaguera»; RESENYES VI. CARANDELL BARUZZI, Miquel «Hochadel, Oliver (2013), *El mito de Atapuerca. Orígenes, ciencia, divulgación*, Bellaterra, 389 p. Edicions de la UAB»; VII. CASULLERAS, Josep «Ibn Qunfuḍ al-Qusanṭīnī (2012), *Comentario de la Urḡūza astrológica de 'Alī l-Riḡāl*. Estudio, traducción y edición crítica de Marc Oliveras, 281 p. castellà + 230 p. àrab, Universitat de Barcelona»

Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació.

Volum 22 (juliol-desembre 2013). Institut d'Estudis Catalans. Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana, Barcelona 2013. – 196 p. : il.

I. «En record del professor Julio Ruiz Berrio»; II. ADELL I CUEVA, Marc Antoni «La "Gramàtica" de Salvador Puig (1770), llibre de text del Col·legi Episcopal de Barcelona»; III. LÁZARO, Luis Miguel «L'edició popular a Espanya. El cas de l'Editorial

Cervantes Notes»; IV. NAVARRO, Maria Pilar «Escola Nova: una nova pedagogia de la lectura a Catalunya»; V. ÁLVAREZ DOMÍNGUEZ, Pablo «Educar en emociones y transmitir valores éticos: un desafío para los Museos de Pedagogía, Enseñanza y Educación»; VI. COMAS RUBÍ, Francesca ; SUREDA I GARCIA, Bernat «Joan Comas Camps i els seus estudis pedagògics a Ginebra pensionats per la JAE»; VII. DELGADO GRANADOS, Patricia «Historia, memoria y olvido del exilio republicano. El Colegio Madrid y su contribución a la renovación pedagógica en México»; VIII. GELABERT GUAL, Llorenç ; MOTILLA SALAS, Xavier «L'Ateneu Científic, Literari, Artístic i la culturització musical a Menorca (1905-1936)»; IX. « Informació sobre els autors dels articles»

Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació.

Volum 23 (gener-juny 2014). Institut d'Estudis Catalans. Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana, Barcelona 2014. – 238 p. : il.

I. MOREU CALVO, Àngel C. «Pedagogies i tradicions religioses i culturals. Presentació»; II. ARADA ACEBES, Raquel de la ; VILANOU I TORRANO, Conrad ; CARREÑO I AGUILAR, Antonieta «Lectura pedagògica de la novetat cristiana. Una aproximació a través de la filosofia de l'educació de Joaquim Xirau i Octavi Fullat»; III. MARÍN I TORNÉ, Francesc-Xavier «L'islam i l'educació: les madrasses, entre la tradició i la modernitat»; IV. SALINAS FUENTES, Héctor ; AMORÓS HERNÁNDEZ, Miguel «Del agua, de la sangre y de la luz (Acerca de la relación entre la religión y la educación)»; V. LAUDO CASTILLO, Xavier ; ESTERUELAS I TEIXIDÓ, Albert ; GARCÍA I FARRERO, Jordi «Idees pedagògiques del taoisme: elements per a una pedagogia líquida entre la naturalesa i la norma»; VI. YÚFERA PÉREZ, Júlia «El creixement moral a la llum de la pedagogia espiritual i la mistagògia santjoanista»; VII. GELABERT GUAL, Llorenç ; COMAS RUBÍ, Francesca «El fons fotogràfic de l'Escolania de Lluc»; VIII. GONZÁLEZ PÉREZ, Teresa «De maestros a profesores de EGB: tradiciones educativas y modernización pedagógica. El caso de Canarias en el contexto español»; IX. AMAT I CASTELLS, Vanesa «Passat i present de la impremta escolar i llibres de vida: les tècniques Freinet a l'Estat espanyol a propòsit d'algunes publicacions recents»

Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació.

Volum 24 (juliol-desembre 2014). Institut d'Estudis Catalans. Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana, Barcelona 2014. – 254 p. : il.

I. MOTILLA SALAS, Xavier «Presentació: premsa periòdica i història de l'educació»; II. CAGNOLATI, Antonella «Donne, maestre, giornaliste: la stampa

pedagògica all'indomani dell'Unità d'Italia (1861-1865)»; *III.* BRÁS, José Gregório Viegas ; GONÇALVES, Maria Neves Leal «A pedagogia alemã e a imprensa pedagógica portuguesa como vasos comunicantes: o caso da revista *Froebel*»; *IV.* COMAS RUBÍ, Francesca ; SUREDA I GARCIA, Bernat «La premsa pedagògica en la construcció de la identitat professional dels mestres»; *V.* LÓPEZ MARTÍNEZ, José Damián ; DELGADO MARTÍNEZ, María Ángeles «La Enseñanza de las ciencias escolares en la *Revista de Pedagogía* (1922-1936)»; *VI.* GELABERT GUAL, Llorenç ; MOTILLA SALAS, Xavier «Imatge, formació religiosa i educació a la revista il·lustrada *Lluc* (1921-1973)»; *VII.* RAMOS ZAMORA, Sara ; COLMENAR ORZAES, Carmen «Mujeres rurales y capacitación profesional en el franquismo a través de la prensa femenina (1939-1959)»; *VIII.* HERNÁNDEZ HUERTA, José Luis ; GONZÁLEZ GÓMEZ, Sara «Opinión pública y educación durante la transición a la democracia en Argentina. Primeras consideraciones y quía de fuentes documentales»; *IX.* CAPELLÀ SIMÓ, Pere «La història de la joguina: estat de la qüestió d'una reconstrucció disciplinària»

Revista de dret històric català. Volum 13 (2014). Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Jurídics, Barcelona 2014. – 222 p.

I. MUNTANÉ I SANTIVERI, Josep-Xavier «Anàlisi de l'estructura del jurament de les malediccions dels jueus catalans: usatge 171»; *II.* MARTÍNEZ LLORENTE, Fèlix «Episcopologi francocatalà de la diòcesi castellana de Palència (1034-1207): un estudi historicojurídic»; *III.* SHAEL, Herman «Ahl al-Kitab: mecanismes de cohesió social entre les religions monoteistes en la convivència ibèrica»; *IV.* GRAU TORRAS, Sergi «Ramon de Penyafort i el procediment inquisitorial contra els heretges»; *V.* MATEU VILASECA, Marcel «El Parlament de Catalunya, la representació d'un poble mil·lenari»; *VI.* RAMIS BARCELÓ, Rafael «Notes sobre els estudis jurídics de Pau Claris»; **RECENSIONS VII.** GUTIÉRREZ FLORIDO, Rut «*St. Ramon of Pennafort: a critical edition and English translation*, de Gloria Corpas Pastor»; *VIII.* OBARRIO MORENO, Juan Alfredo «*De la Consignació en dret romà a la projecció en el dret civil*, de M. Lourdes Martínez de Morentín Llamas»; *IX.* CAÑIZARES NAVARRO, Juan «*Estudios de la tradición romanística: tutela et curatela*, de Juan Alfredo Obarrio Moreno»; *X.* CAÑIZARES NAVARRO, Juan «*Interdictum uti possidetis in Regno Valentiae*, de Juan Alfredo Obarrio Moreno»; *XI.* SERRANO DAURA, Josep «*Ciència i experiència, el jurista Fontanella (1575-1679) i les seves cartes*, de Josep Capdeferro i Pla»

Catalan **Historical** Review

Number 8 / 2015

Catalan Version

Institut
d'Estudis
Catalans · Barcelona · Catalonia

Albert Balcells	115	Introducció
Josep M. Macias i Isabel Rodà	117	<i>Tarraco</i> , la primera capital
Rosa Alcoy	135	La pintura gòtica als països de parla catalana entre els segles XIV i XV
Ernest Belenguer	149	Bandolers, bandositats i poder reial a Catalunya entre els segles XVI i XVII
Josep Maria Casasús	161	La premsa en català de 1868 a 1939
Albert Balcells	171	Les dones treballadores a la fàbrica i al taller domèstic de la Catalunya del segle XIX i primer terç del XX
Ricard Torra	181	Catalunya (i els Països Catalans) abans i després de l'Onze de Setembre de 1714: el Congrés internacional organitzat per la Secció Històrico-Arqueològica de l'IEC a Barcelona dins el marc del Tricentenari (1714-2014)
	185	La Mancomunitat de Catalunya (1914): Centenari del primer pas vers l'autogovern. Simposi
	191	In memoriam
	197	Semblances dels nous membres de la Secció Històrico-Arqueològica

Introducció

Amb el vuitè número de *Catalan Historical Review*, aquesta publicació de l'Institut d'Estudis Catalans consolida el seu lloc en la difusió internacional de la historiografia catalana amb la satisfacció de revalidar la seva classificació en la primera categoria de Carus Plus, l'índex de revistes catalanes de les ciències i les humanitats.

La capital imperial de la província Tarraconense ofereix un dels conjunts més importants de l'arqueologia romana a la península Ibèrica i al conjunt de l'antic àmbit de la Roma que dominà la Mediterrània i gran part d'Europa durant vuit segles. En aquest número s'ofereix un balanç de l'estat actual de la recerca amb les descobertes recents i el panorama d'una gran urbs com fou Tarragona durant un període de llarga durada i de forta empremta.

La pintura gòtica catalana al fresc, sobre taula i en la miniatura constitueix un dels testimonis més rics de l'art medieval en contacte primer amb els models italianitzants al segle XIV i després amb els del gòtic internacional al Principat de Catalunya, al Regne de València i al Regne de Mallorca. Aquí es presenta una completa i detallada panoràmica dels principals tallers en l'àmbit dels països de parla catalana des de l'any 1300 fins als primers decennis del segle XV, abans que apareguessin en aquests territoris els corrents que anunciaven l'art renaixentista del Quatre-cents.

L'acció dels bandolers, entrelligada amb les lluites polítiques entre parcialitats en els segles XVI i XVII, constitueix un fenomen mediterrani i no exclusiu de Catalunya, un fet històric que ha atret l'atenció dels historiadors i que ha inspirat obres literàries. En aquest número s'analitza la complexitat i la implicació de diverses classes socials en una manifestació que subvertia l'ordre imperant dins la monarquia composta hispànica, que tingué grans dificultats per a dominar-la. Els bandolers es dividien entre *nyerros* i *cadells* a la Catalunya anterior a la revolta de 1640 contra l'autoritarisme dels reis de la Casa d'Àustria. Aquí es tracta d'escatir les arrels del fenomen.

Un altre article tracta d'un tema cabdal de la civilització contemporània: la premsa en llengua catalana, que representa la manifestació d'abast popular de la recuperació de la cultura catalana en l'idioma propi. Aquí es passa revista a les principals capçaleres i a l'evolució del periodisme des del 1868 fins al 1939. En el primer terç del segle XX i especialment en el període d'entreguerres, a Catalunya —com arreu— els mitjans de comunicació de masses experimentaren una transformació molt important que aquí s'analitza. La dictadura franquista liquidà aquella premsa en català que havia contribuït des de la Renaixença literària del segle XIX i durant períodes de més llibertat a configurar una cultura en sintonia amb l'europea coetània.

Les dones contribuïen a la producció manufacturera des d'abans de la industrialització, però amb ella entraren a les fàbriques fins a constituir la major part de la mà d'obra, com fou el cas del sector fabril cotoner, sense oblidar les nombroses dones que treballaven en el seu precari taller domèstic per a contractistes i es guanyaven la vida en condicions encara més dures que les de les obreres de fàbrica. Aquest és el tema del darrer article d'aquest número de *Catalan Historical Review*, que passa revista a la nombrosa historiografia que se suma a la que en molts països s'ha escrit i s'està escrivint. El tòpic de la major submissió de les dones obreres és contradit pels fets històrics. La primera legislació protectora de les obreres com a mares futures o efectives estigué a Catalunya, com arreu, plena d'ambigüitats entre el progrés social i la discriminació de gènere.

Dues efemèrides han merescut l'any 2014 una gran atenció per part de l'Institut d'Estudis Catalans en forma de congressos d'historiadors. En primer lloc, el tercer centenari de la desfeta catalana de 1714 justament durant un any en què les relacions polítiques entre Catalunya i l'Estat espanyol han passat per una revisió a fons. I en segon lloc, el primer centenari de la constitució de la Mancomunitat el 1914 com a primer pas vers l'autogovern en el segle XX. Si el primer fet representà la pèrdua de les institucions autònomes de govern per la força de les armes borbòniques hispanofranceses, el segon constituí l'inici d'un redreçament polític i cultural, preludi de l'accidentada evolució posterior fins als nostres dies. S'ofereixen aquí sengles cròniques del congrés internacional «Catalunya i els Països Catalans abans i després de l'Onze de Setembre de 1714», celebrat el febrer de 2014 a la seu central de l'Institut d'Estudis Catalans, i del simposi «La Mancomunitat de Catalunya, 1914, centenari del primer pas vers l'autogovern», que tingué lloc l'octubre del mateix any 2014. Tots dos van ser organitzats a Barcelona per la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans.

En aquest número s'inclouen les notes necrològiques de Manuel Ardit, Joaquim Molas i Gregori M. Estrada, membres de la Secció, així com les semblances d'Antoni Furió, Damià Pons i Flocel Sabaté, nous membres de la Secció Històrico-Arqueològica.

Finalment, volem agrair els correus que, des de països ben llunyans del nostre, rebem dels lectors que segueixen la versió electrònica i la impresa en paper de la nostra revista. Informar de la historiografia sobre grans temes de la història dels països de llengua catalana als estudiosos d'arreu del món és i seguirà sent l'objectiu principal de la nostra tasca.

Tarraco, la primera capital*

Josep M. Macias**

Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC)

Isabel Rodà***

Universitat Autònoma de Barcelona / ICAC

Rebut 19 març 2014 · Acceptat 20 abril 2014

RESUM

Sense cap mena de dubte, *Tarraco* constituï la porta d'entrada de Roma a la península Ibèrica i va ser una ciutat imprescindible per a la comprensió de l'evolució històrica i ideològica del nostre passat clàssic. Encara avui, l'actual Tarragona esdevé una font de coneixement que constantment proporciona noves dades i interrogants científics. Aquest document aporta una visió de conjunt sobre l'estat actual de la recerca incidint en les noves descobertes i reflectint les oportunitats que les noves tecnologies ofereixen en la configuració d'una nova recerca arqueològica, a cavall del coneixement humanístic i de l'experimentació analítica.

PARAULES CLAU: *Tarraco*, Segona Guerra Púnica, *Hispania citerior*, August, culte imperial, *concilium Prouvinciae*, Fructuós, seu metropolitana

LA RECERCA HISTÒRICA A TARRACO EN ELS DARRERS ANYS

Recentment, la investigació arqueològica sobre *Tarraco* ha proporcionat nombroses dades que han incidit favorablement en la comprensió del fet històric i en els mecanismes de difusió i de socialització d'un passat que, en determinades àrees urbanes, encara destaca enmig de la ciutat contemporània. Des d'un punt de vista estrictament acadèmic, es tracta d'un procés positiu que s'ha beneficiat de la intensa activitat urbanística i de transformació territorial desenvolupada entorn del canvi de segle¹ i de les dinàmiques generades pel reconeixement internacional dels principals monuments de la ciutat, inclosos l'any 2000 en la UNESCO World Heritage List. La consolidació del festival municipal de recreació històrica «Tarraco Viva», creat l'any 1999, i la ubicació a Tarragona de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica l'any 2002 han reforçat les eines de potenciació i estabilització de la recerca i socialitza-

ció de les ciències clàssiques, tant a nivell local i nacional com internacional.

Tot i que aquest document se centra exclusivament en el nucli urbà, la seva comprensió no es pot descontextualitzar del seu territori, l'antic *ager Tarraconensis*, on també s'ha desenvolupat una intensa transformació propiciada per l'activitat turística i industrial, tot originant la troballa de nombrosos vestigis arqueològics, bàsicament *uillae*, en clara correspondència amb la riquesa econòmica de l'antiga ciutat romana.² D'altra banda, *Tarraco* identifica una urbs romana, però hem de ser conscients que sempre ens referim a un nucli urbà on es concatenaren unes realitats socials i econòmiques que, des del punt de vista de la fesomia urbanística i la realitat històrica, definiren diverses ciutats que, malgrat la distància que comporta tota retropectiva històrica, se'ns conserven ben diferenciades.

Finalment, la recerca científica actual es debat en un context difícil, derivat de la manca de recursos econòmics i d'una diversificació institucional no superada, en què perviuen dues mancances endèmiques: la dificultat d'implementar les troballes efectuades per les empreses privades en l'àmbit de la recerca i la difusió institucional i, en segon terme, l'absència d'una estratègia de recerca i de difusió conjunta estable en el temps. Fins ara, el context econòmic ha permès una disponibilitat creixent de recursos i medis separats, però davant la realitat actual i la perspectiva futura, la recerca de *Tarraco* demana la definició d'un model coordinat d'actuació que agrupi tots els agents

* Vegeu les figures citades en aquest article en la versió en anglès d'aquest mateix número.

** **Adreça de contacte:** Josep M. Macias. Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Plaça del Rovellat s/n. 43003 Tarragona. Tel. +34 977 249 133 (ext. 211). E-mail: jmmacias@icac.cat

*** **Adreça de contacte:** Isabel Rodà. Universitat Autònoma de Barcelona, Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana, Facultat de Lletres, edifici B. 08193 Bellaterra. Tel. +34 935 812 515. E-mail: isabel.roda@uab.cat

i enllaci les necessitats científiques amb les de la gestió i difusió. Un altre repte de futur, en un context de captació de recursos cada cop més difícil i competitiu, serà la implementació de la recerca local dins el marc dels grans projectes europeus.

Tot i els avenços assolits,³ encara es mantenen nombroses incògnites que no es restringeixen exclusivament a la recerca estrictament arqueològica, sinó que també comprenen la interrelació entre les dades històriques i la realitat urbanística i material —produccions artístiques, epigrafia, *instrumentum*...— de l'antiga capital hispànica. Aquest document se centra més en allò que encara desconeixem, tot i que, de retruc, la bibliografia que s'hi relaciona és suficient per a copsar l'estat actual del coneixement sobre una ciutat catalana, la descoberta del passat clàssic de la qual és un procés contínuament inacabat. (Fig. 1, p. 10).

ELS ORÍGENS I LA CIUTAT REPUBLICANA: LES GRANS DESCONEGUEDES

Són prou conegudes les raons geoestratègiques que propiciaren la possible ubicació del *praesidium* dels Escipions⁴ en el context de la Segona Guerra Púnica iniciant, d'aquesta manera, la romanització de l'antiga Ibèria.⁵ L'enclavament del turó que ara ocupa la part alta de Tarragona fou una autèntica plataforma per a la lluita contra el domini cartaginès a la península Ibèrica al llarg de la Segona Guerra Púnica.⁶ En efecte, després del desembarcament a Empúries el 218 aC, els romans es dirigiren a la desembocadura de l'Ebre; això ho tenim ben establert per fonts literàries de la solvència de Polibi (III, 76) o Tit Livi (XXI, 60-61) i les troballes arqueològiques no han fet sinó corroborar els textos dels historiadors clàssics. Roma trobà a Tarragona una bona base, en relació amb la cèlebre sentència de Plini que la qualificava com a *Scipionum opus* (III, 21).⁷

A les condicions viàries⁸ i orogràfiques favorables —disponibilitat d'un turó costaner de 82 m d'alçada màxima—, s'hi afegia la presència d'un ric subsòl hídric, protagonitzat per un extens llac subterrani que faria encara més viable l'establiment d'un port militar. El nou campament s'instal·là prop d'un poblat ibèric amb evidències arqueològiques des del segle VI aC i que encara no gaudeix d'una identificació precisa. En els últims anys s'ha tendit a identificar la *Tarrakon* esmentada en la llunyana obra de Plini el Vell (NH, III, 4-21) amb la capital ibera de la regió Cessetània, tot emplaçant la mítica batalla de *Cissa* als voltants del campament militar de *Tarraco*.⁹ Però la recerca arqueològica més recent, efectuada a partir de l'arqueologia dels assentaments militars i les nombroses troballes en el territori, tendeix a situar la capital cessetana a l'interior de Catalunya, gràcies a les darreres investigacions a Valls (el Vilar) que sembla que van perfilant l'indret de la batalla de *Cissa*.¹⁰ Aquest és un debat per resoldre, però queda clar que l'arqueologia de la ciutat no ha aportat, en els darrers

anys, dades aclaridores en aquest aspecte. Fins i tot les escasses evidències arqueològiques identificades a la ciutat fan plantejar que el pes geopolític de la Tàrraco tardorepública ha influït en la sobrevaloració històrica del nucli ibèric present al turó ocupat posteriorment pels romans. I en aquest context podríem tornar a identificar les restes d'hàbitat ibèric a la part baixa de Tarragona amb la *Tarrakon* de les fonts escrites i numismàtiques.¹¹

La muralla romana de *Tarraco* constitueix el gran vestigi d'aquest període. És la primera muralla que Roma aixecà fora d'Itàlia i la seva torre de Minerva custodia la inscripció i l'escultura més antigues de les províncies occidentals. (Fig. 2, p. 12).¹² La muralla presenta dues tècniques constructives i una sèrie de contextos ceramològics associats no exclosos de controvèrsia científica. La teoria més estesa defensa que un primer traçat petri correspondria a una muralla planificada en el context de la Segona Guerra Púnica, mentre que existiria una gran ampliació entre els anys 150 i 125.¹³ Aquest parer permetria entendre el traçat de les muralles com a obres posteriors a episodis militars victoriosos: les guerres contra Cartago i la finalització de les campanyes numantines. Al mateix temps, cada avanç de Roma a la Península reforçava el rol geoestratègic de la ciutat, però, inevitablement, a mesura que la «frontera» s'allunyava del Mediterrani disminuïa la funció militar de *Tarraco*. Malgrat aquestes conclusions, cal apuntar que no n'hi ha una certesa absoluta i que darrerament s'ha posat en entredit l'existència del *praesidium* i la fase campamental d'aquesta època amb caràcter estable i es discuteixen la cronologia i les fases de la seva muralla de base ciclòpia.¹⁴ Però, de tota manera, cal pensar en el decalatge que pot separar la fase teòrica del projecte de la seva execució material. Ens movem entre la darrereria del segle III aC i els primers decennis del II aC, quan els materials arqueològics ens comencen a donar dades de l'activitat constructiva, i cal tenir en compte que ni a Itàlia hi ha gaires restes d'aquesta monumentalitat en ciutats republicanes de la mateixa època.

Ultra tot això, cal tenir en compte que els treballs de Th. Hauschild han permès conèixer les característiques constructives de les muralles, però també hi ha força interrogants respecte dels seus traçats. Les evidències extretes a la torre de Minerva i al baluard de Santa Bàrbara marquen un hipotètic recinte defensiu inicial força reduït, que planteja dubtes quant a la capacitat d'allotjament de la gran quantitat de tropes que transitaren per la ciutat durant el segle II. També desconeixem l'estructuració interna del *praesidium*, el qual havia rebut diverses assemblees dels pobles aliats en el decurs de les guerres púniques; i de l'organització portuària, veritable *leitmotiv* de *Tarraco* com a port d'arribada dels contingents militars en el procés de conquesta. En aquest respecte, s'ha documentat un segment de *cuniculus* que ha estat associat amb les necessitats d'abastiment d'aigua de la zona portuària i nombroses evidències que mostren com l'antiga població ibèrica inicià un fenomen d'expansió urbanística, tot adoptant paràmetres constructius romans.¹⁵

Si és que podem continuar parlant de la segona fase de la muralla, hauria de ser una obra prèvia a la consolidació urbanística de la ciutat republicana, trencant amb l'urbanisme precedent de la part baixa de la ciutat i definint un model d'ordenació a partir d'*insulae* d'1 per 2 *actus* i *viae* de 6 m d'amplada.¹⁶ La ciutat s'organitzà en *cardines* orientats a 31° en relació amb el nord geogràfic, igual que algun segment de la muralla, i establí, a partir de la identificació de l'*auguraculum*,¹⁷ el punt sobre el qual es projectà l'organització cadastral del territori. En aquest període s'ha inclòs el traçat del gran col·lector d'aigües residuals i la construcció del fòrum de la ciutat i s'ha demostrat com, a les acaballes del segle II aC, *Tarraco* esdevingué urbs.¹⁸ Els materials arqueològics ens comencen a donar dades fefaents d'aquesta activitat constructiva i, per exemple, l'anomenada font dels Lleons, excavada a la zona portuària, és un exemple extraordinari de construcció utilitària de tipus hel·lenístic a la darrereria del segle II aC.¹⁹ En destaca també el fòrum republicà amb el temple capitolí de dimensions considerables.²⁰

Tarraco constituí un exemple més del procés de consolidació urbana de l'incipient Imperi, i es destaca la coincidència cronològica amb els processos similars de València, Narbona, Palma o Empúries. Aquest fet ha estat relacionat amb el text d'Apià (*Ib.*, 99) en què, després de la caiguda de Numància, s'esmenta l'arribada a Hispània d'una comissió senatorial de deu membres per aprofundir en l'organització d'un territori en via d'assimilació definitiva. Al voltant d'aquest procés es plantegen encara nombrosos interrogants en funció de l'organització jurídica i la *forma* de la nova ciutat.

D'altra banda, l'arqueologia cerca respostes a l'organització del sector meridional de la ciutat, fortament condicionat per l'orografia costanera i per les transformacions que experimentà el port de la ciutat des de l'etapa d'August. Els dubtes interpretatius existents mostren la dificultat d'interpretar una àrea urbanísticament molt dinàmica que, a la vegada, ha estat fortament afectada per l'evolució contemporània de Tarragona. Actualment, es mantenen nombrosos dubtes derivats d'extenses «llacunes arqueològiques» i dels marcats desnivells orogràfics dels promontoris costaners. En aquesta dinàmica cal situar les interpretacions sobre el perímetre inferior de la muralla a la zona portuària. Les darreres anàlisis del trajecte s'han efectuat a partir del seguiment de les descripcions renaixentistes de Lluís Pons d'Icart, la identificació de possibles restes i la georeferenciació de la cartografia històrica.²¹ No existeix a la part baixa de la ciutat cap segment defensiu amb les mateixes característiques que les conservades de la ciutat i els segments que s'han identificat com a muralla presenten excessius interrogants.²²

L'altra gran pregunta és l'extensió de la nova ciutat traçada dins l'ampliació del recinte defensiu. L'anàlisi²³ efectuada en el projecte «Planimetria Arqueològica de *Tarraco*» (PAT) mostra la projecció d'una nova modulació topogràfica des de l'àrea forense, en plena concordança amb els murs de la segona fase de la muralla i amb indicis que fan

creure que aquest «eixample» també fou vigent a l'àrea portuària, de manera que l'extensió dels grans recintes lúdics altimperials fou determinada per les *insulae* tardorepublicanes. Així, l'emplaçament de l'*auguraculum* (PAT-427) és coherent amb l'ortogonalitat de les *insulae* adjacents i l'extensió de l'ampliació del fòrum municipal s'adaptà a les dimensions de les illes residencials prèviament confiscades. (Fig. 3, p. 13). Fins i tot la construcció de l'*aedes Augusti* en la nova basílica forense (PAT-439) és coincident amb l'eix transversal de les *insulae*. Ja a la zona portuària, trobem indicis d'una xarxa viària republicana sota el teatre augusteu i, a més, el perllongament del col·lector de la ciutat (PAT-832) marca la continuïtat del *cardo maximus* fins a la mateixa badia portuària. Finalment, cal observar com l'amplada del teatre augusteu coincideix amb la de dues *insulae* tardorepublicanes i, a més, l'exedra del nimfeu adjacent manté l'eix longitudinal d'una altra illa (PAT-83). Amb aquests elements s'ha plantejat la ubicació de la *porta marina* en relació amb el *cardo maximus* de la ciutat, localitzat l'any 1940 (PAT-351). Aquest eix se superposa al tram final del col·lector republicà (PAT-832, làmina 14) i esdevé l'eix de separació entre el conjunt del teatre i les termes portuàries altimperials de la ciutat (PAT-355, fig. 43).

Quant al límit nord d'aquest projecte residencial, les restes arqueològiques conegudes no permeten reproduir el model d'1 per 2 *actus* fins a la part superior de la ciutat. No hi ha una coincidència en la projecció modular de les *insulae* i, a més, el segment més septentrional del *cardo* conegut mostra una cronologia de finals del segle I aC (PAT-297). Per aquest motiu s'ha establert la hipòtesi de dues fases urbanístiques a l'interior de la ciutat, entre finals del segle II i finals del segle I, moment aquest últim en què l'evolució jurídica de *Tarraco* comportà la finalització de l'ocupació residencial intramurs. Per aquests motius, encara no es té un coneixement global de la fesomia de la ciutat republicana i, en relació amb el perímetre defensiu, s'han hipotetitzat recintes emmurallats diferenciats amb diversos murs d'aterassament a partir d'indicis arqueològics del segle XIX poc fonamentats.²⁴

De forma complementària, cal destacar que la restitució de la trama urbana proposada per a l'etapa republicana defineix, amb les variacions implícites a la realitat orogràfica, una centúria de 15 per 15 *actus* que també es troba representada en el seu territori.²⁵ Un argument més que fa plantejar l'existència d'una articulació urbana republicana fins a la línia de costa i amb un tancament emmurallat encara no localitzat. Els estudis territorials en curs mostren la relació ritual entre la fundació, la planificació urbana i la modulació del territori circumdant. Així, l'ordenació republicana de la ciutat es mostra coincident amb el mòdul cadastral *Tarraco*-III i fins i tot s'han establert, mitjançant GIS, els càlculs de visuals topogràfiques entre l'*auguraculum* i les traces centuriades del territori. Altrament, s'ha considerat el caràcter unitari de l'ordenació urbana i territorial sobre la base del paper simbòlic i topogràfic de l'*auguraculum*, i també s'ha posat en relació amb la *deductio* colonial cesariana. En aquest respecte, es pre-

senten dues qüestions ara irresolubles: primer, l'ordenació viària de la ciutat és de finals del segle II aC, mentre que la trama Tarraco-III es data en època augustea; segon, a escassos metres de l'*auguraculum* s'emplaça la muralla republicana de 12 m d'alçada, tot dificultant la seva visibilitat i la capacitat de projecció topogràfica.

Tota aquesta activitat reflecteix la importància de la ciutat en el conjunt de la incipient organització provincial romana. *Tarraco* no fou aliena a la inestabilitat final de la república, i sabem que abans del 71 aC dedicà una inscripció a Pompeu Magne que testimonia l'ús i explotació de la pedra d'Alcover ja en aquesta època. (Fig. 4, p. 16).²⁶ La ciutat, però, sabé canviar oportunament de bàndol, ja que s'apuntà al cesarià, fent gravar al dors de la placa de Pompeu un homenatge a Muci Escèvola i triant com a patró municipal l'influent Gneu Domici Calví, íntim col·laborador de Juli Cèsar que havia estat designat també pels emporitans com el seu patró.²⁷ D'aquesta manera, les dues ciutats que havien acollit el desembarcament dels romans el 218 aC arran dels esdeveniments de la Segona Guerra Púnica reprenen sota Cèsar una història paral·lela. Sembla que és ara que Cèsar atorgà a *Tarraco* la categoria jurídica de colònia, essent el *deductor* Muci Escèvola.²⁸

TARRACO: MIRALL DE ROMA. AUGUST A TARRACO

Amb el nou règim imperial es va dur a terme un intens procés de reestructuració de la Península, en què la nova divisió administrativa convertí la ciutat en la capital de la província més extensa de tot l'Imperi²⁹ i s'inicià un període d'esplendor que es mantingué fins a finals del segle II dC. A partir de la divisió provincial de l'inici de l'Imperi, *Tarraco* fou la seu del governador que duia el títol de *legatus Augusti pro praetore prouvinciae Hispaniae citerioris* i que era assistit per uns *legati iuridici*. Gràcies a les fonts epigràfiques, en coneixem prop de cinquanta.³⁰ El governador era assistit per un equip de funcionaris i militars. Aquests darrers pertanyien, en començar l'Imperi, a les unitats que l'any 19 aC havien posat fi, sota el comandament d'Agripa, a la segona fase de les guerres càntabres;³¹ a partir del regnat de Vespasià, els soldats del governador serien els components de la legió hispana per excel·lència, la VII Gemina, successora de l'efímera *legio VII Galbiana*.³²

Des de Tarragona es governava una extensíssima província que abraçava més de la meitat de la península Ibèrica. Era coneguda amb el nom d'*Hispania citerior*, la Hispània que estava més a prop de Roma i que és com s'esmenta a les fonts epigràfiques; més tard es fraccionaria i una part en seria la *Tarraconensis*. Durant l'Alt Imperi, l'adjectiu *Tarraconensis* corresponia al *conventus*, el convent jurídic del qual era capital *Tarraco*; tenia com a veïns el *Caesaraugustanus* per l'oest i el *Carthaginensis* pel sud. La millor guia per a reconstruir el procés històric és sens dubte l'extraordinària col·lecció d'inscripcions que cons-

titueix una documentació de valor inapreciable per a connectar el veritable missatge en directe que ens transmeten (CIL II²/14). Les sèries de pedestals honorífics que omplien els espais forenses ens donen una gran quantitat d'informació sobre el sistema de govern i els magistrats que desenvoluparen els màxims càrrecs de l'administració provincial.³³

També les fonts literàries es fan ressò de la importància de *Tarraco* en els primers anys de l'Imperi d'August, car ell mateix residí a la ciutat els anys 26-25 aC, seguint de prop els esdeveniments de la primera part de les guerres càntabres que, erradament, es donaren per acabades el 25 aC. Durant aquest període de temps podem dir que fins i tot fou la capital oficiosa de l'Imperi, ja que August hi residí quasi dos anys. Per tant, on hi havia l'emperador també hi havia el centre del poder i de les decisions del govern; les fonts escrites ens informen de les ambaixades d'arreu que rebé a *Tarraco*, i també la inscripció fragmentària de Mitilene ens fa saber la delegació dels ciutadans d'aquesta *polis*, devota de la figura de l'emperador.³⁴ També a *Tarraco* August encetà el seu octau i novè consolat.³⁵ August se sentí bé a Tarragona, on, a més de recuperar la salut, gaudia de popularitat més enllà potser de l'adulació envers el príncep. Ens ho fa veure una anècdota que ens transmet Quintilià (*Inst. orat.*, VI, 3, 77), sense la certesa de si es produí quan August era a *Tarraco* o ja de nou a Roma: els tarraconenses mostraren a l'emperador l'altar a ell dedicat sobre el qual «prodigiosament» havia crescut una palma; August, amb bon humor i fina ironia, va respondre que allò no era cap prodigi, sinó que senzillament es devia al fet que no el feien servir gaire, ja que, altrament, el foc sagrat no hauria permès el naixement d'aquesta planta. Segurament aquest altar és el que surt representat a les monedes encunyades a la ciutat.³⁶

Deixant de banda l'anècdota i la simbologia, desconeixem l'emplaçament i les característiques de l'altar d'August a *Tarraco*. Inicialment es va plantejar la seva ubicació a l'entorn del *forum coloniae*,³⁷ si bé darrerament s'ha proposat posicionar-lo a la part superior de la ciutat, just al centre del que després serà la gran plaça administrativa d'època flàvia; per a tota aquesta gran reforma flàvia, s'ha fet una proposta teòrica de càlcul del que podria haver costat la seva construcció.³⁸ Ambdues hipòtesis no gaudeixen encara d'una ratificació arqueològica, però, en el segon cas, el posicionament de l'altar d'August a la part superior de la ciutat planteja nombrosos dubtes difícils de resoldre i no ens sembla pas una ubicació propícia; continuem pensant que seria més adient un enclavament de l'altar a la zona del fòrum colonial. L'altar es trobaria en funcionament en vida d'August i les propostes urbanístiques que s'han plantejat a la part superior de la ciutat sempre s'han establert en sincronia arquitectònica amb el posterior temple d'August, que tots sabem que fou edificat més tard i durant el regnat de Tiberi. A més, entre el suposat emplaçament d'aquest altar i l'àrea residencial, en el lloc on posteriorment es construirà el circ, s'emplaça una àrea no urbanitzada en la qual coneixem la presència

d'una *figlina* (PAT-238). Aquest no sembla el millor espai de transició per a l'accés al recinte de l'altar.

Un segon viatge d'August, amb una més que probable estada a *Tarraco*, tingué lloc durant els anys 16-15 aC, quan Dió Cassi (LIV, 23, 7 i 25, 1) diu que fundà moltes ciutats a Hispània i a la Narbonesa. Això és clau per a comprendre el procés d'organització de la península Ibèrica, ja que continuem comprovant que tot era lluny de quedar clos l'any «mític» 27 aC. En efecte, les noves investigacions arqueològiques i les sorprenents descobertes epigràfiques, com l'anomenat edicte d'El Bierzo de l'any 15 aC, ens fan palès que fou en realitat després d'acabada la segona fase de les guerres càntabres, l'any 19 aC, quan, amb assajos i rectificacions, es produí la configuració del mapa polític d'Hispània, en un moment en què també hi havia força canvis a la Gàl·lia.³⁹ En tot aquest procés, un home fou decisiu: Agripa.⁴⁰

Segons Pomponi Mela (*De chorographia*, II, 5), *Tarraco* esdevingué una ciutat opulenta i, després d'un programa de desenvolupament de la perifèria urbana, podria haver assolit unes vuitanta o noranta hectàrees de superfície. El nombre d'habitants és una incògnita, tot i que ben bé es podria situar entre els quinze i els vint mil tenint en compte, a més, els vincles continus amb els habitats del territori i una elevada mobilitat demogràfica derivada de la condició portuària i de capitalitat. L'àrea intramurs de la ciutat va ocupar unes 55-60 ha de superfície, dinou de les quals corresponen a la part alta de la ciutat, on presumiblement es va mantenir la propietat pública fins a la desaparició de l'Imperi. Cal afegir-hi extenses àrees portuàries (10-15 ha) i suburbials (10-15 ha), preferentment al vessant sud-oest del turó, per la proximitat dels recursos hídrics. A més de la capitalitat, cal destacar l'activitat del *portus Tarraconis* com a realitat urbana i econòmica fonamental en el desenvolupament de la ciutat i el seu territori. A partir de l'etapa augustea, s'incrementà l'explotació dels recursos naturals, així com l'aparició dels assentaments residencials i productius a imitació de les vil·les itàliques i, en aquest cas, amb la generalització del conreu de vi. La productivitat vinícola d'aquestes terres es posa de manifest a partir de l'estudi dels contenidors amfòrics.⁴¹ En aquest respecte, Marcial diu que els vins de Tàrraco eren millors que els de la Campània i tan bons com els d'Etrúria (*Epigrammata*, XIII, 18; VII, 56, 3).

Si bé l'obtenció del rang de colònia en època cesariana degué esdevenir un salt qualitatiu, no fou fins al període augusteu que la ciutat experimentà una transformació global en entrar en l'època daurada de l'Imperi. La pròpia estada d'August, la capitalitat provincial i la capacitat d'ascensió social de les elits locals dins el nou marc jurídic esdevenen les causes d'un procés d'eclosió urbanística i econòmica que tingué continuïtat amb les posteriors reformes de l'etapa flàvia. El període augusteu i julioclaudi es caracteritza per la dotació dels mitjans propis d'una gran ciutat provincial, dins el marc de la qual la monumentalització entorn de la figura de l'emperador, allò que posteriorment serà el culte imperial provincial, entrà en

una fase incipient. A partir d'August detectem una intensa reforma de la xarxa viària periurbana, nous accessos i desenvolupament urbanístic dels suburbis i de la zona portuària.⁴² Possiblement es va portar a terme en aquest moment la construcció d'un dels aqüeductes de la ciutat, l'anomenat pont del Diable o aqüeducte de les Ferreres, i també finalitzà la urbanització de l'àrea residencial intramurs projectada durant l'eixample de la muralla republicana. S'inicià un procés de monumentalització de la façana marítima amb la construcció del teatre, d'unes termes públiques contigües i d'un *forum adiectum* al costat de l'antic fòrum republicà. L'arquitectura domèstica presenta trets evolutius, en especial a partir de la decoració musivària, i l'estatuària oficial ens indica el desenvolupament d'un programa iconogràfic de la dinastia julioclaudia en el fòrum local.⁴³

En l'òrbita de la colònia, també tenim, doncs, proves contínues de la monumentalitat de l'arquitectura pública al voltant del fòrum.⁴⁴ Les darreres investigacions semblen haver identificat el capitolí d'època republicana, l'arquitectura més antiga de la zona, com hem esmentat.⁴⁵ D'època protoimperial seria la basílica, amb una gran recepció en època de Tiberi; s'hi obria l'aula de culte imperial⁴⁶ i en aquest espai s'han identificat força restes epigràfiques i escultòriques.⁴⁷ A més, els elements de decoració arquitectònica es van interpretar com a pertanyents a un arc d'època d'August i més recentment s'han posat en relació amb la decoració de la façana de la basílica que dona a l'anomenada «plaça de les Estàtues».⁴⁸ En relació amb aquest recinte del fòrum s'ha de posar el teatre veí,⁴⁹ amb un circuit que enllaçaria ambdós equipaments urbans per tal de conformar el recorregut de les processons del culte imperial. El teatre gaudí en època augustea i julioclaudia d'una decoració escultòrica imponent, l'element més antic de la qual és el gran vas de marbre;⁵⁰ la *scaenae frons*, el front escènic, degué ornamentar-se amb imatges de l'emperador August i la seva família, que constituïrien el primer grup escultòric que s'aniria ampliant amb els emperadors successius.⁵¹

A la zona del teatre, dues altres grans estructures cobren rellevància i hi estan relacionades: les termes i el port, que són protagonistes de la remodelació de la zona perifèrica sud-occidental a l'inici de l'Imperi; les termes públiques més properes al teatre d'època altimperial són les descobertes al carrer d'Apodaca, sense que de moment tinguem a la Tarragona romana termes d'època republicana.⁵² D'altra banda, sabem que August es beneficià del valor curatiu dels banys termals a Tarragona, tot seguint les instruccions del seu metge, Musa.⁵³

No podem oblidar la importància que per al desenvolupament de la ciutat tingué el port, amb una línia costanera situada més cap a l'interior que l'actual, i a partir de l'època d'August es fan notoris els treballs per a construir nous recintes portuaris i dotar la ciutat d'una façana marítima monumental a la qual contribuïren sens dubte les masses del teatre i les termes. Cal esmentar especialment les excavacions de la zona coneguda com a PERI 2, que

han permès posar al descobert un conjunt de magatzems i la font republicana monumental de tipus hel·lenístic, que és un dels elements més singulars de la *Tarraco* republicana, a la qual hem fet referència més amunt.⁵⁴

En aquesta època, els principals dubtes se centren en el procés de transformació de la part més elevada de la ciutat. Es tracta d'un sector aproximat de dinou hectàrees amb una funcionalitat militar decreixent en el context de la República i on es desenvolupà un procés de transformació generat pel paper pioner de Tàrraco en l'adopció del culte imperial i, naturalment, a partir de les necessitats de gestió i de representació de la capital de la *prouincia Hispaniae citerioris*. La disponibilitat de sòl públic, sense necessitats d'expropiació d'*insulae* precedents, la rellevància de la capital d'una província de rang imperial i la voluntat de promoció de les seves elits eqüestres poden considerar-se els factors propiciatoris d'uns projectes a l'altura de Roma mateix. D'aquesta manera, durant tot el segle I dC, l'acròpolis de la ciutat experimentà una contínua transformació amb la voluntat de construir un escenari propagandístic visible a la comarca i per a tots aquells qui hi arribaven via marítima.

A les darreres dècades, l'excepcionalitat patrimonial d'aquesta àrea ha prioritzat la recerca que s'ha dut a terme a la ciutat i també ha atret nombrosos investigadors internacionals, per la pròpia relació sincrònica entre les transformacions urbanístiques i ideològiques de les antigues capitals romanes a partir dels canvis experimentats en el principat d'August. Aquest ha estat un procés de recerca lent que als últims anys ha incrementat el ritme de resultats. Tot i això, moltes de les conclusions es fonamenten en el fons epigràfic i en els fragments de decoració arquitectònica que ens han arribat, ja que en el nostre cas els indicis arqueològics no són gaire abundants i les excavacions en extensió efectuades han estat, per qüestions òbvies, molt escasses.⁵⁵ Si comparem la nostra recerca amb la que s'ha portat a terme a les altres capitals provincials hispàniques —Mèrida i Còrdova—, observem que allí es materialitzaren diversos espais o santuaris de culte provincial distribuïts arreu de les seves respectives àrees urbanes.⁵⁶ En canvi, el cas de *Tarraco* es caracteritza per l'atracció de l'acròpolis que, tal com mostra la catedral actual, actuà com a referent visual de gran impacte geogràfic. La investigació d'avui dia defensa la realització de dos projectes de monumentalització, els quals foren tan ambiciosos que representaren la modificació del perfil orogràfic del turó tarragoní.

EL CULTE IMPERIAL

Immediatament després de la mort d'August, una ambaixada de tarraconenses anà el 15 dC a Roma a demanar al nou príncep autorització per a aixecar un gran temple en honor del primer emperador i pare adoptiu del regnant. Tiberi concedí el permís de bon grat i, segons ens informa l'historiador Tàcit (*Annals*, I, 78), aquest fet fou conside-

rat un exemple per a totes les províncies de l'Imperi, frase que ha fet córrer molts litres de tinta, però, atès l'èmfasi del procés, ens inclinem a pensar que el temple hauria de depassar la categoria municipal per entrar en les esferes de l'àmbit provincial, si bé no podem parlar encara d'una organització ben constituïda del culte imperial a aquest nivell, puix que estem mancats de dades.⁵⁷ En efecte, els tarraconenses, tot just retornada de Roma la seva ambaixada, decidiren la construcció com un temple de dimensions excepcionals i amb una façana octàstila, és a dir, de vuit columnes, similar, doncs, al de Mars Ultor (Mart Venjador) del fòrum d'August a Roma. De nou ens trobem amb un edifici extraordinari, ja que hi ha ben pocs temples octàstils arreu de l'Imperi romà i en tots els casos són construccions singulars. Segurament, la construcció d'un recinte de culte tan enorme es perllongà al llarg de força anys, però els tarraconenses, diligents i amb ganes de fer lluir el projecte, s'afanyaren a encunyar sestercis amb la representació de la façana octàstila del temple i amb la imatge d'August entronitzat i divinitzat, especificant, per a major claredat, *Deo Augusto*.⁵⁸ Probablement, aquestes monedes circulaven, amb un evident caire propagandístic, quan les obres del temple eren amb prou feines començades.

El seu emplaçament ha estat des de fa segles motiu de discussió científica i, finalment, s'ha confirmat la seva localització, des d'un punt de vista geofísic i arqueològic, sota la catedral de Tarragona, gràcies a les campanyes dels anys 2007, 2010 i 2011 (Fig. 5, p. 18). D'aquesta manera, es confirma una realitat freqüent en les ciutats mediterrànies: la continuïtat religiosa dels espais més rellevants a les ciutats històriques. La presència del temple romà sota el temple medieval de Tarragona estableix, altrament, un nexa d'unió amb la construcció en aquest mateix indret de l'*episcopium* visigòtic.⁵⁹ El conjunt d'aquesta activitat científica es resumeix en la identificació del temple d'August, edificat en època de Tiberi, a la plataforma superior de la ciutat, al bell mig d'un tèmecos que fou desmuntat en el decurs de la remodelació definitiva de l'acròpolis durant l'etapa flàvia. L'anàlisi global del primer projecte monumental estableix una primera adequació de l'indret amb un nivell de coneixement reduït, amb dubtes sobre el nivell de finalització i amb una sèrie d'indicis que assenyalen l'ús de patrons urbanístics diferenciats respecte a la segona fase.⁶⁰ Les hipòtesis actuals defensen que el primer recinte sacre d'August formava part d'un espai definit a partir de la proporció àuria, entroncant morfològicament amb *fora* hispànics coetanis en els quals la identificació d'aquest patró mètric és una constant. D'altra banda, les hipòtesis d'una plaça inferior contigua al temple defineixen ja un model urbà que té com a referent principal el vessant meridional del Palatí amb el patró integrat per l'*aedes Apollinis* i el pòrtic de les Danaïdes. Una composició que també recorda el fòrum de la veïna *Caesar Augusta*, ciutat fundada per August cap al 15 aC. S'inclou dintre del mateix projecte d'estructuració territorial en què es fundà *Barcino*.

L'estada a *Tarraco* de l'emperador August dues vegades consecutives propicià sens dubte el profund arrelament d'una de les institucions de govern que mostrà la seva incidència tant en el terreny organitzatiu com en el propagandístic i social. El muntatge entorn de la figura de l'emperador i la seva família fou sens dubte un pilar fonamental de l'Estat romà i la seva eficàcia es demostrà continuadament i reiterada en les diverses dinasties de l'Alt Imperi al llarg i ample de la dilatada geografia que abraçà. A la Tarragona romana, una institució clau fou el *concilium Prouvinciae Hispaniae citerioris*, que tenia la seu a la part alta, corresponent al fòrum provincial.⁶¹ Aquest *concilium* reunia les delegacions dels set convents jurídics (*conventus iuridici*) de la província *citerior*. S'ha suposat que aquest *concilium* funcionava, com a mínim, d'ençà de l'any 15 dC, quan els tarraconenses demanaren autorització a Tiberi per a la construcció del temple en honor del divinitzat August que, com hem assenyalat més amunt, és de suposar que depassava la categoria colonial.

Hem de confessar, però, que a hores d'ara no tenim testimonis epigràfics directes dels sacerdocis provincials anteriors a l'època flàvia. A partir d'aquesta època presidia el *concilium Prouvinciae Hispaniae citerioris* el *flamen prouvinciae Hispaniae citerioris*, que era elegit anualment entre aquells qui havien desenvolupat amb anterioritat, per regla general, una brillant carrera municipal i d'aquesta manera se'ls obrien les portes de l'*ordo equester*, és a dir, l'ascens a la categoria de cavallers, amb la qual cosa, una vegada més, es mostra el culte imperial com un actiu factor per a la promoció social i personal. És veritablement impactant el nombre de personatges tarraconenses que aconseguiren ingressar en aquest ordre social dintre d'una ciutat caracteritzada pel seu caràcter obert, en comparació amb altres ciutats com Sagunt, molt més tancades, i aquest fet, naturalment, també beneficià les altres classes de la societat de *Tarraco*.⁶² Hem de pensar també que, sens dubte, la presència a la Tarragona protoimperial de personatges notables, com el Licini Sura d'època augustea i avantpassat homònim de l'íntim col·laborador de l'emperador Trajà que manà construir l'arc de Berà sobre la via Augusta, devia afavorir aquesta mobilitat.⁶³

Una de les especificitats de l'epigrafia de *Tarraco* és l'elevat nombre de pedestals que coneixem erigits en honor dels *flamines* provincials,⁶⁴ les ensenyes dels quals foren gravades en els relleus que envoltaven el recinte de culte imperial i que són ara parcialment visibles als murs del claustre de la catedral (PAT-18). Les estàtues en el seu honor devien poblar la zona pública donant testimoni del poder real de la institució amb una gran influència sobre el Govern central. Al costat del *flamen* provincial hi havia la *flaminica*, tot sovint la seva dona, que era l'únic càrrec de representació al qual tenia accés l'estament femení.⁶⁵ A més, un estol de funcionaris, de personal subaltern i de lliberts assegurava la cura del culte i la seva difusió i omnipresència.

També a escala municipal, el culte a l'emperador fou un dels motors de la vida ciutadana tant a *Tarraco* com en

altres ciutats de l'Imperi, especialment les costaneres i les de les zones amb una romanització més potent. La funció de *flamen* culminava la carrera dels magistrats municipals i el sevirat augustal va permetre la promoció d'aquells individus que, havent nascut esclaus, assolien la llibertat i podien d'aquesta manera assegurar-se una representació i obrir les portes dels càrrecs dintre de la colònia als seus fills i descendents. A la Tarragona romana, en concret, el culte s'organitzà entorn de dos conjunts públics prou ben coneguts: la basílica civil en el fòrum colonial de la part baixa de la ciutat i el teatre, malauradament en un lamentable estat de conservació. A la basílica s'han pogut localitzar una aula de culte i una nombrosa sèrie d'estàtues i d'inscripcions en honor de l'emperador i dels membres de la seva família, sobretot datables a l'època julioclaudia.⁶⁶ Un circuit per a les processons del culte unia aquest recinte amb el del teatre, com passa en altres ciutats de la província,⁶⁷ i en aquestes celebracions degué participar-hi el portador de la campaneta de bronze de la inscripció de la qual pensem haver tret l'entrellat.⁶⁸ El teatre, la primera fase del qual pot datar d'època d'August, tenia una sumptuosa decoració de la qual ens ha quedat una petita part, tanmateix prou significativa, que testimonia el procés progressiu d'ornamentació durant els dos primers segles de l'Imperi.⁶⁹

Un dels primers elements del teatre devia ser el gran vas de marbre del Proconès que hem recordat més amunt, amb elements vegetals a base de fulles d'acant, que podria datar de mitjan segle I aC.⁷⁰ També molt primerenc és un altar de marbre de Luni-Carrara dedicat al *numen* o geni de l'emperador i que podria correspondre a època protoimperial i que, malgrat no correspondre a l'altar d'August esmentat a les fonts i representat a les monedes, és un testimoni feient de la importància de l'homenatge religiós a l'emperador.⁷¹

L'ETAPA FINAL DELS JULIOCLAUDIS I L'ÈPOCA FLÀVIA

El primer projecte de monumentalització dels espais públics de la part alta de *Tarraco* fou seguit per la seu del *concilium Prouvinciae Hispaniae citerioris*, integrada per un recinte sacre, una gran plaça administrativa i de representació, separant l'àrea imperial de la ciutat residencial, amb el circ. Així, durant la dinastia flàvia es definí un gran projecte imperial de dotze hectàrees d'extensió que va romandre en ús fins a l'inici del segle V, quan el cristianisme i el nou context polític van propiciar-ne el desmantellament. El temple d'August es mantingué dempeus⁷² dintre d'un segon tèmenos de dimensions majors —dues hectàrees— que, a l'extrem superior, afegí una gran aula axial que conferí al santuari urbà una imatge semblant a la del *forum Pacis* de Roma, però amb un porticat decorat seguint el patró iconogràfic del *forum Augustum*, on destaquen els grans *clipeus* figurats amb caps de Júpiter-Ammó. Aquest projecte s'emplaça a partir de l'obra de

Vespasià, el qual, en encetar el seu govern, privilegià les ciutats romanes d'Hispania amb la concessió del dret llatí (*ius Latii*), ja que Hispania havia desenvolupat un paper clau en l'anomenat «any dels tres emperadors» que seguí la mort de Neró (68 dC), com recordarem una mica més endavant.

La plaça inferior abraçava unes sis hectàrees i constituïa un recinte de representació on es concentraven els monuments en honor als personatges més il·lustres. Hi trobem múltiples pedestals de sacerdots encarregats del culte imperial que demostren la vitalitat d'aquesta institució a Tàrraco i la seva importància com un dels motors de la vida municipal i com a mitjà de promoció personal i política, segons hem comentat a l'apartat anterior. En efecte, com encertadament va formular Géza Alföldy, en cap altra ciutat com a Tàrraco no es documenta un nivell tan alt de mobilitat social, amb una espectacular incidència de la classe dels cavallers, l'*ordo equester*. A més, a aquesta plaça arribava un dels *specus* de l'aqüeducte i, recentment, s'ha documentat un gran estany que indica que, com en el *forum Pacis*, ens trobem davant d'un espai monumental decorat amb efígies, cràters, etc.⁷³

Delimitava la part alta de la ciutat el circ, construït en temps de Domicià i que s'estenia de costat a costat de la muralla republicana. Confrontat amb una ramificació de la via Augusta, la seva funció urbanística era separar la zona urbana de la destinada a l'administració imperial i, amb la seva façana monumental de cinquanta-cinc arcs, constituïa l'escenografia perfecta per a aquells qui arribaven a la ciutat procedents de *Barcino*. La monumentalització de *Tarraco* va concloure a la primera meitat del segle II amb la construcció d'un anfiteatre estable finançat pel sacerdot del culte imperial (CIL II²/14, 1109). L'edifici va ser embellit per Heliogàbal l'any 221 (Fig. 6, p. 19), segons sabem per la gran inscripció que coronava el *podium* i que ha estat genialment restituïda per G. Alföldy (CIL II²/14, 921).

Hispania tingué un paper protagonista en l'any conegut com «dels tres emperadors», el 68 dC, quan, a la mort de Neró, desfilaren fugaçment pel tron imperial Galba, Otó i Vitel·li abans de la confirmació definitiva de Vespasià el 69 dC.⁷⁴ I precisament sabem qui era el governador de la província d'*Hispania citerior* sota el regnat de Neró. Del 60 al 68 s'encarregà de dirigir-la l'home que seria nomenat emperador pel Senat com a successor de Neró: Galba.⁷⁵ Un epígraf fragmentari trobat al fòrum colonial se'n fa ressò; es tracta del pedestal honorífic de *Raecius Gallus, tribunus militum Galbae imperatoris* i fill adoptiu del senador tarraconense *M. Raecius Taurus*. El monument li fou aixecat a la fi del regnat de Vespasià (79 dC), després d'haver exercit la pretura entre el 78 i el 79 dC, i testimonia la política de Galba de recolzar-se en els notables de la província a l'hora d'elegir els comandaments de la *legio VII Galbiana*.⁷⁶

Els darrers anys del seu govern —o més ben dit, desgovern—, Neró els passà de *tournee* per Grècia, participant en multitud de jocs i certàmens dels quals, naturalment, sempre sortia vencedor. No va ser conscient pràcticament fins a la fi dels seus dies de la gravetat de la situació que el

duria a una fi covarda.⁷⁷ En efecte, mentre Neró duia la seva vida d'artista, a la Gàl·lia es produïa la sublevació de Vínex, que buscà l'aliança de Sulpici Galba a Hispania, on era fort gràcies al seu llarg període de governador provincial de la *citerior* amb el suport dels notables hispanos.⁷⁸ Galba, després d'un atemptat fallit contra la seva vida, es revoltà el mes d'abril del 68 i el Senat el declarà enemic públic i li confiscà tots els seus béns a Itàlia (Plutarc, *Galba*, v, 4-6), però els esdeveniments farien un gir de 180 graus: a Clúnia —*colonia Sulpicia* no ho oblidem—, el mes de juny de l'any 68 dC, Galba, de setanta-tres anys, rebé la notícia per boca d'*Icelus* que havia estat proclamat emperador i els tarraconenses es posaren de la seva banda.⁷⁹

Suetoni ens transmet un fet, però, que tanmateix minvà la popularitat del nou emperador: els tarraconenses li oferiren una corona d'or de quinze lliures del temple de Júpiter i Galba decidí fondre-la, i fins i tot va reclamar les unces que va considerar que mancaven (Suetoni, *Galba*, XII, 1). Aquest gest, que s'acostava al sacrilegi, li atorgà fama d'avar. Abans de deixar Hispania, Galba va eliminar els partidaris de Neró i va abolir certs impostos, fet que commemorà encunyant unes monedes sobre les quals s'ha discutit si foren emeses a Tarragona, qüestió que no surt de l'àmbit de la conjectura i que caldrà aprofundir en el futur.⁸⁰ És per aquest motiu que resulta molt perillós el títol de l'article de F. S. Kleiner en el qual, prenent com a base la imatge gravada en el revers d'uns asos, arriba a la conclusió que a Tarragona hi hagué un arc de Galba.⁸¹ Galba es dirigí després cap a Itàlia per via terrestre, acompanyat per la seva fidel legió VII Galbiana i duent un punyal sobre el pit, penjat al coll, damunt la seva indumentària militar (Suetoni, *Galba*, XI, 2). El seu govern, però, hauria de durar només set mesos: a primers del 69 dC, fou assassinat a instigació d'Otó, que fou un emperador encara més efímer que Galba, com també ho fou Vitel·li. La calma va arribar a finals d'aquell mateix any amb el regnat de Vespasià.

LA FI DE L'ETAPA D'OR

La segona meitat del segle II esdevingué el punt d'inflexió de la Tàrraco clàssica, l'evolució de la qual constituí un fidel exemple de la transformació econòmica, social i religiosa que experimentaren les ciutats occidentals de l'Imperi romà. El camí cap a l'antiguitat tardana demostrà, dins el marc del *conventus Tarraconensis*, que les ciutats de noranta hectàrees de superfície eren insostenibles, econòmicament i demogràficament. Tot i que *Tarraco* continuà sent un enclavament portuari actiu, les possibilitats del nou context econòmic feren inviable l'antic model de ciutat altimperial. Es produí una involució del sistema productiu basat en les *villae* amb una producció excedentària, en clara relació amb la davallada de les oligarquies locals i provincials que havien estat fonamentals en el sosteniment dels costos de funcionament dels equipaments urbans i lúdics. A més, la difusió del cristianisme

influí en la desafecció envers les pràctiques lúdiques tradicionals de la societat romana i, naturalment, en tot allò que envoltava el culte imperial com a sentiment d'adhesió a l'Imperi.

És prou conegut el procés involutiu de la ciutat a partir del segle II⁸² i l'arqueologia més recent ha confirmat la veracitat de les fonts històriques en relació amb la destrucció parcial de *Tarraco* pels francs als anys seixanta del segle III.⁸³ L'impacte psicològic d'aquest episodi degué ser contundent i determinant dins d'un procés regressiu que conduí a un punt de no retorn respecte a la benestant ciutat altimperial. La recerca arqueològica defineix bé aquest procés en els espais residencials i productius —l'arqueologia de la vida quotidiana—, i ho posa de manifest en l'anàlisi dels processos de contracció urbanística i d'inutilització de la xarxa viària, elaborada conjuntament amb el sistema d'eliminació de residus i de proveïment d'aigua potable. Progressivament s'evoluciona cap a la desestructuració de la ciutat hipodàmica i la transformació dels rituals i les escenografies urbanes.

A la nova ciutat tardoantiga, la crisi tecnològica i productiva, la desaparició de les elits locals i una influència creixent del cristianisme constituïren les llavors de la transició cap a l'edat mitjana. Aquest procés és més difícil de temporalitzar en relació amb l'arqueologia dels espais públics, en què les evidències de preservació arquitectònica no impliquen necessàriament la continuïtat de les antigues pràctiques paganes. La monumentalitat de l'arquitectura pública altimperial esdevindria un element de prestigi en les exhaustes ciutats hispàniques i no acabem de precisar del tot els seus processos de substitució funcional. En aquest sentit, cal tenir present la capitalitat de *Tarraco* i el fet que, durant el segle v, la ciutat fou la darrera capital sota control imperial a la Península. En aquest context, cal entendre les transformacions arquitectòniques detectades per l'arqueologia com la darrera conseqüència d'un procés d'evolució i substitució funcional que, com tot procés d'evolució i/o transformació ideològic, patiria una fase de sincretisme i eclecticisme.

L'arqueologia determina l'abandó del sistema de clavegueram del teatre romà a partir de finals del segle II, però també coneixem l'existència d'un *mimographus* durant els segles II i III (CIL II²/14, 857). Per això cal preguntar-se quina perdurabilitat tingueren els *ludi scaenici* durant el període final del recinte teatral. Ja a mitjan segle IV, el fòrum de la ciutat sembla haver estat abandonat i alguns dels seus epígrafs començaren a aprofitar-se en els contenidors funeraris de la gran necròpolis suburbial del riu Francolí, l'antic Tulcis. La desaparició del fòrum ha de tenir relació amb la crisi de les elits urbanes i mostra com el que en quedava ja no s'organitzava entorn de l'antiga cùria o basílica. En relació amb això, les escasses dades epigràfiques apunten a la participació dels governadors provincials en el finançament de les principals obres públiques, i la continuïtat de les reunions del *concilium Provinciae* es documenta, com a molt tard, fins a mitjan segle III (CIL II²/14, 993). En canvi, la inscripció CIL

II²/14, 837, de finals del segle II o començament del III, ja constata l'existència d'un *praetorium consulare* com a seu física del poder emergent dels *praesides provinciae*, o governadors provincials, preferentment d'origen militar, que actuaven en representació d'un Imperi cada cop més fiscalitzador.

En relació amb l'amfiteatre o el circ, desconeixem amb certesa fins a quin moment foren vigents els espectacles respectius. La pròpia restauració de l'amfiteatre per part d'Heliogàbal l'any 221 és un exemple d'evergetisme⁸⁴ imperial a *Tarraco* i, per tant, denota dificultats en les elits autòctones per al manteniment d'un espai tan rellevant. A més, l'embelliment en marbre de l'amfiteatre coincidí en el temps amb l'anul·lació del sistema original dels muntacàrregues instal·lats a les *fossae*. En aquest moment ja es va reutilitzar un pedestal commemoratiu en el placatge del podi (CIL II²/14, 1014), i a partir de finals del segle III van desaparèixer els exvots del santuari a Nèmesi ubicat dins les fosses. Potser al segle IV ja es produí la desaparició dels *munera* com a resultat de la crisi econòmica i, molt especialment, perquè l'edifici s'havia convertit l'any 259 en el *locus* del martiri del bisbe Fructuós i els seus dos diaques. Tot i això, l'amfiteatre es va mantenir íntegre fins a mitjan segle v, però no podem diferenciar si continuà com a espai lúdic per a acollir *venationes* o bé ja constituïa un lloc de culte cristià mitjançant una petita *memoria*.⁸⁵

Aquests dubtes tenen relació amb la definició del nivell d'influència del cristianisme en l'ordenació urbana de la ciutat. Si bé és cert que la topografia funerària indica una profunda transformació a partir de la segona meitat del segle III, els primers indicis d'arquitectura cristiana són de finals del segle IV o del començament del v, només a partir de l'edicta d'oficialitat de Teodosi. El primer bisbe hispànic es documenta a Tàrraco en la *passio Fructuosi*, i aquest fet és fonamental en la formació d'una de les *tumulationes ad sanctos* més importants de l'occident mediterrani, a més de la construcció d'un ampli conjunt cristià suburbial del qual actualment coneixem dues basíliques i nombrosos edificis amb tombes privilegiades de gran riquesa decorativa, com les cobertes amb laudes de mosaic o la sèrie de sarcòfags d'importació. (Fig. 7, p. 20)⁸⁶ L'any 384 tenim constància de l'*Epistola I. Siricii papae ad Himerium episcopum Tarraconensem*. Per aquest document ja ens consta el paper metropolità del bisbe de *Tarraco* envers la resta de les esglésies hispàniques. Però si bé tenim una clara constància històrica del primer episcopi de la ciutat, ja esmentat en la correspondència entre sant Agustí i Consenci de l'any 419, no la tenim arqueològica.⁸⁷

Aquest document mostra la influència del cristianisme en l'esfera ciutadana i explica la complexitat del procés en temps de consolidació d'una fe ja posicionada respecte del poder polític. Al segle v, *Tarraco* era una ciutat plenament cristiana i consumà la transformació del model urbanístic precedent. Es consolidà el caràcter bipolar en esponjar-se urbanísticament la seva part central; mentre que es mantenien actius un extens sector portuari i el sector central del recinte superior, l'antic *concilium Prouin-*

ciae es privatitzà progressivament. No és el cas del circ, que es mantingué inalterable fins al darrer quart de la centúria, just després de l'ocupació visigòtica de la ciutat. No hem pogut determinar el destí del temple d'August i de tot el recinte sacre de dues hectàrees durant aquest temps. Tot i que l'edicte de Teodosi marcava definitivament la desaparició del culte imperial, l'antic temple restà en peu durant tot el segle v, i és ben possible que se'n fes una reutilització per a albergar el culte cristià. En aquest context es desenvolupà una nova arquitectura del poder que restringia les principals construccions a les noves elits urbanes, i la desaparició de la municipalitat fou compensada amb l'emergent poder episcopal, tot definint una nova expressivitat col·lectiva que implicà la desaparició de les antigues places o *fora* i la implantació de les *ecclesiae* com a epicentres cerimonials.

Per concloure, el segle vi va representar la consolidació definitiva de la cristianització de la topografia de la ciutat. Una vegada desapareguda l'administració romana i assemtat el poder episcopal, no van existir límits per al desenvolupament d'una transformació urbanística que comportà una jerarquia escenogràfica que s'ha perpetuat fins a l'actualitat. El tèmenos de culte imperial construït en època flàvia fou dessacralitzat al llarg del segon quart del segle v, moment en què s'han documentat diversos abocaments de residus urbans, però no s'han trobat evidències relatives a l'anorreament del temple d'August. La principal transformació es produïa, igual que el circ, a finals del segle v o començament del vi. Les últimes excavacions desenvolupades a l'interior de la catedral medieval⁸⁸ mostren com el temple de culte imperial fou íntegrament demolit durant aquest període, en una data propera a la construcció d'una sèrie d'aules monumentals pròximes. També s'han localitzat al seu entorn dipòsits d'escombraries amb abundants deixalles de marbre fruit del treball d'*officinae marmorariae* especialitzades en el desmuntatge de la decoració arquitectònica i posant de manifest la desaparició definitiva de la plàstica romana davant la cristianització global de la societat en època visigòtica.

Aquestes evidències, juntament amb les restes d'una *ecclesia* a l'interior de la gran sala axial del tèmenos, han fet pensar en la instal·lació d'un episcopi visigòtic a la plataforma superior de la ciutat.⁸⁹ L'antic tèmenos, després del desmuntatge del temple d'August, perpetuava la seva funció com a referent de prestigi de la ciutat visigoda. Segles després, la construcció de la catedral medieval incidí en aquesta escenografia. L'episcopi esdevingué la principal plaça de la ciutat, escenificant un nou poder religiós i civil visigot. El porticat perimetral del tèmenos flavi fou desmuntat, però no el mur del seu períbol, que esdevingué un element vertebrador del nou urbanisme. A l'angle nord-oriental de la plaça es documenta un complex rellevant integrat, com a mínim, per un conjunt de tres aules, i la seva edificació va ocasionar la definició d'un nou accés a la plaça. Creiem que no hi ha indicis arqueològics clars per a una identificació precisa —aules episcopals o, alternativament, *palatium* del *comes* visigot—, però la seva

construcció mostra un programa edilici global sàviament projectat i la hipòtesi d'un segon recinte eclesiàstic, situat a poc més de trenta metres de distància i amb una àrea funerària al mig, és més versemblant.

Amb l'arribada de l'islam, la ciutat perdé l'escàs valor geoestratègic que li quedava en el model organitzatiu d'una Hispània visigoda amb epicentre a Toledo. Cada cop més la rellevància de *Barcino* esdevenia un contrapès a l'antiga capital provincial romana, de tal manera que, amb la desaparició de l'organització visigoda i de la seu episcopal, *Tarraco* o *Tarracona* veié extingides les possibilitats de supervivència d'un projecte urbà comú. Els segles d'abandó de la ciutat fins a la reconquesta dels comtats catalans foren conseqüència del context històric, però també de l'escassa vitalitat de la ciutat en el decurs de l'època altmedieval.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] No exempta, però, de les problemàtiques inherents a la gestió i a la preservació patrimonial d'una ciutat de 145.000 habitants que capitalitza la segona àrea metropolitana de Catalunya. Aquesta activitat de recerca i de difusió encara avui es desenvolupa en absència d'una entitat única de coordinació. En aquest context, són moltes les institucions que se n'ocupen i s'hi interessen: els Serveis Territorials de la Generalitat de Catalunya, l'Ajuntament de Tarragona, la Universitat Rovira i Virgili (URV) i l'arquebisbat. El Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT) i l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC) han estat les institucions que històricament han assumit aquesta responsabilitat. Però des dels anys noranta del segle passat s'hi han afegit nous agents patrimonials que han diversificat les actuacions professionals i els canals de difusió dels seus resultats, la major part dels quals es recullen en el *Bulletí Arqueològic*, editat des de l'any 1901 per l'entitat privada Reial Societat Arqueològica Tarraconense; la col·lecció «Documents d'Arqueologia Clàssica», promoguda des de l'any 1993 per la Universitat Rovira i Virgili, i, des de l'any 2004, l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica, que edita les sèries «Documenta» i «Hic et Nunc», que inclouen els estudis d'àmbit tarraconense. Josep M. MACIAS. «La musealización de Tarraco. De la realidad al posibilismo». A: Rafael HIDALGO (ed.). *La ciudad dentro de la ciudad. La tutela y conservación del patrimonio arqueológico en el ámbito urbano*. Sevilla 2010, p. 205-230.
- [2] Ens referim a una àrea aproximada de 4.400 km² on s'han desenvolupat nombrosos estudis centrats en l'arquitectura i l'evolució històrica dels assentaments rurals, així com en els tipus d'explotació econòmica i les pautes d'organització territorial sobre la base de les xarxes cadastrals i viàries. En aquest respecte, vegeu la col·lecció «Ager Tarraconensis» recollida dins la sèrie «Documenta» de l'ICAC, dirigida per Marta Prevosti i Josep Guitart.
- [3] En aquest procés, destaquem l'obra de Josep M. MACIAS,

Ignacio FIZ, Lluís PIÑOL, Maria T. MIRÓ i Josep GUI-TART. *Planimetria Arqueològica de Tarraco*. Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona 2007, sèrie «Documenta», 5 (PAT). Aquest volum efectua la primera compilació exhaustiva, a partir d'un sistema d'informació geogràfica, sobre la documentació arqueològica de la ciutat i estableix les bases científiques per a actualitzar les descobertes arqueològiques posteriors tot inserint-les en el cadastre actual. D'ara endavant citarem la informació d'aquest compendi com a PAT-núm. de fitxa. A més, aportà la informació necessària per a la creació de la gran maqueta reconstructiva de la ciutat, un projecte municipal que recreà, a escala 1:500, la ciutat romana de l'inici del segle II dC. Posteriorment, fou editat un primer assaig interpretatiu sobre l'arquitectura de la ciutat, partint de propostes d'anàlisi tridimensional i de la informació presentada en el projecte de Planimetria Arqueològica de Tarraco (Ricardo MAR, Joaquín RUIZ DE ARBULO, David VIVÓ i José A. BELTRÁN-CABALLERO. *Tarraco. Arquitectura y urbanismo de una capital provincial romana*. Vol. I. URV-ICAC, Tarragona 2012, «Documents d'Arqueologia Clàssica», 5. Recentment Ricardo MAR, Joaquín RUIZ DE ARBULO, David VIVÓ, José A. BELTRÁN-CABALLERO. *Tarraco. Arquitectura y urbanismo de una capital provincial romana*. Vol. II. URV-ICAC, Tarragona 2015, «Documents d'Arqueologia Clàssica» 6. També volem destacar l'actualització del corpus epigràfic de la ciutat i el seu territori, imprescindible per a l'anàlisi històrica i social de Tarraco (Géza ALFÖLDY. *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Vol. 2. *Inscriptiones Hispaniae Latinae, Pars 14: Conventus Tarraconensis, fasciculus 2, fasciculus 3: Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco*. Walter de Gruyter, Berlín i Nova York 2011 i Berlín i Boston 2012, respectivament). D'ara endavant citem aquests epígrafs com a CIL II²/14, núm. epígraf.

- [4] Vegeu la nota 14.
- [5] Cf. un estat de la qüestió a Isabel RODÀ. «Hispania en las provincias occidentales del Imperio durante la República y el Alto Imperio: una perspectiva arqueológica». A: Javier ANDREU, Javier CABRERO i Isabel RODÀ (ed.). *Hispaniae. Las provincias hispanas en el mundo romano*. ICAC, Tarragona 2009, sèrie «Documenta», 11, p. 194-196; Isabel RODÀ. «Hispania: From the Roman Republic to the Reign of Augustus». A: J. de R. EVANS (ed.). *A Companion to the Archaeology of the Roman Republic*. Wiley-Blackwell, Chichester 2013, p. 523-525. També la síntesi de Josep A. REMOLÀ i Esther RAMON. «Tarraco, origine et evolution d'une ville». A: Pilar SADA i Daniel CAZES (coord.). *Tarraco. Capitale de l'Hispania Citerior*. Musée Saint-Raymond, Tolosa de Llenguadoc 2006, p. 31-53.
- [6] François CADIOU. *Hibera in terra miles. Les armées romaines et la conquête de l'Hispanie sous la République (218-45 av. J.-C.)*. Casa de Velázquez, Madrid 2008, p. 29-33.
- [7] Darrerament qüestionada per Ramon JÁRREGA. «Tarraco Scipionum Opus. ¿Escipión Emiliano fundador de Tarraco?». *Butlletí Arqueològic*, núm. 26 (2004), p. 23-66. Aquesta hipòtesi, però, es manté encara en la incertesa.
- [8] Ens referim a la mítica *via Heraklea* / Ὀδος Ἡρακλεία ja esmentada per geògrafs i historiadors antics: Timeu de Sicília (*De mirab. acus.*, 85), Polibi (III, 39) i Estrabó (III, 4, 9).
- [9] Respecte a l'assimilació *Kesse-Tarrakon*, vegeu Ricardo MAR *et al.* *Tarraco...*, Vol. I, *op. cit.*, p. 27-46 i 68-71. Aquests autors estimen una ocupació urbana de deu hectàrees, però es basen en dades arqueològiques aïllades, situades en diferents nivells orogràfics i potser més pròpies d'un establiment portuari, que no reflecteixen una trama urbana específica. Cf. M. Isabel PANOSA. *De Kese a Tarraco*. Consell Comarcal del Tarragonès, Tarragona 2009, p. 21-67.
- [10] Jaume NOGUERA, Eduard BLE i Pau VALDÉS. *La Segona Guerra Púnica al nord-est d'Ibèria: una revisió necessària*. Societat Catalana d'Arqueologia, Barcelona 2013, p. 72-96. La hipòtesi de l'emplaçament a l'àrea de Valls de la batalla de Cissa ha estat formulada per Jordi López; vegeu *El Vallenc* (20-12-2013) i *Archeonea. Butlletí electrònic de l'ICAC*, núm. 33 (febrer 2014). Cf. M. Isabel PANOSA, *De Kese...*, *op. cit.*, p. 69. En relació amb les darreres troballes ibèriques, tot refermant el valor portuari d'aquest enclavament, vegeu Moisès DÍAZ. «Noves evidències de l'urbanisme romà i ibèric a l'àrea portuària de la ciutat: les intervencions al solar número 18 del carrer Jaume I de Tarragona». A: *Tribuna d'Arqueologia 2007*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 2008, p. 169-194.
- [11] M. Isabel PANOSA, *De Kese...*, *op. cit.*, p. 41-46 i 69.
- [12] En relació amb la muralla, vegeu la darrera aportació del seu principal investigador, Theodor HAUSCHILD. «Die römischen Tore des 2 Jhs. v. Chr. in der Stadmauer von Tarragona». A: Thomas SCHATTNER i Fernando VALDÉS (ed.). *Stadttore Batyp und Kunstform / Puertas de ciudades. Tipo arquitectónico y forma artística*. Mainz, Toledo 2003, p. 153-171. Sobre l'evolució històrica del monument i la influència en l'urbanisme de la ciutat contemporània, vegeu Joan J. MENCHON. *La muralla de Tarragona. Una aproximació*. Societat Catalana d'Arqueologia, Barcelona 2009. Per al relleu de Minerva: Wilhelm GRÜNHAGEN. «Bemerkungen zum Minerva-Relief in der Stadmauer von Tarragona». *Madriider Mitteilungen*, núm. 17 (1976), p. 209-225; Francisco PINA. «Minerva, custos urbis de Roma y de Tarraco». *Archivo Español de Arqueología*, núm. 76 (2003), p. 111-119. Per a la inscripció: CIL II²/14, 841; Géza ALFÖLDY. «Die älteste römische Inschrift der iberischen Halbinsel». *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, núm. 43 (1981), p. 1-12; Borja DÍAZ. *Epigrafía latina republicana de Hispania*. Universitat de Barcelona, Barcelona 2008, p. 146-148, núm. C58.
- [13] Xavier AQUILUÉ, Xavier DUPRÉ, Jaume MASSÓ i Joaquín RUIZ DE ARBULO. «La cronologia de les muralles de Tarraco». *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 1 (1991), p. 271-304.
- [14] François CADIOU. *Hibera in terra miles...*, *op. cit.*, p. 328-344. David HOURCADE. «Praesidium ou urbs? Réflexions au sujet de la première phase de la muraille de Tarraco

- (Tarragone)». A: François CADIOU i Milagros NAVARRO (ed.). *La guerre et ses traces. Conflits et sociétés en Hispanie à l'époque de la conquête romaine (IIIe-Ier s. A.C.)*. Ausonius, Bordeus 2014, p. 319-340, col·l. «Mémoires», 36.
- [15] Fins i tot s'ha plantejat l'existència d'una primera àrea residencial a la part baixa de la ciutat on es documenta una discordança urbanística amb el que fou la gran reforma de finals del segle II aC. Moisés DÍAZ, Josep M. MACIAS i Imma TEIXELL. «Intervencions al carrer Sevilla núms. 12-14. Noves dades per a l'evolució urbana del "Casc Antic" de Tàrraco». *Butlletí Arqueològic*, núm. 27 (2005), p. 47-103.
- [16] Identificada per primer cop a Josep M. MACIAS. «L'urbanisme de Tàrraco a partir de les excavacions de l'entorn del Fòrum de la ciutat». A: Joaquín RUIZ DE ARBULO (ed.). *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*. Tarragona 2000, p. 83-106, col·l. «Documents d'Arqueologia Clàssica», 3. Aquest procés urbanístic ha estat datat a finals del segle II aC.
- [17] Cristòfor SALOM. «El *auguraculum* de la Colonia Tarraco». *Archivo Español de Arqueología*, núm. 79 (2006), p. 69-87.
- [18] Vegeu Moisés DÍAZ i Josep M. PUCHE. «El proceso de urbanización de la Tarraco republicana: los niveles constructivos del colector principal de la ciudad». *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 11 (2003), p. 291-319; Ricardo MAR *et al.* *Tarraco...*, Vol. I, *op. cit.*, p. 162-180. Josep M. PALET i Héctor ORENGO. «The centuriations of the Ager Tarraconensis: spatial organisation i conceptualisation». A: *Ager Tarraconensis 1. Aspectes històrics i marc natural*. ICAC, Tarragona 2010 «Documenta» sèries, 16, p. 121-154.
- [19] Josep A. REMOLÀ i César A. POCIÑA. «La font dels Lleons». A: Pilar SADA (dir.). *Tarraco i l'aigua*. Catàleg d'exposició. MNAT, Tarragona 2004, p. 53-66; Josep A. REMOLÀ i Esther RAMON. «Tarraco, origine...», *op. cit.*, p. 36-37; César A. POCIÑA. «La fuente monumental de la parcela 30 del PERI 2 de Tarragona». A: Jordi LÓPEZ i Òscar MARTÍN (ed.). *Actes del Congrés Internacional en homenatge a Th. Hauschild (Tarragona 2009)*. *Butlletí Arqueològic*, núm. 32 (2010), p. 619-638; PAT-588; Imma TEIXELL. *La font dels lleons: aproximació a la circulació monetària de Tàrraco (segona meitat del segle II dC-primer quart del v dC)*. Tarragona 2008, p. 28-29.
- [20] Joaquín RUIZ DE ARBULO, David VIVÓ i Ricardo MAR. «El capitolio de Tarraco. Identificación y primeras observaciones». A: Desiderio VAQUERIZO i Juan F. MURILLO (ed.). *El concepto de lo provincial en el mundo antiguo. Homenaje a Pilar León Alonso*. Vol. I, Còrdova 2006, p. 391-417; PAT-434; Ricardo MAR, Joaquín RUIZ DE ARBULO i David VIVÓ. «Las tres fases constructivas del Capitolio de Tarragona». A: Jordi LÓPEZ i Òscar MARTÍN (ed.). *Actes del Congrés...*, *op. cit.*, p. 507-540; Ricardo MAR *et al.* *Tarraco...*, Vol. I, *op. cit.*, p. 162-180. Ricardo MAR, Joaquín RUIZ DE ARBULO i David VIVÓ, «El capitolio de Tarraco». A: Ioan PISO i Rada VARGA (ed.), *Trajan und seine Städte*, Cluj-Napoca 2015, p. 37-68.
- [21] Josep A. REMOLÀ. «Tarraco quanta fuit ipsa ruina docet». A: Joaquín RUIZ DE ARBULO (ed.). *Simulacra Romae, Roma y las capitales provinciales del Occidente Europeo*. *Estudios Arqueológicos*. Tarragona 2004, p. 49-72. Ignacio FIZ i Josep M. MACIAS. «El port modern i la nova població de la Marina». A: Josep M. MACIAS (ed.). *Les termes públiques de l'àrea portuària de Tàrraco. Carrer de Sant Miquel de Tarragona*. ICAC, Tarragona 2004 «Documenta» series, 2, p. 14-20. Ignacio FIZ i Josep M. MACIAS. «Forma Tarraconis? GIS use for urban archaeology». A: A. FIGUEIREDO i G. VELHO (ed.). *The World is in your eyes. Proceedings of the XXXIII Computer Applications i Quantitative Methods in Archaeology Conference*. Tomar 2005, p. 423-427.
- [22] Ens referim a una sèrie d'estructures en *opus quadratum* que no presenten l'habitual basament megalític i que es posen en relació amb la pròpia muralla (cf. PAT-470 i 474; Ricardo MAR *et al.* *Tarraco...*, Vol. I, *op. cit.*, p. 92-95 i fig. 46). Més problemàtica és la hipòtesi d'una *porta marina* just a sobre de les febles estructures d'aterrament d'un barranc que incloïa el col·lector principal de la ciutat (Ricardo MAR *et al.* *Tarraco...*, *op. cit.*, p. 107-112). Aquests murs es troben a més de quatre metres de fondària i són parets de 60 cm d'amplada, de pedra petita lligada amb argila, traçades per compartimentar el farciment de terraplè del barranc, tal com ja han exposat els seus excavadors. A més, la cronologia d'aquests murs s'emplaça entorn de l'any 100, molt després de la construcció final de la muralla. Moisés DÍAZ, Josep M. MACIAS i Imma TEIXELL. «L'entorn urbà». A: Josep M. MACIAS (ed.). *Les termes públiques...*, *op. cit.*, p. 76-78; Moisés DÍAZ i Josep M. PUCHE, «El proceso de urbanización...», *op. cit.*, p. 291-319.
- [23] Ignacio FIZ i Josep M. MACIAS. «L'urbanisme». A: Josep M. MACIAS *et al.* *PAT*, *op. cit.*, p. 25-40. D'altra banda, l'ús de la georeferenciació de la cartografia històrica i la posterior superposició amb la planimetria arqueològica permeten documentar la continuïtat del sistema viari romà, reconvertit en xarxa de camins a partir de l'antiguitat tardana. Aquesta tècnica ha permès identificar el parcel·lari urbà a l'àrea portuària de la ciutat: Ignacio FIZ i Josep M. MACIAS. «Forma Tarraconis? GIS...», *op. cit.*, p. 423-427.
- [24] Gràcies a les transformacions de la gran obra flàvia s'han detectat escasses restes estratigràfiques en aquest recinte. És una àrea que s'estén entre 50 i 80 m sobre el nivell del mar i que en funció de notícies antigues, possibles murs d'*opus siliceum* semblants al basament de la muralla, s'han hipotetitzat terrasses funcionals (Joan J. MENCHON. *La muralla de Tarragona...*, *op. cit.*, p. 143-150; RICARDO MAR *et al.* *Tarraco...*, Vol. I, *op. cit.*, fig. 91).
- [25] Tal com es posà de manifest a Enrique ARIÑO, Josep M. GURT i Josep M. PALET. *El pasado presente. Arqueología de los paisajes en la Hispania romana*. Universidad de Salamanca, Salamanca 2004, p. 172-173. Una darrera anàlisi a Josep M. PALET, Ignacio FIZ i Héctor ORENGO. «Modelación y conceptualización del paisaje romano en el

- Ager Tarraconensis: Tarraco y la centuriación del territorio*. A: Cristina CORSI i Frank VERMAULEN (ed.). *Changing Landscapes. The impact of Roman towns in the western Mediterranean. Proceedings of the International Colloquium*. Universitat d'Évora, Évora 2010, p. 167-184.
- [26] CIL II²/14, 988, 991; Jaume MASSÓ. «Inscripció epistògrafa, dedicada a Pompeu i a Escèvola». A: Isabel RODÀ (ed.). *Tarraco, porta de Roma*. Catàleg d'exposició. Barcelona 2001, p. 73, núm. 30; Isabel RODÀ. «Plaque lapidaire d'un piédestal». A: Pilar SADA i Daniel CAZES (coord.) *Tarraco. Capitale...*, *op. cit.*, p. 86, núm. 3.1; Borja DÍAZ, *Epigrafia latina...*, *op. cit.*, p. 148-149, núm. C59.
- [27] Així ens ho fa saber a *Tarraco* la genial restitució de la inscripció fragmentària CILII²/14, 977, feta per Géza ALFÖLDY. «Wann wurde Tarraco römische Kolonie?». A: G. PACI (ed.). *Epigrafai. Miscelanea Epigrafica in onore di Lidio Gasperini*. Macerata 2000, p. 3-22. Cf. Jaume MASSÓ. «Inscripció dedicada al patró de la colònia *Tarraco*». A: Isabel RODÀ (ed.). *Tarraco, porta...*, *op. cit.*, p. 79, núm. 39; Borja DÍAZ, *Epigrafia latina...*, *op. cit.*, p. 149-150, núm. C60. Sobre els patrons d'Empúries: Géza ALFÖLDY, «*Cnaeus Domitius Calvinus, patronus von Emporiae*». *Archivo Español de Arqueología*, núm. 50-51 (1977-1978), p. 47-54; Isabel RODÀ. «Els lloctinents de Juli Cèsar, primers patrons d'Empúries». *Empúries*, núm. 48-50 (1986-1989), vol. II, p. 246-249; Borja DÍAZ. *Epigrafia latina...* *op. cit.*, p. 165-168, núm. C80-82.
- [28] Ricardo MAR *et al.* *Tarraco...*, Vol. I, *op. cit.*, p. 216-220; Jordi LÓPEZ. «César contra Pompeyo. *Glandes inscriptae* de la batalla de Ilerda (49 aC)». *Chiron*, núm. 43 (2013), p. 431-457; Jordi LÓPEZ. «*Glandes inscriptae* a l'ager *Tarraconensis*». A: Jordi LÓPEZ (ed.). *Tarraco Biennial. Actes del 1er Congrés Internacional d'Arqueologia i Món Antic. Govern i societat a la Hispània romana, novetats epigràfiques. Homenatge a Géza ALFÖLDY (Tarragona 2012)*. Tarragona 2013, p. 175-184.
- [29] Géza ALFÖLDY. «Introducció històrica». A: Xavier DUPRÉ (ed.). *Las capitales provinciales de Hispania 3. Tarragona, colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco*. Roma 2004 (trad. catalana, Tarragona 2008), p. 8; Isaías ARRAYÁS. *Morfología histórica del territorio de Tarraco (ss. III-I a.C.)*. Barcelona 2005, p. 72-86. Cf. Géza ALFÖLDY. «Tàrraco, capital de la Hispània Citerior». *Kesse*, núm. 28 (1999), p. 7-12; Géza ALFÖLDY. «Tarraco, capital de la província més gran de l'Imperi romà». A: Isabel RODÀ (ed.). *Tarraco, porta...*, *op. cit.*, p. 26-28.
- [30] Géza ALFÖLDY. *Fasti Hispanienses*. Wiesbaden 1969, p. 3-66. A les excavacions de ca la Garsa (plaça dels Àngels / plaça Rovellat) de Tarragona es descobrí l'angle superior esquerre d'un pedestal atribuïble al governador *Rutilius Pudens Crispinus* que fins ara coneixíem només per una inscripció de Roma: CIL II²/14, 992a (Géza ALFÖLDY, *ibídem*, p. 59-60).
- [31] Vegeu la nota 40.
- [32] Antonio GARCÍA Y BELLIDO. «Nacimiento de la legión VI Gemina». A: *Legio VII Gemina (León 1968)*. Lleó 1970, p. 303-329; Albino GARZETTI. «Legio VII Hisp(ana)». A: *Legio VII...*, *op. cit.*, p. 331-336; Patrick LE ROUX. *L'armée romaine et l'organisation des provinces ibériques d'Auguste à l'invasion de 409*. París 1982, p. 132, 140, 151-152 i 314; Juan J. PALAO, *Legio VII Gemina (Pia) Felix. Estudios de una legión romana*. Universidad de Salamanca, Salamanca 2006, p. 44-51.
- [33] Géza ALFÖLDY. «Introducció històrica», *op. cit.*, p. 8-9; Joaquín RUIZ DE ARBULO. «Tarraco. Escenografía del poder, administració y justicia en una capital provincial romana (s. II a.C. II d.C.)». *Empúries*, núm. 51 (1998), p. 31-61.
- [34] Duncan FISHWICK. «The Altar of Augustus and the Municipal Cult of Tarraco». *Madrid Mitteilungen*, núm. 23 (1982), p. 223; Isaías ARRAYÁS. «*Tarraco, omphalós* del món grecoromà. L'ambaixada de Mitilene a *Tarraco*». A: Marta PREVOSTI, Jordi LÓPEZ i Josep GUITART (ed.). *Ager Tarraconensis 5. Actes del Simposi Internacional (Tarragona 2010)*. ICAC, Tarragona 2013, sèrie «Documenta», 16, p. 425-435.
- [35] Géza ALFÖLDY. *Tarraco...*, *op. cit.*, p. 38.
- [36] Andrew BURNETT, Michel AMANDRY i Pere Pau RIPOLLÈS. *Roman Provincial Coinage I. From the Death of Caesar to the Death of Vitellius (44 BC-AD 69)*. Londres i París 1992, p. 104-105, núm. 218, 221, 225 i 231; P. CAPUS. «Sesterce de l'atelier monétaire de *Tarraco*». A: Pilar SADA i Daniel CAZES (coord.). *Tarraco. Capitale...*, *op. cit.*, p. 91, núm. 3.6; Duncan FISHWICK. «The Altar...», *op. cit.*; Duncan FISHWICK. *Precinct, Temple, Altar in Roman Spain. Studies in the Imperial Monuments of Mérida and Tarragona*. Abingdon 2013; Joaquín RUIZ DE ARBULO, Ricardo MAR, Javier DOMINGO i Ignacio FIZ. «Etapas y elementos de la decoración arquitectónica en el desarrollo monumental de la ciudad de Tarraco (s. II a.C. I d.C.)». A: Sebastián F. RAMALLO (ed.). *La decoración arquitectónica en las ciudades romanas de Occidente (Cartagena 2003)*. Murcia 2004, p. 123-126; Joaquín RUIZ DE ARBULO. «El altar y el templo de Augusto en la Colonia Tarraco. Estado de la cuestión». A: José Miguel NOGUERA (ed.). *Fora Hispaniae. Paisaje urbano, arquitectura, programas decorativos y culto imperial en los foros de las ciudades hispanorromanas*. Murcia 2009, p. 155-189, col.l. «Monografías del Museo Arqueológico de Murcia», 3.
- [37] Joaquín RUIZ DE ARBULO. «El altar y el templo...», *op. cit.*, p. 155-189.
- [38] En relació amb els costos, cf. Ricardo MAR i Patrizio PENSABENE. «Financiación de la edilicia pública y cálculo de los costes del material lapídeo: El caso del foro superior de Tarraco». A: Jordi LÓPEZ i Óscar MARTÍN (ed.). *Actes del Congrés...*, *op. cit.*, p. 345-413, fig. 18. Respecte a la ubicació discutible de l'altar enfront del temple d'August, es plantejà per primer cop a Patricio PENSABENE i Ricardo MAR. «Il tempio di Augusto a Tarraco. Gigantismo e marmo lunense nei luogui di culto imperiale in Hispania e Gallia». *Archaeologia Classica*, vol. 61, núm. 11 (2010), p. 243-308, fig. 27. Posteriorment, s'hi ha insistit a Ricardo MAR i Patrizio PENSABENE. «Financiación de

- la edilicia...», Vol. I, *op. cit.*, fig. 18; RICARDO MAR *et al.* *Tarraco...*, *op. cit.*, p. 345-348, en especial fig. 225, p. 369.
- [39] Jean-Pierre BOST, Manuel MARTÍN-BUENO i Jean-Michel RODDAZ. «L'Aquitaine et le Nord de l'Hispanie sous les empereurs Julio-Claudiens». A: *L'Aquitaine et l'Hispanie septentrionale à l'époque julio-claudienne. Organisation et exploitation des espaces provinciaux. IVe Colloque Aquitania (Saintes 2003)*. Bordeus 2005, p. 17-50. El 15 i 16 de novembre de 2007 tingué lloc l'interessant col·loqui «Hispania et Gallia: deux provinces de l'Occident Romain» al Colegio de España de París. Cf. Isabel RODÀ. «Hispania en las provincias...», *op. cit.*; Isabel RODÀ. «Hispania: From the Roman Republic...», *op. cit.*
- [40] Isabel RODÀ. «El papel de Agripa en la trama urbana de la Hispania augustea». A: A. RODRÍGUEZ COLMENERO (coord.). *Los orígenes de la ciudad en el noroeste hispánico (Lugo 1996)*. Vol. I. Lugo 1998, p. 275-293; A. RODRÍGUEZ COLMENERO. «La figura de Agripa en Hispania». A: *Arqueología militar romana en Europa (Segovia 2001)*. Segovia 2005, p. 319-331; Jean-Michel RODDAZ. «Agripa y la Península Ibérica». *Anas*, núm. 6 (1993), p. 111-126 (trad. castellana de la comunicació en francès publicada a *Il bi-millenario di Agrippa*, Gènova 1990, p. 57-81). Una bona síntesi recent sobre aquesta etapa és la de Joaquín L. GÓMEZ-PANTOJA. «Hispania romana: de Escipión a los visigodos». A: Eduardo SÁNCHEZ-MORENO (coord.). *Protohistoria y Antigüedad de la Península Ibérica*. Vol. II. *La Iberia prerromana y la Romanidad*. Madrid 2008, p. 450-469.
- [41] Marta PREVOSTI i Antoni MARTÍN (ed.). *El vi tarracense i laietà: ahir i avui*. ICAC, Tarragona 2009, sèrie «Documenta», 7.
- [42] Judit CIURANA i Josep M. MACIAS. «La ciudad extensa: usos y paisajes suburbanos de Tarraco». A: Desiderio VAQUERIZO (ed.). *Las áreas suburbanas en la ciudad histórica*. Córdoba 2010, p. 309-334, col·l. «Monografías de arqueología cordobesa», 18; Ricardo MAR *et al.* *Tarraco...*, Vol. I, *op. cit.*, p. 242-326.
- [43] Ada CORTÉS. «L'arquitectura domèstica a Tarraco. Època tardorepublicana i altimperial». A: Jordi LÓPEZ i Òscar MARTÍN (ed.). *Actes del Congrés...*, *op. cit.*, p. 569-594.
- [44] Xavier AQUILUÉ. «Arquitectura oficial». A: Xavier DUPRÉ (ed.). *Las capitales provinciales...*, *op. cit.*, p. 42-46.
- [45] Vegeu la nota 20.
- [46] Ricardo MAR i Joaquín RUIZ DE ARBULO. «Tribunal/Aedes Augusti. Algunos ejemplos hispanos de la introducción del culto imperial en las basílicas forenses». A: Julián GONZÁLEZ i Javier ARCE (ed.). *Estudios sobre la Tabula Siarensis*. Madrid 1988, p. 277-304, col·l. «Anejos de Archivo Español de Arqueología», IX; J. RUIZ DE ARBULO *et al.* «El Capitolio de Tarraco...», *op. cit.*; PAT-439.
- [47] Eva María KOPPEL. *Die römischen Skulpturen von Tarraco*. Berlín 1985, p. 32-51, núm. 44-74; Eva María KOPPEL. «El foro municipal de Tarraco y su decoración escultórica». A: *Actas del XVII CNA (Logroño 1983)*. Saragossa 1985, p. 841-857; Eva María KOPPEL. «Retratos de Tiberio y de Nero Caesar en Tarragona». A: Pilar LEÓN i Trinidad NOGALES (ed.). *Actas de la III Reunión sobre escultura Romana en Hispania (Córdoba 1997)*. Madrid 2000, p. 81-91; Eva María KOPPEL. «La escultura». A: Xavier DUPRÉ (ed.). *Las capitales provinciales...*, *op. cit.*, p. 117-118; Joaquín RUIZ DE ARBULO *et al.*, «Etapas y elementos...», *op. cit.*, p. 135-138.
- [48] Eva María KOPPEL. «Relieves arquitectónicos de Tarragona». A: Walter TRILLMICH i Paul ZANKER (ed.). *Stadtbild und Ideologie. Die Monumentalisierung hispanischer Städte zwischen Republik und Kaiserzeit (Madrid 1987)*. Munic 1990, p. 327-340; Eva María KOPPEL. «La escultura», *op. cit.*, p. 118; Xavier DUPRÉ. «Los arcos honoríficos de Tarraco». A: *La ciudad en el mundo romano. Actas del XIV Congreso Internacional de Arqueología Clásica (Tarragona 1993)*. Vol. 2. Tarragona 1994, p. 177-188; Joaquín RUIZ DE ARBULO *et al.* «Etapas y elementos...», *op. cit.*, p. 138 i 398, fig. 8; Marc LAMUÀ, David VIVÓ, Ricardo MAR i Joaquín RUIZ DE ARBULO. «La fachada oriental de la basílica forense de Tarraco. El monumento de los cautivos y el *chalcidicum* de culto imperial». A: Trinidad NOGALES i Isabel RODÀ (ed.). *Roma y las provincias: modelo y difusión. Actas del XI Coloquio Internacional de Arte Romano Provincial (Mérida 2009)*. Vol. II. Roma 2011, p. 863-872; Ricardo MAR *et al.*, *Tarraco...*, Vol. I, *op. cit.*, p. 268-278.
- [49] Xavier DUPRÉ. «Edificios de espectáculo». A: Xavier DUPRÉ (ed.). *Las capitales provinciales*, *op. cit.*, p. 55-60; J. M. MACIAS *et al.*, PAT, *op. cit.*, p. 119-127; Joaquín RUIZ DE ARBULO, David VIVÓ i Ricardo MAR. «El capitolio de Tarraco...», *op. cit.*, p. 392, fig. 1, i 410, fig. 16; Joaquín RUIZ DE ARBULO *et al.*, «Etapas y elementos...», *op. cit.*, p. 127-132 i 145; Ricardo MAR *et al.*, *Tarraco...* Vol. I, *op. cit.*, p. 286-317.
- [50] Eva María KOPPEL i Isabel RODÀ. «Escultura decorativa de la zona nororiental del *conventus Tarraconensis*». A: Jaume MASSÓ i Pilar SADA (ed.). *Actes de la II Reunión sobre Escultura Romana a Hispània (Tarragona 1995)*. Tarragona 1996, p. 135-139, fig. 1-3; Jaume MASSÓ. «Fragments d'un vas monumental decorat». A: Isabel RODÀ (ed.). *Tarraco, porta...*, *op. cit.*, p. 81, núm. 41; Jaume MASSÓ. «Morceau, en deux fragments, de la partie supérieure d'un vase monumental décorée de motifs végétaux». A: Pilar SADA i Daniel CAZES (coord.). *Tarraco. Capitale...*, *op. cit.*, p. 101, núm. 4.6.
- [51] Eva María KOPPEL. «Esculturas del teatro romano de Tarragona». A: *Actas del Simposio: El teatro en la Hispania romana*. Badajoz 1982, p. 139-152; Eva María KOPPEL. *Die römischen Skulpturen...*, *op. cit.*, p. 13-32, núm. 1-43; Eva María KOPPEL. «La escultura», *op. cit.*, p. 116-11; Ricardo MAR, Joaquín RUIZ DE ARBULO, David VIVÓ, Javier DOMINGO i Marc LAMUÀ. «La *scaenae frons* del teatro de Tarraco. Una propuesta de restitución». A: Sebastián F. RAMALLO i Nicole RÖRING (ed.). *La «scaenae frons» en la arquitectura teatral romana (Cartagena 2009)*. Murcia 2010, p. 189-197; Ricardo MAR *et al.*, *Tarraco...*, Vol. I, *op. cit.*, p. 318-321.
- [52] Josep M. MACIAS. «Els banys termals a Tàrraco: *urbs i otium*». A: Pilar SADA (dir.). *Tarraco i l'aigua*, *op. cit.*,

- p. 69-80; Josep M. MACIAS. «L'arquitectura termal a Tarraco i el seu territori: reflexions sense resposta». A: Jordi LÓPEZ i Òscar MARTÍN (ed.). *Actes del Congrès...*, op. cit., p. 541-567; Moisés DÍAZ, Montse GARCÍA, Josep M. MACIAS i César A. POCIÑA. «Elementos arquitectónicos del área termal pública del puerto de Tarraco». A: Sebastián F. RAMALLO (ed.). *La decoración arquitectónica...*, op. cit., p. 447-449; Josep M. MACIAS et al. *PAT*, op. cit., p. 223 per a les referències a termes i p. 102, núm. 355 per a les del carrer Apodaca.
- [53] SUTONI. *Augustus* 81; Enrique GOZALBES. «Los baños y la curación de Octavio Augusto en Tarraco». A: *Termalismo antiguo. I Congreso Peninsular (La Rioja 1996)*. Madrid 1997, p. 241-246.
- [54] Maria ADSERIAS, César A. POCIÑA i Josep A. REMOLÀ. «L'hàbitat suburbà portuari de l'antiga Tàrraco. Excavacions al sector afectat pel PERI 2 (Jaume I-Tabacalera)». A: Joaquín RUIZ DE ARBULO (ed.). *Tarraco 99...*, op. cit., p. 137-154; Josep A. REMOLÀ i Albert VILASECA. «Intervencions arqueològiques al PERI-2, sector Tabacalera, de Tarragona». A: *Tribuna d'Arqueologia 1997-1998*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 2000, p. 77-95; César A. POCIÑA i Josep A. REMOLÀ. «Nuevas aportaciones al conocimiento del puerto de Tarraco (*Hispania Tarracensis*)». *Saguntum*, núm. 33 (2001), p. 85-96; Josep M. MACIAS et al. *PAT*, op. cit., p. 221-222 per a les referències al port contingudes a la publicació; Josep Anton REMOLÀ. «El suburbi portuari de Tarraco». A: Jordi LÓPEZ i Òscar MARTÍN (ed.). *Actes del Congrès...*, op. cit., p. 595-518. Cf. la nota 19 per a la font.
- [55] L'única actuació important a la part alta de la ciutat ha estat a la plaça municipal, on s'ha assolit gairebé la quarta part de la superfície de l'arena del circ (PAT-238). Entre les troballes efectuades destaca, de forma descontextualitzada, la recuperació d'un gran conjunt de lastres campanes i antefixes decorades amb motius característics de l'etapa augustea. Són d'una qualitat que permet relacionar-les hipotèticament amb la residència del *princeps* a Tarraco (Jordi LÓPEZ i Lluís PIÑOL. *Terracotes arquitectòniques romanes. Les troballes de la plaça de la Font (Tarragona)*. ICAC, Tarragona 2008, sèrie «Hic et Nunc», 4); Jordi LÓPEZ, Lluís PIÑOL i Víctor REVILLA. «La producción tarraconense de lastras Campana». A: Jordi LÓPEZ i Òscar MARTÍN (ed.) *Actes del Congrès...*, op. cit., p. 637-670.
- [56] Rocío AYERBE, Teresa BARRIENTOS i Félix PALMA (ed.). *El foro de Augusta Emérita. Génesis y evolución de sus recintos monumentales*. Mérida 2009, col·l. «Anejos de Archivo Español de Arqueología», LIII; Desiderio VAQUERIZO i Juan F. MURILLO. «Ciudad y suburbia en Córdoba. Una visión diacrónica (siglos II a.C. VII d.C.)». A: Desiderio VAQUERIZO (ed.). *Las áreas suburbanas...*, op. cit., p. 455-522.
- [57] Géza ALFÖLDY. «In omnes provincias exemplum: Hispanien und das Imperium Romanum», *Hispania Terra Omnibus Felicior (Civildale 2001)*. Pisa 2002, p. 183-199; Duncan FISHWICK. «The Temple of Augustus at Tarraco». *Latomus*, núm. 58 (1999), p. 121-138; Duncan FISHWICK. *Precinct, Temple...*, op. cit.; Isabel RODÀ. «Documentos e imágenes de culto imperial en la Tarraconense septentrional». A: Trinidad NOGALES i Julián GONZÁLEZ (ed.). *Culto Imperial: política y poder (Mérida 2006)*. Roma 2007, p. 743-748; Isabel RODÀ. «Espacios de representación en los foros de Hispania». A: José Miguel NOGUERA (ed.). *Fora Hispaniae...*, op. cit., p. 69-87.
- [58] Andrew BURNETT et al. *Roman Provincial Coinage...*, op. cit., p. 104-105, núm. 219, 222, 224 i 226; P. CAPUS. «Ses-terce de l'atelier...», op. cit., p. 90, núm. 3.5.
- [59] Els principals resultats arqueològics i museogràfics de les actuacions efectuades sota la nau central de la catedral tarragonina entre els anys 2007 i 2011 es recullen a: Josep M. MACIAS, Joan J. MENCHON, Andreu MUÑOZ i Imma TEIXELL. «La construcción del recinto imperial de Tarraco (*provincia Hispania Citerior*)». A: Jordi LÓPEZ i Òscar MARTÍN (ed.). *Actes del Congrès...*, op. cit., p. 423-479; Josep M. MACIAS, Andreu MUÑOZ, Antonio PEÑA, Míriam RAMON i Imma TEIXELL. *Praesidivm, Templvm et Ecclesia. Les intervencions arqueològiques a la Catedral de Tarragona (2010-2011). Memòria d'una exposició temporal*. Tarragona, 2012. Sobre els costos d'elaboració del material marmori, vegeu Ricardo MAR i Patrizio PENSA-BENE. «Financiación de...», op. cit., p. 345-413.
- [60] Josep M. MACIAS et al. «La construcción del recinto...», op. cit.; Josep M. PUCHE, Josep M. MACIAS i Ignazio FIZ. «Proyecciones urbanísticas». A: Josep M. MACIAS et al., *PAT...*, op. cit., p. 40-46.
- [61] Josep M. MACIAS et al. *PAT*, op. cit., p. 222 per a les nombroses referències contingudes al llibre sobre la plaça i el recinte de culte del *conclivium*; Joaquín RUIZ DE ARBULO et al. «Etapas y elementos...», op. cit., p. 142-143.
- [62] Géza ALFÖLDY. «Drei städtische Eliten im römischen Hispanien». *Gerión*, núm. 2 (1984), p. 193-238.
- [63] Xavier DUPRÉ. *L'arc romà de Berà (Hispania Citerior)*. Roma 1994, col·l. «Monografias de la EEHAR», 20; Géza ALFÖLDY. «Der römische Bogen über der Via Augusta bei Tarraco (Arc de Berà) und seine Inschrift». *Klio*, núm. 78 (1996), p. 158-170. CIL II²/14, 2332; Diana GOROSTIDI, *Ager Tarraconensis 3. Les inscripcions romanes*, Tarragona 2010. Sèrie «Documenta», 16, p. 63; Isabel RODÀ, «Lucius Licinius Sura, hispanus». A: Ioan PISO i Rada VARGA (ed.), *Trajan...* op. cit., p. 21-35.
- [64] Géza ALFÖLDY. *Flamines Provinciae Hispaniae Citerioris*. Madrid 1973, col·l. «Anejos de Archivo Español de Arqueología», 6; CIL II²/14, 1109-1199. Isabel RODÀ. «La promoción de las elites en las ciudades del *conventus Tarraconensis*». A: Francisco Javier NAVARRO (ed.). *Pluralidad e integración en el mundo romano*. Pamplona 2010, p. 178-179.
- [65] Géza ALFÖLDY. *Flamines...*, op. cit., p. 94-97; CIL II²/14, 1176-1186.
- [66] Cf. les notes 46 i 47.
- [67] Ha pogut ser ben reconstruït l'itinerari fòrum-teatre, per exemple a *Bilbilis* (Calataiud); vegeu M. MARTÍN-BUENO. «El Culto Imperial en el Valle del Ebro». A: Trinidad

- NOGALES i Julián GONZÁLEZ (ed.). *Culto Imperial...*, op. cit., p. 731-734. Vegeu-ne una panoràmica més general a Pierre GROS, «Théâtre et culte imperial en Gaule Narbonnaise et dans la Péninsule Ibérique». A: Walter TRILLMICH i Paul ZANKER (ed.), *Stadtbild und Ideologie...*, op. cit., p. 381-390.
- [68] Rosa COMES i Isabel RODÀ (ed.). *Scripta manent. La memòria escrita dels romans*. Catàleg d'exposició. MAC, Barcelona 2002, p. 241; Isabel RODÀ. «Documentos e imágenes de culto imperial en la Tarraconense septentrional». A: Trinidad NOGALES i Julián GONZÁLEZ (ed.). *Culto Imperial...*, op. cit., p. 745-748; Isabel RODÀ. «Espacios de representación en los foros de Hispania». A: José Miguel NOGUERA (ed.). *Fora Hispaniae...*, op. cit., p. 69-87; CIL II²/14, 1226.
- [69] Cf. la nota 51.
- [70] Cf. la nota 50.
- [71] CIL II²/14, 851; Carmen CASTILLO. «Un trienio de epigrafía latina en Hispania: logros y perspectivas». A: *Unidad y pluralidad en el mundo antiguo. Actas del VI Congreso Español de Estudios Clásicos (Sevilla 1981)*. Vol. I. Madrid 1983, p. 101-124; Rosa COMES i Isabel RODÀ (ed.). *Scripta manent...*, op. cit., p. 228, núm. 66.
- [72] Posteriorment, l'emperador Adrià va fer restaurar l'*aedes Augusti* (Espartia, *Hadrianus*, 12, 3). Més tard es recull que Septimi Sever va somiar que «primo sibi dici, ut templum Tarraconense Augusti, quod iam labebatur, restitueret» (Espartia, *Septimius Severus*, 3, 4-5).
- [73] Géza ALFÖLDY. «Desde el nacimiento hasta el apogeo de la cultura epigráfica de Tarraco». A: *Actas del I Congreso Internacional de Historia Antigua. La Península Ibérica hace 2000 años*. Valladolid 2002, p. 61-74; Géza ALFÖLDY. «Sociedad y epigrafía en Tarraco». A: Sabine ARMANI, Bénédicte HURLET-MARTINEAU i Armin STILOW (ed.). *Epigrafía y sociedad en Hispania durante el Alto Imperio*. Alcalá de Henares 2004, p. 159-176, col.l. «Acta Antiqua Complutensia» IV; Eva M. KOPPEL i Isabel RODÀ. «Escultura decorativa...», op. cit., p. 141-147.
- [74] Joaquín L. GÓMEZ-PANTOJA. *Hispania romana...*, op. cit., p. 447-449.
- [75] Géza ALFÖLDY. *Fasti Hispanienses*, op. cit., p. 16. Isabel RODÀ, «La Tarragona de mitjan segle i dC». A: Josep M. GAVALDÀ, Andreu MUÑOZ i Armand PUIG (eds.), *Pau, Fructuós i el cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII)*, Tarragona 2010, p. 93-95.
- [76] CIL II²/14, 992; P. LE ROUX, *L'armée romaine...*, op. cit., p. 151.
- [77] Eugène CIZEK. *Néron*. París 1982, p. 396-400.
- [78] Eugène CIZEK. *Néron*, op. cit., p. 393-395; Antonio GARCÍA Y BELLIDO. «Nacimiento de...», op. cit., p. 305-318; Juan J. PALAO. *Legio VII Gemina...*, op. cit., p. 51-52; Jacques SANCERY. *Galba ou l'armée face au pouvoir*. Les Belles Lettres, París 1983, p. 47-56.
- [79] Cf. Joaquín L. GÓMEZ-PANTOJA. *Hispania romana...*, op. cit., p. 447-449; Antonio GARCÍA Y BELLIDO. «Nacimiento de...», op. cit., p. 318-321; Juan J. PALAO. *Legio VII Gemina...*, op. cit., p. 51.
- [80] Antonio GARCÍA Y BELLIDO. «Nacimiento de...», op. cit., p. 325-328, n'atribueix algunes a *Tarraco*. Per la seva banda, a Carol Humphrey Vivian SUTHERLAND i Robert Andrew Glendinning CARSON. *The Roman Imperial Coinage* I.2. Londres 1984, p. 217-219 i 232-236, quan es tracta de la problemàtica de les monedes de Galba, es deixa sempre en interrogant si la seca fou en realitat *Tarraco*, segons havia considerat H. Mattingly a *BMC I*. La tesi que està duent a terme I. Teixell sobre les monedes a *Tarraco* esperem que pugui aprofundir en aquesta qüestió i arribar a conclusions més definitives.
- [81] Fred S. KLEINER. «The Arch of Galba at Tarragona i Dynastic Portraiture on Roman Arches». *Madridrer Mitteilungen*, núm. 30 (1989), p. 239-252. Vegeu també Xavier DUPRÉ. «Los arcos honoríficos...», op. cit., p. 185-187.
- [82] Josep M. MACIAS. «La ciudad arqueológica en el área catalana ante la irrupción del Islam». *Zona Arqueológica*, núm. 15 (2011), p. 103-117; Josep M. MACIAS. «La medievalización de la ciudad romana». A: Josep M. MACIAS i Andreu MUÑOZ (ed.). *Tarraco christiana ciuitas*. ICAC, Tarragona 2013, sèrie «Documenta», 24, p. 123-147.
- [83] Josep M. MACIAS, Jaume MORERA, Oriol OLESTI i Imma TEIXELL. «Crisi o invasió? Els francs i la destrucció parcial de Tàrraco al s. III». A: Jordi VIDAL i Borja ANTELA (ed.). *Mas allà de la batalla. La violència contra la població en el Mundo Antiguo*. Pòrtico, Saragossa 2013, p. 193-214. Com a notícia més propera als fets, vegeu la crònica d'Eusebi, autor del principi del segle IV, que conservem per una traducció de sant Jeroni (*Germanis Hispanias obtinentibus, Tarracon expugnata est, Breviarium*, 8, 9, 2).
- [84] Finançament d'un equipament públic per un notable en arribar a un càrrec portant el nom del donant amb la inscripció «De sua pecunia fecit». CIL II²/14, 921. Géza ALFÖLDY. *Las inscripciones monumentales del Anfiteatro de Tarraco*. RSAT. Sèrie «Tarraco Archaeologica», 2. Tarragona 2012.
- [85] Judit CIURANA, Josep M. MACIAS, Andreu MUÑOZ, Imma TEIXELL i Josep M. TOLDRA. *Amphitheatrum, Memoria Martyrum et Ecclesiae. Les intervencions arqueològiques a l'Amfiteatre de Tarragona (2009-2012)*. ICAC, Tarragona 2013. Taller Escola d'Arqueologia de Tarragona. *L'amfiteatre romà de Tarragona, la basílica visigòtica i l'església romànica*. Sèrie «Memòries d'excavació», 3. Tarragona 1990.
- [86] Jordi LÓPEZ. *Las basílicas paleocristianas del suburbio occidental de Tàrraco. El temple septentrional i el complex martirial de Sant Fructuós*. ICAC, Tarragona 2006. Judit CIURANA i Josep M. MACIAS. «La ciudad extensa: usos y paisajes suburbanos de Tarraco». A: Desiderio VAQUERIZO (ed.). *Las áreas suburbanas...*, op. cit., p. 309-334; Josep M. MACIAS i A. MUÑOZ (ed.). *Tarraco christiana ciuitas*, op. cit.
- [87] On s'esmenta l'existència d'una església i un *secretarium*, a més d'una sala de reunions oberta al públic en algunes sessions; també s'esmenten les primeres pràctiques monàstiques a l'entorn de la ciutat. Josep AMENGUAL. «Ves-

tigis d'edifici a les cartes de Consenci i Sever». A: *III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica (Maó 1988)*. Barcelona 1992, p. 489-499.

- [88] Josep M. MACIAS *et al.* «La construcció del recinto...», *op. cit.*; Josep M. MACIAS, Andreu MUÑOZ i Imma TEIXELL. «Arqueologia a la nau central de la Catedral de

Tarragona». A: *Tribuna d'Arqueologia 2010-2011*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 2012, p. 151-173.

- [89] Theodor HAUSCHILD. «Algunas observaciones sobre la construcción de la sala-aula situada detrás de la Catedral de Tarragona». A: Jordi LÓPEZ i Òscar MARTÍN (ed). *Actes del Congrés...*, *op. cit.*, p. 313-344.

NOTES BIOGRÀFIQUES

Josep Maria Macias és doctor en geografia i història per la Universitat de Barcelona (1999). La seva recerca científica s'ha centrat en el territori i la ciutat de Tarragona, des de l'època clàssica fins a l'alta edat mitjana, amb una investigació centrada en l'urbanisme i l'arquitectura, la ceramologia i l'elaboració de continguts multimèdia per a la documentació i difusió del patrimoni històric. Té una àmplia experiència de camp fruit de l'activitat privada (1993-2002) i, des de l'any 2003, és investigador de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica com a coordinador del programa Tarraco. Col·laborador docent del Màster d'Arqueologia (URV/UAB/ICAC) i en d'altres disciplines (ETSA/URV i INSAF/FTC).

Isabel Rodà és llicenciada en història antiga per la Universitat de Barcelona (1970), doctora en història antiga per la Universitat Autònoma de Barcelona (1974), conservadora del Museu d'Història de Barcelona (1976), actualment en règim d'excedència, catedràtica d'Arqueologia de la Universitat Autònoma de Barcelona des del 1993 i professora visitant a la Universitat de Harvard (2004). Directora de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC) des del 2007 fins al 2012. Autora de més de dos-cents treballs publicats en forma d'articles, ponències i llibres.

La pintura gòtica als països de parla catalana entre els segles XIV i XV

Rosa Alcoy*
Universitat de Barcelona

Rebut 3 febrer 2014 · Acceptat 20 abril 2014

RESUM

La pintura gòtica als països de parla catalana va evolucionar sobre el dens teixit deixat per l'art del segle XIII, que havia anat fonent les seves herències bizantines. Arribats al 1300, la superació del model bizantí és un fet, el mural continua essent la tècnica primordial i la pintura sobre taula i la miniatura comencen a guanyar terreny. Sobre la magnífica base dels temps de Jaume II, el segon quart del segle XIV esdevé una època daurada per al gòtic català i un període de fonamentació de la tradició pictòrica posterior. El taller de Ferrer Bassa, coneixedor de la cultura de Giotto i dels seus companys toscans, rep els encàrrecs de la cort, mentre que al regne de Mallorca l'art conreat a Pisa i Siena és interpretat per diversos tallers de gran interès. El perfil italianitzant de la pintura es manté després de la Pesta Negra (1348), per més que pintors com Destorrents, els germans Serra, Valledregada o Llorenç Saragossa se'n replantegin nombrosos aspectes. Ja dins les darreres dècades del segle XIV creixen les expectatives dels tallers locals i es multipliquen els centres que poden generar una pintura de qualitat. Barcelona, amb Lluís Borrassà, Guerau Gener, Joan Mates o Jaume Cabrera, continuarà destacant, però perdrà l'hegemonia, mentre que València congrega una sèrie indiscutible de primeres figures: Pere Nicolau, Gherardo Starnina, Marçal de Sax, els Gonçal Peris, Miquel Alcanyís o Jaume Mateu, que donen rellevància al gòtic internacional, sostingut també per les escoles i tallers de Castelló, Morella, Tortosa, Tarragona, Lleida, Girona, Perpinyà o Mallorca. A partir de les darreres i més significatives aportacions al tema, aquest article revisa la pintura més notòria d'un període molt creatiu, que ens durà del 1300 a les primeres dècades del segle XV.

PARAULES CLAU: pintura gòtica, retaule, mural, il·lustració de manuscrits, Catalunya, València, Mallorca, pintura trescentista

Com ja havia passat amb la pintura romànica, la pintura catalana del gòtic va confluir amb els nous corrents artístics europeus sense retards gaire notables. Després d'un temps de tempteig, en què les antigues tradicions continuen vigents, es configurarà una tradició sòlida, amb un tarannà força original, que es ramifica en escoles diverses i que mostra camins propers en la pintura valenciana i mallorquina.¹ Per assenyalar els moments més rellevants de la pintura gòtica d'aquests territoris, la seva història s'ha subdividit tradicionalment en quatre grans etapes: gòtic lineal o francogòtic (segles XIII-XIV), italogòtic o període italianitzant (segle XIV), gòtic internacional (segles XIV-XV) i gòtic flamenquitant, o d'arrels genèricament flamenques (segle XV).² Encara que aquest no sigui l'espai ideal per a revisar la idoneïtat i el contingut de cadascun dels qualificatius utilitzats, i tampoc el moment d'aprofundir en les perioditzacions dels estils dins de la complexitat evident que descriuen els grans centres de la Corona catalanoaragonesa, és important apreciar la gran signifi-

cació dels projectes pictòrics de l'època d'Alfons el Cast per comprendre la dinàmica posterior. Gràcies a obres com les dels tallers dels Mestres d'Avià o de Sixena, es dona entrada a les grans creacions anglobizantines del segle XII alhora que s'obren camí nous models pictòrics romans, germànics i francoflamencs.³ Sobre les bases posades per les diverses tendències de fonamentació bizantina, es perfila una etapa nova, heterogènia i extensa, per bé que molt delmada en les seves contribucions, que va ser qualificada de lineal per raó de certes predisposicions estilístiques, que posen l'accent en el contorn de les figures i l'aïllament del color.

En funció de la cronologia elegida per a aquest treball, fixarem l'atenció en les pintures del segon gòtic lineal, definit com a orientació específica de l'estil del 1300 en endavant. No s'ha de passar per alt que, ja dins del segon quart del segle XIV, Ferrer Bassa, un pintor format en les noves maneres de la pintura trescentista, creades per Giotto i altres mestres italians, demostra la seva estimació per l'art del 1200, al qual s'acosta, com a mínim, a través de les miniatures del *Saltiri anglocatalà de París*, obra que va completar i enriquir.⁴ Després de fer atenció a les etapes italianitzants, bassiana i postbassiana, i d'acostar-nos a les seves

* **Adreça de contacte:** Rosa Alcoy. Universitat de Barcelona, Facultat de Geografia i Història. Carrer Montalegre, 6. 08001-Barcelona.
E-mail: rosaalcoy@ub.edu

alternatives mallorquines i valencianes, ens fixarem sobretot en el primer gòtic internacional, un art sofisticat que absorbeix les fórmules precedents, però que, en evident confluència amb les tradicions septentrionals, s'expandeix sense entrebancs dins el marc geogràfic descrit per aquest estudi. No és estrany, tenint en compte la tradició anterior, que aquest corrent cortesà, amant de l'estilització de la realitat i de les formes cromàtiques vistoses, trobi als països de parla catalana un espai molt ben predisposat per acollir, adaptar i posar en valor els seus trets fonamentals.

EL GÒTIC LINEAL DEL 1300

La primera etapa ja plenament gòtica, oberta a tota mena d'influències foranes, va arrelar, en diferents episodis, a Catalunya, al regne de Mallorca i al País Valencià. En aquest moment es van consolidar els lligams amb l'Europa septentrional, on algunes de les solucions més atractives del nou gòtic aniran deixant rastre, i a més, als territoris occitans, a Aragó i a Navarra. El gòtic lineal ens mostra una realitat artística rica i bigarrada, que farceix bona part del segle XIII i abasta encara les primeres dècades del XIV. Tot i certes continuïtats, l'extensió temporal conferida al gòtic lineal permet distingir entre el conjunt d'episodis inicials (primer gòtic lineal), vinculats a un progressiu abandó de les fórmules bizantines i al desenvolupament d'una matèria èpica aparellada a fets històrics recents, de clara actualitat al segle XIII, i un moment més tardà (o segon gòtic lineal) que, a partir ja dels voltants del 1300, oscil·la entre les estilitzacions de caire cortès, molt pròpies del gòtic del nord, i una nova densitat narrativa i formal que, sobretot des dels centres italians, condueix a una decidida reconquesta del volum de les figures i a la creació de nous conceptes d'espai, amb una pertinent adaptació i renovació de les tècniques pictòriques precedents.⁵ A Catalunya, el diàleg amb el món meridional es mantindrà sempre, però, en aquest primerenc 1300, sembla que s'imposen les novetats que arriben del nord.

Les experiències del gòtic lineal més avançat, o lineal trescentista, ens ofereixen un ampli ventall d'obres significatives en tots els camps de la pintura, si bé destaca amb força la pintura mural, un àmbit per a la creació que havia tingut molta presència en els temps anteriors, però que perd importància a mesura que penetrem en el segle XIV i els grans retaules s'apropien de les parets dels temples. La pintura de la primera meitat del segle compon un escenari molt dinàmic, en què els encàrrecs reials van protagonitzar la introducció dels nous grans corrents. Durant el regnat de Jaume II (1291-1327), casat en primeres noces amb Blanca d'Anjou, és palesa la penetració d'algunes de les formulacions d'origen septentrional, que havien configurat l'avantguarda als regnes de França i Anglaterra, però també hem de percebre que la seva manifestació s'adapta als escenaris mediterranis, on competeixen altres models. Aquestes tendències es fan visibles en múltiples realitzacions que ajuden a entendre el pes adquirit pels grans cen-

tres mendicants, sense oblidar monestirs reials com Sixena, el món dels benedictins i els cistercencs o les seues canonicals. A l'església de Sant Domènec de Puigcerdà es preserven importants restes d'obra mural que, amb les seves sofisticacions i estilitzacions expressives, engendren creacions pictòriques molt notòries que es poden classificar dins d'aquest segon gòtic lineal. En realitat, no poden ser sinó un vestigi d'altres empreses similars, perdudes per a la majoria de les fundacions franciscanes i dominiques catalanes, valencianes i mallorquines. Un seguit de creacions de qualitat, relacionades amb el món llenguadocià i provençal, també ens pot acostar als magnífics vitralls de la capçalera de la catedral de Barcelona, que, realitzats en temps del bisbe Ponç de Gualba (1303-1334), mantenen nexes interessants amb l'art tolosà.⁶

Des de l'entorn del 1300, Mallorca i Catalunya seran receptives a manifestacions artístiques vinculades a la pintura italiana de les darreres dècades del segle XIII. A l'illa, sobresurt una taula amb les històries de la Passió de Crist i temes franciscans, vinculada al convent de Santa Clara de Mallorca (Museu de Mallorca), una producció d'arrels estilístiques romanes que convida a tenir en compte alguns dels murals de la basílica de Sant Francesc d'Assís, entre altres fonts.⁷ D'altra banda, i en un context artístic molt peculiar, s'estenen les obres i els models que proporcionaven els potents obradors de manuscrits il·luminats de la ciutat de Bolonya.⁸ Per tant, el període lineal dóna vida a un art que ens complau amb experiències variades, que sovint donen pas a la hibridació a partir dels seus principals referents, sigui per via estilística o iconogràfica. No podem prescindir, doncs, dels estils italobizantins, alternatius a les troballes de Giotto i els seus companys, que es manifesten en l'art toscà dels tallers i les escoles de Cimabue, Memmo di Filippuccio o Duccio di Buoninsegna.⁹ Aquesta ha de ser una de les raons per les quals el model giottesco arriba amb retard i conquereix el nostre territori, com veurem, al llarg de la tercera dècada del segle XIV.

Els grans llibres dels *Usatges i Constitucions de Catalunya*, on es representen les Corts catalanes i els costums i lleis vigents, configuren un discurs de caire jurídic singular, que fou il·lustrat pels millors miniaturistes del gòtic lineal i italianitzant. L'*Hagadà d'or* de la British Library de Londres és un dels manuscrits més rics del període, un encàrrec hebreu que amplia el punt de vista sobre el context àulic en què es van promoure alguns dels exemplars dels *Usatges*. Aquests configuren un corpus excepcional de còdexs nobiliaris i reials, que enclou llibres com l'encarregat pels Montcada, obra que va passar a ser propietat del municipi de Lleida i que es conserva a la seva Paeria, o el ric exemplar ms. Lat. 4670 A de la BNF, a París, amb tres significatives intervencions d'il·lustradors, una de les quals ha estat relacionada amb el mestre principal de l'*Hagadà d'or*.¹⁰ En aquest context, és apropiat parlar de l'obrador lineal dels Montcada de Lleida, amb un estil original, de dibuix solt, que crea figures flonges i s'interessa per les orles, ja que al llarg dels anys trenta i quaranta la nova cultura italiana s'imposa en els encàrrecs del clan fa-

miliar i també en les miniatures d'altres grans manuscrits jurídics com el *Llibre verd de Barcelona* o el *Decretum Gratiani de Londres*. No oblidem que Elisenda de Montcada esdevé esposa de Jaume II i passa a ser, en la seva viudetat, la regina del monestir de clarisses de Pedralbes, fundat el 1326, un marc clau per a entendre el desenvolupament de la pintura d'arrel italiana.¹¹

Els escassos retaules que es poden situar dins dels primers vint-i-cinc anys de la centúria són de dimensions reduïdes,¹² com és el cas dels fragments de Sant Jaume de Frontanyà, o del retaule de Santa Margarida de Vilobí d'Onyar, fet en realitat per a la catedral de Girona. Posen de manifest la importància conferida durant tota aquesta etapa als murals, ben clara encara a la Seu Vella de Lleida o a la catedral de Tarragona, o en localitats com València, Perpinyà, Puigcerdà, l'Arboç o Terrassa, i documentada també als palaus i monestirs de Barcelona. Algunes pintures sobre taula, entre les quals sobresurt la cadira prioral de Sixena (Museu Diocesà de Lleida), ens recorden també la polivalència dels tallers que, en aquest cas, ens acosten a alguns vestigis murals del claustre del monestir de Pedralbes. Les taules de Vallbona de les Monges (MNAC), que cal situar ja a partir dels anys trenta, són fruit d'un encàrrec controvertit, que dona peu a pensar en una obra amb dues cares, tot i altres hipòtesis viables per a la reconstrucció del conjunt, i a un estil que reflecteix els corrents del gòtic lineal, tenyits per una rica cultura italobizantina d'arrels toscanes que fou ben coneguda a Mallorca i, plausiblement, també a València.¹³ Aquest corrent és representat en els vitralls de les principals catedrals catalanes (Barcelona, Girona, Tarragona...) i es retroba als murals de la capella de les Onze Mil Verges de la catedral de Tarragona.¹⁴ Les sargues del reliquiari de Santa Tecla de la catedral de Tarragona i la taula de la Mare de Déu de l'església de Sant Llorenç de Lleida permeten plantejar problemes singulars que ens acosten, d'una banda, a dues magnífiques pintures sobre tela i, de l'altra, a una imatge de la Mare de Déu que es pot relacionar amb el món dels vitrallers i els muralistes actius a Avinyó o a Navarra, entre els quals trobem Juan Oliver.

ELS BASSA I ELS NOUS ESTILS D'ARRELS ITALIANES

La pintura més afí als models pisans i sienesos, no del tot aliena al món francoflamenc, ens descobreix un ric filó artístic a Mallorca, però en aquest cas en que predominarà l'empremta italiana. A l'illa es desplega un nou món pictòric gràcies a les produccions que envolten el Mestre dels Privilegis, antiga denominació que porta a descriure la principal escola pictòrica mallorquina del segle XIV, en la qual s'engloba l'activitat de diversos mestres. Encara que difícils d'individualitzar, atesos els múltiples problemes per delimitar les seves aportacions, trobem actius a Mallorca el vitraller sienès Matteo di Giovanni i altres pintors entre els quals s'ha destacat especialment la figura de Joan Loert o Lloert (Johannes de Luerts), autor de diferents re-

taules destinats a la catedral de Mallorca.¹⁵ Sigui o no Joan Lloert el més sobresortint entre els factibles mestres dels Privilegis, el fet és que assistim al desenvolupament d'un estil força coherent, que caracteritza el segon quart de segle al regne insular, amb més d'una personalitat remarcable,¹⁶ i que es pot contemplar a partir del món del vitrall, la pintura sobre taula, els murals o els llibres manuscrits o sobre diverses d'aquestes realitats integrades.¹⁷ Aquest estil, representat pels retaules de Santa Eulàlia i Santa Quitèria de la catedral de Mallorca, presumiblement es devia reflectir als centres del continent, segons podem advertir en alguns fragments murals de la catedral de Narbona i pressuposar per a Perpinyà i Montpeller. La doble capella del palau dels reis de Mallorca¹⁸ conserva vestigis murals amb motius arquitectònics, cal·ligràfics i vegetals que evidencien la magnitud dels programes murals perduts ja en els períodes anteriors. Aquests podrien ser anàlegs als de la capella reial de Mallorca o als del castell de Bellver, pintats per Francesc Cavaller i altres mestres que la documentació també esmenta. Les realitzacions del 1300, fossin murals o en els embigats,¹⁹ haurien estat precedides per creacions properes a obres com les barcelonines de l'obrador del Mestre de la Conquesta de Mallorca, aplicades tant a programes de caire religiós com civil, que evolucionen a partir de les formes anglobizantines vers formes més fortament emparentades amb la cultura septentrional que es desenvolupa vers el 1300.

La creació d'una sèrie d'escoles pictòriques coherents, fonamentades en l'activitat de poderosos tallers dirigits per mestres del país o per pintors arribats d'altres llocs, amb una producció característica, és una de les fites que, en diferents territoris de parla catalana, anirà assolint visibilitat a partir del segon quart del segle XIV, quan l'entrada dels estils italians giottescos és el fenomen que cal destacar en primer terme. Aquesta afirmació no pretén negar que aquesta tendència no fos una realitat anticipada per períodes precedents, quan les limitades referències documentals no secunden les també escadusseres obres que ens n'arriben.

La política de la Corona catalanoaragonesa a la Mediterrània serveix, en aquesta nova etapa, el procés de renovació del llenguatge pictòric, fonamentat en el diàleg directe amb els centres italians. La relació fou intensa i va tenir una repercussió especial als territoris de parla catalana,²⁰ dins d'un procés que també van propiciar les rutes comercials i els vincles amb el regne de Nàpols, sense oblidar l'oposició que confrontava els catalans als interessos de genovesos i pisans en els espais insulars més destacats. Mallorca, però també Sardenya i Sicília, van actuar de pont, consolidant els tradicionals lligams artístics amb el món italià o creant-ne de nous, especialment amb Pisa i Nàpols. En aquest moment de canvis, una generosa documentació dona a conèixer els noms dels pintors més brillants i permet situar i posar nom a tota una llarga sèrie de produccions conservades o perdudes.²¹ Advertim que els tallers accepten encàrrecs de tota mena, i així es produeixen murals, retaules o llibres il·lustrats en uns mateixos

obraders. Aquesta tendència, vigent en el primer període italianitzant, es capgira a partir de la segona meitat del segle XIV, quan els grans especialistes en matèria de retaules veuen augmentar les comandes i el món dels miniaturistes comença a plantejar-se com un àmbit més exclusiu i tancat (Arnau de la Pena) que produirà obres interessants però de menor ambició enfront dels grans encàrrecs del període precedent.²² Com és lògic, cal tenir en compte alguna excepció ben pertinent, que descriu activitats plurals com la del pintor del rei Ramon Destorrents, també miniaturista i encarregat de pintar el 1361, fins i tot, una esfera construïda per Ramon de Planes amb els temes del zodíac, els planetes i les constel·lacions.²³

Les modalitats del gòtic lineal, adherides encara al món de les parròquies i en algunes canòniques, tendiran a conviure, en la seva etapa final, amb les creacions que genera l'art derivat de Giotto i altres pintors toscans, que la cort va potenciar amb els seus encàrrecs. El model italià podia ser aleshores un distintiu, que acabarà essent adoptat de forma generalitzada només en els temps posteriors a la Pesta Negra. Aquest discurs innovador té Ferrer Bassa com a figura principal. Al seu voltant giren altres personalitats significatives, que actuen de forma paral·lela i independent, com el Mestre de l'Escrivà de Lleida, o bé es troben immerses en els afers de l'obrador que aquest dirigeix i que ens porten fins a Arnau Bassa, un Pseudo-Ferrer Bassa o el mestre català de Baltimore.²⁴ No és una tasca fàcil delimitar els estils de tots aquests pintors, i encara conviuen teories divergents sobre la seva entitat real i catàlegs estrictes. Més enllà de les lògiques discussions sobre els seus perfils, es pot afirmar que Ferrer Bassa va ser el principal ambaixador del nou estil giottesco, després del seu versemblant pas per Itàlia. Fins a la seva mort, a mitjan segle XIV, el pintor va assumir i dirigir nombroses comandes d'Alfons el Benigne i Pere el Cerimoniós. Autor de la il·lustració d'uns *Usatges* perduts (1333), la seva obra es mou entre el món dels grans llibres de luxe de promoció reial (*Saltiri anglocatalà de París*, *Llibre d'hores de Maria de Navarra*),²⁵ amb un brillant context limítrof (*Decretum Gratiani de Londres*), que no exclou el món jueu (*Maimònides de Copenhaguen...*), i la pintura dels retaules més importants del seu moment, aquells que havien de presidir les capelles palatines en capitals com Barcelona, Mallorca, Perpinyà, Lleida o Saragossa. Ferrer Bassa pintà figures belles i subtilíssimes per als retaules, tot i que no hem d'excloure la participació del taller, igual que advertim la participació de mans diverses als principals llibres que es va encarregar d'il·luminar.

Entre les exigües restes de retaules reials, algunes taules conservades a Lisboa i a Mallorca que van integrar-se en el conjunt destinat a l'altar major de la capella de Santa Anna de l'Almudaina de Mallorca han esdevingut eix fonamental per als nostres estudis sobre l'obrador. Devien formar part d'un gran retaule, avui semidestruït, que els Bassa van deixar inacabat a la seva mort i que seria conclòs al taller de Ramon Destorrents (1358). De fet, durant molt temps, aquesta producció fou considerada obra exclusiva de Ra-

mon Destorrents, fet que complicava poderosament l'atribució del retaule de Sant Marc (Santa Maria de Manresa) a Arnau Bassa, reconegut per Gudiol a Destorrents. Tot i així, un cop acceptat que aquest fou l'encàrrec fet pels sabaters de Barcelona al fill de Ferrer Bassa, segons document de 1346, i que el retaule que avui es troba a Manresa era el destinat a la capella dels sabaters de la catedral de Barcelona, la relació estilística amb les taules de l'Almudaina i el conjunt barceloní vindria a demostrar clarament que la intervenció dels Bassa en el retaule mallorquí no va quedar en no res.²⁶ Per tant, cal apreciar en el disseny i la factura del retaule mallorquí la intervenció dels Bassa i corroborar la notorietat adquirida per Arnau en el taller patern, com a pintor de retaules i il·luminador. La qualitat del conjunt de Mallorca és, a més, una prova afegida a la reconeguda importància de l'obrador de Ferrer Bassa en la primera etapa de govern de Pere el Cerimoniós.

Durant molt de temps, però, l'única obra documentada per Ferrer Bassa van ser els murals de la capella de Sant Miquel de Pedralbes, encarregats el 1343 per primera vegada, però no conclusos fins al 1346, després de la renovació del contracte, signat el mateix any.²⁷ Les particularitats d'aquestes pintures situades a la fi de la carrera del pintor havien allunyat la crítica especialitzada dels principals còdexs il·lustrats pel taller, amb els quals no s'establí estricta correspondència, ni tan sols cronològica.²⁸ Per fortuna, les troballes fetes a les darreres dècades han permès replantejar aquest punt de vista i tendir a integrar les obres bassianes en un ventall d'opcions diversificat dins d'un taller dinàmic, del qual no cal excloure l'encàrrec de les clarisses, però tampoc les grans produccions miníades.²⁹ Els lligams dels murals amb la taula de la Coronació de Bellpuig, obra densa en els seus referents italians i solament coneguda avui a través de fotografies en blanc i negre, són clars, malgrat les oscil·lacions de factura degudes al taller. Tot i haver donat peu a la creació d'un anònim, la Coronació es pot considerar una peça fonamental del catàleg de Ferrer Bassa, igual que les miniatures del *Saltiri anglocatalà de París*, les del *Maimònides de Copenhaguen* i part de les del *Llibre d'hores de Maria de Navarra*, a més de les restes, molt malmeses, d'un retaule de Sant Pau, plausiblement identificable amb un encàrrec dels Montcada, un Baró de Dolor conegut per fotografia i algunes altres realitzacions fragmentàries que ens han arribat.

El *Llibre d'hores de Maria de Navarra* és doblement interessant perquè conjuga l'art de Ferrer Bassa amb el del seu obrador i ens mostra els camins personals que aquest va recórrer sense descuidar-ne la coordinació en obres complexes.³⁰ El mateix es pot dir del Políptic Morgan de Nova York, un retaule portàtil dedicat als goigs i dolors de Maria que té en Jesús el principal protagonista i que mostra les subtileces de què eren capaços aquests mestres vers 1340-1345.³¹

Analitzar la formació de Ferrer Bassa ens porta fins a les principals escoles toscanes i adriàtiques. Cal no oblidar que arran de les semblances amb la Coronació de Bellpuig se li van arribar a atribuir obres d'Urbino o del

santuari de Mombaroccio.³² En el recorregut ple d'incerteses del pintor, no podem negligir el fet que Giotto i els seus companys eren actius a Nàpols vers 1328-1332,³³ ciutat que pot convertir-se en una molt plausible etapa del viatge de Ferrer Bassa per Itàlia en un moment proper al del seu retorn.³⁴ Alternativament, és prou evident que els seus col·laboradors més joves reclamen també una anàlisi de tot el que passa a la Toscana no florentina, de la mà de Duccio, Simone Martini, els Memmi i els obradors actius a Pisa. La pintura i la il·lustració de manuscrits pisans, sense oblidar el protagonisme cabdal de la seva escultura, expliquen l'obra del Mestre de l'Escrivà de Lleida i a partir de les creacions d'aquest magnífic pintor també la producció del mestre català de Baltimore, directament vinculat als Bassa per més d'una raó.³⁵

Els anys quaranta degueren ser el moment en què prengueren força aquestes noves orientacions que fan necessari pensar en la proximitat d'Avinyó, on Simone Martini i els seus companys més dotats, entre els quals el Mestre dels Àngels Rebels, conviden a revisar les troballes d'un dels millors obradors del període. L'escola que qualifiquem de bassiana va crear una imatge potent i singular per a la pintura catalana del segon quart del segle XIV. Obres com el retaule de Sant Jaume del monestir de Jonqueres a Barcelona (Museu Diocesà de Barcelona) o el mateix retaule de Sant Marc i Sant Anià, o la taula de Santa Anna i la Verge Nena del retaule de l'Almudaina (Museo Nacional de Arte Antiga de Lisboa) donen idea dels models d'extracció àulica que seran més valorats i seguits pels tallers posteriors. El tríptic català de Baltimore defineix un mestre afí als Bassa que, plausiblement, es va ocupar de concloure el retaule major de Santa Maria de Poble, una gran obra de la qual es conserven taules a Barcelona (MNAC) i al Fogg Art Museum de Cambridge. Un projecte que hauria acolorit el panteó reial que promocionava Pere el Cerimoniós i que, des de mitjan segle XIV, prenien forma al monestir cistercenc.³⁶

La mort de Ferrer Bassa i Arnau Bassa, probablement a causa de la Pesta Negra, deixa un buit important que afectarà sobretot el discurs de la pintura de la cort. Tot i així, els Bassa havien creat escola i van deixar alguns deixebles en actiu que impedeixen parlar d'un trencament radical. En tot cas, no hem de menysprear els problemes d'interpretació que genera el fet de fusionar els encàrrecs reials i altres tipus de comandes que adaptaran els seus esquemes estilístics i iconogràfics a noves necessitats i contextos. A partir del 1350 es pot pensar en una renovació d'àmbits i destinacions de les comandes, que pivotaran sobre dos eixos fonamentals: el taller de Ramon Destorrents i el dels germans Serra.

LA PINTURA DESPRÉS DE LA PESTA NEGRA

La pesta del 1348 va afectar Europa i l'art europeu en general: la mort de mestres principals és una raó de força inqüestionable, però també cal fer notar, en els afers del

canvi, l'ofec d'algunes tendències i la imposició d'una mirada distinta sobre la realitat. Es frenen algunes de les experimentacions formals anteriors sobre l'espai i es tendeix a crear episodis més sintètics i abstractes, articulats per fer-los arribar ràpidament a un públic que ha de poder apreciar amb facilitat el sentit essencial de les imatges.³⁷ Aquest procés es dona sense renunciar al simbolisme i a l'articulació d'alguns programes complexos que permeten fer créixer els cultes i redimensionen i amplien els cicles dedicats a les principals figures del santoral. Es tracta d'un recorregut no mancat d'excepcions i que, malgrat tot, atorga més densitat als paràmetres litúrgics i simbòlics en detriment dels aspectes narratius o de l'experiència acumulada sobre altres dimensions del sistema de representació.

El taller de Ramon Destorrents pren el relleu dels Bassa i ja sabem que és l'encarregat de concloure alguns retaules reials que havien quedat inacabats. La definició de l'art de Destorrents, mestre hàbil en tots els camps de la pintura,³⁸ és complicada i el seu llenguatge pictòric ha tendit a unir-se al dels primers Serra, atès que no debades Pere Serra va ser aprenent en el seu taller entre el 1357 i el 1360.³⁹ La seva intervenció en el retaule de l'Almudaina, la predella o taula dedicada a sant Onofre i els eremites, conservada a la catedral de Barcelona, obra potser començada pels Bassa i acabada al taller de Destorrents, a més d'alguns rics manuscrits com el *Breviari d'amor de Londres* i algunes miniatures del *Pontifical de Narbona*,⁴⁰ són factors clau per acostar la seva producció al catàleg de l'anomenat Mestre de Rubió, autor d'un gran retaule de la Coronació de la Mare de Déu de Santa Maria de Rubió (*in situ* i Museu Episcopal de Vic). La pintura de Destorrents i el seu obrador, complexa com ho és la factura del *Breviari* londinenc, configura un perfil estilístic original, que pot separar-se dels Serra sense renunciar del tot a les propostes bassianes, que fonamenten la pintura posterior a la Pesta Negra de mitjan segle XIV. Destorrents, però, també deixa sentir la proximitat d'Avinyó i, novament, l'influx creixent d'alguns potents corrents francesos.⁴¹ En la seva creació es detecta l'atracció que exerciria Matteo Giovannetti des de la ciutat dels papas, sense que calgui oblidar la brillant escola de pintors i miniaturistes de París. Uns reclams parisencs que, camí de Normandia o del món anglès, també aconsellen l'estudi comparat de les creacions del vitraller Guillem de Letungard, visibles a Tarragona i, sobretot, a la catedral de Girona.⁴²

L'entorn àulic havia de ser una de les aspiracions dels Serra quan acosten el germà petit, Pere, a l'obrador del pintor del rei, Ramon Destorrents. Els inicis de l'obrador configurat al taller de Francesc Serra (1350-1361) no són del tot clars; coexisteixen teories diverses sobre la seva personalitat, però, més enllà d'aquestes qüestions, hem de pensar en una progressió de les seves ambicions i la seva projecció en el territori que es desvia del discurs inicial.⁴³ El fet que el taller de Francesc Serra pogués assumir, com seria plausible, un encàrrec arribat d'Enric de Trastàmara, germà bastard de Pere I de Castella, és també una manera

d'alliberar Destorrents i concentrar-lo en els encàrrecs de Pere el Cerimoniós.⁴⁴ El desenvolupament del taller, tot i unes puntuals connexions amb el món de la cort i amb un enigmàtic Bartomeu Bassa, no va acabar per prioritzar el camí de la cort i va ser en el context de les catedrals, parròquies, canòniques i monestirs que la seva obra es va prodigar a bastament, creant retaules de notòria envergadura i d'un gran interès.⁴⁵ Jaume Serra (1358-1390) i Pere Serra (1357-1406) són els més coneguts dels germans, amb una producció personal atractiva que pot establir-se a partir de grans obres documentades. El retaule de la Resurrecció del Sant Sepulcre de Saragossa (1381), en el cas de Jaume, i els retaules manresans del Sant Esperit i de Sant Bernat i Sant Bartomeu en el cas de Pere (1394-1395)⁴⁶ permeten recuperar l'aportació individual d'aquests pintors en una etapa tardana i més enllà de la producció d'un taller que va abastir tot el territori català i altres zones de la Corona. Retaules com els del monestir de Sixena (MNAC), els dedicats a sant Esteve, a Castellar del Vallès i a Gualter (MNAC), o produccions com les destinades a Tortosa, Sant Cugat del Vallès, Abella de la Conca, Sant Llorenç de Morunys o, de nou, el Sant Sepulcre de Saragossa configuren un vast catàleg al qual cal afegir encara un seguit de fragments importants, conservats en diferents museus i col·leccions, entre els quals les taules de Palerm, Siracusa i l'Anunciació de la Pinacoteca di Brera de Milà, a més dels vestigis d'un gran retaule de Crist i la Mare de Déu trobats a la Curullada (Museu Diocesà i Comarcal de Solsona)⁴⁷ i d'una admirable taula dedicada al Crist davant Pilat que es conserva al Museu de Vic, a més d'altres taules remarcables del Museu Maricel de Sitges. La recomposició de l'escenari és possible, ja que les obres conservades són suficients i mostren la coherència i els afanys del període,⁴⁸ però encara cal abordar l'estudi de conjunt i una revisió crítica dels catàlegs establerts.

Des de Barcelona, els Serra omplen la segona meitat del segle XIV, i el seu taller és el més productiu i influent del període. De fet, l'obrador va deixar una important petjada a València, i també al Rosselló, on treballaran els membres de la família Baró,⁴⁹ però també mestres que, com Jaubert Gaucelm, s'havien format amb Pere Serra, segons contracte d'aprenentatge del 1393. Cal no oblidar altres pintors actius a la Catalunya del segle XIV, entre els quals els autors del retaule de la Mare de Déu de l'Estrella de la catedral de Tortosa, Joan de Tarragona, o l'anomenat Mestre de Santa Coloma de Queralt.⁵⁰ A València, figures tan debatudes com Llorenç Saragossa o Francesc Serra II ens endinsen en l'italianisme peculiar amb derivades de l'escola barcelonina, que ha de deixar espai per a altres pintors i que, arribat el 1400, havien de protagonitzar un final d'etapa prolífic i diferent,⁵¹ abocat a una renovació que s'imposà amb una força innegable.

Tot i això, els Serra no van ser els únics mestres destacables dins del segon tres-cents barceloní. A banda els pintors que amplien el seu recorregut en terres valencianes i castellonenques, cal fer un espai a Pere de Valldebriga, originari d'Aragó i possible autor del retaule de

l'Anunciació, o de Sant Gabriel, de la catedral de Barcelona,⁵² atribuït algun cop a Lluís Borrassà, sense deixar de banda Francesc Comes, actiu a Mallorca⁵³ i plausiblement procedent de València, o resseguir altres creacions mallorquines, no sempre d'identica factura, el món configurat pel Mestre del bisbe Galiana, apropiat a Pere Marçol (1362-1410),⁵⁴ a l'activitat del qual cal encara afegir la d'altres pintors com Joan Filell, Miquel Font, Ramon Gilabert, actiu a Girona, o Joan Daurer,⁵⁵ que signà diverses taules. Valldebriga, amb taller a Barcelona i orígens a Montsó, pren relleu en el panorama català a partir del 1368 i es manté actiu fins al 1406. La seva pintura, que es concreta com una aportació aliena a l'escola dels Serra, arribarà fins a Lleida i Aragó i ens fa mirar de nou als centres italians fins a confluïr dolçament, com també ho farà l'obra de Pere Serra, amb el primer gòtic internacional.

UN COP D'ULL AL PRIMER GÒTIC INTERNACIONAL

Mentre la demanda creix i les obres es multipliquen seguint els esquemes d'un l'italianisme trescentista cada vegada més proper al seu final, Pere Nicolau (doc. 1390-1408) es convertirà en un dels puntals de la nova pintura conreada a València, on el seu estil de formes estilitzades i evanescents va crear escola. La ciutat es converteix en un centre privilegiat per als retaules⁵⁶ on es congreguen mestres d'orientació i d'orígens diversos, entre els quals el florentí Gherardo Starnina, creador d'un art reflexiu, ponderat, sobre un teixit d'arrels giottesques, i el germanicoflamenc Marçal de Sax, o de Sas, expressiu, agosarat en els seus plantejaments i gran dibuixant.⁵⁷ A ells s'afegeixen Jaume Mateu, nebot de Pere Nicolau, els presumptes Gonçal Peris i Gonçal Peris Sarrià,⁵⁸ Miquel Alcanyis o Guerau Gener, amb estils propis, sempre multicolors, impetuosos i suggeridors de mons fantàstics, tancats en temes pertinents a la religiositat i a les demandes de l'època, però amb un potencial i una genialitat plàstica admirables, que sumen una poderosa tradició italiana a un esperit proper a aquell que retrobem a les grans corts francoflamenques i germàniques.⁵⁹

El gòtic internacional va crear interessants corrents artístics que articulen els diferents obradors de la Corona catalanoaragonesa, en un diàleg profitós que té lloc tant al continent com en els diferents escenaris insulars.⁶⁰ Paradoxalment, donada la multiplicació dels obradors locals, l'internacional és un dels moments de més forta cohesió entre les diferents escoles pictòriques dels països de parla catalana. Aquest sentit d'unitat neix sobre un fons d'afinitat amb diverses escoles europees, que obliguen a considerar les grans aportacions pictòriques visibles als millors manuscrits il·luminats del període. Són evidents, per exemple, els intercanvis entre el món dels il·lustradors valencians i barcelonins, en un registre de connexions que confirma el que també es posa de manifest en el món del retaule. Les propostes del segon Trecento, encara fortament empeses pel model estilístic italià, es deixen enrere

mentre avancen les propostes, de vegades xocants o inesperades, dels grans pintors de l'internacional. A Barcelona, el cicle trescentista es tanca sense una crisi estilística aguda, sobretot si tenim en compte el primer perfil de Lluís Borrassà i el missatge de continuïtats promogut per alguns dels col·laboradors del taller de Pere Serra, com Pere Vall o Jaume Cabrera, que es convertiran en notoris caps de taller en aquest nou període del gòtic.⁶¹ També Joan Mates sembla haver-se format en aquest context, però la seva trajectòria el porta a conrear un estil més intrèpid en les formes, que l'apropa a alguns mestres valencians i al vitraller Nicolau de Maraia.

Superat el delicat moment de la Pesta Negra (1348-1350) i després d'un període de canvis parcials, el gòtic internacional reforça la separació de les especialitats, però intensifica les col·laboracions entre artífexs i ens endinsa en una etapa de resultats brillants i espectaculars que donarà prioritat absoluta al retaule en totes les seves possibles formulacions, pictòriques, escultòriques o mixtes. Sigui a partir de les escoles catalanes, valencianes o mallorquines, aquestes estructures que serveixen les necessitats religioses s'imposen com a suport preferent de la pintura gòtica, per bé que cal no oblidar la fortuna d'altres tipus d'obres que ens acosten a les tècniques de la miniatura,⁶² com l'esmalt, la vitralleria, el brodat o les teles pintades.⁶³ La dinàmica que afavoreix els retaules es consolida en els episodis del gòtic final a les terres de parla catalana.

Des de les dècades finals del segle XIV es va produir un intens fenomen de proliferació de les escoles pictòriques locals amb una entitat artística notòria.⁶⁴ Arribats al 1400, alguns dels grans tallers barcelonins i valencians han creat perfils singularitzats dins del nou corrent i arriben a tenir una projecció considerable en tot el territori, però no es pot negar la competència dels tallers nascuts en altres localitats. Afloren noves individualitats amb caràcter i, fins i tot, arriben als centres principals pintors i vitrallers d'altres llocs d'Europa, marcats pels contextos d'on provenen. Nicolau de Maraia i el seu obrador renovent tendències dins de l'escola de Barcelona per projectar la seva producció també a d'altres indrets de Catalunya. Barcelona, tot i que no perd importància, arriba a perdre l'hegemonia en una etapa en què València passa a ser un centre neuràlgic per a la pintura del gòtic, i altres obradors, actius a l'arquebisbat de Tarragona o als bisbats de Lleida, Girona, Tortosa, Castelló, Perpinyà, Elna o Ciutat de Mallorca, assumeixen encàrrecs destacats. Cada zona té mestres i tallers amb contorns característics que s'interrelacionen i es multipliquen i que, en alguns casos, enllacen també amb el món de l'escultura i l'orfebreria. Mentre que a Girona es manté actiu el clan dels Borrassà i a Lleida es crea una escola amb dues figures clau, Pere Teixidor i Jaume Ferrer,⁶⁵ els obradors de pintura de tota la franja mediterrània peninsular mantindran una intensa correspondència que no margina alguns centres i obradors de l'interior, però que evidencia els corrents i fonts preponderants en tota la vasta zona costanera i insular.⁶⁶ Pintors

com Guerau Gener o Bernat Despuig concatenen diferents obradors valencians i catalans en una etapa en què a València germina una de les escoles de pintura més potents del gòtic internacional. El retaule continua essent l'objectiu principal dels tallers, i els bisbats de Barcelona, Lleida o Tortosa i l'arquebisbat de Tarragona nodreixen amb encàrrecs tallers locals i forans.

Procedent de Girona, Lluís Borrassà arriba a Barcelona als anys vuitanta, en la plenitud d'un segon període italianitzant.⁶⁷ Deixa enrere un obrador familiar que continuarà actiu a Girona fins a la fi de l'internacional i en què sobresurt també la personalitat de Francesc Borrassà. La primera etapa d'activitat de Lluís podria suplir el buit deixat per Ramon Destorrents i Llorenç Saragossa, tot i que l'obrador dels Serra continua a ple rendiment. El primer Borrassà és conegut gràcies als retaules destinats a Vilafranca del Penedès, en un context que li facilita encàrrecs arribats dels ordes mendicants, afavorits pels monarques. El retaule de la Mare de Déu i Sant Jordi del convent de Sant Francesc de Vilafranca pertany a aquest moment, que generarà alguns contactes amb Mallorca i suposarà la incorporació al taller de l'esclau Lluís Borrassà, que conclou la seva carrera a l'illa després de la mort del cap del taller i ja manumès. Les creacions més conegudes del taller barceloní pertanyen a una cronologia que ens endinsa en el 1400 i remetent sobretot a retaules hagiogràfics de grans dimensions i iconografia complexa, entre els quals un dels més ben conservats és el de Santa Clara de Vic (Museu Episcopal de Vic), una obra que ens retorna als ordes mendicants. Cal destacar també la predella del conjunt destinat a Sant Domènec de Manresa o el retaule de Sant Pere de Terrassa, sense oblidar la notable sèrie de creacions del pintor destinades a les diòcesis de Barcelona, Girona o Tarragona. L'obra de Borrassà omple el primer quart de segle mentre el pintor dirigeix un taller de configuració complexa, amb una xarxa intricada de relacions amb altres pintors i obradors al seu darrere. Bon mestre del color, Lluís Borrassà destaca per ser un pintor eficaç que combina una bona base italianitzant amb les idees renovadores pròpies de l'art del 1400. No tindria menys qualitat la producció madura de Guerau Gener, pintor de biografia curta, format probablement a la València dels anys noranta del segle XIV i retornat momentàniament a Catalunya vers el 1400 per pintar el retaule de Sant Bartomeu i Santa Isabel de la catedral de Barcelona.⁶⁸ La seva col·laboració renovada amb els millors pintors valencians explica en bona mesura l'estil del gran retaule marià de l'altar major de Santes Creus, conservat a Tarragona i a Barcelona en les seves parts fonamentals.⁶⁹

Barcelona dona cabuda a altres tallers, entre els quals el de Joan Mates,⁷⁰ pintor que es mou entre el culte a la riquesa material i un elegant misticisme que escau als encàrrecs rebuts d'alguns nobles i, sobretot, als dels canonges vinculats a catedrals com la de Barcelona i la d'Osca.⁷¹ Jaume Cabrera resulta una mica més convencional, però el seu catàleg és extens i apunta a l'èxit obtingut pel pin-

tor.⁷² A Tarragona, el nucli configurat a l'entorn de Mateu i Pasqual Ortoneda i el seu clan familiar és representat per diversos retaules marians, entre els quals destaca el gran retaule de la capella del castell de Solivella i el conjunt conservat a Cabassers.⁷³ Amb un radi d'actuació que arriba a la Segarra i l'Urgell, Ramon de Mur pren el relleu com a autor del gran retaule de Santa Maria de Guimerà i d'una taula, la de la Mare de Déu de la Llet, procedent de Cervera (MNAC). Fou amant d'una gamma força peculiar que aplicà amb estil molt personal.⁷⁴

És sabut que Lluç Borrassà, en la darrera fase de la seva activitat, retornà a Mallorca, on s'encarregà de pintar la taula centrada en la visió del Crist mort de Pollença. Ja des de l'entorn del 1400, l'illa desvetlla diferents realitats artístiques articulades dins del gòtic internacional, representat per anònims com els mestres de Montsió i de Santa Eulàlia. Es tracta de pintors fidels a les pautes del nou corrent,⁷⁵ però amb una forta dimensió italiana que apaivaga algunes de les resolucions més agudes de l'estil.

Tot i la importància dels múltiples centres situats al Principat i el pes del món insular, quan parlem de l'internacional, València mereix ser realçada molt especialment pel que fa a les troballes d'una sèrie de pintors que, capaços de fer obres d'una gran qualitat, renoven el panorama artístic de la ciutat i d'altres indrets, ja que la seva influència es percebrà arreu de la Corona i rebran encàrrecs molt significatius de centres no valencians. El gran retaule de la Mare de Déu per a la catedral d'El Burgo de Osma o alguns altres per a l'Aragó, en zones frontereres, evidencien el potencial d'aquests pintors que, amb Pere Nicolau al capdavant, conegut per ser l'autor del retaule documentat de la Mare de Déu de Sarrión (Terol), trenquen els motllos de l'art trescentista que encara representaven alguns dels retaules de final del XIV en centres com Villahermosa del Río.⁷⁶ El retaule de Sarrión, obra del 1404, tot i els desperfectes, evidencia la sofisticada naturalesa de l'art de Nicolau, indiscutible mestre en el contrast de tonalitats i en la precisa execució dels detalls.⁷⁷ Un art que es dilata en produccions reials com el políptic dels Set Goigs destinat a la cartoixa de Valldecris i recentment reconstruït.⁷⁸ Fou, a més, un creador de mirades i actituds sorprenents, capaç de sostreure materialitat a les seves figures per tal d'integrar-les en un món molt personal sense diluir l'eficàcia visual i narrativa de les escenes, que sovint dota de paisatges espaiosos. Ja a finals del segle XIV, el retaule dels Goigs de Maria, conservat al Museu de Belles Arts de Bilbao, mostra episodis d'una qualitat excepcional, que gaudiran d'un ampli radi d'influència, renovant els esquemes iconogràfics a l'ús. També el tipus de la Mare de Déu de la Humilitat canvia el seu patronatge en arribar el 1400 i ho fa sobre la base de les propostes de Nicolau i d'altres mestres del seu entorn. Jaume Mateu (1402-1453) fou el seu nebot i hereu del taller, però la seva figura encara roman massa fosca, tot i haver estat relacionada amb una taula d'un retaule que el pintor hauria contractat el 1430 per a la parroquial castellanenca de Cortes de Arenoso⁷⁹ i que se li hagin atribuït diversos retaules com el de Sant Miquel

del Museu de Belles Arts de València o el de Sant Valeri de la parroquial de la Vall d'Almonesir.

El retaule de Bonifaci Ferrer, o dels Set Sagraments (1396-1398),⁸⁰ permet recordar la presència de Gherardo Starnina a la Península i la seva vinculació amb València, encara que l'autoria del singular retaule sigui un tema enrevessat, que involucra fonts plàstiques d'origen divers i obliga a considerar la relació de l'italià amb pintors locals, entre els quals sobresortirà Miquel Alcanyís. L'obra de Starnina queda implicat també en altres obres com la predel·la amb temes de la Passió de Crist d'El Collado d'Alpont i sobretot en la factura de la taula del Judici Final de Munic,⁸¹ l'origen de la qual ha estat objecte de revisió en treballs molt recents.⁸²

Andreu Marçal de Sax, en contacte evident amb la pintura germànica, actiu vers el 1390 i fins al 1410, hauria estat l'autor principal del retaule de Sant Jordi de la capella de la Confraternitat del Centenar de la Ploma (Victoria & Albert Museum, Londres). Aquesta obra d'ambició excepcional, en la qual intervingueren alguns dels seus col·laboradors de taller, mostra totes les seves capacitats expressives, amb un viu sentit de les formes i el moviment que va dels registres més durs, grotescos i tensos dels martiris i altres escenes a la suavitat formal dels rostres de la princesa, de sant Jordi i dels àngels que envolten les figures no menys gentils de la Mare de Déu i el Nen. Aquesta flexibilitat expressiva caracteritza el mestre que, tot i el seu gust per les formes estilitzades, no dilueix els volums i atorga densitat i versemblança als cossos dels personatges. La seva col·laboració amb el català Guerau Gener es projecta com una qüestió interessant que afecta la interpretació que podem fer del Dubte de Sant Tomàs de la catedral de València, una taula documentada, que cal apropar als resultats del retaule que Guerau Gener pintà més tard per a l'altar major de Santes Creus i que, després de la seva mort, hagué de concloure Lluís Borrassà. El retaule de Sant Jordi de Xèrica, que segueix algunes de les seves pautes estilístiques, ha estat documentat en una investigació recent com a Berenguer Mateu.⁸³ Marçal mantindrà també contactes amb els Peris, Gonçal Peris i Gonçal Peris Sarrià (o de Sarrià), i no podia ser aliè tampoc ni a l'obra de Pere Nicolau ni a la de Starnina, tot i que el seu perfil es mantindrà autònom i segur, influïnt la pintura valenciana i, fins i tot, alguns pintors aragonesos, entre els quals destaca el conegut com a Mestre de Restacón (Saragossa).

El retaule de la Santa Creu de Sant Domènec de València (Museu de Belles Arts de València), reconegut a Miquel Alcanyís, destaca de nou per una factura precisa, extraordinària en el dibuix i complaent en el color, que entronca perfectament amb molt del que resta visible al retaule del Centenar de la Ploma, i hi és també evident el ressò de Starnina, l'al·lusió al qual és imprescindible a l'hora d'analitzar obres com el retaule de Sant Gil i els seus fabulosos fragments conservats a la Hispanic Society of America. Alcanyís fou un pintor integrador, capaç de fer confluïr ensenyaments diversos en una obra de tècnica refinada i plantejaments iconogràfics i estilístics molt originals.

El problema de Gonçal Peris s'ha pogut replantejar a les darreres dècades, fins a establir l'existència de dos pintors diferents que portarien el mateix nom. El primer seria l'autor de la taula de Santa Marta i Sant Climent, promoguda el 1412 pel bisbe Sopera (Museu de la Catedral de València), i s'identificaria amb Gonçal Peris. El seu art sembla deutor del nervi i els ombrejats sorgits del taller de Marçal de Sax, tot i que en aquesta obra assoleix una majestuositat densa i contundent que és pròpia d'obres de cronologia més avançada, en contrast evident amb la cultura i el refinament de la Verònica i l'Anunciació, que configuren una taula amb dues cares pintades, apropiades a la mà de Gonçal Peris Sarrià, a qui també es feia correspondre l'autoria del retaule de Santa Bàrbara de Puertomingalvo (MNAC) i del retaule, força més tardà, dedicat a sant Martí, santa Úrsula i sant Antoni Abat (v. 1440) del Museu de Belles Arts de València.

No crec que la qüestió de la distribució d'obres entre els Peris⁸⁴ i Jaume Mateu es pugui considerar tancada a partir de les dades i les obres disponibles, però és prou evident que les fonts dels estils d'aquestes taules evidencien els seus deutes amb Nicolau i amb els millors pintors de la generació precedent, derivant en una pintura rica en plantejaments que, posada en mans d'aquest excepcional nucli de pintors experimentats, va generar obres admirables, algunes de les quals al nivell de les millors pintures europees del període. En tota aquesta qüestió, que posa sobre la taula l'herència de Pere Nicolau, que Gonçal Peris Sarrià rebés el 1418 un pagament per al retaule major de l'església parroquial de Rubielos de Mora (Terol) és un fet que cal tenir en compte,⁸⁵ atès que el retaule conservat es mou dins d'esquemes propers a l'estil de Nicolau i, més encara, situa un tipus de producció que determina l'ascendència directa exercida per aquest pintor. El paper que va tenir Jaume Mateu en aquesta història s'haurà de descriure sense oblidar les col·laboracions i la proximitat als Gonçal Peris. De fet, que Gonçal Peris Sarrià treballés en un retaule de Sant Miquel i en un altre de la Mare de Déu per a Puertomingalvo (Terol) no prova *per se* la seva autoria sobre el retaule de Santa Bàrbara (MNAC),⁸⁶ obra d'una gran sofisticació i interès iconogràfic, però ens acostava directament a l'epicentre d'un mateix cercle i complex nucli pictòric que hauria pogut actuar de forma coordinada arribat el cas. La població de Puertomingalvo, vinculada al bisbat de Terol, pren un relleu especial, secundada per múltiples encàrrecs de retaules, pintats pels millors mestres valencians del període.

Antoni Peris, autor d'una Mare de Déu de la Llet i del retaule alacantí de la Verge de l'Esperança de Santa Maria de Pego (1400-1405), entre altres obres, conrea un estil italianitzant que contrasta pel seus valors d'arrel toscana amb la producció del Mestre de Cinctorres, que pot ser acostada per les seves característiques a algunes obres llombardes i al món francoflamenc que aquestes atresoren. La densitat cremosa de la seva pintura i la nítida impostació de les representacions escultòriques li atorguen un seguit de valors específics reveladors de les seves fonts.

El debat sobre la identitat de Pere Lembrí va portar a relacionar el pintor amb les magnífiques pintures retrobades a Cinctorres, parentes directes d'una bella taula dedicada a la Mare de Déu i el Nen que es conserva al Museu de la Catedral de Barcelona.⁸⁷ Més tard, la identificació va ser revisada a favor de l'autor del retaule perdut de l'església de Moquerola (Terol), però sembla quedar clara la importància del Mestre de Cinctorres dins un marc en què té un sentit especial reconèixer l'ascendent protagonisme de Pere Lembrí, un pintor que va treballar a Morella del 1399 al 1412 per instal·lar-se a Tortosa a continuació, ampliant així les conquestes territorials del primer i millor gòtic internacional.

L'art que es produeix a partir de 1425-1430, descrit com a segon gòtic internacional, presenta als països de parla catalana un panorama figuratiu prou diferent del plantejat pels episodis inicials de l'estil.⁸⁸ Bernat Martorell i Joan Antigó sobresurten en aquests nous temps com a protagonistes d'un corrent internacional que es transforma i que, malgrat l'excel·lència d'alguns pintors, no sempre va poder emular les grans fites assolides a les dècades que envolten el 1400. A València, el fet sembla més evident que a Barcelona i es pot explicar per la pressió exercida per uns nous models que, fonamentalment derivats de les experiències de l'escola flamenca, arriben amb una gran vitalitat a aquesta capital, per irradiar després a tots els territoris peninsulars. Es promou així el relleu de les antigues tendències que, anticipat parcialment per alguns dels millors creadors de les segones generacions de l'estil, introdueix les noves perspectives que qualificaran l'etapa final de la pintura gòtica.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] Manca encara una obra general que revisi les aportacions pictòriques dels països de parla catalana en el seu conjunt. Es poden consultar algunes publicacions amb visions globals per als diferents territoris, però no disposem de cap estudi sistemàtic que permeti veure de forma integrada l'evolució de la pintura gòtica en aquests països de la Corona catalanoaragonesa, marc que també ens adverteix de les relacions constants mantingudes amb els centres aragonesos.
- [2] Aquesta nomenclatura es consolida en les primeres grans obres dedicades al tema (Ch. R. Post, J. Gudiol i Cunill, J. Gudiol i Ricart, J. Ainaud...) i és seguida, amb petites variants, en els estudis més recents. Podeu consultar la bibliografia clàssica sobre el tema a Josep GUDIOL I RICART i Santiago ALCOLEA BLANCH. *La pintura gòtica catalana*. Barcelona 1987 (1986); Núria DE DALMASES i Antoni JOSÉ PITARCH. «L'art gòtic. Segles XIV-XV». A: *Història de l'art català*, vol. III. Barcelona 1984; Rosa ALCOY. «La pintura gòtica catalana». A: *La pintura antiga i medieval a Catalunya*, vol. VIII. Edicions Isard, Barcelona 1998, col·l. «Art de Catalunya», dir. X. Barral, p. 136-348; Gabriel LLOMPART. *La pintura medieval mallorquina: Su*

- entorno cultural y su iconografía. 4 v. Luis Ripoll, Palma 1977, 1977, 1978, 1980; Tina SABATER. *Pintura mallorquina del segle XV*. Universitat de les Illes Balears, Palma 2002; Mathieu HERIARD DUBREUIL. *Valencia y el Gótico Internacional*. 2 v. Edicions Alfons el Magnànim, València 1987.
- [3] Sempre cal tenir en compte, a més, les importants creacions perdudes: Rosa ALCOY. «Els cicles murals de la Seu Vella de Lleida. De les evidències a les reconstruccions ideals». A: *Seu Vella. L'esplendor retrobada. (Seu Vella de Lleida, 800 anys)*, catàleg. Generalitat de Catalunya i Fundació La Caixa, Lleida 2003, p. 67-78.
- [4] Rosa ALCOY. «Les illustrations recyclées du Psautier anglo-catalan de Paris. Du XIIe siècle à l'italianisme pictural de Ferrer Bassa». A: *International Congress Manuscripts in Transition, Royal Library of Belgium*. Peeters ed., Brussel·les 2005, p. 81-92; Nigel MORGAN, Klaus REINHART i Rosa ALCOY. *Salterio anglo-catalán de París*. M. Moleiro ed., Barcelona 2006, p. 57-120 i 207-281; Montserrat PAGÈS. «Un saltiri de Guillem II per a Monreale? Sobre els orígens del Saltiri anglocatalà de París». *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, núm. xx (2012), p. 287-308.
- [5] Per a la Catalunya dels períodes tractats en aquest article, vegeu: Rosa ALCOY (coord.). «Pintura I. De l'inici a l'italianisme». A: *L'art gòtic a Catalunya*. Enciclopèdia Catalana, Barcelona 2005; Francesc RUIZ I QUESADA (coord.). «Pintura II. El gòtic internacional». A: *L'art gòtic a Catalunya*, op. cit.
- [6] Rosa ALCOY. «L'evolució estilística del vitrall medieval a Catalunya». A: *Corpus Vitrearum Medii Aevi de Catalunya*, vol. v-2. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2014. Direcció de l'obra: Manuel Anscari Mundó i Xavier Barral.
- [7] Rosa ALCOY. «Mestre de la Passió de Mallorca. Taula de la Passió de Crist i escenes hagiogràfiques». A: *Mallorca gòtica*, catàleg. Museu Nacional d'Art de Catalunya i Govern Balear, Barcelona i Palma 1999, p. 126-130.
- [8] Un tema revisat globalment a la tesi doctoral de Gemma ESCAYOLA. *La il·luminació de manuscrits d'orientació bonyesa a l'entorn del 1300. El cas de Catalunya*. Universitat de Barcelona, Barcelona 2009, i en diferents treballs publicats per l'autora i altres investigadors: Gaspar COLL I ROSELL. «La il·luminació dels manuscrits de dret canònic baixmedivals conservats a l'Arxiu Episcopal de Vic. L'anàlisi dels ms. 143 i 144». A: *Primer Congrés d'Història de l'Església catalana*, vol. II. Solsona 1993, p. 629-645; i particularment l'estudi de conjunt: Gaspar COLL I ROSELL. *Manuscrits jurídics i il·luminació. Estudi d'alguns còdexs dels Usatges i Constitucions de Catalunya i del Decret de Gracià. 1300-1350*. Curial i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995. I més recentment: Gaspar COLL I ROSELL. «Una perspectiva catalana sobre manuscrits il·luminats de "Dret comú" baixmedivals: mostra d'exemplars conservats a Catalunya». A: Rosa ALCOY (ed.). *El Trecento en obres. Art de Catalunya i art d'Europa al segle XIV*. Grup EMAC, Universitat de Barcelona, Barcelona 2009, p. 273-292; Alessandra BILOTTA. «Itinerari di manoscritti giuridici miniati attorno al Mediterraneo occidentale (Catalogna, Midi della Francia, Italia), mobilità universitaria, vie di pellegrinaggio fra il XIII e il XIV secolo: uomini, manoscritti, modelli». *Orticvm. Revista d'estudis medievals*, núm. IV (2012), p. 47-63.
- [9] Rosa ALCOY. «Impressioni bizantine nella pittura catalana del XIV secolo». A: *Medioevo Mediterraneo: l'Occidente, Bisanzio e l'Islam dal Tardoantico al secolo XII. VII Convegno Internazionale di Studi*. Parma, Milà 2007, p. 658-676.
- [10] G. COLL I ROSELL. *Manuscrits jurídics i il·luminació...*, op. cit.; Isabel ESCANDELL. «Los libros a través de la cancellería real de Jaime II de Aragón (1291-1327)». A: *Imágenes y promotores en el arte medieval. Miscelánea en Homenaje a J. Yarza Luaces*. Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra 2001, p. 327-335. El tema de l'*Haggadà d'or* ha estat abordat per Alba BARCELÓ. «El cicle de l'Èxode en l'*Haggadà d'Or*, una obra catalana a Anglaterra». A: Rosa ALCOY (ed.). *Art Fugitiu. Estudis d'art medieval desplaçat*. Universitat de Barcelona, Barcelona 2013, p. 411-422. Alba Barceló és autora d'un treball final de màster consagrat al manuscrit (UB, 2012).
- [11] Sobre Pedralbes, és imprescindible: Manuel TRENS. *Ferrer Bassa y las pinturas de Pedralbes*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1936.
- [12] Se'n fa el recull a Marisa MELERO MONEO. *Pintura sobre tabla del gòtic lineal*. Universitat de Barcelona, Barcelona 2005.
- [13] Rosa ALCOY. «Impressioni bizantine...», op. cit.
- [14] Rosa ALCOY. «L'evolució estilística del vitrall...», op. cit.
- [15] A més dels estudis globals de Marcel Durliat sobre l'art gòtic a Mallorca i els més específics de Gabriel Llopart sobre la pintura, vegeu el catàleg *Mallorca gòtica*, op. cit., i la síntesi de Joan DOMENGE, «L'art gòtic a Mallorca», Belenguier (dir.), *Història de les Illes Balears*, 3 vols. Vol. II, Edicions 62, Barcelona 2004, p. 242-281.
- [16] Rosa ALCOY i Joan DOMENGE. «Mestre de Santa Magdalena i Santa Llúcia. Sis fragments del retaule de Santa Magdalena i Santa Llúcia». *Mallorca gòtica*, op. cit., p. 131-135.
- [17] *Jaime III, rey de Mallorca. Leyes Palatinas*. J. J. de Olañeta, Palma 1991; Ricard URGELL HERNÁNDEZ (dir.). *Llibre dels reis: Llibre de franqueses i privilegis del regne de Mallorca: còdex número 1 de l'Arxiu del Regne de Mallorca*. J. J. de Olañeta i Edicions UIB, Palma 2010. Sobre les recents troballes de pintura mural vinculades al Mestre dels Privilegis: Tina SABATER. «Decoración medieval en la catedral de Mallorca. Las pinturas murales de la antigua capilla de San Pedro». A: *Hortus artium medievalium*, Zagreb-Monovux-Croatia 2009, p. 355-364. Vegeu també: Alessandro TOMEI. «Percorsi della "pittura rinnovata"; artista e committenti tra Italia e Francia nella prima metà del Trecento». A: Rosa ALCOY (ed.). *El Trecento en obres...*, op. cit., p. 105-130 sobre el context occità i els murals de la catedral de Besiers, estudiats per Meiss com a producció cavallinesca.
- [18] Aquests espais serien dotats d'un ric mobiliari pictòric

- perdut. Vegeu el llibre: *Un palais dans la ville. Colloque international*, Perpinyà 2013.
- [19] Per al cas de Barcelona, ens podem remetre a la tesi doctoral de Mònica MASPOCH. *Els embigats medievals i l'arquitectura domèstica barcelonina: tipologies estructurals i programes pictòrics*. Universitat de Barcelona, Barcelona 2013. Amb inclusió de la bibliografia precedent.
- [20] Rosa ALCOY. «La ricezione in Spagna della pittura giottesca. De Ferrer Bassa a Starnina». A: *Giotto e il Trecento. Il più Sovrano Maestro stato in dipintura. I saggi*. Skira, Milà 2009, p. 321-334. Vegeu també el vol II amb diferents estudis integrats al catàleg; Rosa ALCOY. «Del Regnat de Jaume II a la Pesta Negra». A: *L'Art gòtic a Catalunya, op. cit.*, «Síntesi general. Índexs generals», p. 84-111.
- [21] A més de les seves importants aportacions documentals en el camp de la il·lustració de manuscrits, recollides en treballs que no citem, són fonamentals les contribucions de Josep M. MADURELL I MARIMON en el camp de la pintura mural i sobre taula a «El arte en la comarca alta de Urgel». *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, vol. IV (1946), i sobretot els volums que va dedicar a «El pintor Lluís Borrassà: su vida, su tiempo, sus seguidores y sus obras». *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, vol. VII (1949), VIII (1950) i X (1952). Vegeu també Jacobo VIDAL FRANQUET. *El pintor de la ciutat (Tortosa, segles XIV-XV)*. Cossetània, Valls 2011. Per a la documentació a Mallorca, vegeu: Gabriel LLOMPART. *La pintura medieval mallorquina...*, op. cit., vol. 4, i per a València: J. ALIAGA, L. TOLOSA i X. COMPANYY. *Documents de la pintura valenciana medieval i moderna*. Universitat de València, València 2007; L. TOLOSA, X. COMPANYY i J. ALIAGA. *Documents de la pintura valenciana medieval i moderna*. Universitat de València, València 2011; Joan ALIAGA. *Els Peris i la pintura valenciana medieval*. Edicions Alfons el Magnànim i Generalitat Valenciana, València 1996, amb un ampli recull bibliogràfic.
- [22] Sobre la base de les aportacions de Domínguez Bordona, Pere Bohigas i Joan Ainaud, entre d'altres, cal recordar els treballs del 2005 de Gaspar Coll i Kim Dame a Rosa ALCOY (coord.). «Pintura I...», op. cit., i de Jesús ALTURO I PERUCHO. *Història del llibre manuscrit a Catalunya*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 2003. També: Susanne WITTEKIND. «Las Ordenacions de Pere el Cerimoniós en París, adaptació, transposició y reorganización artística». A: Rosa ALCOY (ed.). *Art Fugitiu...*, op. cit., p. 337-338.
- [23] Rosa ALCOY. «La Barcelona pictòrica de Ramon Destorrents». A: Rosa ALCOY (coord.). «Pintura I...», op. cit., p. 234-250; Rosa ALCOY. «El Mestre de Santa Maria de Rubió. Una personalitat enigmàtica del gòtic català». *Revista d'Igualada*, segona època, núm. 22 (abril 2006), p. 6-21.
- [24] Una síntesi àmplia es trobarà a: Rosa ALCOY (ed.). «Pintura I...», op. cit., capítols «Catalunya sota el signe de Giotto», p. 134-139; «El Mestre de l'Escrivà de Lleida», p. 140-145; «Ferrer Bassa, un creador d'estil», p. 146-170; «Arnau Bassa, hereu i intèrpret», p. 170-187 i «El Mestre de Baltimore», p. 188-205.
- [25] Rosa ALCOY. *Pintures del gòtic a Lleida*. Col·legi Oficial d'Aparelladors i Arquitectes Tècnics de Lleida, Cercle de Belles Arts de Lleida i Estudi General de Lleida, Barcelona 1990; Rosa ALCOY. «Ferrer Bassa allo specchio». *Arte Medievale* (Roma), nova sèrie, any 2, 1 (2003), p. 107-127.
- [26] Rosa ALCOY. *El retaule de Santa Anna de la capella del castell reial de Mallorca i els seus mestres. Dels Bassa a Ramon Destorrents*. J. J. de Olañeta, Palma 2000.
- [27] Rosa ALCOY. «Clarisse, monarchia e mondo francescano, nella capella di sant Michele, nel monastero di Pedralbes, e oltre». *Ikon* (Rijeka, Croàcia), vol. 3 (2010), p. 81-94.
- [28] Millard MEISS. «Italian Style in Catalonia and a Fourteenth Century Catalan Workshop». *The Journal of the Walters Art Gallery* (Baltimore), vol. 4 (1941), p. 45-87.
- [29] Rosa ALCOY. «Barcelona sota el signe de Giotto? Mirades i arguments». A: Rosa ALCOY (ed.), *El Trecento en obres...*, op. cit., p. 49-90.
- [30] Cal recordar l'edició del llibre d'hores per l'editorial de M. Moleiro i el conjunt de debats generats després de la seva descoberta (F. Avril, 1983). Recollim les principals aportacions a Rosa ALCOY. «Ferrer Bassa allo specchio», op. cit. Vegeu també: Rosa ALCOY. «Dos Anunciaciones bassianas, dos estilos y un cambio de criterio». *Boletín del Museo e Instituto Camón Aznar* (Saragossa), núm. xc (2003), p. 7-37 i 309-334, entre altres aportacions a un tema al qual vam dedicar la tesi doctoral (UB, 1988).
- [31] Rosa ALCOY. «Obres mestres de la pintura gòtica catalana a Amèrica: Del Políptic Morgan a la Mare de Déu de Filadèlfia». A: Rosa ALCOY (ed.), *Art Fugitiu...*, op. cit., p. 139-209.
- [32] Miklós BOSKOVITS. «Il Convento del Beato Sante e alcune osservazioni sulla pittura marchigiana del '300». A: *Il Santuario del B. Sante a Mombaroccio di Pesaro*. Santuario del Beato Sante, Pesaro 1998, p. 183-211.
- [33] D. THIÉBAUT (ed). *Giotto e compagni*. Musée du Louvre, París 2013, p. 176-215.
- [34] Revisem les teories de G. Goddard King a Rosa ALCOY. «Los referentes de Ferrer y Arnau Bassa en la pintura italiana: hipótesis sobre sus viajes de formación». A: *20th Annual International Scientific Symposium of the International Research Center for Late Antiquity and Middle Ages University of Zagreb, 2nd to 6th of October, 2013*, p. 209-223.
- [35] Rosa ALCOY. *Pintures del gòtic...*, op. cit.; Rosa ALCOY. «Obres mestres de la pintura gòtica...», op. cit.
- [36] Rosa ALCOY. «Obres mestres de la pintura gòtica...», op. cit.
- [37] En aquest punt cal evocar les teories de Millard Meiss, estudiós que va dedicar una gran atenció a la pintura catalana amb més confluències amb els estils italians: M. MEISS. «Italian Style in Catalonia...», op. cit.
- [38] Rosa ALCOY. «La il·lustració de manuscrits a Catalunya». A: *Arts del Llibre. Manuscrits, gravats, cartells*. Barcelona 2000, p. 10-149, col·l. «Art de Catalunya», núm. 10, dir. X. Barral.

- [39] Fet conegut gràcies a les importants aportacions fetes per F.-P. Verrié en diversos articles dels anys quaranta del segle xx.
- [40] El desembre del 2013 es va llegir a la Universitat de Tolosa de Llenguadoc la tesi doctoral d'Émilie NADAL. *Le miroir d'un Archevêque. Étude autour du Pontifical de Pierre de la Jugie (Narbonne, Trésor de la cathédrale, ms. 2)*.
- [41] Rosa ALCOY. «Avignone e la Catalogna dei Bassa». A: E. Brillì, L. Fenelli i G. Wolf (ed.). *Images and words in exile. Avignon and Italy in the first half of the 14th century (1310-1352)*. Florència, en premsa.
- [42] Apropat a Jean Pucelle i la seva escola, a Rosa ALCOY. «Architectures habitées et édifices de représentation dans le vitrail gothique catalan (1320-1430)». A: Représentations architecturales dans les vitraux. Dossier de la Commission Royale des Monuments, Brussel·les 2002, p. 95-103; Rosa ALCOY. «Guillem de Letungard y el reflejo de Pucelle en Cataluña». A: *Patrimonio artístico de Galicia y otros estudios. Homenaje al profesor Dr. Serafín Moralejo Álvarez*, tom I. Xunta de Galicia, Santiago de Compostela 2004, p. 1-20. 3 v.
- [43] Rosa ALCOY. «El retaule d'Irvals i la pintura del taller dels Serra a la Cerdanya». A: Michel Zimmermann (ed.). *Le Moyen Âge dans les Pyrénées catalanes. Art, culture et société, à la mémoire de Mathias Delcor. Études Roussillonaises. Revue d'Histoire et d'Archéologie Méditerranéennes*, tom XXI, Prada 2005, p. 209-235.
- [44] Rosa ALCOY. «Pintura y debate dinástico: los retablos de Enrique de Trastámara y Juana Manuel en Santa María de Tobed»; R. ALCOY i P. BESERAN (ed.). *El romànic i el gòtic desplaçats. Estudis sobre l'exportació i les migracions de l'art català medieval*. Grup EMAC, Universitat de Barcelona, Barcelona 2007, p. 153-246; Francesc RUIZ I QUESADA. «Els primers Trastàmars. La legitimació mariana d'un llinatge». A: M. Rosa TERÉS (dir.). *Capitula facta et firmata. Inquietuds artístiques en el quatre-cents*. Cossetània, Valls 2011, p. 71-106.
- [45] Rosa ALCOY. «L'art de les canòniques agustinianes a l'època gòtica». *Lambard. Estudis d'art medieval* (Col·loqui: «Les canòniques catalanes. Arquitectura i art medieval»), vol. XII (1999-2000), p. 21-54.
- [46] Joaquin YARZA. *Retaules gòtics de la seu de Manresa*. Angle, Manresa 1993. Vegeu també les contribucions de R. Alcoy, M. C. Lacarra i F. Ruiz, a: R. ALCOY (coord.). *Pintura I., op. cit.*, p. 254-296.
- [47] Rosa ALCOY. «Pere Serra. Fragments del retaule de Sant Pere de la Curullada». A: *Patrimoni dispers. L'esplendor medieval a la Segarra*. Museu Comarcal de Cervera, Cervera 2007, p. 60-66.
- [48] Prenen noves formes i es consoliden i es rebutgen alguns plantejaments iconogràfics precedents: Teresa VICENS I SOLER. «Els goigs marians: un programa iconogràfic del gòtic català». *Bulletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, núm. 7 (2003), p. 25-50; Guadaira MACÍAS. «La ascensió de Cristo en el taller de los hermanos Serra». A: R. ALCOY (ed.). *El Trecento..., op. cit.*, p. 435-446.
- [49] Rosa ALCOY. «L'armari litúrgic de la catedral d'Elna i el seu mestre pintor (la formació, l'estil, els models i el catàleg)»; M. GRAU i Olivier POISSON (ed.). *Elna, ville et territoire, Actes du deuxième Rencontre d'Histoire et d'Archéologie d'Elna*. Société des Amis d'Illobérís i Ministère de Culture (Direction Regionale des Affaires Culturelles du Languedoc-Roussillon), Elna 2003, p. 287-304.
- [50] Cadascun d'ells ha generat una bibliografia específica. Remetem a les obres generals ja citades.
- [51] Des d'aquest context, el pintor Guillem Ferrer permet establir vincles amb els Ferrer i Teixidor de l'escola de Lleida. Vegeu els estudis sobre el tema inclosos a Francesc RUIZ I QUESADA (coord.), *Pintura II., op. cit.*
- [52] Rosa ALCOY. «Pere de Valldebriga o el pintor dels àngels». A: Rosa ALCOY (coord.). *Pintura I., op. cit.*, p. 296-304.
- [53] Vegeu altres temes de pintura mallorquina al llibre: *Els amics al Pare Gabriel Llompart. Miscel·lània in honorem*. Amics del Museu de Mallorca, Palma 2009.
- [54] T. SABATER, *La pintura mallorquina..., op. cit.*, p. 41.
- [55] Bartomeu ROTGER LLABRÉS i Pere MARTÍNEZ OLIVER. *Joan Daurer i la taula gòtica de Santa Maria d'Inca, 1373*. Lleonard Muntaner editor, Palma 2006.
- [56] Amadeo SERRA DESFILIS i Matilde MIQUEL JUAN. «La madera del retablo y sus maestros. Talla y soporte en los retablos medievales valencianos». *Archivo de Arte Valenciano*, 2010, p. 13-38; Matilde MIQUEL JUAN. *Retablos, prestigio y dinero. Talleres y mercado de pintura en la Valencia del gótico internacional*. Universitat de València, València 2008.
- [57] Matilde MIQUEL JUAN. «El gòtic internacional en la ciudad de Valencia: El retablo de San Jorge del Centenar de la Ploma». *Goya, Revista de arte*, núm. 336 (2011), p. 191-213.
- [58] Joan ALIAGA MORELL. *Els Peris i la pintura..., op. cit.*
- [59] Un bon repertori d'imatges es pot consultar en el llibre de síntesi de Ximo COMPANYY. *La época dorada de la pintura valenciana (siglos xv y xvi)*. Generalitat Valenciana, València 2007.
- [60] Són importants les exposicions que han revisat en els darrers temps diferents aspectes de la pintura internacional dels països de parla catalana. Als catàlegs ja recordats, hi afegim ara: *Una memòria concreta. Pere Lembrí. Pintura de Morella y Tortosa (1399-1421)* (Castelló, 2004); *La luz de las imágenes, Tortosa-Sant Mateu* (Castelló, 2005); *La impronta florentina y flamenca en Valencia. Pintura de los siglos XIV-XVI* (València, 2007); *Espais de llum* (València, 2008); *La edad de oro del arte valenciano. Rememoración de un centenario* (València, 2009); *Camins d'art* (Alcoi, 2011); *Catalunya 1400. El gòtic internacional* (Barcelona, 2012).
- [61] Rosa ALCOY. «Talleres y dinámicas de la pintura del gótico internacional en Cataluña». A: María del Carmen LACARRA DUCAY (ed.). *La pintura gótica durante el siglo xv en tierras de Aragón y en otros territorios peninsulares*. Curs de la Catedral Goya. Institución Fernando el Católico (CSIC), Saragossa 2007, p. 139-205.

- [62] Vegeu Núria RAMON MARQUÈS. *La iluminación de manuscritos en la Valencia gòtica (1290-1458)*. Generalitat Valenciana, València, 2007, amb inclusió de la bibliografia precedent.
- [63] Núria DE DALMASES (ed.). *Arts de l'objecte. A: L'Art gòtic a Catalunya...*, op. cit., «Síntesi general. Índexs generals».
- [64] Rosa ALCOY. «Talleres y dinámicas...», op. cit., p. 139-205.
- [65] Isidro Puig defensa les antigues teories de Josep Gudiol: Ximo COMPANYY i Isidro PUIG (cur.). *La pintura gòtica dels Ferrer i altres aspectes (in)coneguts al voltant de la Seu Vella de Lleida, s. XIII-XVIII*. Amics de la Seu Vella, Lleida 1998, i especialment Isidro PUIG. *Jaume Ferrer II. Pintor de la Paeria de Lleida*. Lleida 2005; Isidro PUIG. «El retaule dels Sants Joans del convent de Sant Francesc de Montblanc. Noves consideracions sobre el pintor Pere Teixidor». *Aplec de Treballs* (Montblanc), núm. 17 (1999), p. 91-108. Nous punts de vista a Rosa ALCOY. «El taller de Pere Teixidor i l'inici de l'Internacional a Lleida». A: Francesc RUIZ I QUESADA (coord.). *Pintura II...*, op. cit., p. 134-145; Rosa ALCOY. «La bottega in fabula nella scuola pittorica di Lleida. Lavoro individuale e collettivo nelle officine catalane tardogotiche». A: *Le Officine del Medioevo*. Electa, Milà 2010.
- [66] Francesc RUIZ I QUESADA. «Repercussions i incidències del periple pictòric mallorquí per terres catalanes i valencianes». A: *Mallorca gòtica...*, op. cit., p. 21-43.
- [67] Francesc RUIZ I QUESADA. *Lluís Borrassà i el seu taller*. Tesi doctoral. Departament d'Història de l'Art, Universitat de Barcelona, 1998. 2 v. Vegeu també els treballs inclosos a F. RUIZ I QUESADA (coord.), *Pintura II...*, op. cit.
- [68] Sobre aquest retaule i la formació valenciana de Gener: Rosa ALCOY. «Guerau Gener i les primeres tendències del Gòtic Internacional en les arts pictòriques de les catedrals catalanes». *Lambard. Estudis d'Art Medieval* (Barcelona, Institut d'Estudis Catalans), vol. VIII (1995), p. 179-213.
- [69] Rosa ALCOY. «Pere Serra, Guerau Gener i Lluís Borrassà a l'entorn del gran retaule gòtic de Santes Creus». *Butlletí de l'Arxiu Bibliogràfic de Santes Creus*, vol. XV-XVI (1992-1993), p. 65-98.
- [70] Rosa ALCOY i Montserrat MIRET. *Joan Mates, pintor del gòtic internacional*. AUSA, Sabadell 1998; Rosa ALCOY. «Joan Mates i el retaule de Sant Jaume de Vallespinosa»; F. ANGLÈS i J. FUGUET (ed.). *Vallespinosa i el seu patrimoni monumental i artístic (segles XII-XVIII)*. Diputació de Tarragona, Tarragona 2002, p. 113-148.
- [71] M. Carmen LACARRA. «Una obra del pintor Joan Mates (1391-1431) en el Museo Diocesano de Huesca». *Artigrama*, núm. 16 (2001), p. 285-295.
- [72] Marta PIÑOL. *L'obra de Jaume Cabrera*. TFM, Universitat de Barcelona, Barcelona 2011.
- [73] Francesc RUIZ I QUESADA. «Revisió del catàleg artístic dels Ortoneda, a partir d'un retaule de Cabra». *Retrotabulum. Estudis d'art medieval*, núm. 19 (2013), p. 2-44 (<http://www.ruizquesada.com/index.php/ca/retrotabulum/104-retrotabulum-10>).
- [74] Joan DUCH I MAS. «Ramon de Mur, autor del retaule de Guimerà (segle XV)». *Urtx, revista cultural de l'Urgell*, núm. 22 (2008), p. 46-79.
- [75] Tina SABATER. *La pintura mallorquina...*, op. cit.
- [76] Cèsar FAVÀ. «El retaule eucarístic de Vilafermosa i la iconografia del Corpus Christi a la Corona d'Aragó». *Locus Amoenus* (Bellaterra), núm. 8 (2005-2006), p. 105-121.
- [77] Carme LLANES DOMINGO. *L'obrador de Pere Nicolau i la segona generació de pintors del Gòtic Internacional a València*. Tesi doctoral. Universitat de València, 2011.
- [78] Francesc RUIZ I QUESADA. «Una obra documentada de Pere Nicolau per al rei Martí l'Humà. El políptic dels Set Goigs de la cartoixa de Valdecríst». *Retrotabulum. Estudis d'art medieval*, núm. 8 (2013), p. 2-43.
- [79] Joan ALIAGA MORELL. «El taller de València en el gòtic internacional». A: María del Carmen LACARRA DUCAY (ed.), *La pintura gòtica durante...*, op. cit., p. 207-241.
- [80] Maria Laura PALUMBO. «Rappresentazione dei sacramenti e cicli cristologici nella pittura valenzana del gotico internazionale». A: Rosa ALCOY i Pere BESERAN (ed.). *Imatges Indiscretes I. Art i devoció a l'Edat Mitjana*. Barcelona 2011, p. 121-132.
- [81] Matilde MIQUEL JUAN. «Martín y la aparición del gòtico internacional en el reino de Valencia». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 33-2 (2003), p. 781-807; Carl BRANDON STREHLKE. «Starnina (perfilo)». A: *Italian Paintings 1250-1450 in the John G. Johnson Collection and the Philadelphia Museum of Art*. Philadelphia Museum of Art, Continents Editions, Filadèlfia 2004.
- [82] La bibliografia sobre Starnina és molt àmplia, per altres referències: Maria Laura PALUMBO. «Una tavola misteriosa: il Giudizio Finale di Monaco attribuito a Gherardo Starnina». A: Rosa ALCOY (ed.). *Art Fugitiu...*, op. cit., p. 87-108.
- [83] En espera de la publicació de la troballa, vegeu Christabel BLACKMAN i Josep A. FERRÉ PUERTO. *Retaule de Sant Jordi de Jèrica*. Generalitat Valenciana, València 2001.
- [84] Matilde MIQUEL JUAN. «El retablo de San Miguel Arcángel de Gonçal Peris Sarrià de la catedral de Albarracín». *Rehald: Revista del Centro de Estudios de la Comunidad de Albarracín*, núm. 11 (2009), p. 49-55; Francesc RUIZ I QUESADA. «Del obispo Saper a los linajes Pomar i Nadal. Gonçal Peris y los retablos de Puertomingalvo». *Retrotabulum. Estudis d'Art Medieval*, núm. 5 (2012), p. 2-58.
- [85] Carmen NICOLAU DOMINGO. *L'obrador de Pere Nicolau...*, op. cit.
- [86] Rafael CORNUDELLA CARRÉ. *Gonçal Peris y el Retablo de Santa Bárbara. Un ejemplo del gòtico internacional valenciano*. Fundació Amics del MNAC, Barcelona 2011.
- [87] Rosa ALCOY i Francesc RUIZ I QUESADA. «Pere Lembrí i el Mestre d'Albocàsser. Inici d'una revisió sobre la pintura castellenca en temps del gòtic internacional». Actes de la XL Assemblea Intercomarcal d'estudiosos, Morella, 19-20 d'octubre de 1996. Diputació de Castelló, València 2000, p. 381-401.
- [88] Vegeu la bibliografia i les aportacions al catàleg: *Catalunya 1400...*, op. cit.

NOTA BIOGRÀFICA

Rosa Alcoy és catedràtica d'Història de l'Art a la Universitat de Barcelona, directora del Grup EMAC. Romànic i Gòtic des del 1997 i investigadora principal de diversos projectes d'I+D. Ha estat cap d'estudis de l'ensenyament d'Història de l'Art (2008-2012) i actualment és membre de les comissions de Doctorat i del Màster d'estudis avançats en Història de l'Art del mateix departament. Directora de la revista *Matèria. Revista d'Art* del 2003 al 2009 i novament des del 2012, ha format part de l'equip de redacció i ha col·laborat en nombroses revistes i publicacions científiques. Ha estat coordinadora d'unes Accions Integrades Espanya-Itàlia (2010-2011) i del projecte Xarxes docents per a l'art medieval a Catalunya (MQD 2006-2008). Premi extraordinari de doctorat (1989) i becària (FPI), va treballar al Museu Nacional d'Art de Catalunya del 1991 al 1993. És especialista en pintura medieval. En aquest terreny ha comissariat exposicions i ha publicat llibres com *Pintures del gòtic a Lleida* (1990), *Joan Mates, pintor del gòtic internacional* (1997), *El retaule de Santa Anna de la capella del castell reial de Mallorca i els seus mestres* (2000), *Sant Jordi i la Princesa* (2004), i ha coordinat el volum *Pintura I. Dels inicis a l'italianisme* (2005) de la col·lecció «L'Art Gòtic a Catalunya». És coautora del llibre d'estudis publicat per M. Moleiro sobre el *Saltiri anglocatalà de París* (2006). Ha curat l'edició, entre d'altres publicacions, d'*El Trecento en obres* (2009), *Contextos 1200 i 1400* (2012) i *Art Fugitiu* (2014) i ha col·laborat amb el projecte i els darrers volums del *Corpus Virtrearum Medii Aevi* de Catalunya (IEC).

Bandolers, bandositats i poder reial a Catalunya entre els segles XVI i XVII

Ernest Belenguer*
Universitat de Barcelona

Rebut 9 gener 2014 · Acceptat 20 febrer 2014

RESUM

El present article és una síntesi d'un fenomen —l'anomenat bandolerisme català— que va tenir la seva puixança al llarg d'un segle i mig entre 1500 i 1630, més o menys. S'adverteix que per bandolerisme s'entén tant el que prové de classes altes, com la noblesa, com el més popular. Al cap i a la fi, amb precedents també baixmedievals, forma part d'una història de transversalitat social en tots els àmbits, qüestió que dificulta molt més la repressió oficial —des de la Corona fins a la Diputació del General— perquè hi havia filtracions bandoleres en totes les institucions, inclosa la Reial Audiència. Després es descriuen les etapes més llampants del bandolerisme, les seves personalitats o grups fonamentals, entre d'altres els de nyerros i cadells, i la cruel violència que per tots els llocs generà. Nogensmenys la comparació mínima que es fa amb amples zones de la Mediterrània posa de manifest que el bandolerisme català no és un fet que apareix únicament en la història del nostre país.

PARAULES CLAU: nyerros, cadells, virreis, Corts, Diputació del General

INTRODUCCIÓ: UNA MEMÒRIA HISTÒRICA POC CONEGUDA AL LLARG DELS SEGLES

Com a deixeble del meu mestre Joan Reglà, autèntic pioner d'un estudi ja seriós del bandolerisme català, per a mi no deixa de ser un goig que l'Institut d'Estudis Catalans, demanant-me aquesta síntesi que ha de ser clara i intel·ligible per a tothom, encara reconegui així la presència de Joan Reglà a Catalunya. Sobretot quan gran part de la seva docència universitària, per raons de desplaçament de places universitàries, la va exercir a València. Per això, durant catorze anys del segle xx —1959-1972— Joan Reglà va fomentar la investigació a València, però l'aturà a Catalunya, no prosseguint els seus estudis inicials sobre el bandolerisme, estudis que després han evolucionat i han mostrat una complexitat i a la vegada uns interrogants que compliquen encara més el meu intent de síntesi. I l'única manera que veig d'apropar-me a aquest escrit és presentar-lo des d'una realitat que en els seus coneixements i interpretació va canviant al llarg del temps i que, a més, és també comparativa. Al cap i a la fi, malgrat la brillantor que el bandolerisme català ha tingut en la memò-

ria literària i històrica, no ha estat precisament un fenomen singular del passat, ni tampoc centrat tan sols en els segles XVI i XVII. Una altra qüestió és el fet que a Catalunya sobresurti el ja clàssic segle de la violència gens controlada entre 1539 i 1633, com a mínim i com explicaré.

Ara bé, de bàndols, de bandositats, ja n'existien abans, des del segle XIV; no tan coneguts, però sí una mica estudiats i que serien clars precedents de l'exaltació modernista posterior. Sense entrar en aquest moment a debatre quina idea es té de les dues paraules utilitzades, hi ha un denominador comú que les unifica: la violència armada, ja sigui amb quadrilles de cap a cap del país, ja en nuclis de viles i ciutats. Els coneixements medievals més sòlids subratllen, abans de tot, els darrers —bàndols urbans— mitjançant solidaritats de grups que arribaven a intercomunicar els diferents estaments d'aquella societat en un costat i en un altre dels bàndols oposats, ja fossin burgesos, nobles o clergues. Doncs, com arriba a dir-se en expressió llatina: «Amicus inimici inimicus est.» És a dir, l'amic del meu enemic és el meu enemic. Flocel Sabaté ha estudiat aquesta qüestió en el món urbà baixmedieval —i no sols català— per subratllar que tal comportament, fins i tot de *vendetta*, era aleshores «ben nítid per als coetanis i es teixirà una important herència per als segles posteriors».¹ Òbviament, aquests segles són el XVI i el XVII, fonamentalment, si bé des del darrer terç del segle XIV les conseqüències de la pesta negra i el problema de la page-

* **Adreça de contacte:** Ernest Belenguer. Departament d'Història Moderna, Facultat de Filosofia i de Geografia i Història, Universitat de Barcelona. Carrer Montalegre, 6. 08001 Barcelona. Tel. +34 936753482. E-mail: ernestbelenguer@hotmail.com

sia, fos o no de remença —els vinculats als mals usos senyoriais—, amb l'esclafit de 1388, portaren també violència a un món rural que fins aleshores havia viscut ben sotmès als senyoriis catalans.

Dit tot això, cal constatar que el bandolerisme català arribà al seu zenit durant el primer segle i mig de l'època moderna. I, a més, va ser molt famós fins i tot per la literatura castellana de l'anomenat Siglo de Oro.² Són els casos d'Antoni Roca, cap de quadrilla executat el 1546 i anys després portat al teatre per Lope de Vega, i de Rocaguinarda, un altre conegut cap de quadrilla que tragué Cervantes en el *Quixot*. A la vegada, els bandolers també varen ser tractats en cobles catalanes ja en el seu temps.³ Més tard, l'historiador i novel·lista del segle XIX Víctor Balaguer va escriure el drama *Don Juan de Serrallonga o Los bandoleros de las Guillerías* en 1858, fins a conèixer-se també alguns versos de Joan Maragall ja en 1900. Són només uns exemples, mínims, de la popularitat —àdhuc en el folklore del país— del bandolerisme català amb independència del seu tractament, més o menys idealitzat, o —en el cas de Maragall— més que criticat. En realitat, la bel·licositat dels catalans d'aquella època traspasà fronteres a Europa i fins i tot el filòsof il·lustrat Voltaire va dir ja en el segle XVIII que els «seus habitants [de Catalunya] han estat sempre guerrers, i els muntanyesos sobretot han estat ferotges».⁴

Coneixem noms importants de bandolers catalans i les seves confrontacions entre ells, que varen ser interpretades de diversa manera ja foren nyerros i cadells —i més endavant els explicaré— pel romanticisme català del segle XIX i en temps de la Renaixença. Varen ser casos oposats. Primer, el de Víctor Balaguer, que veia els nyerros com a «liberals o progressistes», enfrontats a l'absolutisme dels Àustria i com el precedent polític més immediat de la revolta dels Segadors de 1640, a la vegada que els cadells representaven el conservadorisme col·laboracionista amb la monarquia. Segon, el d'Antoni de Bofarull, que entenia els cadells com els defensors de les ciutats al mateix temps que, els nyerros, els veia com a col·lectius més feudals des de la petita noblesa, els monestirs benedictins i altres nuclis ben reaccionaris.⁵ En una paraula: un bandolerisme en la memòria històrica tan conegut, que estimulava una idealització o una condemna dels seus fets, era en realitat a les portes del segle XX un fenomen històric veritablement desconegut.

BÀNDOLS, BANDOSITATS I BANDOLERS: UNS CONCEPTES UNITARIS I DIFERENTS

D'aleshores ençà, s'ha avançat molt en els treballs sobre bandolerisme, ja sigui en els diversos conceptes que la paraula aporta, ja en el coneixement de variades fonts documentals. En el primer aspecte, no deixa de ser sorprenent encara avui dia que un italià de la primèria del segle XVI, l'ambaixador florentí Francesco Guicciardini, que va anar a la Cort del rei Catòlic en 1512, expressés en el seu diari

de viatge la unitat —això sí, creuada— de les diferents formes del bandolerisme. Guicciardini explica com va travessar gran part de Catalunya i afirma que «tota la regió des de Perpinyà fins a Barcelona, i més enllà, són llocs de perill». Afegeix el fet que «molts cavallers i gentilhoms de Catalunya estan enemistats». Per aquesta qüestió mantenen lluites constants, cosa que «per un antic privilegi que té el regne, poden fer lícitament». Guicciardini encara sap més. És a dir, que, per a iniciar-se, aquestes baralles s'han d'anunciar a l'adversari oficialment amb cinc dies d'antelació i que cada cop més hi intervenen tots els parents i fidels que vulguin. I quan cal, ja que no tenen més forces, acudeixen «als malfactors del país» cercant ajut. Perquè aquests darrers, també senyors, tenen llocs i castells on el rei no té cap autoritat i allí poden refugiar-se els criminals, protegits i alimentats. Sembla fins i tot que, en el seu diari, Guicciardini fa de repòrter per a generacions posteriors, quan escriu que «d'aquest bandolejar —així se'n diu— se'n segueix que aquests bandolers, escassos de diners i convençuts que tenen butlla per a fer-ho, es dediquen a l'assalt dels viatgers».

Encara Guicciardini fa afirmacions d'una precisió notòria, ja que per a ell la regió, muntanyosa, poc habitada i menys vigilada per les autoritats reials facilita, amb la possible exageració d'un temorós viatger, que «tots els catalans estan sobre les armes i pels camins se'ls troba amb espases, pedrenyals i ballestes». Per a ell, hi ha bastants assassinats, divisions i enemistats darrere de les quals es troben la major part dels pobles «i es cometen, per aquesta raó, molts homicidis i desordres».⁶ L'ambaixador florentí, més enllà d'alguna exageració —sobretot si comparem aquesta situació, que ell narra el 1512, amb tot allò que succeirà anys després—, no pot ser més exacte i gairebé diria que agut historiador. Al cap i a la fi, ha distingit què són els bàndols i què són els bandolers i com de la primera situació d'aquells —bandolejar, o sigui tenir lluites privades— pot passar-se al concepte de lladres, saltejadors de camins i, en una paraula, criminals de tota mena.

Els historiadors d'ara, amb la complexitat i els dubtes que s'han creat darrere d'investigacions ja serioses, definirien els primers com els bàndols dels conflictes privats i violents, però legals a l'època. Dit en dues paraules: el bandolerisme nobiliari. Però a la vegada caldria tenir present que al seu voltant i en funció de tota una sèrie de qüestions també existeix el bandolerisme popular. Per això, amb una certa retòrica que fa veure les dificultats del tema a l'hora d'expressar-lo en un sol concepte, Xavier Torres es pregunta sobre el bandolerisme: «Un mateix nom, una mateixa cosa?»⁷ Per això tampoc no pot sorprendre que, ficats ja en la investigació d'arxiu, els historiadors puguin derivar cap a situacions ben diferents. Al cap i a la fi, una societat empobrida, amb independència del seu sistema social —ja sigui feudonobiliari, ja sigui dels primers anys del capitalisme mercantil o qualsevol altre des dels inicis de la història—, sempre portaria la presència d'un bandolerisme de subsistència: el més antic i espontani de pervivència. Però ja en el món baixmedie-

val i modern, en què la jerarquització dels estaments és notable, persisteix més un bandolerisme que té els seus fonaments en les lleis de l'època i el país que les permet. Si l'un es nodreix de l'altre o a l'inrevés en unes circumstàncies favorables per al seu manteniment, resultarà molt difícil eradicar-los. I això en el fons és el que va succeir en el bandolerisme català dels segles XVI i XVII, si no abans.

De bell antuvi, i provenint de l'època medieval i dels mateixos bàndols urbans desplegats després per tot el país, la legislació catalana no podia posar un fre total als bàndols i a la lluita privada. La permissivitat era gairebé intocable, tot i que des de Ferran II s'intentà conduir-la per camins millors, tant al regne de València com al Principat de Catalunya, per donar-ne dos exemples. Ja va succeir en els furs valencians d'Oriola impresos en 1493 i en les rúbriques: «De guiatges e treves» per a «richs homens, nobles e cavallers spasa cints» i també la de «guerrejar», l'una i l'altra volent reglamentar els conflictes armats més que no pas eliminar-los.⁸ Un desig difícil d'aconseguir quan en les Corts, les assemblees legislatives del país, sempre hi havia un braç militar o nobiliari que s'oposava totalment a una decisió tan dràstica per a ells.

A Catalunya, una constitució legal de 1503, en la rúbrica «Quan és lícit o no, a cadascú, venjar-se sense jutge», intervenia en les possibles revenges de la part ofesa sense que prèviament hi hagués avís o desafiament públic durant cinc dies abans del conflicte. A això, se li'n deia «el deseiximent amb lletres o carta pública», i també existia «la batalla a ultrança»: un combat personal entre els dos nobles enfrontats sota l'arbitratge del rei. Fins aquí la intervenció reial amb la llei a la mà intentava una utopia: parar les guerres privades a les quals s'enrolava mig país, ja que cada vegada menys la batalla personal —diguem-ne cavalleresca— no es donava. Contràriament, abundava la profusió de cartells de desafiament fins i tot per simples paraules o per l'aprofitament de certes aigües o pastures, o l'accés d'altres propietaris a masoveries desnonades. Tot valia per tal de provocar conflictes violents i armats que podien anar des d'un bandolerisme senyorial que s'oposava a alguna rebel·lió dels vassalls de la senyoria fins a la reacció d'aquests darrers cercant altres protectors de colles i de bandolers dels voltants i assolardar-los. Evidentment, hi havia la possibilitat d'acudir a tribunals reials de justícia, però no es feia gaire, ja que no tenien la seguretat d'un arbitratge neutre quan algun fautor de bàndol s'hi podia asseure. Més aviat, si calia, es preferien els anomenats «amigables componedors», és a dir, l'acceptació per les dues parts d'un cert nombre d'àrbitres o mitjancers, les sentències dels quals davant de notaris, que les autenticaven, «tenien caràcter d'obligat acompliment» segons les constitucions catalanes.⁹

Això no obstant, era una fórmula minoritària davant de l'increment dels bàndols en el país, d'extracció territorial molt àmplia però que amb el temps —des del segle XVI certament, si bé avançat— donaren lloc a les baralles tan conegudes de nyerros i cadells. Això va ser així per la vivesa de la guerra privada, pel joc de rivalitats i aliances

familiars i clientelars, capaces totes elles «de subsumir i enquadrar la multiplicitat de greuges particulars en xarxes antagòniques més genèriques i fins i tot jeràrquicament organitzades».¹⁰ Potser va ser aquest el motiu de la polarització en dos grans partits d'allò que no era sinó una unió de faccions locals. Aquesta és la tesi de Xavier Torres, gran coneixedor del bandolerisme català, arran de l'origen dels conflictes inicials entre Joan Cadell, senyor d'Arsèguet, a la Cerdanya, del qual ja es coneixen actuacions durant la primera meitat del segle XVI, i Tomàs de Banyuls i de Llupià, senyor de Nyer, al Conflent. Tots dos nobles pirinencs varen anar cobrint, més o menys realment o simbòlicament, l'amplitud d'un bandolerisme català al cim nobiliari, però no abans dels anys vuitanta del segle XVI. Perquè si és cert que el desenvolupament del bandolerisme sempre necessita el suport de fautors, elements poderosos del país que hi eren a l'ombra mentre podien, possiblement no és tan real en la diversitat de xarxes bandoleres l'expressió del lletrat Jeroni Pujades «tots són narros y cadells, que constan tant a Catalunya com los güelfos y gebelins a Itàlia».¹¹ Penso que més aviat es parla així des d'una pretesa senzillesa que no correspon a la multiplicat bandolera que exigeix ara mateix certs canvis d'investigació, malgrat que a l'època el castellà d'Amposta, però ja en 1615, escrigué al rei:

[...] que todo el principado de Catalunya está dividido en dos vandos de ñarros y cadels, y que siguen cada una destas parcialidades su enemistad antigua y con tanta pasión heredada de padres y abuelos que sólo por ella, sin que preceda otra cosa, toman los unos contra los otros las armas...¹²

Ara bé, tot i que en aquest bandolerisme nobiliari hi hagi fautors que no necessiten pas la riquesa, com pugui ser algun parent del duc de Cardona, per esmentar la família més aristocràtica del país, és curiós que el seu increment aparegui a Catalunya a l'època de l'alta edat moderna. Evidentment, ja existia abans i Guicciardini en 1512 n'és un testimoni directe. Però la seva crispació d'aleshores seria tèbia al costat dels anys que vindrien després. Fou tal aquesta crescuda que l'emperador Carles V es va veure obligat a posar mans a l'obra. El 7 de març de 1539 signà a Toledo una pragmàtica contra el bandolerisme català amb tota una sèrie de punts importants: prohibició d'anar en quadrilla; definició de quadrilla, ja vàlida quan superi més de tres persones armades; càstigs als *aquadrellats* fins i tot amb condemnes de dos anys en galeres; penes de «perdre lo puny» a tots aquells que portaren balletes, arcabussos o escopetes; persecució de malfactors; facilitats donades als oficials reials per aconseguir la captura d'*aquadrellats* en viles, places, castells, llocs de barons i fins i tot en esglésies, qüestió més que sagrada en aquells anys. Perquè aleshores, si un bandoler es refugiava en una església, no es podia entrar a buscar-lo. I Carles V no sols publicà la pragmàtica, sinó que, poc després, envià com a virrei el marquès de Llombai, Francesc de Borja, que ha-

via d'acabar amb els bandolers al preu que calgués, present ja el nom de Joanot Cadell com a activista armat. El futur sant va endurir entre 1539 i 1543 la lluita contra el bandolerisme a la vegada que «feia dir un trentenari de misses per cada reu que manava ajusticiar».¹³

Però la seva energia no va servir-li de gaire. Al cap i a la fi, des d'ara mateix, al bandolerisme nobiliari, s'hi afegia el popular, aquell que més va investigar Joan Reglà, les obres del qual varen ser les primeres que s'escrigueren al segle xx al caliu de documents d'arxius: el de la Corona d'Aragó.¹⁴ La seva cronologia en diverses etapes encara avui es manté, igual que el coneixement d'una gran part dels noms dels bandolers catalans. Moreu Cisteller i Antoni Roca varen ser els més coneguts dins el regnat de Carles V. Ja després, en el de Felip II, varen destacar les quadrilles de Bartomeu Camps, de Montserrat Poch, de Tomàs de Banyuls i el bastard Cadell i de Felip Queralt, que arribà a reunir dos-cents homes armats. Però si la situació era dramàtica a la darrerria del segle xvi, pitjor fou el primer terç del xvii. I no va ser tant pel que fa a bandolers com Perot Rocaguinarda, Trucafort, Tallaferro o els germans Margarit, o al cant del cigne de Joan Sala Ferrer, àlies Serrallonga, tots explosius; més encara fou la violència exercida en la repressió per part de virreis com Almazán, Alburquerque i Alcalá per citar els més coneguts fins i tot a nivell d'hispanistes tan importants com Elliott.¹⁵

Abans d'entrar en altres qüestions, cal preguntar-se el perquè d'aquesta situació entre 1539, la pragmàtica de Carles V, i l'execució de Serrallonga el gener de 1634, quan el bandolerisme, encara que continués, ja no seria el mateix i, a més, connectaria amb la Guerra dels Segadors de 1640. És indubtable que hi ha una influència de Braudel en aquest segon concepte popular que, per a l'historiador francès, s'espargeix per tota la Mediterrània.¹⁶ Els bandolers sorgits del poble només són la resposta, en gran part, d'un increment de preus que ja va mostrar Earl Hamilton¹⁷ i d'un pretès capitalisme mercantil l'expansió del qual no va afavorir tothom. Quan es va començar a treballar documentalment en el bandolerisme català, sense oblidar el nobiliari, que hi era i es coneixia no amb la claredat d'ara, es va subratllar molt la faceta del bandolerisme popular. Al capdavall —i mai millor dit—, la proliferació d'aquest darrer no podia ser només entre el món nobiliari, tot i que s'hi inclogués la petita noblesa catalana i certs elements clericals. És veritat que sobre aquest tema va insistir molt Joan Reglà. Però anys després Xavier Torres —que en tota la seva obra sempre subratllà el paper del bandolerisme nobiliari, ja que «no hi ha bandolers sense senyors», tal com comentaven fins i tot els oficials dels reis— va reconèixer que tal expressió, amb bastant fonament, era massa unilateral. Al cap i a la fi, la composició de les quadrilles era ben eloqüent. Perquè dos de cada tres bandolers eren camperols o fills de pagesos de diversa categoria, ja fossin alguns cavallers de masos benestants —Perot Rocaguinarda—, de pairalies vingudes a menys —Joan Sala Serrallonga— o de masovers pobres i endeutats —els germans Trucafort.

Però tal perfil no acaba aquí, ja que una quarta part dels efectius de les colles eren o havien estat gent d'ofici, menestrals. En una paraula, per a Xavier Torres, la majoria dels bandolers no deixaven de tenir unes característiques ben populars, més avingudes —amb els matisos que calgui— a homes no precisament acomodats i rics. Òbviament, els matisos s'han de tenir en compte, però ara per ara no hi ha res que pugui rebutjar la idea que una gran part del bandolerisme popular no es desdiu de l'expressió de Reglà. Sobretot d'aquells qui cerquen botí, diners i assalten camins, a més d'enfrontar-se, per lògica, a les forces de les autoritats reials. La idea, a més, es formula quan es pensava que l'economia del Principat durant gran part del segle xvi s'havia estancat. Com a «fills de la misèria»,¹⁸ doncs, eren qualificats els bandolers catalans, expressió massa contundent avui dia, però no exempta d'una part de raó. Perquè les idees de Vicens Vives¹⁹ sobre el tebi redreç —és a dir, recuperació— de Ferran II a Catalunya després de la guerra civil de 1462-1472, els coneixements demogràfics de Jordi Nadal i Emili Giralt²⁰ que significaven un llarg segle xvi català per tornar tan sols a les xifres anteriors que hi havia abans de les pèrdues de població de la crisi baixmedieval, i les etapes de creixement lent del segle xvi estudiades per Pierre Vilar²¹ no semblaven raons suficients per a retocar la composició social i econòmica coneguda per Joan Reglà en 1966.

Això no obstant, l'obra no gaire llunyana de Garcia Espuche critica, amb serietat i potser amb excessives hipòtesis no confirmades definitivament, les interpretacions ja clàssiques dels anteriors historiadors. Perquè, per a Garcia Espuche, l'economia catalana entra en un segle decisiu d'expansió entre 1550 i 1640,²² els anys precisament més violents del bandolerisme català. Més enllà dels interrogants que ha obert Oriol Junquera²³ en posar en dubte les posicions de Garcia Espuche sobre el segle decisiu, cal afegir que, fins i tot acceptant les seves tesis, no hi ha res que afebleixi el difícil i negatiu encaix de la pobresa d'un cert poble, que encara no ha guanyat posicions, dins de l'increment social i econòmic d'aquest pretès segle decisiu. Diria més: si aquesta expansió no afavoreix tothom, els perjudicats poden ser cada vegada més violents. I de perjudicats, a l'època, n'hi havia molts. Des de la noblesa fins al clergat —en certs llocs— i menestrals i pagesos de baixa condició.

De la noblesa, cal pensar en la petita, que quedava fora de diversos privilegis, sense que la introducció dels Habsburg a Catalunya i la seva castellanització els haguera afavorit. Al cap i a la fi, poques eren les places del govern reial i molts els fadrísters —els fills segons després del primogènit d'una família en què la institució de l'hereu impedia el repartiment de les propietats que es quedaven a càrrec del primer nascut— que es veien gairebé obligats o bé a ingressar a l'exèrcit o bé a l'Església. Si aquests supòsits no es complien positivament, bastants petits nobles podien quedar a la intempèrie i alguns —òbviament no tots— podien alimentar el bandolerisme. No debades, com ja va advertir Joan Reglà, el cavaller Francesc de Gilabert, en

1616, escrigué: «Las bandosidades son la base de todo nuestro daño [...]. Nace este daño de otra causa, y es que por los pocos oficios que tiene Su Majestad para dar a caballeros en Cataluña y por repartir los de su real casa en castellanos, esperan poco los deste principado en alcanzar merced.»²⁴

Pel que fa a l'Església, cal distingir entre bisbes i canonges, que no coincidien sempre. Els bisbes, els nomenava la monarquia amb el permís del pontificat i sovint alguns arribaven a ser virreis, sobretot a la primeria del segle XVII, amb una forta coincidència amb el cant del cigne del bandolerisme. Ja no succeïa el mateix en les canongies, per no parlar de parròquies o monestirs amb una multiplicitat de parers. Un clar exemple va ser el de Montserrat, benedictins dependents des de finals del segle XV del poder reglamentat que s'havia allunyat fins a Valladolid i que varen presenciar al llarg del Cinc-cents l'arribada de frares castellans.

En relació amb el món rural, al costat de pagesos rics, emfiteutes o propietaris de terres hi havia una massa de parcers, masovers i jornalers empobrits. I una qüestió semblant va succeir en el món urbà, ja que alguns sectors varen fruit d'una clara ascensió econòmica i social, però també hi hagué una menestralia que caminava cap a una proletarització progressiva, com ha arribat a subratllar Agustí Alcoberro en intentar mostrar la diferenciació social que polaritzava més la Catalunya del Barroc. No és, per tant, un impossible explicar el bandolerisme català en una multiplicitat de vessants que poden unir el nobiliari i el popular. Però la situació econòmica, estancada o a l'alça —tant és—, no ho aclareix tot. Més encara, cap a l'any 1600 i com a conseqüència de l'inici, que no l'acabament, de certs canvis —agraris, manufacturadors, comercials—, hi ha una inestabilitat en aquest pretès segle decisiu, més en qualitat que en quantitat i que porta a un estancament, si no a una petita caiguda ja clara des del 1620. Pot comprovar-se fins i tot en qüestions monetàries —l'aparició de la moneda falsa, també anomenada boscaterra— i en el projecte del Banc de Barcelona, aprovat definitivament en el Consell de Cent del 10 d'octubre de 1609. Tot això encara atiaava més una desestabilització social al voltant del bandolerisme català.²⁵ No obstant això, hi ha moltes altres circumstàncies que s'han de conèixer, des de les geogràfiques i frontereres fins a les ideologicoreligioses i polítiques, com a mínim.

ALTRES CAUSES DEL MANTENIMENT DEL BANDOLERISME

Tot i que Joan Reglà havia assenyalat la realitat del bandolerisme també en les planícies, ja que molts bàndols s'hi originaven, com ha mostrat Xavier Torres, el lloc més conegut pels historiadors fins fa uns pocs anys ha estat sempre la muntanya. Al cap i a la fi, els bandolers, sobretot els pirinencs, cercaven els amagatalls de les muntanyes, allí on era més difícil que les forces de repressió poguessin ar-

ribar. Inclús d'aquelles que, gairebé a contracor —això també depenia del moment—, procedien de les unions o germandats, és a dir, de base popular, convocades pels virreis. Com va escriure en 1613 el marquès d'Almazán, un dels virreis més enfurits que varen governar el Principat, era difícil aconseguir la col·laboració dels pobles, potser —i segurament no diu la raó última— perquè «és forçós deixar a esta ciutat y pujar-se'n a les muntanyes».²⁶ El ja esmentat Francesc de Gilabert, abans bandoler i després paer (autoritat municipal) de Lleida, en 1616 ja subratllava el fet que Catalunya era una «tierra por la mayor parte muntuosa y quebrada». I en 1639, poc després de la mort de Serrallonga, uns versos en castellà deien: «Montuosa Cataluña [...] / cada monte es un castillo, / cada sierra una muralla, / cada risco es una torre / y toda una plaza de armas.»²⁷

La muntanya era un bon allotjament si es trobava a prop de la frontera. No obstant aquesta frontera, per als habitants dels pobles que l'envoltaven mai havia estat un impediment de bones relacions, malgrat algun parèntesi contradictori.

Pel que fa a la frontera amb França, la més complicada de totes per qüestions polítiques de més nivell, sabem que els Pirineus no necessàriament havien significat una muralla de separació entre pobles ubicats en aquests territoris i això, vàlid per a Catalunya, també ho era a l'Aragó i a Navarra. Però sí que començaven a tenir dificultats perquè els estats moderns, cada cop més desenvolupats des del Renaixement i l'alta edat moderna, intentaven convertir les fronteres gairebé en impenetrables quan les monarquies, que coronaven aquests estats, s'hi enfrontaven cada vegada més, ja fossin Àustries, Valois o Borbons, aquests des de 1593, amb Enric IV. Els conflictes militars evidentment havien aguditzat tensions, ja des de Carles V —i no cal entrar en detalls—, però sobretot en temps de Felip II, i no s'ha d'oblidar que les paus són sempre fràgils en aquesta època.

Molt sovint, a aquells conflictes s'ha vinculat també la pressió religiosa del Migdia francès, qualificada més de luterana que d'hugonota segons els documents d'aleshores, ja fossin de procedència virregnal o del Consell d'Aragó —majoritàriament de funcionaris reials castellans—, ja fossin —entre d'altres i per posar exemples molt clars— de la Diputació del General de Catalunya, dels cònsols de Puigcerdà i de la Seu d'Urgell o dels mateixos canonges de la Seu, tots ells catalans.²⁸ I malgrat que Lluís Obiols mateix qualifiqui d'*excusa* (a la pàgina 10 del llibre esmentat) aquestes afirmacions, només una repassada dels textos de les dècades dels vuitanta i noranta del segle XVI continua subratllant allò que Reglà no dubtà a defensar —la presència de francesos i alguns luterans o hugonots— i que després de molts treballs ho varen acceptar. Al cap i a la fi, la immigració gascona, occitana i francesa que va caure sobre Catalunya, tan coneguda per Nadal i Giralt, ja esmentats, permetria pensar que no tota ella s'adaptaria com calia i que alguns inadaptats podrien dedicar-se al bandolerisme de pobres exiliats.²⁹ A més, aquests, per

qualsevol il·legalitat, feta per necessitat de menjar, eren maltractats per la justícia del país com ho ha fet veure Valentí Gual³⁰ utilitzant l'enorme documentació de l'arxiu de Poblet,³¹ que ha posat generosament a mans d'algun investigador que n'ha tret bon profit,³² ratificant idees de Joan Reglà. En una mateixa línia s'ha pronunciat Jaume Codina, quan en les comarques del Baix Llobregat subratlla l'alta presència de gent pobra, siguin vilatans o pagesos, i també un gran nombre de població immigrant francesa abocada per poc que fos a assalts i robatoris de tota mena.³³

Avui dia, no obstant això, i d'acord amb determinats parers d'altres historiadors, fonamentalment de Xavier Torres, ja citat, i de Núria Sales, s'arriba a la conclusió que les acusacions dels oficials castellans provenen d'un desconeixement real del país i que les raons catalanes, malgrat que puguin tenir una part de veritat, ombregen disputes veïnals, baronials i d'un trencaclosques jurisdiccional de banda i banda de la frontera pirenaica —la que més s'ha assenyalat fins ara—, agreujat en tot cas en moments conjunturals més conflictius. Perquè hi havia occitans —pocs— que podien tenir terres al nord de Catalunya i, a l'inrevés, catalans posseïdors de certs llocs al sud francès. En el cas de Núria Sales, l'autora remarca que «al llarg de les guerres de religió franceses, entre les terres de la Corona d'Aragó i els territoris hugonots o mig hugonots de la casa de Foix-Bearn o del baix Llenguadoc, s'interposaven terres berneses o franceses que es mantingueren catòliques».³⁴ En una paraula, vincular hugonotisme i bandolerisme català no és tan fàcil, segons Núria Sales.

Ara bé, posats a anar més enllà en la investigació i coneguda avui la conclusió mudable i apolítica dels bandolers catalans, ja sabem la utilització que el rei Felip II va fer de determinats bandolers —Tomàs de Banyuls n'és un cas— per convertir-los en agents seus al servei de la Lliga Catòlica francesa d'Enric de Guisa en els anys anteriors —1590-1593— a la coronació d'Enric IV Borbó.³⁵ Una situació com a mínim curiosa en relació amb la que contràriament s'ha anat defensant. Per tant, més que ideològica o religiosa, la frontera era abans jurisdiccional i sovint havia establert discussions fins i tot entre els senyors i la monarquia que volia recuperar o ampliar el seu patrimoni reial, perdut o hipotecat temps enrere, i que donava volada —si calia— al bandolerisme català però també a l'aragonès, amb clares interferències del primer amb el segon.

Dos exemples ho manifesten: l'un català, el vescomtat de Castellbò, concedit en usdefruit a Lluís Oliver de Boteller l'any 1528 per Germana de Foix a causa d'un deute contret per ella. El comtat, en ple Pirineu, a prop d'Andorra, va ser un vesper per actes de contraban —entre els quals de cavalls—, lluites jurisdiccionals, infiltracions franceses i bandolers. És el primer moment de la presència de Joanot Cadell, senyor d'Arsèguel, que, a petició d'Oliver de Boteller, s'enfrontà violentament als vassalls del comtat que maldaven per tornar a la Corona. Un problema que es va haver de resoldre a favor de la reialesa en convertir-se gairebé en un assumpte d'estat al llarg dels

anys trenta i primeria dels quaranta enmig dels conflictes entre Carles V i la monarquia francesa.³⁶

El segon, aragonès: el comtat de Ribagorça, on també el bandolerisme passava comptes, ja fossin les quadrilles aragoneses o fins i tot catalanes amb una nova frontera; per tant, en el regne d'Aragó. Endemés, el problema arribava a ser social. Cal pensar que, cap a mitjan segle XVI, els ribagorçans ja volien la restitució del comtat a la Corona. Des d'aleshores, alguns bandolers catalans, com Guillem de Josa o Perot de Llupià, donaven suport als comtes. Però la qüestió es va anquilosar durant anys, després d'una sentència reial (1554) a favor dels vassalls ribagorçans i del seu rebuig al Tribunal del Justícia d'Aragó en 1567. Cap a la dècada dels anys vuitanta, el problema no s'havia resolt. El duc de Villahermosa, pensant solucionar-lo per la força, llogà bandolers aragonesos, però també lleidatans, com Francesc de Gilabert —ja conegut— o el baró de Nyer a la Cerdanya. I contràriament, els germans Valls, també lleidatans, el Minyó de Montellà i el segon Joan Cadell, senyor d'Arsèguel, varen fer costat als síndics ribagorçans. Comptar les extorsions que varen succeir en terres aragoneses, fins i tot els atacs a la vila de Graus o a Benavarri, protagonitzats en part per gent dels cadells, seria la qüestió menor. La major fou que, iniciades les negociacions per a la incorporació del comtat a la Corona a finals de 1588, tot i que encara passaria temps fins a aconseguir-ho, les virulències entre els bandolers catalans subsistiren a Catalunya.³⁷

O, millor dit, tornaren al país on sempre havien existit i on mai s'havien minorat. En aquest sentit, els germans Valls —cadells d'arrels— i els Gilabert —més aviat nyeros— s'enfrontaren en territoris lleidatans fins al punt que a la capital de Lleida va formar-se una «lliga de cavallers» encapçalada pels Valls. I hi va haver també conflictes importants, com el setge de Cubells en 1589, on s'havia refugiat gent de la partida del fill del batlle d'Alós —cadell—; van anar a auxiliar-lo els cavallers de la lliga de Lleida i els germans Valls, a la vegada que els assetjadors eren nyeros i, per descomptat, amb Francesc de Gilabert.³⁸ No hi ha espai per dir tot el que va succeir en aquest territori fins i tot abans d'aquests anys.³⁹ Ni tampoc en terres de ponent: Alt Urgell, Cervera... A la primeria del nostre segle s'està treballant per ampliar els coneixements locals com els exemples següents.⁴⁰ Però sí que vull tornar a la Cerdanya, perquè els orígens dels nyeros i dels cadells es troben allí. A més, des de l'assalt del Minyó de Montellà —cadell— a un carregament de moneda de l'orde de Sant Joan de Jerusalem l'any 1587,⁴¹ les autoritats reials no ho varen perdonar. També es coneixia que a Arsèguel s'havia rebut la moneda. Dos setges entre 1588 i 1592 acabaren amb la destrucció del castell i la fugida de Joan Cadell a Foix, passada la frontera francesa. Tot i que Banyuls acceptà ofertes al servei de la monarquia i Cadell no tornà mai a Catalunya, el bandolerisme pirinenc no acabà.⁴²

Tampoc a la resta de Catalunya, ja que, de fronteres, n'hi havia més, com la de la ribera de l'Ebre, poc estudiada

fins avui. Al cap i a la fi, és una frontera amb el regne de València que va donar molt a parlar. Ja ho va fer el virrei Francesc de Borja quan arribà a Tortosa en 1539: com a porta d'entrada a Catalunya pel sud, jurà allí les constitucions del Principat i va dir, amb referència al castell de Tortosa, «que en lugar de ser reyno y defensa de los vasallos de V. M. no sirve sino de cueva de ladrones y para amparo de los deservidores». ⁴³ I realment el virrei Borja no s'enganyava, perquè els coneixements sobre la ciutat i el territori de la ribera de l'Ebre, que aporten investigadors molt actuals, són indiscutibles. Mostren un batibull de violència de tota mena —eclesiàstica, nobiliària, popular—, certes rèpliques mitjançant dubtoses unions del poble i una acció bandolera que s'allargà durant més d'un segle. Alguns exemples així ho assenyalen. L'intent de segrest del bisbe Ferran de Lloaces pel canonge Tomàs Costa el 1557 portà fins al cim de l'Església el cas més paradigmàtic, però no l'únic. En el fons, reflectia la dificultat que va tenir el bisbe: forà, ja que era d'Oriola i valencià, tridentí després de la segona sessió del Concili, home que residia en el seu bisbat a diferència de la majoria dels seus antecessors, i sobretot que va fer una visita pastoral a la catedral i als seus canonges en la qual es denunciava la dissoluta vida de molts d'ells, també de Tomàs Costa. La resposta va ser un pla esbojarrat per a segrestar el bisbe el 15 d'agost, però que fracassà en tot, inclòs el posterior intent judicial. ⁴⁴

Més categoria, tant pels noms dels protagonistes com per les accions comeses, foren les bandositats nobiliàries empreses per Lluís Oliver de Boteller, vescomte de Castellbò, durant uns anys, però sovint per terres de l'Ebre, i per la seva mà dreta (malgrat que després va girar-se en la seva contra), el donzell Cristòfol Despuig, que durant anys es va immortalitzar pels seus *Col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*. Gràcies a aquest llibre i a la documentació utilitzada, es coneixen els enfrontaments de famílies de la petita noblesa, no precisament adinerades i faltades tant de càrrecs reials —«que estos castellans s'o beuen tot»— ⁴⁵ com de places d'insaculació del braç militar a la Generalitat: «lo ídolo que tots adoren ab gran devoció». ⁴⁶ Despuig només aconseguí alguna administració en el govern municipal entre els anys quaranta i cinquanta, però el seu retorn a bàndols durant els seixanta el va enviar un temps fora, a Traiguera, al Maestrat valencià. Perquè cap allí s'exiliaven els bandolers nobiliaris, com també fou el cas de Lluís Oliver de Boteller i el seu fill, obligat a complir sentència a Peníscola, ja sense el vescomtat de Castellbò. ⁴⁷

No varen tenir la mateixa sort bandolers populars que també recorrien terres de l'Ebre, com Jaume i Llorenç Clua, no precisament germans, sinó enemics. El primer, Jaume el Bord, va morir el 1613 a causa d'una emboscada que li va parar el segon, el qual cap a l'any 1616 ja no deixa informació documental. Ara bé, sí que interessa conèixer els factors de l'un i de l'altre, eclesiàstics, a més. De Jaume, l'orde militar de Sant Joan de l'Hospital i el comanador de Miravet; de Llorenç, amb amagatalls al monestir cistercenc de Benifassà i en l'orde militar de Montesa, ja passa-

da la frontera i enmig del regne de València. ⁴⁸ Perquè allò que sí que està confirmat és la barreja de bandolers, sobretot els catalans, entre el Principat i el Regne, també en terres del Maestrat Vell de Montesa. ⁴⁹

LA POLÈMICA REPRESSIÓ DEL BANDOLERISME

Com va dir el virrei García de Toledo a mitjan segle XVI, «tota Cathalunya està plena de bandolers». ⁵⁰ I, efectivament, així ho era fins i tot en la mateixa Barcelona, on el bandolerisme es vinculava a altres xacres cròniques de les ciutats com el joc i la prostitució. ⁵¹ Però, com acabar amb aquest drama que recorria tot el país i no sols les seves fronteres, sempre més favorables perquè les quadrilles poguessin travessar-les i fugir dels seus perseguidors? És una pregunta que durant molts anys hagueren de fer-se totes les institucions dels territoris sense arribar a solucions vàlides i comunes per a totes elles. Perquè ningú no pot negar que les ciutats, la Generalitat de Catalunya, la Reial Audiència i, per descomptat, els virreis sempre desitjaven acabar amb el bandolerisme. El problema és que aquest provenia tant de la base com del cim, ja que cap institució estava lliure de la seva influència i, a més, hi havia factors implicats, com es veu amb claredat pel que fa als jutges de l'Audiència. I és que el caràcter interclassista del bandolerisme i les seves solidaritats verticals eren una realitat.

I hi havia també una qüestió que era més delicada: la Cort General de Catalunya. És a dir, la primera font de sobirania i legitimitat en les terres catalanes que mantenia en tot cas un pactisme amb el rei, que provenia d'aquelles constitucions de 1283 i que s'havia salvaguardat malgrat les distintes dinasties que havien passat pel país, ja fossin Trastàmars o Àustries. I una realitat destacava: les Corts poc havien dit amb lleis sobre el bandolerisme, ja que un dels seus braços —el militar— el tenien en contra. En tot cas, les Corts maldaven perquè les lleis existents no fossin trepitjades pels oficials reials. I això era ben legal, però també dificultava el monopoli de la força que reclamaven els virreis.

Mentrestant, davant de tot aquest batibull, la monarquia semblava muda en l'assemblea de Corts i només parlava en instruccions als seus virreis que, per poc que governessin, provocaven greuges. És a dir, protestes de les Corts per les actuacions il·legals, elevades no sols als virreis, sinó al rei mateix. Tant d'una cosa com de l'altra, se'n va preocupar Perpinyà, la segona ciutat de Catalunya i endemés cap del Rosselló en una frontera militar. En aquest sentit, coneixem les instruccions dels cònsols als seus representants a les Corts catalanes de 1585. La crítica al braç militar era impecable perquè «és cosa evident que si los fautors y los receptors no fossen, los predits [mal factors] no durarien ni se sustentarien com duren y se sustenten en dita provincia...». Però també a la repressió reial: «És cosa consemblant a la ferosia dels pobles bàrbaros y a la dominació dels tyrannos prendre y capturar los

submesos sots ombra y color de justicia y aquells de fet, ab tirannica furor i potencia, fer-los matar no ohits ni defen-sats, y se és seguit en nostros infortunats dies.»⁵²

Amb aquesta situació i sense descartar les bones inten-cions de les institucions catalanes i de la Generalitat, que a vegades demanava accions enèrgiques contra els bando-lers —cas de Joan Cadell en 1592—,⁵³ la resposta era molt tèbia. Més encara: quan s'aixecaven sometents a les ciu-tats per ordre dels virreis, aquestes unions armades de ti-pus popular contra el bandolerisme no eren gaire efica-ces⁵⁴ i els seus membres pagaven poc, ja que se'ls obligava.⁵⁵ En el fons semblava que les unions portaven més problemes que solucions. Podien fins i tot atacar en determinats moments un senyor noble, o, a l'inrevés, que un aristòcrata permetés la convocatòria d'alguna unió;⁵⁶ podien abusar del poder conjuntural que se'ls donava i fer «algunes insolències y excessos en lo exercici de sos càr-recs»;⁵⁷ podien patir infiltracions de bandolers, i podien fins i tot agafar por davant dels bàndols. Les queixes dels virreis sobre aquest tema són constants, ja que sovint es deia «como la gente de la tierra no acude ni es de pro-vecho en tales ocasiones».⁵⁸ En realitat, aquests virreis es trobaven bastant sols, amb desconeixement de les lleis i institucions del país, sense gaire suport de la gent de la terra ni tampoc de la majoria de nobles, i amb el desig sempre expressat de tenir soldats propis, ja fossin d'algun terç que caigués del cel —gairebé era un somni que només una guerra directa amb França podia fer realitat—,⁵⁹ ja d'una cavalleria lleugera que més d'una vegada es va uti-litzar perquè «sin gente forastera es imposible tener lim-pia la provincia, como otras veces lo he representado a V. M.».⁶⁰

D'altra banda, i molt en relació amb els moments més o menys crispats del bandolerisme, el tarannà personal dels mateixos virreis també comptava, a més de conjuntures particulars. Es troba en aquesta situació el difícil cas del marquès de Tarifa, virrei entre 1554 i 1558 enmig de la regència de la princesa Joana, que intentava substituir el seu pare, Carles V, i el seu germà, Felip II.⁶¹ Altres virreis cercaven acords i una política més moderada per assuavir la tensió, com el napolità duc de Monteleone,⁶² qüestió que explica, més enllà del protocol, la sentida visita de condol que els diputats del General varen fer al virrei en octubre de 1610 en haver mort el seu fill a Nàpols.⁶³ I al-tres entraven a sang i foc on fos i, si calia, posaven en dub-te o volien retocar les constitucions catalanes. No deba-des, el bisbe de Vic en 1615 arribà a escriure a Felip III que la solució final seria que «asiente la justicia como en Cas-tilla y les quite sus malos usos y costumbres que la impi-den».⁶⁴

En teoria, no arribà a tant un any després el virrei Al-burquerque, l'home més conegut per la seva enèrgica i violenta actuació. Però, a la pràctica, va tenir clar que l'es-tat de Catalunya era «miserable... Lo mismo digo en quanto a los fueros y constituciones deste Principado para que V. M. se sirva de no maravillarse cuando supiese que he atropellado por algunos dellos, que pueden estor-

var la buena administración de la justicia». I tot i que anys després alguns consellers de Barcelona arribaren a elogiar l'actuació del virrei per la pau —militar— aportada a la Ciutat Comtal, la Generalitat en 1616 protestà al rei de les afirmacions del virrei sintetitzant-les en una ambaixada a Madrid amb una frase més radical que deien que havia pronunciat el virrei: «Guardaré las constituciones que me pareciere y las demás no.»⁶⁵

Tant és! El bandolerisme, que per si mateix era apolític com tots els historiadors assenyalen, acabava transfor-mant-se, sense voler-ho, en un precedent de la revolta ca-talana de 1640. Entremig varen córrer anys de violència absoluta, amb la crema de boscos per treure els bando-lers dels seus refugis, o saquejos de pobles, fets pels bando-lers i algun cop per les unions. I el bandolerisme persis-tia per molt que se cerqués o una remissió dels delictes a tots aquells qui volien servir el rei en les guarnicions de Nàpols, Milà o els Països Baixos —cas de Rocaguinarda, entre d'altres—, o unes execucions molt cruels, per donar exemple i fer por, com la del capellà bandoler Antoni Roca⁶⁶ o les de Montserrat Poch i Joan Sala Serrallonga, entre moltes.

EPÍLEG COMPARATIU I CONCLUSIONS

Al punt d'acabar aquesta atapeïda síntesi que òbviament sempre quedarà mancada d'aspectes a tractar, he de re-cordar que a l'inici subratllava el fet que el bandolerisme català no era un fenomen singular. Una mínima mirada a tot el món mediterrani d'aquells temps ho ratifica i va avui dia més lluny de la visió tan citada de Braudel, com-pletant-la i matisant-la. Perquè també en tota la Mediter-rània, inclòs l'Imperi dels turcs, va haver-hi un bandole-risme que no responia tan sols a la misèria. Com a Catalunya la noblesa, els alts poders tenien molt a dir en el manteniment d'uns bandolers que d'una altra manera ha-gueren durat pocs anys. I com al Principat, les relacions clientelars i fins i tot familiars cercaven la protecció en-front de possibles revenges que hi havia a tot arreu en una transversalitat social que afectava tothom.

Xavier Torres ha parlat de trets mafiosos⁶⁷ i de l'exis-tència d'autèntiques guerres privades. La seva perspectiva es basava en tota una bibliografia ja coneguda fins a 1998, que aquí no citaré perquè envio el lector al seu treball, però que s'ha ampliat en els darrers anys. I en aquest tema hi ha una qüestió que, a més de situar ja com a clàssica l'obra esmentada de Braudel, avui dia tots els historiadors accepten. En una paraula, que els bandolers no responien només a una protesta o rebel·lió social, tal com va descriu-re-la Eric Hobsbawm, cercant un corrent de simpatia o complicitat entre el bandoler, gairebé segons el mite de Robin Hood, i el poble al qual redistribuïa la riquesa. Això, a més de respondre a una pretesa tesi marxista, res-pon també al tipus de font, més literària i gairebé romàn-tica que no pas arxivística, utilitzada per Hobsbawm.⁶⁸ Bruno Pomara, per exemple i ara mateix, té ben clar que,

en la Sicília barroca, no es pot continuar per aquest camí, ja que curiosament en aquell temps ni Palerm —la capital, amb un alt increment de nobles allí residents— ni Messina —màxima productora i exportadora de seda— podien qualificar-se de ciutats pobres i el bandolerisme havia crescut a l'illa.⁶⁹

En el cas de Nàpols, ni tan sols Marco Sciarra, nascut als Abruços i sovint considerat a l'època —finals del segle XVI— com «el bandit social» per excel·lència, marcà tal perfil.⁷⁰ Al capdavant, Sciarra arribà a ser llogat, gairebé com un *condottiero*, en lluites en els Estats pontificis entre senyors nobles romans i la Santa Seu. Exemples similars es troben a Gènova,⁷¹ subratllant la parentela i la facció; a Sardenya,⁷² i en molts llocs de la Mediterrània. Fins i tot comptem amb biografies històriques com la de Giovanni Beatrice —àlies Zanzanù—,⁷³ el bandoler del llac de Garda, a prop de Brescia, que recorda més d'una biografia escrita a Catalunya fa molts anys.⁷⁴

Però, tornant a la Corona d'Aragó, es pot veure com el bandolerisme existeix en altres territoris, a més de Catalunya, i en alguns també porta la marca de bàndols oposats, com és el cas de Mallorca.⁷⁵ Pel que fa a Aragó i València, la bibliografia també és important, sobretot en el regne valencià. Emília Salvador, en una exposició global del bandolerisme a la Corona d'Aragó, va subratllar tots aquests casos i sobretot el valencià; a més, remarcà els seus lligams amb la resta dels regnes i amb el Principat. En conseqüència, em remeto a la seva obra per tal d'estalviar la proliferació de títols,⁷⁶ alguns de més enllà de 1650, a València, tot i que també hi ha un cert bandolerisme català aleshores.⁷⁷

Evidentment, a hores d'ara i després de la sèrie de congressos que en els darrers anys s'han portat a terme,⁷⁸ l'enriquiment bibliogràfic sobre el bandolerisme a Catalunya i a mig Europa, sobretot la mediterrània, arriba a trencar visions globals i generals d'aquest fenomen. Perquè pot ser fruit de la pobresa, de precedents de revolta social, de guerres privades dominades pels poderosos, nobles fonamentalment, de xarxes de parentela i fidelitat clientelar, de mil coses. I aquest és el problema avui: l'obligació que tenen els investigadors de baixar a una anàlisi de microhistòria local que cerqui grups de parentius, el seu origen, la seva interrelació. Fa poc temps, en una autocrítica ben escaient que feia Xavier Torres, i en relació amb exemples com l'aportat per Giovanni Levi,⁷⁹ destacava la necessitat de la microhistòria en els estudis sobre bandolers. Advertia, a més, que el gran problema d'aquests treballs, innovadors però massa locals, seria no ignorar les problemàtiques de fons més àmplies, via —com ell diu— connectors. Ara bé, pretendre investigar poble per poble i després aconseguir la perspectiva general renovada és ben difícil i requereix molt de temps. Per aquest camí van els membres d'un trienni investigador que no són tots esmentats en aquell treball, però que s'han de tenir en compte, tot i que saben que els seus esforços trigaran anys a donar fruits. Per això, el bandolerisme es troba ara en una ruta lenta, però investigadora.⁸⁰

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] Flocel SABATÉ. «Els bàndols com a solidaritat en la societat urbana baixmedieval». *Afers*, vol. XIII, núm. 30 (1998), p. 457-472, concretament p. 461.
- [2] Joan FUSTER. *El bandolerisme català*. Vol. II. *La Llegendada*. Aymà, Barcelona 1963.
- [3] Pep VALSALOBRE. «Plecs solts poètics catalans dels segles XVI i XVII relatius al bandolerisme. Un inventari». *Llengua i Literatura*, núm. 9 (1998), p. 287-364.
- [4] Agustí ALCOBERRO. *Pirates, bandolers i bruixes a la Catalunya dels segles XVI i XVII*. Barcanova, Barcelona 2004, p. 101.
- [5] Agustí ALCOBERRO. *Pirates, bandolers i bruixes...*, *op. cit.*, p. 111-112.
- [6] Joan REGLÀ. *El bandolerisme català del Barroc*. Edicions 62, Barcelona 1966, p. 40-41. En aquestes citacions, Joan Reglà parla d'un treball anterior d'Alonso Gamó: José ALONSO GAMO. *Viaje a España de F. Guicciardini, embaixador de Florencia ante el Rey Católico*. València 1952.
- [7] Xavier TORRES. «A tall d'obertura: el bandolerisme a l'Europa moderna vint-i-cinc anys després». A: A. CASALS (dir.). *El bandolerisme a la Corona d'Aragó*. Vol. I. Galerada, Cabrera de Mar 2012, p. 21.
- [8] Ernest BELENGUER. *Fernando el Católico y la ciudad de Valencia*. Publicacions de la Universitat de València, València 2012, p. 241.
- [9] Xavier TORRES. *Els bandolers (s. XVI-XVII)*. Eumo, Vic 1991, p. 68-73; Xavier TORRES. «Guerres i paus privades». A: *Crisi institucional i canvi social. Segles XVI i XVII. Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*. Vol. 4. Enciclopèdia Catalana, Barcelona 1997, p. 182-183.
- [10] Xavier TORRES *et al.* «Bandolers, corsaris i moriscos». A: *Crisi institucional i canvi...*, *op. cit.*, p. 181.
- [11] Xavier TORRES. *Nyerros i cadells: bàndols i bandolerisme a la Catalunya moderna (1590-1640)*. Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona i Quaderns Crema, Barcelona 1993, p. 26.
- [12] Xavier TORRES. *Nyerros i cadells...*, *op. cit.*, p. 30. Xavier Torres cita aquí un treball de Perot Soler.
- [13] Joan REGLÀ. *El bandolerisme català del Barroc*, *op. cit.*, p. 50.
- [14] A més del llibre ja citat de Joan Reglà, cal tenir present els següents llibres que poc apareixeran en el text, tot i que porten notícies interessants sobre el tema: Joan REGLÀ. *Felip II i Catalunya*. Barcelona 1956; Joan REGLÀ. *Bandolers, pirates i hugonots a la Catalunya del segle XVI*. Barcelona 1969.
- [15] John H. ELLIOTT. *The revolt of the catalans. A study in the decline of Spain (1598-1640)*. Cambridge University Press 1963. Traducció: *La revolta catalana (1598-1640)*. Vicens Vives, Barcelona 1966.
- [16] Fernand BRAUDEL. *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*. 2 vol. A. Colin, París 1966. Traducció castellana a Fondo de Cultura Económica, Madrid 1976.
- [17] Earl J. HAMILTON. *American treasure and the price revolution in Spain, 1501-1650*. Nova York 1934. Traducció castellana a Ariel, Barcelona 1975.

- [18] Joan REGLÀ. *Els virreis de Catalunya*. Vicens Vives, Barcelona 1987, p. 17-18. Primera edició de 1956. L'expressió, que Joan Reglà va mantenir en els seus dos llibres posteriors sobre el bandolerisme, prové de Braudel, a qui esmenta. Vegeu Joan REGLÀ. *El bandolerisme català del Barroc*, op. cit., p. 13.
- [19] Jaume VICENS VIVES. *Ferran II i la ciutat de Barcelona*. 3 vol. Universitat de Barcelona, Barcelona 1936-1937.
- [20] Jordi NADAL i Emili GIRALT. *La population catalane de 1553 à 1717. L'immigration française et les autres facteurs de son développement*. École Pratique des Hautes Études. SEVPEN 1960.
- [21] Pierre VILAR. *Catalunya dins l'Espanya moderna*. 4 vol. Edicions 62, Barcelona 1964-1968. Fonamentalment el segon volum: *El medi històric*.
- [22] Albert GARCIA ESPUCHE. *Un siglo decisivo. Barcelona y Cataluña, 1550-1640*. Alianza, Barcelona 1998.
- [23] Oriol JUNQUERAS. *Guerra, economia i política a la Catalunya de l'alta edat moderna*. Farell, Sant Vicenç de Castellet 2005. Especialment l'epígraf «1550-1640. Un segle decisiu?», p. 65-69.
- [24] Joan REGLÀ. *El bandolerisme català del Barroc*, op. cit., p. 26. L'obra de Gilabert es titula: *Discursos sobre la calidad del principado de Cataluña, inclinación de sus habitadores y su Gobierno*, de 1616.
- [25] Pel que fa a aquests anys i de major a menor antiguitat, podeu veure els treballs següents, entre molts d'altres: Pierre VILAR. *Catalunya dins l'Espanya...*, op. cit., vol. II, p. 254, 275 i següents; Jaume DANTI, «Catalunya entre el redreç i la revolta: afebliment institucional i diferenciació social», *Manuscrits*, núm. 30 (2012), p. 55-76, concretament p. 58; Eva SERRA. «La crisi del segle XVII i Catalunya». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. XXIV (2013), p. 297-315.
- [26] Joan REGLÀ. *El bandolerisme català*. Vol. I. *La història*. Aymà, Barcelona 1962, p. 104.
- [27] Agustí ALCOBERRO. *Pirates, bandolers i bruixes...*, op. cit., p. 84.
- [28] Lluís OBIOLS. *Lo niu dels bandolers de Catalunya. Els setges del castell d'Arsèguel 1588-1592*. Salòria i Ajuntament d'Arsèguel, Arsèguel 2012, p. 47, 57, 61 i 70.
- [29] Joan REGLÀ. *El bandolerisme català del Barroc*, op. cit., p. 17.
- [30] Valentí GUAL. «Occitans, lladres de bestiar i moneders falsos. Bandolers i fautors. Montblanc i rodal a l'alta edat moderna». *Aplecs de Treballs*, núm. 17 (1999), p. 33-49.
- [31] Valentí GUAL. *Justícia i terra*. Cossetània, Valls 2003; Valentí GUAL. *Poblet, senyor feudal*. Cossetània, Valls 2007; Jordi BUYREU i Valentí GUAL. «El bandolerisme a les terres de la Catalunya Nova». A: *El bandolerisme a la Corona d'Aragó...*, op. cit., p. 165-184.
- [32] Francesc AMORÓS. «Notícies de bandolers, lladres de camí ral i forques a l'Urgell durant els segles XVI-XVII». A: *Bandolerisme, bandolers i bandositats*. Grup de recerques de les terres de Ponent. Actes de la XXXVIII Jornada de treball. Castellserà 2009, p. 219-246.
- [33] Jaume CODINA. *Bàndols i bandolers al Baix Llobregat (1580-1630)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1993.
- [34] Núria SALES. «El senyor de Nyer sense els nyerros». A: *Senyors bandolers, miquelets i botiflers. Estudis sobre la Catalunya dels segles XVI-XVIII*, cap. I. Empúries, Barcelona 1984, p. 95. I també les nombroses notícies de la mateixa autora a: Núria SALES. «Els segles de la decadència». A: Pierre VILAR (dir.). *Història de Catalunya*, vol. IV. Edicions 62, Barcelona 1989.
- [35] Eva SERRA. «Els senyors bandolers i la Lliga catòlica». A: *Actes II. Catalunya i Europa a l'edat moderna. IV Congrés d'Història Moderna de Catalunya*. Universitat de Barcelona, *Pedralbes*, núm. 18, Barcelona 1998, p. 29-52.
- [36] Àngel CASALS. *L'Emperador i els catalans. Catalunya a l'imperi de Carles V (1516-1543)*. Editorial Granollers, Granollers 2000, p. 338-339 i 402-407.
- [37] Xavier TORRES. «Les revoltes de la Ribagorça». A: Xavier TORRES. *Nyerros i cadells...*, op. cit., p. 80-102.
- [38] Xavier TORRES. «L'eix Arsèguel-Lleida». A: Xavier TORRES. *Nyerros i cadells...*, op. cit., p. 103-138.
- [39] Josep LLADONOSA. *El bandolerisme a la Catalunya occidental (1473-1616)*. Rafael Dalmau, Barcelona 1972, col·l. «Episodis de la Història», núm. 164. 2a edició 1995.
- [40] Ramon BOLEDA. «Bandolers i justícia a Castellserà i a Verdú»; Josep M. LLOBET. «Documents cerverins sobre bandolers (1545-1636)»; Jaume TORRES. «La colla de bandolers del Jaumet a la Plana d'Urgell». Tots ells a *Bandolerisme, bandolers...*, op. cit., p. 133-146, 147-217 i 247-272, respectivament.
- [41] Manel FIGUERA. «El minyó de Montellà. Un bandoler cerdà del Barroc». A: *El bandolerisme a la Corona d'Aragó...*, op. cit., p. 223-246.
- [42] Lluís OBIOLS. *Lo niu dels bandolers...*, op. cit.
- [43] Joan REGLÀ. *El bandolerisme català del Barroc*, op. cit., p. 49.
- [44] Joan-Hilari MUÑOZ. «Un cas de bandositat eclesiàstica a la Tortosa del Renaixement: el pla de segrest del bisbe Ferran de Loaces pel canonge Tomàs Costa l'any 1557». *Recerca*, núm. 13 (2009), p. 237-264.
- [45] Cristòfol DESPUIG. *Los Col-loquis de la insigne ciutat de Tortosa*. Edició a cura d'Eulàlia Duran. Curial, Barcelona 1981, p. 88.
- [46] Cristòfol DESPUIG. *Los Col-loquis de la insigne...*, op. cit., p. 126.
- [47] Enric QUEROL. «Cristòfol Despuig i les bandositats tortosines de mitjan segle XVI». *Recerca*, núm. 9 (2005), p. 19-37.
- [48] Joan-Hilari MUÑOZ. «Els Clua de Corbera, bandolers de les terres de l'Ebre». *Recerca*, núm. 9 (2005), p. 39-65.
- [49] Joan FERRERES. «El bandolerisme català dels segles XVI i XVII a les terres del Maestrat Vell de Montesa». *Recerca*, núm. 9 (2005), p. 67-104.
- [50] Joan REGLÀ. *El bandolerisme català del Barroc*, op. cit., p. 59. I també Jordi BUYREU. «La repressió del bandolerisme». A: *El bandolerisme a la Corona d'Aragó...*, op. cit., p. 133-163.

- [51] Anna ALONSO. «Bandolerisme, joc i prostitució a la ciutat de Barcelona». A: *El bandolerisme a la Corona d'Aragó...*, op. cit., p. 247-253.
- [52] Eva SERRA. «Perpinyà, una vila a Corts catalanes (Montsó 1585)». *Catalunya Nord (segles XV-XIX). Afers. Fulls de Recerca i Pensament*, vol. XII, núm. 28 (1997), p. 573-626, concretament p. 598-599 i 601. També sobre aquestes qüestions, podeu veure: Antoni SIMON. «Aristocràcia i constitucions. Entre el bandolerisme i les Corts». A: *Pau Claris, líder d'una classe revolucionària*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2008, col·l. «Biblioteca Abat Oliba», p. 57-68.
- [53] Lluís OBIOLS. *Lo niu dels bandolers...*, op. cit., p. 70-71.
- [54] Salvador ROVIRA. «Entorn de les unions contra lladres i bandolers a les terres de l'Ebre. Les de Paüls, Horta de Sant Joan, Agnès, Bot, Caseres i Prat de Comte, de 1606, i les de Tortosa de 1606, 1612, 1616 i 1631». *Recerca*, núm. 9 (2005), p. 105-118.
- [55] Valentí GUAL. «Bandolerisme en terres de Poblet al primer terç del segle XVII». A: *Miscel·lània en homenatge al Dr. Lluís Navarro Miralles*. Tarragona 2009, p. 157-163.
- [56] Andreu GALERA. «La Unió d'Armes del ducat de Cardona contra lladres, malfactors i bandolers (any 1566)». *Oppidum. Revista Cultural del Solsonès*, núm. 4 (2005), p. 59-79.
- [57] Joan REGLÀ. *El bandolerisme català del Barroc*, op. cit., p. 110.
- [58] Joan REGLÀ. *El bandolerisme català del Barroc*, op. cit., p. 141.
- [59] Àngel CASALS. *L'Emperador i els catalans...*, op. cit., p. 431-438.
- [60] Joan REGLÀ. *El bandolerisme català del Barroc*, op. cit., p. 143.
- [61] Jordi BUYREU. *Institucions i conflictes a la Catalunya moderna. Entre el greuge i la pragmàtica 1542-1564*. Rafael Dalmau, Barcelona 2005, p. 227-236.
- [62] Jordi BUYREU. «El virreinato del duque de Monteleón en Cataluña (1603-1610): una oportunitat perduda para la monarquia». A: *Uomini di governo italiani al servizio della Monarchia spagnola (secoli XVI e XVII)*. Milà 2010, col·l. «Cheiron», núm. 53-54, p. 163.
- [63] Ernest BELENGUER. «La Generalitat en la cruïlla dels conflictes jurisdiccionals (1578-1611)». A: *Dietaris de la Generalitat de Catalunya*. Pròleg al vol. III. Generalitat de Catalunya. Departament de la Presidència, Barcelona 1996, p. XLVI i 697.
- [64] Joan REGLÀ. *El bandolerisme català del Barroc*, op. cit., p. 30.
- [65] Joan REGLÀ. *El bandolerisme català del Barroc*, op. cit., p. 152.
- [66] Àngel CASALS. *Antoni Roca, el capellà bandoler*. Sàpiens-Pòrtic, Barcelona 2011, p. 64-67.
- [67] Xavier TORRES. «El bandolerismo mediterráneo: una visión comparativa (siglos XVI-XVII)». A: Ernest BELENGUER (coord.). *Felipe II y el Mediterráneo*. Vol. II. *Los grupos sociales*. Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, Madrid 1999, p. 397-423.
- [68] Eric HOBBSBAWN. *Rebeldes primitivos*. 2a ed. Ariel, Barcelona 1974; *Bandidos*. 2a ed. Ariel, Barcelona 1976. I també: «Storiografia e banditismo: introduzione allo stato della questione». *Spagna Contemporanea*, núm. 11 (1997), p. 9-15.
- [69] Bruno POMARA. *Bandolerismo, violencia y justicia en la Sicilia barroca*. Fundación Española de Historia Moderna, Madrid 2011.
- [70] Xavier TORRES. «El bandolerismo mediterráneo...», op. cit., p. 417. També, amb una major profunditat sobre el bandolerisme napolità, podeu veure Pierre Luigi ROVITO. *Il vicereame spagnolo di Napoli*. Arte Tipografica, Nàpols 2003. Recomano el capítol VI d'aquest llibre: «I "ribelli" e la legge», i concretament el seu epígraf 3: «"Daños, fuerças y ensultos" del banditismo napoletano», p. 371-430, sobretot on surt Marco Sciarra, p. 386-400.
- [71] Osvaldo RAGGI. *Faide e parentele: lo stato genovese visto dalla Fontanabuona*. Einaudi, Torí 1990.
- [72] Xavier TORRES. «El bandolerisme a Sardenya. Una visió comparativa». *Afers*, vol. XXIII, núm. 59 (2008), p. 107-122. I també Francesco MANCONI. «Nobles i bandolers a la Sardenya del segle XVII». A: *El bandolerisme a la Corona d'Aragó...*, op. cit., p. 87-103.
- [73] Claudio POVOLO. *Zanzanù. Il bandito del lago (1576-1617)*. Comune di Tignale, 2011.
- [74] Joan REGLÀ. *Joan Serrallonga. Vida i mite del famós bandoler*. Aedos, Barcelona 1961. Amb un estudi sobre Serrallonga a la literatura per Joan FUSTER. A més, cal pensar en un llibre molt antic, però encara interessant, sobre la vida de Rocaguinarda: Lluís M. SOLER. *Perot Roca Guinarda*. Manresa 1909.
- [75] Aina LE SENNE. *Canamunt i Canavall. Els conflictes socials a Mallorca en el segle XVII*. Moll, Palma 1981; Jaume SERRA. «Canamunt i Canavall. Quelcom més que banderies aristocràtiques». *Afers*, vol. IX, núm. 18 (1994), p. 461-472; Jaume SERRA. *Els bandolers a Mallorca (s. XVI-XVII)*. Palma de Mallorca 1997, col·l. «Conèixer Mallorca», núm. 2. I també Miquel DEYÀ. «El bandolerisme a Mallorca: reflexions i qüestions obertes». A: *El bandolerisme a la Corona d'Aragó...*, op. cit., p. 31-56.
- [76] Emília SALVADOR. «Bandos y fórmulas de solidaridad: la instrumentalización de las rivalidades de los poderosos por la Corona». A: *XVII Congrès d'Història de la Corona d'Aragó*. Vol. I. Barcelona 2003, p. 19-34. Acaba de sortir un treball sobre bandolerisme aragonès en el segle XVI que recomano: Jesús GASCÓN. *Aragón, ¿tierra de bandoleros? El difícil mantenimiento del orden en un reino del siglo XVI*. Estudios, núm. 40 (2014), p. 191-212.
- [77] Jaime TORTELLÀ. «El bandolerismo catalán del Barroco final». *Manuscrits*, núm. 15 (1997), p. 365-375.
- [78] Francesco MANCONI (coord.). *Banditismi mediterranei. Secoli XVI-XVII*. Carocci, Roma 2003.
- [79] Giovanni LEVI. *L'eredità immateriali*. Einaudi, Torí, 1985. En castellà: *La herencia inmaterial: la historia de un exorcista piemontés del siglo XVII*. Nerea, Madrid 1990.
- [80] A. CASALS. «Introducció». A: *El bandolerisme a la Corona d'Aragó...*, op. cit., p. 9-16.

NOTA BIOGRÀFICA

Ernest Belenguer, nascut a València, on acabà la llicenciatura i el doctorat en Història Moderna i on donà classes, es traslladà a Barcelona —Universitat Autònoma— l'any 1972. Després de sis anys com a catedràtic a la Universitat de les Illes Balears (1980-1986), es consolidà a la darrera de 1986 a la Universitat de Barcelona, en la qual continua com a catedràtic emèrit. Del seu ampli currículum docent i investigador, cal destacar un fet poc corrent: Belenguer ha estat docent en totes les universitats importants de parla catalana i en totes ha deixat treballs d'època baixmedieval i alta edat moderna. Llibres com *Jaume I a través de la història*, *Jaume I i el seu regnat*, *València en la crisi del segle xv*, *Ferran el Catòlic* —en català— i *El Imperio de Carlos V*, *El Imperio Hispánico* i *Un reino escondido: Mallorca, de Carlos V a Felipe II* —en castellà— així ho certifiquen. Però més ho manifesten les direccions de grans obres de síntesi com la *Història de les Illes Balears*, la *Història d'Andorra*, la finalització en sis volums de la *Història del País Valencià*, *La forja dels Països Catalans, segles XIII-XV*, que és el volum 3 de l'obra general d'Enciclopèdia Catalana sobre els Països Catalans, o la *Història de la Corona d'Aragó*. A més, s'ha de recordar l'ampli pròleg del volum 3 dels *Dietaris de la Generalitat de Catalunya: La Generalitat en la crui-lla dels conflictes jurisdiccionals (1578-1611)*.

La premsa en català de 1868 a 1939

Josep Maria Casasús*
Universitat Pompeu Fabra

Rebut 4 febrer 2014 · Acceptat 25 maig 2014

RESUM

El moviment de la Renaixença cultural potencià un primer gran desenvolupament de la premsa a Catalunya. El periodisme que es va desplegar durant aquesta època preparà les etapes següents, d'una vitalitat extraordinària, que abastaren el període que va transcórrer entre 1868 i 1939, un període que, a la vegada, es pot dividir en dues fases: una de «transició», que va des de la Restauració monàrquica (1876) fins al final de la Gran Guerra (1918), i una etapa de «modernització» que abasta, també aproximadament, els anys d'entreguerres (1919-1939). La dictadura franquista anorrea la funció que el periodisme exercia com a eina indispensable en els progressos del procés discontinu de redreçament cívic i cultural de Catalunya

PARAULES CLAU: premsa, periodisme, Catalunya, llibertat, República

ANTECEDENTS

És oportú presentar unes referències històriques inicials més reculades en el temps abans de descriure l'evolució del periodisme a Catalunya en el període comprès entre la Revolució de Setembre de 1868 —que abraça per primer cop, sense limitacions prèvies, la causa de la llibertat de premsa— i l'ensulsiada de 1939 —amb la derrota republicana i la contundent implantació de la dictadura del general Francisco Franco Bahamonde que imposà una censura ferrenya, absoluta i totalitària sobre el sistema periodístic espanyol i català.

La tradició periodística catalana venia de lluny. Barcelona i València foren les primeres ciutats de la península Ibèrica en què s'instal·laren tallers equipats amb el model d'impremta inventat per l'alemany Johannes Gutenberg cap a l'any 1450. De la mateixa manera que va passar en els països del centre d'Europa, aquell nou mètode de reproducció de textos va facilitar des del principi l'aparició de les primeres iniciatives i activitats que avui anomenem periodístiques.

El full volander de notícies més antic publicat a Catalunya que han catalogat fins ara els investigadors en hemoigrafia registral és l'intitulat «Còpia de les noves d'Itàlia», de 1557.¹

La primera publicació de periodicitat diària i de llarga durada que s'edità a Catalunya és el *Diario de Barcelona*.²

El primer número d'aquest periòdic va sortir el dia 1 d'octubre de 1792. El 28 de gener de 1994, dos anys després de complir dos-cents anys de vida, va tancar després de ser fins a aquell dia el diari més antic que es publicava al continent europeu i un dels més vells del món.

El primer periòdic que s'edità en llengua catalana fou el setmanari satíric *Lo Pare Arcàngel*, que va aparèixer l'any 1841. Tot i la modèstia de propòsits, de presentació i de continguts, *Lo Pare Arcàngel* mostra, segons els experts, trets molt significatius d'una «incipient orientació renaixentista».³ El segon periòdic en llengua catalana va ser *Lo Verdader Català* (1843), que se subtitulava «Revista religiosa, política, científica i literària» i era quinzenal i que només va treure sis números.⁴ El primer portaveu de la Renaixença literària catalana fou *Lo Gay Saber* (1868-1883), de Francesc Pelai Briz, un periòdic obert explícitament als literats catalans, mallorquins i valencians.

El Romanticisme en general i la Renaixença cultural catalana en particular potenciaren un primer desenvolupament notable de la premsa a Catalunya.

La història de la premsa catalana durant el segle XIX enregistra fenòmens equivalents als que impulsaren l'evolució del periodisme europeu en aquell mateix període.

Hom observa una hegemonia evident del model de diari d'opinió —també anomenat diari doctrinal—, caracteritzat pel predomini d'uns continguts dominats pels gèneres argumentatius (article, editorial, crítica, assaig periodístic) i els literaris o d'amenitat (fulletons o novel·les de fulletó, col·laboracions poètiques, prosa de ficció).

El pensament professional dels editors i els periodistes catalans, com dels d'arreu, s'inspirava en el «doctrinaris-

* **Adreça de contacte:** Josep Maria Casasús. Departament de Comunicació, Universitat Pompeu Fabra. Carrer Roc Boronat, 138. 08018 Barcelona. Tel.: +34 935 422 387. E-mail: josep.casasus@upf.edu

me», un corrent d'opinió que justificava i estimulava el compromís de cada periòdic i de cada autor amb unes idees polítiques, morals, econòmiques, socials, culturals, filosòfiques o religioses concretes.

Aquest conjunt de trets diferencials respecte a un concepte més ampli del periodisme conforma la llarga fase històrica que es coneix avui, en general, com l'«etapa del periodisme ideològic» en l'evolució de la premsa moderna.⁵

Dins del marc d'aquest panorama general que caracteritza la premsa d'Europa durant gairebé tot el segle XIX, Catalunya presenta unes peculiaritats pròpies. Els grans debats ideològics, les lluites polítiques i les contradiccions socials i econòmiques que s'entaularen en diverses parts d'Europa després de la Revolució Francesa potenciaven l'ús de la premsa com a arma incruenta, com a instrument essencial per als combats dialèctics.

El desvetllament del nacionalisme català mitjançant la recuperació de la identitat de llengua, història, dret i cultura que va impulsar la Renaixença enllaçava amb aquella tendència continental, però alhora es configurava a Catalunya com un moviment amb unes característiques nacionals singulars.⁶

La premsa i el periodisme que varen créixer a Catalunya durant aquesta època prepararen les etapes següents, d'una vitalitat extraordinària, que abastaren el període que va transcórrer entre 1868 i 1939. Es tracta d'un període que, a la vegada, es pot dividir en dues grans fases: una etapa de «transició», que va des de la Restauració monàrquica borbònica (1876) fins al final de la Primera Guerra Mundial (1918), i un període que podem qualificar de «modernització» que comprèn, també aproximadament, els anys d'entreguerres i que és contemporània de la cultura de masses amb el retrocés de l'analfabetisme (1919-1939).⁷

El conjunt d'aquestes dues etapes de la història de la premsa catalana conforma un període en el qual proliferen les iniciatives empresarials i professionals a escala general catalana, però molt particularment en l'àmbit local i comarcal, i també pel que fa referència a publicacions sectorials, d'associacions i especialitzades.

Catalunya és una de les nacions europees que ha tingut més capçaleres de periòdics de tota mena. Aquest extraordinari desplegament de les capacitats i de les activitats periodístiques es reflecteix, necessàriament, en l'abundor d'estudiosos de la premsa, professionals i amateurs, i de col·leccionistes de periòdics que han dedicat la seva atenció a aquests fenòmens de comunicació social.

L'escola catalana d'hemerografia —alimentada en un principi per aquestes iniciatives individuals i voluntaristes en les quals destacaren pioners il·lustres—⁸ va assolir un alt nivell metodològic gràcies a la modèlica Escola de Bibliotecàries que va fundar la Mancomunitat de Catalunya d'Enric Prat de la Riba l'any 1914 i que va arribar a una excel·lent maduresa acadèmica en els darrers anys del període comentat en aquest article.⁹

LLIBERTAT DE PREMSA I TRANSICIÓ PROFESSIONAL

La Revolució de Setembre de 1868 va obrir el període de més llibertat de premsa i d'impremta del segle XIX. L'anomenat Sexenni Democràtic que s'encetava aquell any va començar amb la supressió de totes les restriccions a l'activitat periodística i editorial. Però els governs successius l'anaren limitant i fins i tot suspenent, sobretot en esdevenir-se les insurreccions republicanes i federalistes de 1869 i les revoltes cantonals i la nova guerra carlina de 1873.¹⁰ El carlisme fou un moviment antiliberal i contrarevolucionari amb una base en bona part popular.

Uns anys després, la generalització social de l'esperit de la Renaixença catalana i la primera estabilitat política i constitucional derivada de la Restauració monàrquica espanyola de 1876 facilitaren el naixement de diaris, en llengua castellana, que consolidarien una sòlida tradició periodística catalana del segle XIX que arribaria fins a finals del segle XX: *El Correo Catalán*, fundat el 1876, inicialment tradicionalista i tancat el 1985; *El Noticiero Universal*, fundat el 1888 i tancat el 1985, i *La Vanguardia*, fundada el 1881, i amb dues edicions, una en català, des del mes de maig de 2011.

Fins a la primèria del segle XX, però, el diari més influent a Catalunya fou el *Diario de Barcelona*, dirigit durant gairebé quaranta anys per Joan Mañé i Flaquer (1823-1901), el més cèlebre dels periodistes catalans del segle XIX, autor de la columna més llegida a la seva època per una burgesia liberal i regionalista que apreciava els seus articles com si fossin un oracle infal·lible.

Els diaris en llengua catalana començaren a sorgir també en aquesta època. Va trencar el foc el *Diari Català* (1879-1881), promogut per Valentí Almirall (1841-1904), el més rellevant dels periodistes catalans de finals del segle XIX.¹¹ Després aparegué el diari *La Renaixensa* (1882-1905), de Pere Aldavert i Àngel Guimerà, periòdic portaveu de la Unió Catalanista a partir de 1891.¹² No va suportar la competència de *La Veu de Catalunya* (1899-1936), el més important dels diaris en llengua catalana del primer quart del segle XX i portaveu oficial del partit Lliga Regionalista de Catalunya, fundat el 1901.¹³ Fou durant el primer quart del segle XX la més poderosa, organitzada i estable de les formacions democràtiques catalanes, de signe conservador, que el 1933 adoptà el nom de Lliga Catalana. Rival i en certa forma antagonista de *La Veu de Catalunya* fou el diari *El Poble Català* (1906-1918), republicà i nacionalista català, dirigit successivament per Joan Ventosa i Calvell, Francesc Rodon, Pere Coromines i Ignasi Ribera Rovira, amb Gabriel Alomar com a ideòleg més notable.¹⁴

En aquells anys de tombant de segle es consolidà a la premsa catalana un primer sistema territorial de comunicació bastant descentralitzat, amb el naixement de diaris locals i comarcals que es mantindrien fins a la Guerra Civil espanyola de 1936-1939. Moltes ciutats catalanes generaren sistemes propis de premsa que reproduïen a escala

el model de Barcelona, tant pel que feia a la varietat de continguts com a la influència exercida en les seves àrees geogràfiques corresponents.¹⁵

Els exemples més destacats són els següents: a la ciutat de Girona, *Diario de Gerona* (1888-1936) i *El Autonomista* (1895-1939); a Reus, capital de la comarca del Baix Camp, demarcació provincial de Tarragona, sortiren *Diario de Reus* (1859-1938) i *Las Circunstancias* (1874-1936); a la ciutat de Tarragona, *Diario de Tarragona* (1853-1939); a Sabadell, una capital de la comarca del Vallès Occidental, demarcació provincial de Barcelona, va sortir *Revista de Sabadell* (1886-1935); a la ciutat de Lleida, *El País* (1878-1937); a Mataró, capital de la comarca del Maresme, demarcació territorial de Barcelona, aparegué *Diario de Mataró* (1895-1936), i a Vilanova i la Geltrú, capital de la comarca del Garraf, demarcació provincial de Barcelona, es publicà *Diario de Villanueva y la Geltrú* (1850-1936).

Al principi del segle xx, el model general de diari comença a configurar-se d'acord amb els prototips de diari informatiu que des de la segona meitat del segle anterior s'imposava a les cultures anglosaxones segons el patró que acreditava *The Times*, de Londres.

La introducció del model de diari informatiu fou més tardana a Catalunya a causa de la duració del clima social de tensions polítiques, que són el camp adobat per als diaris d'opinió, ideològics i de partit, i també com a conseqüència de la lenta incorporació de les novetats tècniques i d'infraestructura vinculades a la comunicació (xarxa de ferrocarrils, telègraf, telèfon, rotativa, linotípia, fotografia) que fomentaren la concepció industrial i comercial dels diaris d'empresa o independents en política —anomenats també comercials o mercantils—, basats sobretot en els anuncis publicitaris i en l'explotació de la notícia d'actualitat i d'esdeveniments rellevants com a matèria primera.

La decadència del *Diario de Barcelona* —que havia estat hegemònic en l'opinió pública del segle xix— i el progressiu creixement de *La Vanguardia*, un prototip d'aquestes noves fórmules de diari industrial, són dos fenòmens connexos i representatius del canvi de tendència general en la premsa catalana.¹⁶

Els gèneres i els estils periodístics evolucionaren d'una manera paral·lela —i fins i tot s'anticiparen— als canvis de model hegemònic de diari. La genuïna tradició catalana de la crònica —sobre la qual es poden invocar antecedents històrics allunyats i indirectes en la reeixida aportació historiogràfica dels grans cronistes catalans medievals—¹⁷ que havia renovat Robert Robert (1830-1873) en el terreny del periodisme polític va entrar en el camp del modern periodisme de guerra amb els excel·lents reportatges de Víctor Balaguer (1824-1901) com a corresponçal enviat a la guerra italoaustríaca de 1859 i del valencià Joaquim Mola (1822-1882), corresponçal a la mateixa guerra; del també valencià Francesc Peris Mencheta (1844-1916) des dels fronts de combat de la Tercera Guerra Carlina (1872-1876), i amb l'experiència agitada i turbulenta de Sadurní Ximénez (1853-1933), corresponçal de premsa en aquella

darrera guerra carlina, en la contesa entre Rússia i Turquia de 1877-1878 i en la italoetiòpica de 1894-1896.

El magisteri directe de Mañé i Flaquer va influir d'alguna manera en la generació del Modernisme català, la d'aquells periodistes que arribarien a la maduresa professional en els anys de transició de segle. En aquell temps confluïren línies d'evolució i experiències innovadores diverses: l'exercici de la crítica avançada en Joan Sardà (1851-1898) i en Josep Yxart (1853-1895); la renovació del costumisme en Raimon Casellas (1855-1910) i la continuïtat exigent de l'articulisme polític i social en Joan Maragall (1860-1911), Miquel dels Sants Oliver (1864-1920) i Gabriel Alomar (1873-1941).

El Modernisme neix de la mà de la revista cultural *L'Avenç*, fundada per Jaume Massó i Torrents, amb una primera època de 1881 a 1884 i una de segona de 1889 a 1893, amb Ramon Casas Carbó com a soci. Aleshores, a redós de la revista nasqueren la impremta innovadora, la llibreria, la influent tertúlia literària i l'editorial del mateix nom, que publicà la més important col·lecció de llibre clàssic de butxaca de l'època: la Biblioteca Popular de *L'Avenç*. Continuadora de *L'Avenç* fou *Catalònia* (1898-1900).¹⁸ Però la revista modernista per antonomàsia fou *Juventut* (1900-1906), dirigida per Lluís Via i dotada també d'una biblioteca que publicà fins al 1914 algunes de les obres literàries més característiques del moviment.¹⁹ Una altra revista modernista d'alta qualitat fou *Pèl & Ploma* (1899-1903), de Ramon Casas i Miquel Utrillo.

Una altra revelació determinant en la premsa catalana d'aquell tombant de segle fou el relleu adquirit per la dimensió periodística del polític Enric Prat de la Riba (1870-1917), primer president de l'organisme preautonòmic anomenat Mancomunitat de Catalunya (1914). Prat de la Riba va renovar l'estil de l'articulística política, a la qual va dotar de vigoria i de naturalitat.²⁰

La darrera gran personalitat històrica del periodisme polític d'aquella generació seria Antoni Rovira i Virgili (1882-1949), autor de peces d'opinió que destacaren per la lucidesa interpretativa i per la claredat expositiva.

La prosa periodística narrativa i descriptiva en llengua catalana havia assolit uns anys abans unes primeres fites de funcionalisme i de dignitat literària en els relats de viatges (pel nord d'Àfrica, el Pròxim Orient, el centre d'Europa i Rússia) de Jacint Verdaguer (1845-1902), poeta i sacerdot que també va destacar per la qualitat del seu cicle d'articles intítulat «En defensa pròpia» (1895-1897), un cicle que es pot comparar positivament amb altres grans monuments del periodisme de combat, polèmic i de defensa, tan característics d'aquella època, com la famosa campanya d'Émile Zola a propòsit de l'«affaire Dreyfus» (1898).

El també eminent poeta Joan Maragall (1860-1911) fou, en certa manera, una fita culminant en l'evolució de la millor articulística catalana. Però la seva posició crítica i exigent, que era minoritària entre la intel·lectualitat del seu temps, respecte a moltes posicions socials i ideològiques de la burgesia catalana no permet afirmar que la seva

obra periodística acomplís la mateixa funció de lideratge en l'opinió pública que havia tingut el treball de Mañé i Flaquer. La trilogia d'articles que va escriure Maragall com a conseqüència de l'anomenada Setmana Tràgica catalana de 1909 («Ah! Barcelona», «La ciutat del perdó» i «L'església cremada») són encara avui un model d'alt periodisme ètic, honrat i compromès.

En la premsa catalana d'aquests anys broten unes primeres manifestacions de formes una mica més avançades de periodisme informatiu, com per exemple alguna peça de Pere Coromines (1870-1939) que ha estat apreciada com una anticipació dels futurs reportatges d'investigació i de precisió en les periodístiques anglosaxones.

Però l'articulisme consolidat en l'etapa anterior encara dominava en la consideració social i professional del periodisme català dels primers decennis del segle xx.

Dins d'aquest gènere tan ampli de l'article, la variant d'estil més original de la primera generació del Noucentisme català l'aportaria Eugeni d'Ors, Xènius (1881-1954), que durant catorze anys va mantenir la secció diària del «Glosari», amb aportacions que han merescut novellament citacions positives en tractats i manuals de retòrica moderna i d'anàlisi literària.²¹

En aquesta generació d'Ors va destacar també la tasca periodística d'estilistes i crítics que pujaren els darrers graons de la transició vers la modernitat en l'obra per a la premsa: Jaume Bofill i Mates (1878-1933), Carles Rahola (1881-1939), Josep Carner (1884-1970) i Alexandre Plana (1889-1940). També s'enregistraren en aquell temps les primeres mostres notables del nou periodisme científic, com són els casos de l'astrònom Josep Comas i Solà (1868-1937), del filòsof Joaquim Xirau (1895-1946) i de l'economista Joan Crexells (1896-1926).

A partir de 1922, el diari barceloní *La Publicidad* es va catalanitzar de la mà dels intel·lectuals d'un partit nou, Acció Catalana, molt crític amb la moderació possibilista de la Lliga Regionalista de Francesc Cambó. Aquest diari, d'una notable qualitat de contingut, durà fins al gener de 1939, assolí un nombre de lectors comparable al de *La Veu de Catalunya* i el seu prestigi i la seva influència sobrevisqueren al fracàs electoral en el període republicà de la formació política que l'inspirava.

En l'àmbit cultural jugà un paper important la *Revista de Catalunya*. Dirigida inicialment per Antoni Rovira i Virgili entre 1924 i 1929, reaparegué el 1930 sota la direcció de Ferran Soldevila fins al 1934. El 1938 inicià la seva tercera època sota el patrocini de la nova Institució de les Lletres Catalanes. Fou una revista intel·lectual, però amb una eficient voluntat divulgadora. A partir de 1986 conegué una nova època a Barcelona, sota la direcció del recentment desaparegut Max Cahner.²²

LA PREMSA SATÍRICA, INFANTIL I FEMENINA

Durant tots els períodes aquí indicats, les revistes satíriques en llengua catalana tingueren una vida molt vigorosa.

La primera fou *Un Tros de Paper* (1865). El setmanari de vida més llarga fou el popular *La Campana de Gràcia* (1870-1934), que en una de les seves suspensions governatives donà lloc a *L'Esquella de la Torratxa* (1872-1939), totes dues revistes republicanes independents i anticlericals, addictes des del 1906 a un catalanisme transversal i crític de centreesquerra.²³ Catalunya tingué en aquella època dibuixants de la talla de Joan Llaverias, Ricard Opisso, Josep Costa (Picarol), Melcior Niubó (Niv), Feliu Elias (Apa) i Junceda. Santiago Rusiñol, Prudenci Bertrana, Gabriel Alomar, Màrius Aguilar, Antoni Rovira i Virgili i altres escriptors col·laboraren en aquestes revistes populars. La premsa de combat solia tenir un director de palla, un director fals que, a canvi d'una compensació econòmica, era qui patia els processos i la presó quan queien les sancions sobre el periòdic. *Cu-Cut!* (1902-1912) fou una revista satírica afí a la Lliga Regionalista i patí el 1905 un atac dels militars de la guarnició de Barcelona, com el diari *La Veu de Catalunya*.²⁴ De la mateixa època és una altra revista satírica catalanista, *La Tralla* (1903-1907), que patí nombroses suspensions i càstigs governatius i que conegué una segona època entre 1922 i 1923. *Cuca Fera* (1917) i *El Borinot* (1923-1927) completaren el panorama. Una revista catalanista molt incisiva fou *L'Estevet* (1921-1923) de Manuel Carrasco i Formiguera, que patí presó a causa d'un acudit considerat ofensiu per a l'Exèrcit. Més llarga vida tingué *Papitu* (1908-1937), catalanista d'esquerra, dirigit per l'artista Feliu Elias (Apa) i l'escriptor Francesc Pujols. Evolucionà vers el vessant eroticosicalíptic i fou molt popular.²⁵ Però el setmanari més famós de la premsa satírica catalana, ja en l'època republicana, fou *El Be Negre* (1931-1936). Seguí el model de *Le Canard enchainé*, tingué com a caricaturista Valentí Castanys i fou dirigit per Josep M. Planas i Martí, un gran reporter que fou assassinat l'agost de 1936 per una patrulla anarquista per les seves investigacions anteriors sobre pistolers i terroristes. Implacable amb tots els partits, *El Be Negre* no perdonà ni Acció Catalana Republicana, partit en l'òrbita del qual es movia.²⁶ La premsa humorística en català tingué tal èxit que en l'àmbit de la premsa esportiva aparegué i creà escola el setmanari *Xut* (1926-1936).

Els diaris solien tenir una plana o secció femenina convencional —moda, bellesa, llar, família—, però la primera gran revista il·lustrada, *La Il·lustració Catalana*, que tingué dues èpoques diferents, la primera de 1880 a 1894, plenament vuitcentista, i la segona de 1904 a 1917, més moderna, es dotà a partir de 1907 i fins a la seva desaparició el 1917 d'un suplement mensual d'una gran categoria, *Feminal*, dirigit per Carme Karr. La revista estava atenta al sufragisme anglès, sense compartir-ne el radicalisme, i mostrava models de dones que desenvolupaven papers fins aleshores reservats als homes en les professions, les arts i els esports.²⁷ Més popular i d'una vida més llarga, encara que menys innovador, fou el setmanari catalanista independent *La Dona Catalana* (1925-1938), explícitament emparentat amb *En Patufet*, la revista catalana de

més tirada de tots els temps, amb una existència molt llarga que va de 1904 a 1938. Aquesta revista, la més important per a infants i adolescents, amb la seva figura principal que fou l'escriptor Josep Maria Folch i Torres a partir de 1918, ensenyà a llegir i a escriure en català tres generacions que no podien aprendre la seva llengua materna a l'escola i arribà a tenir una tirada de 65.000 exemplars i un nombre de lectors que es calcula en 325.000.²⁸

LA MODERNITZACIÓ PERIODÍSTICA POTENCIADA PER LA SEGONA REPÚBLICA

El procés de decidida modernització de la premsa catalana, iniciat en els anys de la Primera Guerra Mundial o Gran Guerra, s'accelerà als anys trenta del segle xx, esperonat pel règim de llibertats propiciat per la Segona República espanyola en la seva dimensió catalana de la Generalitat republicana. Però quedà estroncat, durant quaranta anys, com a conseqüència de la guerra d'Espanya de 1936-1939 i la posterior llarga postguerra sota el domini de la dictadura del general Francisco Franco.

Els trets més sobresortints d'aquesta modernització periodística catalana tardana —que es desplegarà de manera paral·lela al procés de parcial catalanització lingüística de diaris i revistes— són els següents: 1) progressos professionals del model de diari informatiu devers les fórmules més avançades del futur diari d'explicació; 2) aparició de revistes més obertes a les novetats i al cosmopolitisme; 3) primeres explotacions periodístiques dels nous mitjans de comunicació (sobretot de la fotografia instantània i del reportatge amb l'adaptació de la càmera lleugera Leica a l'exercici professional; del cinema documental i de reconstrucció històrica per influència del soviètic Serguei Eisenstein, i de la ràdio com a mitjà de difusió popular que jugaria un paper determinant en els episodis turbulents d'aquell període); 4) consolidació d'algunes empreses editores (el cas més representatiu fou el de *La Vanguardia*, propietat de la família Godó); 5) normalització professional de les funcions periodístiques del corresponçal i de l'enviat especial, i 6) incorporació de les noves tècniques de redacció i dels nous gèneres (el periodisme d'investigació, el reportatge novel·lat, el gran reportatge en format de llibre, l'interviu, el periodisme de precisió, la crònica literària d'esports, gastronomia, discografia, modes, jazz, flamenc, *varietés* i circ; i la crítica de cinema) i aparició de les primers dones en un món fins aleshores d'homes com era el del periodisme. La premsa en català destacava en tots els camps: premsa esportiva, premsa infantil, premsa femenina, premsa satírica, i no sols en el camp cultural.

Els fenòmens de modernització que es poden observar històricament en la premsa catalana d'aquells anys d'entreguerres concorden amb els que es produïen aleshores en altres cultures periodístiques europees, com la francesa, l'alemanya o la sueca. El progrés de la catalanització lingüística de la premsa fou aleshores un fet visible. Mentre

que el 1927, dins el marc polític hostil de la dictadura de Primo de Rivera, la premsa diària en català tenia onze capçaleres, l'any 1933 arribava a les vint-i-una, que sumaven el 25 % de la tirada global en lloc del 15 % de l'any 1927.

El periodisme paraliterari o ideològic, assagístic i doctrinal, que havia dominat d'una manera més o menys perllongada tot el continent europeu, fou substituït progressivament, com a activitat hegemònica, per un periodisme funcional, informatiu i més «racionalista», portat a terme per periodistes professionals; és a dir, per tècniques de la comunicació.²⁹

No fou, però, fins al final de la primera dictadura del general Miguel Primo de Rivera i durant la Segona República que es van produir més naixences de diaris en llengua catalana: *La Nau* (1927-1933), *El Matí* (1929-1936), *Diari de Reus* (1930-1938), *L'Opinió* (1931-1934), *Diari d'Igualada* (1931-1936), *La Humanitat* (1931-1939), *La Veu del Vespre* (1933-1934), *L'Instant* (1935-1936), *Última Hora* (1935-1938) i *La Rambla. Esport i Ciutadania* (1936-1939). Catalanització i modernització foren fenòmens comunicatius indistingibles sobretot en la fase de màxima desclosa, entre els anys 1931 i 1936.³⁰ *L'Opinió* fins al 1933 i *La Humanitat* foren portaveus d'Esquerra Republicana, el partit que governava la Generalitat de Catalunya.³¹

Dos grans diaris d'aquesta etapa del període històric comentat —*La Vanguardia* i *La Publicitat*— decantaren el model estrictament informatiu que havien abraçat devers les receptes de presentació i contingut del nou periodisme de prototip informatiu-interpretatiu a la manera anglosaxona.

Altrament, als anys trenta, aparegueren els primers assaigs catalans de diaris del model genuí anomenat popular sensacionalista (*L'Instant*, *Última Hora*), vinculats d'alguna manera al nou univers comunicatiu que obria la comercialització de la ràdio. Foren experiències de premsa diària que van ser engolides, com tantes altres coses, per la Guerra Civil espanyola de 1936-1939.

També en el sector dels setmanaris i de les revistes de periodicitat més dilatada sorgiren en aquesta època capçaleres que excel·liren per la seva influència social, el seu estil adaptat a diversos segments de públic lector i la seva qualitat segons els estàndards de models acreditats en diverses cultures periodístiques europees: són els casos de *D'Ací D'Allà* (1918-1936) i *Mirador* (1929-1936).

L'efímera revista *Imatges* (1930) fou una altra mostra molt digna de la voluntat d'arreglerar l'oferta de premsa catalana amb fórmules internacionals, com era en aquest cas el *Vu* francès, que li va servir d'inspiració pel que fa a tractaments i temes preferents d'atenció periodística.

D'Ací D'Allà es va distingir per la seva elegància, el seu to, l'enfocament innovador i el cosmopolitisme, principalment durant els anys en què la va dirigir Carles Soldevila. Era una revista a l'estil dels grans magazins europeus del seu temps. L'hivern de 1934 va publicar un número extraordinari dedicat a l'art del segle xx (amb una obra de l'emergent Joan Miró a la portada), número especial que

fou valorat amb èmfasi pels experts i especialistes en art d'arreu del món. Era una revista que complia una doble funció: la de promoure la consciència de catalanitat en els sectors elitistes i la d'esperonar l'atenció de la burgesia industrial i comercial per les novetats culturals i artístiques. En les diverses seccions d'aquesta revista dominaven, tot i això, els temes i els assumptes relacionats amb modes, novetats, esports, lleure, vacances o turisme. Era un «aparador català de la modernitat».³²

Per la seva banda, el setmanari *Mirador*, sota la batuta de Manuel Brunet i Josep Cabot, va posar molta cura particular a ocupar-se dels àmbits polítics, socials i culturals tractats amb rigor i amb un estil més convencional, dirigit a les classes mitjanes i professionals. Era el millor exemple d'un gran setmanari orientat als sectors més amplis de la burgesia catalanista culta. Fou una de les millors publicacions de la Catalunya republicana.³³

La potent promoció de periodistes catalans que modernitzarien un panorama professional que havia estat massa dominat per l'articulisme de despatx irrompria en aquesta fase de la història de la premsa. És cert que es perllongà la tradició de l'articulisme acadèmic i de la crítica erudita mitjançant l'obra periodística de Josep Maria Capdevila (1892-1979) i de Carles Riba (1893-1959), així com de la secció «Tros de paper» de Joan Oliver i dels articles de la sèrie «Meridians» de J. V. Foix (1893-1987). Però començaren a destacar les experiències, més informatives i modernes, d'Agustí Calvet, Gaziel (1887-1964), i d'Eugeni Xammar (1888-1973), com a corresponents de guerra i de postguerra, i les de Josep Maria de Sagarra (1894-1961) i les dels ja esmentats Joan Crexells i Josep Carner, com a corresponents incidentals a l'estranger, a més d'articulistes excel·lents.³⁴

Entre els periodistes de la promoció més madura d'aquesta generació modernitzadora destacaren també Joan Tomàs (1892-1968) i Sebastià Gasch (1897-1980), en les cròniques de circ, dansa, music-hall, jazz, flamenc i cinema; Manuel Brunet (1889-1955), en el reporterisme; Carles Soldevila (1892-1967), en la columna mundana a la manera francesa, elegant i dúctil, irònica i distant; el sacerdot Carles Cardó (1884-1958), en l'apologètica catòlica moderna; el novel·lista Francesc Trabal (1899-1957), amb un periodisme d'humor càustic que enllaçava amb l'avantguarda i amb el surrealisme; el geògraf Pau Vila (1881-1980), en el periodisme de precisió sobre matèries de producció agropecuària i consum; Joan Alavedra (1896-1981), en la primera experiència rellevant de comentari periodístic emès per ràdio, i, per davant de tots, l'obra ingent de Josep Pla (1897-1981).

L'obra completa de Pla, eminentment periodística, publicada després en llibres, ocupa més de quaranta volums i quasi trenta mil pàgines. L'escriptor i periodista sud-americà Mario Vargas Llosa ha afirmat que l'obra «oceànica» de Josep Pla és comparable a la dels millors articulistes americans i europeus dels segles XIX i XX.

Tot i la posició secundària a què fou relegat l'articulisme per aquesta generació, convé remarcar que l'obra

d'Agustí Calvet, Gaziel, en aquesta modalitat de gènere entroncava clarament amb la tradició del periodisme d'«orientació» que inicià Mañé i Flaquer al segle XIX, en assumir des de la direcció del diari *La Vanguardia*, als anys trenta, la funció de guia de la burgesia liberal i conservadora del país. Gaziel, però, sumava a les seves qualitats d'articulista el tarannà de periodista modern, tant en els treballs d'organització i de renovació de periòdics, que ell experimentà positivament en el diari de més difusió a Catalunya, com abans amb les seves cròniques exemplars de corresponal de la Gran Guerra i de periodista viatger.

Una altra personalitat que va reeixir en l'articulística d'aquesta generació fou el ja esmentat Josep Maria de Sagarra, en la seva condició d'autor de les seccions setmanals del diari *La Publicitat* i del setmanari *Mirador* intitolades, respectivament, «Cafè, copa i puro» i «L'aperitiu». Sagarra va escriure per a aquestes columnes periòdiques unes autèntiques peces mestres del periodisme d'amenitat. La seva prosa periodística era vitalista, vigorosa, fluida, moderadament provocadora i revulsiva, capaç de desvetllar en el lector una recepció cordial i atractiva.

També cal fer un esment especial de l'estil àgil, refinat, de frases breus, modèlic dins la periodística catalana contemporània, que va practicar durant disset anys, ininterrompudament, en la premsa, el Carles Soldevila dels més de set mil articles de les seccions que duïen la rúbrica, successivament, d'«Hojas de dietario» i «Fulls de dietari», publicades al diari *La Publicitat* abans i després de la catalanització d'aquest periòdic.

Està admès que Josep Pla, tanmateix, és el més representatiu dels periodistes d'aquesta etapa històrica de canvis a la premsa i el més complet dels periodistes catalans de la seva generació pel que fa al conreu de les diverses modalitats redaccionals. La seva llarga tasca com a corresponal i enviat especial a l'estranger, com a cronista parlamentari a Madrid durant els anys decisius i turbulents de la Segona República espanyola i com a articulista i comentarista de l'actualitat quotidiana en els anys de la postguerra, marcaren una llarga experiència íntegrament professional en la qual va poder abordar tots els gèneres nous i tradicionals (crònica, reportatge, entrevista, enquesta, semblança, crítica, informació), però també l'article d'humor i el quadre de costums, amb els quals recuperà, a la catalana, la vella tradició anglosaxona d'Addison i Steele, però també la de Montaigne i els moralistes francesos.

Pla fou un referent fins i tot entre la gent més jove de la seva generació. En aquella novella promoció que la guerra espanyola dels tres anys estroncava si més no en la seva integritat, despuntaven Carles Sentís (1911-2011), Avel·lí Artís Gener, Tísner (1912-2000), i el dissortat Josep Maria Planes (1908-1936) per les seves aportacions pioneres al periodisme català d'investigació en matèries polítiques i socials. La inquieta Irene Polo (1911-1942) ocupà un lloc primicer a la professió, molt jove encara, com a reportera coratjosa, innovadora i imaginativa.³⁵ L'entrada de dones al periodisme professional i no sols a l'instrumental fou una de les novetats del període.³⁶ Andreu Avel·lí Artís,

Sempronio (1908-2006), conreà una forma molt personal de crònica ciutadana a la *Revista de Catalunya* del temps de la guerra espanyola. Josep Maria Massip (1904-1973) i Josep Maria Lladó Figueres (1910-1996) assumiren importants responsabilitats periodístiques en esclatar la guerra i la revolució el juliol de 1936. Josep Manyé (Jorge Marín) (1909-2000) aprofità el seu precoç aprenentatge en experiències juvenils com a periodista a Barcelona per a desplegar una important funció professional en les emissions en català i en castellà de la BBC de Londres en els anys difícils de la postguerra.

La transformació modernitzadora i l'avantguarda, en alguns casos, representades per aquests periodistes i per les publicacions que els acolliren fou, en definitiva, la positiva conseqüència històrica de l'esperit regeneracionista de la Renaixença que va impregnar les empreses i les iniciatives culturals catalanes successives del Modernisme i del Noucentisme, iniciatives que, en el camp del periodisme, desembocaren en l'excepcional desclosa professional dels anys trenta del segle xx.

LA GUERRA CIVIL

La guerra espanyola de 1936-1939, iniciada per la rebel·lió del general Franco i altres militars, i l'esclat simultani a Catalunya d'una revolució dominada inicialment pels anarquistes alteraren greument el creixement sostingut i l'estabilitat esponerosa del sistema de premsa configurat des dels primers avenços del periodisme liberal a mitjan segle XIX fins a l'aparició d'una premsa de masses embrionària als primers decennis del segle xx.³⁷

Com a conseqüència dels canvis polítics, socials i econòmics esdevinguts a Catalunya a partir del 19 de juliol de 1936, els diaris de dreta o de centre van desaparèixer, tot i que molts d'ells no tenien res a veure amb la insurrecció militar ni amb els objectius que dugueren aquell sector rebel de l'exèrcit espanyol a mantenir durant tres anys una guerra contra el govern legítim de la República. Eren els casos de *La Veu de Catalunya*, *L'Instant* i el catòlic *El Matí*, periòdics catalanistes i demòcrates.

Els partits revolucionaris s'apoderaren de les seues d'aquests diaris i, si era el cas, dels seus tallers d'impressió. *El Matí*, diari fundat el 1931 per Manuel Carrasco i Formiguera —i vinculat poc temps després al partit democratacristià (Unió Democràtica de Catalunya, UDC) que ell liderà fins que fou executat pels franquistes—, fou expropiat pel Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC), dominat pels comunistes, per tal de transformar-lo en el seu òrgan periodístic sota la capçalera *Treball*.³⁸

Un altre canvi radical fou el que va afectar *La Veu de Catalunya*, portaveu oficiós de la Lliga Catalana, partit catalanista conservador. Va passar a mans del sindicat anarquista CNT. Aprofitaren la seva infraestructura per a treure una nova capçalera: *Catalunya*. D'aquesta manera, l'anarcosindicalisme disposava d'un diari en català, però

només entre 1937 i maig de 1938, en què desaparegué deixant pas al portaveu de la directiva de la CNT, traslladada a Barcelona, publicat en castellà.³⁹

El PSUC també ocupà el diari *La Rambla*, fundat amb el lema «Esport i ciutadania» pel periodista i empresari Josep Sunyol i Garriga, president del Futbol Club Barcelona, afusellat pels franquistes l'agost del 1936 en ser capturat quan anava a visitar els combatents catalans que defensaven la República en terres castellanes.

En el sector de la premsa en llengua catalana sobreviuen amb dificultats, mantenint les capçaleres pròpies, els diaris oficiósos d'ERC (*La Humanitat* i *Última Hora*) i el del partit Acció Catalana Republicana (ACR), *La Publicitat*.

El diari *Las Noticias*, especialitzat en informació comarcal, es va convertir en òrgan de la UGT, sindicat fins aleshores amb predomini socialista que durant els anys de guerra cedí terreny a una nova hegemonia comunista.

El *Diario de Barcelona*, de llarga tradició monàrquica, fou convertit, amb la nova capçalera *Diari de Catalunya*, en l'òrgan de l'organització Estat Català, independentista, separada el maig de 1936 d'Esquerra Republicana de Catalunya (ERC).

El Correo Catalán, diari vinculat als carlins, va passar a ser absorbit per *La Batalla*, el portaveu del Partit Obrer d'Unificació Marxista (POUM).

Altres diaris en llengua castellana que havien mantingut una certa distància respecte al partidisme durant els anys anteriors a la revolució continuaren sortint sense més entrebancs que els derivats de la guerra, com era l'escassetesa de paper i la censura prèvia militar. Foren els casos d'*El Noticiero Universal*, *La Noche* i *El Diluvio*.

No hi hagué alteracions, és clar, en el diari anarquista *Solidaridad Obrera*, òrgan de referència de la nova hegemonia política i social a la Catalunya revolucionària.⁴⁰

Tot i els canvis de propietat i de capçaleres, durant la guerra va continuar sortint, amb moltes dificultats, la majoria dels trenta-sis diaris que es publicaven en diverses ciutats de Catalunya el juliol de 1936.

La Vanguardia, el diari més influent durant la Segona República, va passar per unes vicissituds particulars pel que fa al seu règim de propietat i d'explotació entre 1936 i 1939. El Govern de la Generalitat va confiscar l'empresa. El document que regulava la confiscació concretava que aquest diari, per la seva condició de «periòdic d'informació», havia passat a dependre del Departament de Governació de la Generalitat de Catalunya. El fet de definir *La Vanguardia* com un diari d'«informació» tenia una rellevància especial en aquell context. Els altres diaris, els d'«opinió», no rebien el mateix tracte.

Uns mesos després, com a conseqüència del decret de col·lectivitzacions de la Generalitat, del 15 de novembre de 1936, el poder intern fou exercit en aquell diari per un consell d'empresa. *La Vanguardia* col·lectivitzada es va dotar un any després d'uns estatuts que definien d'aquesta manera, oficialment, la naturalesa del diari expropiat: «Empresa colectiva de producción y trabajo de duración

indefinida». Més tard, quan s'instal·là a Catalunya el Govern republicà espanyol, *La Vanguardia* esdevingué l'òrgan oficiós del president Juan Negrín fins a la caiguda de Barcelona.⁴¹

Aquest final de període en el diari *La Vanguardia* és significatiu del destí que esperava a tota la premsa catalana quan les tropes rebels del general Franco ocuparen el territori català. El títol de primera plana de *La Vanguardia* del dimecres 25 de gener de 1939 tenia un regust d'arenga desesperada i pretensions d'oracle ingenu: «El Llobregat puede ser el Manzanares de Barcelona». L'endemà, el dijous 26, creuaren aquest riu català les primeres tropes del cos d'exèrcit marroquí que lluitaven al servei dels nacionalistes espanyols. El mateix dia de l'entrada de les forces de Franco a Barcelona, el 26 de gener de 1939, es va fer càrrec de la reorganització de *La Vanguardia* el falangista José Antonio Giménez-Arnau, «jefe del Servicio Nacional de Prensa».

La premsa democràtica catalana fou una de les grans víctimes del règim franquista. L'any 1939, els guanyadors de la guerra espanyola decidiren quins diaris es podien publicar. A Barcelona tan sols foren autoritzats, sota condicions molt severes, *La Vanguardia* (des del 27 de gener, amb l'afegit d'«Espanola» com a adjectiu adjunt al nom de capçalera), *El Correo Catalán* (des del 14 de febrer, després d'un número espontani el 27 de gener) i *El Noticiero Universal* (el 14 de febrer).

S'hi afegí *Solidaridad Nacional* (14 de febrer), diari del nou règim (el Movimiento Nacional) que ocupà els tallers de *Solidaridad Obrera*, el diari que havia estat portaveu del sindicat anarquista.

Després, durant els primers anys, sortiren *Diario de Barcelona* (24 de novembre de 1940) i *La Prensa* (28 de maig de 1941), diari de la nit del Movimiento Nacional. *El Día Gráfico* va sortir el 27 de gener amb un número de circumstàncies, però no fou autoritzat a continuar.

Els diaris de les altres ciutats catalanes foren prohibits i el règim dictatorial en va treure de nous aprofitant les infraestructures dels extingits. A Girona va sortir *Los Pirineos* (17 d'abril de 1939), substituït per *Los Sitios* (1 de gener de 1943); a Lleida es publicà *La Mañana* (20 de desembre de 1938) i a Tarragona s'edità *Diario Español* (17 de gener de 1939), tots diaris del Movimiento Nacional franquista, igual que les publicacions organitzades per a altres ciutats de Catalunya.⁴²

A la vista d'aquestes dades, queda clar que la premsa en català fou víctima del franquisme per partida doble dins del conjunt de la premsa catalana. En fou víctima política, com tota la premsa democràtica, pel fet de quedar sotmesa als severs rigors d'una censura extrema, i víctima nacional pel fet de quedar totalment anul·lada, a la força, l'expressió periodística en llengua catalana.

La dictadura franquista va anorrear, doncs, la funció que exercia el periodisme com a eina indispensable en els progressos de les diverses etapes del procés discontinu de redreçament cívic i cultural de Catalunya, procés que hem tardat massa a poder recuperar.

L'estreta relació funcional i instrumental que té el sistema periodístic respecte a la política el fa particularment vulnerable quan hi ha una dictadura.

L'evolució dels periòdics en català durant aquesta llarga història que va de 1868 a 1939 és prou reveladora de les capacitats de Catalunya en aquest àmbit i d'unes tradicions sòlides i genuïnes que ens permeten albirar un avenir en el qual el diari seguirà sent la referència dins la nova constel·lació de mitjans de comunicació que integra premsa, ràdio, televisió i suports digitals.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] Joan TORRENT i Rafael TASIS. *Història de la premsa catalana*. Bruguera, Barcelona 1966, p. 21. Torrent i Tasis tracten de la premsa en català. Per a tots els diaris —en castellà i en català—, es pot consultar *200 anys de premsa diària a Catalunya*, a cura de Ramon Alberch i Josep M. Huertas, llibre editat per la Fundació Caixa Catalunya, l'Arxiu Històric de la Ciutat i el Col·legi de Periodistes de Catalunya, amb informació bàsica sobre centenars de diaris.
- [2] Josep M. FIGUERES. *Diario de Barcelona: 1792-1992, dos segles de premsa*. Rafael Dalmau, Barcelona 1992.
- [3] Josep Maria MIQUEL I VERGÉS. *La premsa catalana del vuit-cents*. Vol. I. Barcino, Barcelona 1937, p. 87. El terme «renaixentista» fa referència a la Renaixença catalana, nom amb què els historiadors de la nostra literatura han designat el procés de recuperació de la llengua i la literatura catalanes portat a terme sobretot a partir de la segona meitat del segle XIX.
- [4] Josep Maria de CASACUBERTA. «*Lo Verdader Català*», primer òrgan periodístic de la Renaixença. Barcino, Barcelona 1956.
- [5] Josep Maria CASASÚS. *Iniciación a la Periodística*. Teide, Barcelona 1988, p. 33.
- [6] Josep Maria CASASÚS. *El pensament periodístic a Catalunya*. Curial, Barcelona 1987.
- [7] Josep Lluís GÓMEZ MOMPART. *La gènesi de la premsa de masses a Catalunya (1902-1923)*. Pòrtic, Barcelona 1992.
- [8] Josep PELLA I FORGAS. «Periodisme. Estudis històrics del de Catalunya». *La Renaixensa*, any IX (1879).
- [9] Joan GIVANEL I MAS. *Bibliografia catalana. Premsa*. Institució Patxot, Barcelona 1931-1937. És l'obra cabdal de l'escola catalana en hemerografia registral i una de les primeres a escala internacional. Anteriorment, una exposició de 1930 revelà l'existència de 3.231 periòdics en 184 poblacions catalanes. Lluís BERTRAN I PIJOAN. *Premsa de Catalunya*. Ajuntament de Barcelona, Barcelona 1931.
- [10] Jaume GUILLAMET. *L'arrencada del periodisme liberal. Política, mercat i llengua a la premsa catalana, 1833-1897*. Eumo, Vic 2010, p. 98.
- [11] Josep M. FIGUERES. *El primer diari en llengua catalana: «Diari Català» (1879-1981)*. Institut d'Estudis Catalans,

- Barcelona 1999; Valentí ALMIRALL. *Articles polítics: «Diari Català» (1879-1881)*. A cura de Josep M. Figueres. La Magrana, Barcelona 1984. El *Diari Català* introduí el positivisme, l'evolucionisme i la novel·la realista. Almirall, procedent del republicanisme federal, fou el forjador del primer catalanisme polític amb el Centre Català el 1882.
- [12] Josep M. FIGUERES. «*La Renaixensa*», «Diari de Catalunya», 1881-1905. Rafael Dalmau, Barcelona 1981.
- [13] Josep Maria FIGUERES. *La Veu de Catalunya (1899-1937)*. Base i Ajuntament de Barcelona, Barcelona 2014.
- [14] Lluís SOLÀ I DACHS. *Història dels diaris en català*. EDHASA, Barcelona 1976; Alba ARENAS SALVAT. «*El Poble Català*». Treball de la Universitat Pompeu Fabra, Barcelona 1996. Claudi Ametlla, que hi treballà, ens ha deixat un retrat del diari al primer volum de les seves *Memòries polítiques, 1890-1917*. Pòrtic, Barcelona 1963; Joan B. CULLA i Àngel DUARTE. *La premsa republicana*. Diputació de Barcelona i Col·legi de Periodistes de Catalunya, Barcelona 1990.
- [15] Jaume Guillet. *La premsa a Catalunya*. Col·legi de Periodistes de Catalunya, Barcelona 1988.
- [16] Josep Maria CASASÚS. *El periodisme a Catalunya*. Plaza & Janés, Barcelona 1988; GAZIEL. *Història de «La Vanguardia» i nou articles sobre periodisme*. Empúries, Barcelona 1994.
- [17] Josep MORATÓ I GRAU. *Com és fet un diari*. Ricard Duran i Alsina impressor, Barcelona 1918, p. 8.
- [18] Ramon PLA i ARXÉ. *El núcleo intelectual de «L'Avenç» en la evolución de la Renaixença al Modernisme*. Tesi doctoral de la Universitat de Barcelona, 1976; Albert BALCELLS. *Jaume Massó i Torrents, de «L'Avenç» a l'Institut d'Estudis Catalans*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2013.
- [19] Josep Lluís MARFANY. «*Juventut*, revista modernista». *Serra d'Or*, núm. 233.
- [20] Enric PRAT DE LA RIBA. *Obra completa*. A cura d'Albert Balcells i Josep M. Ainaud. Institut d'Estudis Catalans i Proa, Barcelona 1998-2000. 3 v.
- [21] D. C. MUECKE. *The Compass of Irony*. Methuen, Londres 1969; Vítor Manuel de AGUIAR E SILVA. *Teoría de la Literatura*. Gredos, Madrid 1972; Wayne C. BOOTH. *A Rhetoric of Irony*. The University of Chicago, Chicago 1974; Chaïm PERELMAN i Lucie OLBRECHTS-TYTECA. *Traité de l'Argumentation*. Éditions de l'Université de Bruxelles, Brussel·les 1988.
- [22] El *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* dedicà a la *Revista de Catalunya* unes jornades les ponències de les quals foren recollides al número 23 de l'esmentat *Butlletí* l'any 2012.
- [23] Jaume CAPDEVILA (ed.). «*L'Esquella de la Torratxa*», 60 anys d'història catalana (1879-1939). Efadós, El Papiol 2013.
- [24] Jaume CAPDEVILA, «*Cu-Cut!*». *Sàtira política en temps trasbalsats (1902-1912)*. Efadós, El Papiol 2012.
- [25] Joan PERUCHO, «*Papitu*». Tàber, Barcelona 1968. Lluís SOLÀ I DACHS. «*Papitu*». Dux, Barcelona 2008. Jaume CAPDEVILA (ed.). *Papitu: sàtira, erotisme i provocació (1908-1937)*. Efadós, El Papiol 2014.
- [26] Lluís SOLÀ I DACHS. «*El Be Negre*». Bruguera, Barcelona 1967. Edició facsimil de la revista per EDHASA, Barcelona 1977.
- [27] Isabel SEGURA. *Els feminismes de Feminal*. Institut Català de les Dones, Barcelona 2007; Isabel SEGURA, *Revistes de dones, 1846-1935*. EDHASA, Barcelona 1984.
- [28] Jordi CASTELLANOS (ed.). «*En Patufet*», cent anys. *La revista i el seu impacte*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2004.
- [29] Jan EKECRANTZ. «Construcció i recepció periodístiques: cròniques sobre la República». *Periodística*, núm. 4 (1991); Jan EKECRANTZ i Tom OLSSON. *Mellan makt och marinad. En studie av nyhetsjournalistiken*. Maktutredningen, Estocolm 1990.
- [30] Enric MARÍN. *La premsa diària de Barcelona durant la Segona República, aproximació històrica i anàlisi formal*. Tesi de la Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra 1990.
- [31] *La premsa d'Esquerra Republicana de Catalunya*. Barcelona, 30 d'octubre de 2009. Museu d'Història de Catalunya, Fundació Josep Irla, Memorial Democràtic i Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra 2009.
- [32] Joan Manuel TRESSERRAS. «*D'Ací D'Allà*»: *aparador de la modernitat (1918-1936)*. Llibres de l'Índex, Barcelona 1993. Edició facsimil en quatre volums per Àmbit, Barcelona 1995-1996.
- [33] Carles SINGLA. «*Mirador*» (1929-1937): *un model de periòdic al servei d'una idea de país*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2006.
- [34] Josep M. FIGUERES, *12 periodistes dels anys trenta*. Diputació de Barcelona, Barcelona 1994.
- [35] Irene POLO. *La fascinació del periodisme. Cròniques*. Edició a cura de Glòria Santa-Maria i Pilar Tur. Quaderns Crema, Barcelona 2003.
- [36] Elvira ALTÉS. *Les periodistes en els temps de la Segona República*. Col·legi de Periodistes i Diputació de Barcelona, Barcelona 2007; Neus REAL. *Aurora Bertrana, periodista dels anys trenta, selecció de textos*. Fundació Valvi, Girona 2007.
- [37] Josep M. FIGUERES. *Aproximació a la premsa a Catalunya durant la Guerra Civil*. Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra 1997; Josep M. FIGUERES. *Periodisme en la Guerra Civil (1936-1939)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2010; Maria CAMPILLO. *La premsa a Barcelona, 1936-1939*. Centre d'Història Contemporània, Barcelona 1979. Per al fotoreportatge, vegeu *Agustí Centelles (1909-1985)*. *Fotoperiodista*. Fundació Caixa de Catalunya, Barcelona 1988.
- [38] Emili GUASCH. *La premsa del PSUC: catàleg de les publicacions periòdiques del Partit Socialista Unificat*. Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra 1999.
- [39] Jordi SABATER. *Anarquisme i catalanisme. La CNT i el fet nacional català durant la Guerra Civil*. Edicions 62, Barcelona 1986.

- [40] Susanna TAVERA. *Solidaritat Obrera, el fer-se i desfer-se d'un diari anarcosindicalista, 1915-1939*. Diputació de Barcelona i Col·legi de Periodistes de Catalunya, Barcelona 1992.
- [41] Pere VOLTES. «*La Vanguardia* durante la Guerra Civil española». *Cuadernos de Historia Económica*, vol. XI (1974).
- [42] Josep Maria CADENA. «La premsa prohibida pel franquisme». *Annals del Periodisme Català. Premsa i Guerra Civil*, núm. 10 (gener-març 1987).

NOTA BIOGRÀFICA

Josep Maria Casasús (Barcelona, 1944), periodista i catedràtic d'universitat. Doctor en ciències de la informació. Ha estat degà de la Facultat de Comunicació de la Universitat Pompeu Fabra. Fou president de la Societat Catalana de Comunicació i de la Sociedad Española de Periodística i primer degà de Periodisme a la Universitat Pompeu Fabra (UPF). És membre numerari de l'Institut d'Estudis Catalans. Ha rebut la Creu de Sant Jordi i la distinció Jaume Vicens Vives a la qualitat docent universitària.

Les dones treballadores a la fàbrica i al taller domèstic de la Catalunya del segle XIX i primer terç del XX

Albert Balcells*

Universitat Autònoma de Barcelona

Rebut 25 novembre 2014 · Acceptat 20 desembre 2014

RESUM

La contribució del treball femení a la industrialització catalana fou molt important tant al sector tèxtil com al de la confecció de roba i, entrat el segle XX, el sector terciari oferí a les dones noves oportunitats de treball assalariat. Aquí s'examina globalment l'evolució del treball femení fabril i al taller domèstic amb la seva problemàtica específica, les resistències que hagué de superar, la incidència de la legislació suposadament protectora i les conseqüències de la incorporació de les dones al món laboral des del segle XIX fins als anys trenta del segle XX.

PARAULES CLAU: treball femení industrial, treball femení al taller domèstic, condicions laborals de les dones, legislació laboral del treball femení, nivell de vida i treball femení assalariat, sindicats obrers i treball femení

L'OBREIRA A LA FÀBRICA DURANT EL SEGLE XIX

L'any 1905, en el conjunt de les indústries tèxtils de la ciutat de Barcelona treballaven 5.111 homes, 16.466 dones, 2.197 nens i 3.195 nenes. A la indústria cotonera, que era la que tenia més pes relatiu dins la indústria catalana, el 85 % de la mà d'obra era femenina.¹ En altres sectors industrials era notable la presència femenina. No hi ha dubte de la importància de la contribució de les dones al procés d'industrialització de Catalunya. La mecanització permeté emprar mà d'obra menys qualificada i promogué l'entrada de les dones a les fàbriques amb salaris inferiors als dels homes. El treball extradomèstic de les dones, malgrat que es considerava complementari del salari del cap de família i alhora inferior i temporal —tot i durar sovint tota la vida—, era indispensable per a la supervivència de la família obrera i en determinats oficis era més valorat que el masculí. S'ha observat que a les poblacions tèxtils catalanes amb gran proporció de treballadores la taxa de solteria femenina definitiva era superior. La realitat desmenteix la tesi de la complementarietat del salari femení en relació amb el masculí com a justificació de la seva menor retribució.

Malvist pels mateixos obrers que havien de comptar amb el jornal de l'esposa i de la filla per a la subsistència de la família, el treball femení s'associà a la simple necessitat i s'exigí a les dones carregar amb tot el treball domèstic no

retribuint després de la jornada a temps complet a la fàbrica. La posició subordinada de la dona a la família, la segmentació laboral en funció del sexe portada a terme pels empresaris i els esforços d'exclusió del treball de la dona per part de la mà d'obra masculina i les seves organitzacions feren que la mà d'obra femenina fos vista com a secundària, menys estable i complementària de la masculina. Les dones ocupaven a la fàbrica la mateixa situació subalterna que a la societat i a la família alhora que les seves possibilitats de promoció laboral eren mínimes.

Vers l'any 1900, la segmentació sexual del treball mantenia els sectors més qualificats i més ben pagats en mans dels homes, com passava a la tintoreria i als acabats del tèxtil cotoner —el denominat ram de l'aigua—, mentre que la filatura estava en mans de les dones, supervisades per contramestres i vigilades per capatassos i majordoms, tots homes. No sols no ocupaven ni els llocs més modestos de comandament a la fàbrica, reservats als homes, sinó que solien estar absents de les juntes directives de les societats obreres de resistència d'aquells rams en què eren majoritàries. Malgrat tot, el treball assalariat fora de la llar enfortí el paper de la dona treballadora en l'àmbit familiar i consolidà una cultura laboral femenina no domèstica, que es transmetria a generacions successives per a les quals el treball com a identitat aniria prenent el lloc del treball com a necessitat. La docilitat i el menor esperit reivindicatiu atribuïts a les dones treballadores es veuen desmentits pel seu paper principal a la vaga general del tèxtil de 1913 i a la de 1916 a Barcelona, així com a l'agitació contra la carestia i l'escassetat de subsistències, el gener de

* Adreça de contacte: Albert Balcells. E-mail: Albert.Balcells@uab.cat

1918. Durant aquests fets apareixen dones oradores, agitadores i líders que eren conegudes per les obreres.

El règim de separació de béns en el matrimoni del dret civil català consuetudinari garantia a la dona casada l'administració dels seus béns i dels seus ingressos enfront del règim de comunitat de béns del dret castellà, codificat com a dret civil espanyol a partir de 1889. Convé tenir-ho en compte: en la família obrera a Catalunya, sembla que l'aplicació de la separació de béns —de salaris— era encara problemàtica i poc coneguda.

El treball femení a la manufactura no va ser una novetat generada pel sistema fabril, sinó molt anterior. Per això no es pot prescindir dels precedents de l'època preindustrial i artesana, la del segle XVIII i començament del XIX. La filatura estava en mans femenines al mateix temps que els teixidors eren exclusivament homes. La segmentació sexual del treball existia a l'època preindustrial igual que d'aquell temps procedeix la consideració de la mà d'obra femenina com a complementària, subalterna i més barata.

A la Barcelona de finals del segle XVIII, quan encara els gremis regulaven el treball manufacturer i restringien la competència entre els tallers dels mestres artesans, els assalariats —denominats oficials, és a dir, posseïdors d'un ofici— empengueren la resistència contra el treball femení amb accions legals i de vegades violentes. Al mateix temps, l'exclusió de les nenes de l'aprenentatge oficial justificava fer fora les dones dels tallers tradicionals, excepció feta de les vídues de mestres i de les dones de la seva família.² En la seva resistència contra el treball de les dones, els oficials dels gremis tingueren el suport dels mestres més modestos, que depenien dels encàrrecs d'aquells mestres que empraven treball femení i s'estaven adaptant a la competència capitalista.

No per això es reduí la mà d'obra femenina, sinó que va ser relegada a treballar a les primeres fàbriques d'indianes —encara no mecanitzades— i a casa seva, sense la protecció dels reglaments gremials, alhora que s'estenia el sistema del *putting-out* —el «treball a mans», en llengua catalana—. Aquest sistema s'havia utilitzat sobretot en el medi rural i per encàrrec d'un empresari, aprofitant la desocupació estacional al camp. De fet, ajudava a la subsistència de petites explotacions agrícoles que més tard serien inviables.

Amb la liquidació, el 1836, del poder regulador dels gremis, la llibertat d'indústria juntament amb la mecanització amb l'energia de vapor o la hidràulica permeteren concentrar dins les fàbriques les dones que abans treballaven en tallers domèstics dispersos. La novetat va consistir en una neta separació entre el treball assalariat de producció i el treball no assalariat de reproducció social. Resultava més difícil que abans compatibilitzar amb el treball retribuït la cura dels fills i les tasques de la llar, que eren molt més dures que avui. Durant el Bienni Progressista de 1854-1856, la reivindicació de guarderies per als fills de les obreres dona testimoni del problema.³ No sempre disposaven per a tenir cura dels fills d'una àvia o d'una veïna dedicada a guardar nens.

El primer associacionisme obrer de resistència al capital, l'Associació Mútua de Teixidors, el 1840, tingué un component fonamentalment masculí, el dels teixidors a mà, hereus dels usos dels antics gremis, però ara només associació d'oficials, sotmesa sovint a la clandestinitat. La filatura del cotó es mecanitzà més ràpidament que el tissatge. El 1860, la filatura estava del tot mecanitzada; en canvi, el tissatge trigaria encara vint anys a arribar al mateix punt.⁴ Amb la introducció de les *mule-jennies* a partir dels anys quaranta del segle XIX, els homes entraren a les fàbriques de filar, una tasca abans femenina, i al mateix temps les dones començaren a portar telers mecànics, mentre que els telers manuals seguien en mans només d'homes, que es reservaven les feines més artesanals i que requerien un millor aprenentatge.⁵

El motí luddita de 1854 a Barcelona contra les selfactines —*self acting*—, que començaven a substituir les *mule-jennies* a la filatura del cotó, tingué com a teló de fons el fet que en els municipis de la rodalia de Barcelona les dones estaven portant les selfactines, que eren més productives que les *mule-jennies*, i, per tant, més remuneradores per a qui les portava. El 1856, el 66 % de la filatura de cotó era treballada per homes a Barcelona, alhora que el 38 % del teixit a màquina estava en mans de dones. Les tarifes salarials eren gairebé iguals en els oficis exercits per homes i en els practicats per dones, segons l'estudi d'Ildefons Cerdà de 1856.⁶ A les selfactines, però, les dones cobraven 3,70 pessetes setmanals menys que els homes.

De tota manera, no s'havia afeblit la moral que era l'home qui havia de guanyar el pa de la família, la moral del *male breadwinner*. Així, la posterior reivindicació obrera masculina d'igualació de salaris entre homes i dones per la mateixa feina esperava acabar amb la preferència dels patrons a emprar dones si la seva tarifa no era menor que la masculina. La més gran empresa integral tèxtil cotonera, La España Industrial, a Sants, havia previst que només contractaria un 18 % d'homes, però el 1866 eren un 65 %, i representaven el 43 % a la segona gran empresa del mateix municipi, El Vapor Vell de Joan Güell.⁷

A finals segle XIX, els homes es reservaven les màquines de 300 a 590 pues a la filatura, mentre que les dones portaven les de 240 a 300, amb la corresponent diferència salarial. El denominat ram de l'aigua, el dels tints i acabats, era aquell en què els homes eren clarament majoritaris: el 74 %, amb una minoria de dones que no superava la suma de nenes i nens junts que hi treballaven. I era el sector més ben retribuït de la indústria cotonera. La segmentació laboral horitzontal actuava, tant com la vertical, en sentit desfavorable a les dones i justificava les diferències salarials entre els sexes.

En el primer Congrés Obrer Espanyol, celebrat a Barcelona el 1870, amb el naixement de la Federació Regional Espanyola de la Primera Internacional (AIT), es donaren poques diferències entre les diverses tendències en relació amb el treball de les dones obreres. En aquest congrés, cap dona no hi era present, tot i la seva importància numèrica en la indústria tèxtil i malgrat existir des del 1869 la fede-

ració de treballadors mecànics del filat, teixit i acabat del cotó: Les Tres Classes de Vapor. La legislació protectora de la dona que es reclamava aspirava en el fons a treure-la de la fàbrica, igual que l'infant. La FRE de l'AIT predicava la incorporació de les dones a les societats obreres de resistència, senyal evident que no hi eren.

Un primer pas —efímer— semblà donar-se ideològicament en el segon congrés de la FRE de l'AIT a Saragossa el 1872, en contra de la dependència femenina i en favor que la dona treballés fora de la llar com a via de promoció personal. Però al mateix temps es declarava que en el règim capitalista això era origen de «grans immoralitats» i causa de «degeneració de la raça», si bé tot això canviaria quan s'imposés el col·lectivisme. La imatge de l'obrer s'asotmesa a l'assetjament sexual d'amos i majordoms estava molt arrelada en la mentalitat masculina obrera. Encara que n'hi haguessin casos reals, el que manifestaven aquests tòpics duradors era el temor de la pèrdua del domini total de les dones de la casa per part del cap de família, que experimentava una sensació d'inseguretat a causa de l'absència femenina de la llar durant la major part del dia.

A partir dels anys vuitanta del segle XIX, les màquines contínues d'anelles començaren a substituir les selfactines a la filatura perquè produïen més fil per pua i demanaven menys manteniment i atenció. La introducció de les contínues anà associada a la substitució de filadors per filadores. Al mateix temps, les fàbriques tèxtils de les conques del Llobregat i del Ter, les de la Muntanya segons la denominació dels fabricants, feien una seriosa competència a les del litoral i el prelitoral —el Pla—, perquè aprofitaven el recurs de l'energia hidràulica, més barata que el carbó, que arribava importat per mar, i pagaven salaris més baixos, especialment a les colònies industrials, que disposaven d'habitatges propietat del fabricant per a famílies d'obrers, sovint amb un tros de terra d'hort prop de la factoria.⁸ El control de la mà d'obra era més gran a les colònies industrials de riu. S'hi treballava també de nit, no sols per compensar els estiatges dels rius, sinó també perquè així les inversions s'amortitzaven molt abans. De vegades l'home continuava dedicat al treball al camp mentre la dona i les filles anaven a treballar a la fàbrica de riu.

La substitució de les selfactines per les contínues i la feminització a partir de la penúltima dècada del segle XIX es veieren estimulades per la crisi econòmica finisecular i la pèrdua dels mercats colonials de Cuba i Puerto Rico el 1898. Però la feminització ensopegà amb una dura resistència per part dels treballadors a la conca del Ter —especialment a Manlleu i a Roda de Ter—, on hi havia poques alternatives laborals i on la desaparició dels telers manuals havia generat desocupació.⁹

La vaga de Manresa de 1890 de Les Tres Classes de Vapor per igualar les tarifes salarials de la Muntanya i del Pla havia estat una desfeta a causa del locaut patronal. S'havia iniciat així la decadència d'aquella federació obrera moderada, basada en la preeminència de l'ofici masculí.

Teresa Claramunt, obrera tèxtil anarquista de Sabadell, promogué el 1891 una associació de dones de tots els ofi-

cis, molt crítica amb Les Tres Classes de Vapor i amb la seva direcció masculina.¹⁰ Arribà a tenir quaranta-set grups i seccions de modistes, sabateres, sastresses i oficis diversos. Teresa Claramunt afirmà la necessitat de l'autoemancipació femenina contra l'hegemonia cultural, professional i política dels homes, i en aquest sentit pública, el 1903, l'opuscle *La mujer, consideraciones sobre su estado ante las prerrogativas del hombre*. El 1902, aquella anarquista i, de fet, feminista fou la principal propagandista de la vaga general de Barcelona d'aquell any, fet que li costà el desterrament a Saragossa. Aquella associació de dones obreres fou, en certa manera, la predecessora de La Constància, nova societat de treballadors de la filatura, el tissatge i els acabats, que aconseguí l'afiliació massiva de les dones. Es fundaria el 1912.

LES OBRERES FABRILS AL PRIMER QUART DEL SEGLE XX

La primera llei protectora de dones i infants a les fàbriques fou promulgada el març de 1900 per un govern conservador a instàncies del ministre de Governació Eduardo Dato. Establí la prohibició del treball dels menors de deu anys, una reducció de la jornada per als menors de catorze i el permís de maternitat després del part per a les mares obreres.¹¹ En aquest sentit, havia estat precedida per la llei de juny de 1873 de la Primera República, la qual no havia arribat a aplicar-se perquè va ser tan efímera com el mateix règim que la promulgà. La llei de 1900 era motivada per la permanència de l'analfabetisme obrer, la desatenció en què creixien els nens i nenes obrers i la mortalitat en els dos primers anys de vida, que era de la quarta part dels nascuts a la Barcelona de començament del segle XX, si bé a les barriades obreres arribava al 44 % dels nens abans dels cinc anys de vida.

La llei de 1900 establí quatre setmanes de llicència després del part i una hora diària per a la lactància, repartida entre dues mitges hores. Va ser també aquell any quan s'establiren les indemnitzacions per accident laboral a càrrec de mútues patronals. En canvi, el permís per maternitat només comportava la reserva del lloc de treball, però sense cap subsidi, motiu pel qual no es compliria fins que els empresaris catalans crearen, a partir de 1919, mútues per a pagar un ajut econòmic a les obreres durant el permís de maternitat.¹² Convé advertir que quedaven excloses de la protecció de la llei les obreres que treballaven al seu domicili i les del servei domèstic.

La llei de 1900 també prohibia el treball nocturn de les dones de menys de divuit anys i per a les altres es fixava una jornada màxima de vuit hores en el torn de nit. L'oposició dels fabricants i dels seus portaveus al Congrés de Diputats va ser molt forta. Joan Sallarès i Pla, que fou president del Gremi de Fabricants de Sabadell i del Foment del Treball Nacional, advertí que, a Catalunya, la meitat del filats de cotó es fabricaven de nit i que el vuitanta per cent del personal del torn nocturn estava format per noies

de menys de divuit anys, de manera que les conseqüències d'una llei com aquella podien ser catastròfiques.

Els empresaris aconseguiren que la vigilància i les sancions per les infraccions depenguessin de les juntes locals de reformes socials, amb presència patronal i intervenció dels alcaldes. Fou notòria la inoperància d'aquestes juntes fins i tot després de la creació, a partir de 1906, d'un cos d'inspectors del treball; aquests denunciaren sovint que les juntes locals de reformes socials no col·laboraven en la seva missió i aturaven les multes als empresaris infractors.¹³

Resulta significatiu l'estudi de l'evolució dels salaris entre 1904 i 1925 a la indústria tèxtil llanera de Sabadell, comparada amb la del cost bàsic de la vida d'una família obrera típica, formada pel matrimoni i tres fills.¹⁴ Els oficis que se'ls atribueixen aquí són teòrics, però són els més usuals. El 1904, els salaris del pare (teixidor) —27 pessetes— i de la mare (ordidora) —13 pessetes— no arribaven al pressupost mínim de 65,5 pessetes i per arribar-hi havien de treballar la filla gran (metxera), amb un salari de 12,5 pessetes, la filla petita (canonera), amb 7,5 pessetes, i el fill petit (sagal de perxes), que en guanyava 11.¹⁵ Les famílies obreres amb fills molt petits, que no podien encara ser incorporats al treball fabril, tenien grans dificultats per a obtenir els ingressos necessaris i això explica que molts nens i nenes, tan aviat com podien, haguessin de treballar malgrat la prohibició de la llei de 1900. Treballant el pare, la mare i la filla gran passava el mateix el 1913, tot i que ja no era totalment necessari el treball del fill petit. El 1919, el pare cobrava 43,6 pessetes, la mare en rebia 26 i la filla gran, 23,8, i ja no calia el treball dels dos fills petits per a arribar al pressupost mínim de 95 pessetes. La setmana laboral era de seixanta-cinc hores l'any 1896 i el canvi decisiu es produí amb la implantació de la jornada setmanal de quaranta-sis hores el 1919 amb el mateix salari, de manera que ja no era imprescindible el treball dels fills petits per a cobrir les necessitats bàsiques d'una família obrera a la indústria llanera de Sabadell. La millora del nivell de vida va ser més important que la legislació per a la fi del treball infantil.

Pel que fa a la relació entre el cycle vital i el treball fabril en el cas de les dones obreres s'observa que a mesura que avançava el segle XX creixia la presència de les dones de més de trenta-cinc anys i, per tant, de les casades, en el context de la prohibició del treball infantil, l'escolarització obligatòria i la reducció de la taxa de natalitat. De manera que a quinze municipis catalans s'ha observat que la taxa d'ocupació femenina oscil·lava entre el 32 i el 78 % vers 1920 i que en el cas de les obreres casades se situava entre el 56 i el 86 %.¹⁶

L'estancament i fins i tot el retrocés dels salaris reals a Barcelona fou un fet durant els catorze primers anys del segle XX. No sols ho denunciaven publicacions de l'època, sinó que ha estat confirmat per l'estudi de les nòmines de dues empreses, la cotonera Toldrà i la de gèneres de punt Marfà. En canvi, l'increment salarial fou entre el deu i el vint per cent durant el bienni 1918-1919, època d'intensa conflictivitat laboral. Més tard, fins al 1935, es van conser-

var aquelles millores amb un increment menor després de 1919. També s'observa que les diferències entre obrers i obreres s'ampliaren amb la consolidació d'una segmentació del treball per gènere a partir de 1914.¹⁷

El nou sindicat de la filatura i el tissatge La Constància, fundat el 1912 amb dos mil membres, fou protagonista de la vaga general tèxtil de Barcelona i rodalia del 30 de juliol al 15 de setembre de 1913.¹⁸ La Constància s'apropà a la sindical CNT, d'orientació anarcosindicalista, fundada l'any anterior, però obligada a la clandestinitat fins al 1915. La Constància aconseguí l'afiliació massiva de les dones, si bé encara era dirigida per obrers del ram de l'aigua —cilindradors i aprestadors— que el 1911 havien obert el seu sindicat a les dones de la seva indústria. No fou una simple vaga d'ofici, sinó que expressà l'oposició de l'obrero i de la seva família a unes condicions laborals clarament inferiors a les de molts oficis masculins. No sols els metal·lúrgics, sinó, dins de la mateixa indústria tèxtil, cilindradors, tintorers i aprestadors tenien una jornada de nou a deu hores, mentre que les obreres dels altres rams del tèxtil treballaven entre onze i dotze hores diàries, amb l'agreujant de carregar amb tota la feina de la llar i la cura dels infants. De manera que veien com els seus marits, germans i fills d'altres oficis treballaven dues o tres hores menys cada dia.

El detonant fou la inobservança de la durada màxima de vuit hores en el treball nocturn de les dones segons la llei de 1900, a la vegada que reclamaven la setmana de cinquanta hores amb la tarda del dissabte lliure per a atendre les feines de la llar, juntament amb un augment del vint-i-cinc per cent del sou, increment reivindicat després d'un llarg període d'estancament amb tendència a la baixa real. Arribaren a seguir la vaga 63.000 persones entre Barcelona i la seva rodalia. Hi va haver manifestacions d'obreres que portaren personalment les seves demandes fins al Govern Civil. Els obrers dels tints i els aprests —els del ram de l'aigua—, per primera vegada, secundaren la vaga de les obreres de la filatura i del tissatge. Als mítings, al costat dels dirigents masculins, parlaren obreres que eren ben conegudes, com Rosalia i Encarnació Dulcet, Marta Sans, Francesca Rivera, Maria Costa, Conxa Bosch i Mercè Rovelló. Les dones donaren proves de la seva combativitat i tenacitat. Al final de la vaga, La Constància tenia divuit mil afiliades i afiliats. Maria Prats fou la líder que convencé les vaguistes que tornessin a la feina quan el Govern decretà la fixació de la setmana de seixanta hores amb la tarda del dissabte lliure i la supressió gradual del treball nocturn de les dones, començant de seguida per les casades i les vídues amb fills i continuant per les altres fins al 1920, en què havia de quedar totalment suprimit. La reducció de jornada va quedar compensada per la intensificació del ritme de treball i la supressió de la meitat dels dies festius entre setmana.

Les ambigüitats del decret, la manca de la seva aplicació a les comarques del Ter i de l'Alt Llobregat i la nova conjuntura generada per la Primera Guerra Mundial, que comportà la inflació que reduí el salari real i donà bones

perspectives per a l'exportació i el consum de teixits de cotó, conduïren a la segona vaga general tèxtil de juliol-agost de 1916. Les vaguistes demanaven un increment salarial del cinquanta per cent i la jornada de nou hores. El suport dels cilindradors i els tintorers fou menor que el 1913. Novament hi hagué manifestacions de dones al carrer. Pararen 17.225 treballadors i treballadores dels sectors afectats —3.446 homes i 13.759 dones— dels 23.780 de la indústria cotonera de Barcelona. Però la vaga, que coincidí amb la dels ferroviaris, resultà una desfeta i el sindicat La Constància quedà desorganitzat.

La mobilització de les dones obreres havia estat de curta durada, però solia passar el mateix amb els homes. En contra de la unitat de gènere persistia la queixa que les dones portaven telers de doble amplada que haurien de restar reservats als homes. La participació de les dones a les juntes dels sindicats sembla que va ser força excepcional, però es té constància, en aquella mateixa època, que al sindicat cotoner de Sabadell, per exemple, la presidenta fou Encarnació Dulcet, abans esmentada; la vicesecretària, Agustina Vila, i la tesorera, Paulina Altamira, amb els altres càrrecs ocupats per homes.

La vaga deixà pendent un conflicte dels contramestres, que van reclamar cobrar les setmanades corresponents al temps que havia durat la vaga de les obreres. La societat d'ofici El Radium, que agrupava els contramestres, una «aristocràcia» obrera, no s'havia solidaritzat amb les obreres, però n'havia rebut les conseqüències. Una majoria de fabricants acceptaren la demanda, però algunes de les principals empreses cotoneres de Barcelona no sols no l'acceptaren, sinó que acomiadaren els contramestres sindicats, atès que els consideraven un personal de confiança dels patrons, que no volien que estiguessin associats. A la tardor de 1917 hi hagué atemptats contra encarregats i patrons i contra obrers que havien suplantat els acomiadats. S'entrava en un període de sistematització de la violència en els conflictes socials, que duraria fins al 1923, l'època del pistolisme, i en el cas que ens ocupa es practicà en un àmbit, el dels contramestres del Radium, inicialment allunyats de l'anarcosindicalisme.¹⁹

El gener de 1918 esclatà un moviment contra l'encariment de les subsistències. Els sindicats no s'havien acabat de refer del tot de la repressió de la vaga general d'agost de 1917 per part de la CNT i la UGT contra el règim monàrquic, una vaga política que havia estat durament reprimida per l'exèrcit. En aquelles circumstàncies, la inflació i l'escassetat d'aliments bàsics i del carbó provocaren una mobilització de dones de la classe obrera a Barcelona amb manifestacions fins al Govern Civil i reclamant que es respectessin els preus de taxa. Hi va haver assalts a botigues de queviures, carboneries i parades dels mercats. Tot plegat recordava els antics motins de subsistències de l'època preindustrial, en els quals les dones havien tingut també un paper molt destacat. Es declarà l'estat de guerra i els mercats foren protegits per la Guàrdia Civil.

Quan, el juny de 1918, se celebrà el congrés de la CRT de Catalunya —el Congrés de Sants—, La Constància

s'havia refet, tenia onze mil afiliats i afiliades i es va integrar en el sindicat únic de l'art fabril i tèxtil, dins la nova estructuració en la qual els sindicats d'oficis quedaven absorbits pels sindicats únics de classe, que enquadraven tota la indústria. Les societats d'ofici tèxtil masculí s'hi resistiren i, d'altra banda, les dones restarien fora de la direcció malgrat el principi proclamat per la CNT el 1918 que en els sindicats mixtos o de majoria femenina les juntes havien d'estar compostes per homes i dones a fi d'assegurar la identificació de les dones amb la lluita sindical, que seria molt dura durant el quinquenni següent. La unitat de gènere no s'aconseguí amb el sindicat únic. Hi contribuï l'alternança entre fases de tolerància i fases de repressió governativa contra la CNT, embolicada amb la violència pistolera i terrorista dels anys que precediren la dictadura del general Primo de Rivera, que duraria de setembre de 1923 a gener de 1930 i deixaria fora de la llei la central dirigida pels anarcosindicalistes.

A la indústria del vidre, les dones representaven el vint per cent de la mà d'obra, però hi havia oficis femenins, com la fabricació de bombetes elèctriques, la decoració del vidre i el sector de les vestidores de garrafes. Per mitjà de la seva exclusió del procés d'aprenentatge, les dones quedaren fora dels oficis més ben pagats i qualificats, que eren els dedicats al bufat del vidre i al manteniment dels forns. I encara que les obreres mostraren la seva combativitat en la conflictivitat laboral de 1919-1920, no foren incloses en la direcció sindical i veieren postergades les seves demandes, de manera que la seva incorporació al sindicat fou efímera.²⁰

MANUFACTURA DOMÈSTICA I TREBALL FEMENÍ

En la filatura i el tissatge, la industrialització acabà amb la manufactura domèstica. Però, en canvi, aquesta va créixer en la confecció de roba des de finals del segle XIX. L'expansió estandarditzada d'aquest sector es va veure impulsada per l'especialització laboral creixent i pel mateix treball femení fora de casa, amb la corresponent reducció de la confecció casolana per al consum familiar. Hi contribuïren també la difusió de la màquina de cosir i l'aplicació de patrons i models que permetien emprar mà d'obra poc qualificada. La confecció de roba es basà en gran part en la manufactura domiciliària, sense les inversions i les instal·lacions de grans tallers. Tractant-se d'una feina que continuava sent bàsicament manual, bona part dels empresaris s'estimaren més utilitzar la mà d'obra dispersa i a preu fet d'obreres que treballaven a casa seva per encàrrec d'un intermediari entre la treballadora i el comerciant amb botiga de roba oberta al públic.

L'explotació a què eren sotmeses aquestes treballadores féu que als països de parla anglesa fos denominada *sweating-system*. A Espanya, la legislació social deixava explícitament fora del seu abast aquestes treballadores domiciliàries i en aquest àmbit el capitalisme podia gaudir de tots els avantatges de la concentració comercial inherents

a la gran indústria sense cap de les seves càrregues i responsabilitats. Ni lloguers, ni il·luminació, ni amortització de les màquines de cosir, ni limitacions de jornada, ni problemes en temps de reducció de la demanda i de desocupació, ni reclamacions de millora salarial per part d'unes obreres aïllades, incomunicades i indefenses. Al taller de la manufactura domèstica, el treball infantil continuava a l'ordre del dia al mateix temps que era perseguit i anava desapareixent a les fàbriques.²¹ Cada botiga de roba necessitava de mitjana el treball de sis obreres.

Tot i les dificultats per arribar a una quantificació, es pot calcular que vers 1917 eren a Barcelona unes vuit mil les obreres domiciliàries dins del total d'unes deu mil obreres de la confecció. La major part d'aquestes costureres que treballaven a casa seva cobraven l'equivalent al 60 % del salari d'una obrera de fàbrica i eren comptades les que arribaven al 75 %. Per a compensar els períodes sense feina, es veien obligades a esgotadores jornades de tretze a quinze hores diàries en les temporades altes. El seu jornal diari a preu fet per una jornada d'onze hores era, l'any 1914, d'una pesseta amb deu cèntims en un moment en què el cost diari de la vida d'una família obrera corrent era de 5,75 pessetes. Sovint aquest treball a casa per a un contractista era l'únic ingrés de la família, quan mancava el marit o aquest es trobava sense feina o malalt o quan una dona havia de fer front ella sola a la subsistència d'una família.

Allí on abundava el treball domiciliari, la sindicació era feble, fins i tot entre els operaris que treballaven junts en tallers d'unes certes dimensions. Així, el 1908, dels 1.200 obrers i obreres sastres que hi havia a Barcelona, només 200 formaven part del sindicat corresponent i entre 1903 i 1914 tan sols es registrà una vaga d'aquests operaris sastres i fou l'any 1908. Aconseguiren la jornada de nou hores, però la majoria de tallers continuaren treballant deu hores diàries a causa de la competència de fora de Barcelona i de les obreres domiciliàries a la mateixa ciutat. Tampoc no hi havia un sindicat digne de ser tingut en compte en la confecció d'objectes de pell, especialment guants, produïts majoritàriament per obreres domiciliàries.

Els testimonis objectius de l'època assenyalen la proliferació de la tuberculosi a les llars antihigieniques de les obreres domiciliàries. A Barcelona, l'any 1916, de les 2.500 obreres tuberculoses, 1.600 eren costureres. La màquina de cosir amb pedal era especialment nociva per a les embassades. La Lliga de Compradores, que publicava llistes blanques dels comerciants que més bé tractaven les seves proveïdores obreres, advertien que quan es comprava una roba a molt baix preu es podia també portar a casa el germen de la tuberculosi.

Els moralistes conservadors havien considerat el taller domèstic, aparentment compatible amb la cura de la llar, dels fills i del marit, com a molt recomanable per a les dones, mentre condemnaven el treball femení a les fàbriques, que alguns consideraven «escoles de rebel·lia i d'immoralitat» per a la dona. Però aviat, fins i tot els més conservadors, acabaren reconeixent, en vista de les condi-

cions reals, que era molt preferible el treball de les dones a la fàbrica.

Les obreres domiciliàries, a les enquestes de l'època, es queixaven de la competència que els feien les dones de les capes més inestables i baixes de la classe mitjana, que cossien secretament a casa seva per a un contractista. No entien que algunes d'aquestes dones de la baixa classe mitjana en tenien veritable necessitat i que d'altres, en treballar per a pagar-se el vestuari per a trobar marit i escapar a l'amenaça de la pobresa, ho feien a causa de no tenir cap més sortida que el matrimoni, atesa la seva manca de formació professional. Les obreres també es queixaven de la competència que els feien convents, asils, hospicis, reformatoris i correccionals, on es treballava a canvi de l'alimentació, sense haver de pagar lloguer ni les altres despeses que les obreres lliures tenien a casa seva. La notable participació de dones en la crema de convents de la Setmana Tràgica de juliol de 1909 podria haver tingut, entre altres motivacions, la de l'hostilitat envers aquella competència.

Amb dificultats gairebé insuperables per associar-se i defensar-se, aïllades a casa seva, aquestes obreres restaven al marge del sindicalisme, tant el radical com el moderat, que no s'ocupava d'elles, i només el reformisme social catòlic, promogut per dones de les classes benestants, es va preocupar per la situació de les obreres domiciliàries.

Era indubtable el fracàs dels Cercles Obrers a Catalunya, a causa del control patronal al qual estaven sotmesos, i també el d'un sindicalisme catòlic que estava teòricament en mans dels mateixos obrers però sota tutela eclesiàstica atès el seu caire confessional. Aleshores una minoria de la intel·lectualitat burgesa, que creia necessari desenvolupar dins del catolicisme l'esperit de defensa dels oprimits, va centrar la seva atenció en la creació d'institucions per a la millora de les obreres domiciliàries. El 1910 es va crear a Barcelona el Sindicat de l'Agulla, inspirat en els existents a Bordeus i a París. La presidenta del patronat que l'havia de promoure fou la novel·lista i poetessa en llengua catalana Dolors Monserdà de Macià, identificada amb el moviment catalanista. L'impacte de la Setmana Tràgica de l'any anterior no fou aliè a la iniciativa.

Dolors Monserdà publicà diversos opuscles, articles i discursos sobre la qüestió. Però segurament el mitjà més eficaç que utilitzà fou la publicació d'una novel·la en la qual es descrivia la situació de l'obrero domiciliària: *Maria Glòria*, editada el 1917.²² Segons declarava Dolors Monserdà, el patronat era només un ajut temporal fins que les obreres es poguessin fer càrrec elles soles del Sindicat de l'Agulla. El patronat començà a actuar amb un capital de 1.500 pessetes en lloc de les 15.000 que s'havien considerat necessàries. Donava feina a les obreres durant l'atur de tres mesos anuals, pagava el treball entre un trenta i un cinquanta per cent per sobre del que era corrent i proporcionava el fil a millor preu. El 1912 donava feina a 287 obreres i el 1916, a 410, i aquest darrer any gastà en jornals 8.000 pessetes i en materials, 5.150. Tenia una borsa de treball. Però el creixement del Sindicat de l'Agulla va

ser nul, atès que el 1934 només tenia 310 afiliades. També es va crear una Lliga de Compradores que conscienciava el públic per tal que no col·laborés en l'explotació de les obreres domiciliàries i publicava llistes dels comerciants que oferien a les treballadores les millors condicions.

El 1912, Maria Domènech de Cañellas creà la Federació Sindical d'Obreres, amb 159 afiliades, que arribaven, l'any 1917, a 1.539, totes de Barcelona, amb 240 dependents de comerç, 300 modistes, 125 sastresses, 159 cosidores de roba blanca i 600 obreres de taller.²³ Les obreres de la confecció representaven, per tant, un conjunt de 584, una xifra ben petita del total d'obreres del sector. El 1928, al cap de setze anys de la seva fundació, la Federació Sindical d'Obreres tenia 1.929 afiliades. Aquell mateix any elegiren les seves delegades als comitès paritaris, instituits pocs anys abans per a dirimir els conflictes laborals. Malgrat que les presidentes de les seccions sindicals eren obreres, l'existència d'un patronat donava a la Federació Sindical d'Obreres un aire d'institució benèfica regida per elements altruistes de la burgesia.

Al costat del Sindicat de l'Agulla i de la Federació Sindical d'Obreres aparegué, de forma independent, una obra educativa que compartia el mateix reformisme social catòlic i catalanista: l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular per a la Dona, creada i dirigida per Francesca Bonnemaison, vídua d'un dels qui el 1901 havien estat els fundadors de la Lliga Regionalista de Catalunya: Narcís Verdager i Callís, que havia tingut com a passant en el seu despatx d'advocat Francesc Cambó, el futur líder del partit, quan encara era jove.²⁴ Aquesta institució va ser tot un èxit. Davant l'evidència que l'explotació del treball de les dones era en bona part un problema de manca d'instrucció i de preparació professional, la «Cultura», com li deien les noies de Barcelona, donà classes gratuïtes d'idiomes, comerç, taquígrafia i mecanografia, al costat dels ensenyaments tradicionals de confecció i treballs domèstics. Al mateix temps s'hi impartia una formació general de marcat signe catòlic. El 1909 tenia 320 sòcies i el 1916, 3.190. En els seus cursos estaven matriculades 300 joves el 1910, xifra que arribà a 2.173 l'any 1916. Quan, sis anys més tard, es traslladà al nou estatge barceloní del carrer Més Baix de Sant Pere, tenia 5.334 sòcies. De les 2.200 noies de dotze a quinze anys que com a mitjana anual seguiren els seus cursos entre 1911 i 1935, trobaren feina a través de la institució unes 817 de mitjana anual. El prestigi de l'Institut explica l'eficàcia de la seva borsa de treball.

L'Institut de Cultura i Biblioteca Popular per a la Dona no sols va atreure noies de la classe obrera i de la menestralia, sinó també de la classe mitjana. Gràcies a aquest fet, va aconseguir esvaïr l'aspecte d'obra de beneficència. Era superior en modernitat i en eficàcia a la majoria dels col·legis de monges, que tampoc no solien impartir el batxillerat.

El problema de l'obrero domiciliària preocupà les autoritats polítiques amb la intenció d'equiparar la seva situació a la de les obreres fabrils. El Museu Social de la Mancomunitat de Catalunya organitzà el Primer Congrés de

Treball Domiciliari, celebrat a Barcelona els dies 17 i 18 de maig de 1917. Des de Madrid, l'Institut de Reformas Sociales publicà el 1918 un projecte de llei sobre el treball a domicili, amb tota la informació recollida.

Tant Dolors Monserdà com Francesca Bonnemaison veien molt difícil compaginar les responsabilitats de la dona com a esposa i, sobretot, com a mare amb l'exercici d'una professió i creien que calia preparar les noies per a guanyar-se la vida dignament en cas de restar solteres, reivindicant que aquesta era una situació tan digna com la de l'home solter i rebutjant que només hi hagués dos estats honorables per a la dona: casada o monja. El reformisme social catòlic i catalanista, tot i el seu tarannà conservador, representava un pas endavant.

L'antiga beneficència cristiana s'havia ocupat i s'ocupava de millorar la sort de casos individuals. El reformisme catòlic volia defensar un grup concret dins la classe obrera, que era el més indefens, i per això no provocava el temor que causava la classe obrera fabril, sobretot davant l'onada sindicalista de 1916 a 1923, amb el teló de fons de la revolució bolxevic. Però en no presentar un programa global ni arribar a alterar la relació jeràrquica entre les classes —senyores protectores i obreres protegides—, presentava massa similitud amb l'antiga beneficència que volia superar. Com a mínim s'aconseguí que les obreres domiciliàries fossin equiparades a tots els efectes de la legislació laboral pel decret del 26 de juliol de 1926 i el reglament del 12 d'octubre de 1927, encara que l'efectivitat d'aquesta legislació fos força problemàtica.

FEBLESA DEL FEMINISME, LES NOVES OPORTUNITATS PER A LA DONA AL SECTOR TERCIARI I EL CANVI POLÍTIC REPUBLICÀ

Dolors Monserdà deia que el feminisme era una necessitat per a la dona obrera i un acte humanitari per a la dona rica. No s'impulsava les dones de classe mitjana a aconseguir el sufragi ni la igualtat jurídica, sinó a protegir les dones de classe social inferior. Era un curiós feminisme que tingué més acceptació que el feminisme minoritari que florí a Barcelona al començament del segle xx dins el moviment lliurepensador, en què conviuen maçons, republicans, anarquistes i espiritistes; aquest era un feminisme més radical, però va decaure a partir de 1912. Tots dos feminismes, l'esquerranista i el conservador, tenien en comú la despreocupació pel dret de vot i per la intervenció política de les dones, alhora que compartien la importància que donaven a la cultura i a la formació professional com a mitjà per a assolir l'autonomia de la dona.

Així, en arribar la República, es concedí el dret de vot a les dones el 1931, en funció del principi de la igualtat de drets, però no per l'existència d'un moviment sufragista. Únicament a Catalunya s'establí aleshores una igualtat civil de drets entre els sexes. Les dones feren un ús reduït del dret a divorciar-se, una altra reforma republicana. Majoritàriament demanaren el divorci dones que porta-

ven més de tres anys de separació consentida —el trenta per cent— o per abandonament familiar del marit en el trenta-vuit per cent dels casos.

On sembla que es progressà poc durant el curt quinquenni republicà va ser en la igualtat de salaris entre sexes. Encara en unes bases de treball, presentades pels obrers del tèxtil a la patronal el 30 de desembre de 1931, demanaven que s'anessin amortitzant les vacants de teixidores per substituir-les per homes i que a les empreses en les quals les dones portessin telers grans i els homes telers petits s'intercanviessin els llocs perquè consideraven que els telers grans els havien de portar els homes, atès que a major producció corresponia major salari. A finals de 1934, els delegats obrers s'oposaren a la instal·lació a Manlleu d'una filatura amb contínues de 400 pues perquè l'empresa volia que les portessin dones i aquestes màquines estaven reservades als homes segons acord sindical.

El 26 de maig de 1931, el ministre de Treball, el socialista Francisco Largo Caballero, establí l'assegurança per a pagar un subsidi de maternitat i fer així efectiva la llei de 1900. Hi eren incloses les obreres domiciliàries i les eventuals i només en restava exclòs el servei domèstic. Però a Catalunya les obreres es resistiren a pagar la seva quota, que s'havia de descomptar del salari. Consideraven que el patró havia de pagar la quota íntegra i no sols una part. Diverses causes expliquen aquesta oposició: el nivell ja prou baix dels salaris femenins, el fet que a Catalunya ja funcionaven mutualitats patronals que des de 1919-1920 pagaven un subsidi de maternitat durant la llicència per part, i, finalment, l'oposició a l'intervencionisme de l'Estat en aquesta qüestió per part dels anarcosindicalistes, que controlaven la CNT, majoritària a Catalunya i adversària de la política dels socialistes des del Govern de coalició de centreesquerra.²⁵

A diferència d'altres països on ja existia l'assegurança social obligatòria de malaltia, la seva mancança a l'Espanya dels anys trenta dificultava l'aplicació del decret. L'única base de suport era l'assegurança de retir obrer, implantada el 1919. El febrer de 1932, segons el director de la Caixa de Pensions per a la Vellesa i d'Estalvis de Catalunya, la xifra d'obreres inscrites pels patrons a l'assegurança de jubilació obrera era de 201.046 i la d'obreres que cotitzaven per a l'assegurança de maternitat era de 97.622. Els parts assistits i sufragats pel fons de l'assegurança foren 1.445. El 1936, abans de la Guerra Civil, les obreres inscrites en l'assegurança de maternitat a Catalunya i Balears arribaven a 237.030 de les 470.000 que es calculava que existien en aquesta àrea.

L'analfabetisme femení era notòriament superior al masculí. Encara al començament dels anys trenta del segle xx hi havia a la ciutat de Barcelona dues analfabetes per cada analfabet. En el transcurs del primer terç del segle xx es reduí el percentatge global d'analfabetisme, però no la diferència entre la taxa femenina i la masculina. La desigualtat d'oportunitats començava a l'ensenyament bàsic. Com que les noies havien de preparar-se per al matrimoni i la cura de la llar i les nenes obreres a més a

més havien d'ajudar les seves mares, les famílies posaven molta menys atenció i exigència en la instrucció escolar de les filles que en la dels fills. Encara el 1932, a la província de Barcelona, les noies representaven el 46 % dels escolars de primària i els nois, el 54 %. Certament era un progrés en relació amb la situació de 1860, en què les noies només representaven el 38 % de l'alumnat de l'escola elemental, però la diferència continuava sent significativa. A l'altre extrem, el de l'ensenyament superior, havia calgut un decret del 4 de setembre de 1910 per a garantir el dret de les dones a estudiar a la Universitat i fou en aquella mateixa època que pogueren començar a cursar el batxillerat en un centre públic a Barcelona, en un moment en què l'ensenyament privat, començant pels col·legis de monges, no oferia el batxillerat ni a les noies de les classes benestants. A les cinc facultats de la Universitat de Barcelona, les noies representaven el 6,2 % de la matrícula oficial el curs 1916-1917 i encara no arribaven al 9 % el curs 1934-1935.²⁶

Però als anys trenta continuà progressant l'oferta de noves oportunitats per a les dones a les oficines i al sector terciari en general, un procés iniciat des del segon decenni del segle xx. En determinats sectors fins i tot s'havien creat professions femenines, com féu la Mancomunitat de Catalunya amb l'Escola de Bibliotecàries el 1915 i amb la d'Infermeres el 1917.²⁷

Al mateix temps es feminitzaren oficis, com va fer la Compañía Telefónica Nacional de España, que, en rebre el monopoli del servei telefònic, va substituir el personal masculí de les companyies absorbides per personal femení en el servei d'operadores i en el comercial. La feminització en aquesta empresa tingué lloc al mateix temps que s'intensificava el treball i es reduïa el personal amb motiu d'una automatització parcial. Però aquesta novetat de les telefonistes, presentada com a capdavantera de la promoció de la dona, tenia com a contrapartida l'excedència obligatòria quan es casaven, una regla anul·lada amb caràcter general per la República. Abans havia tingut lloc, l'estiu de 1931, una dura vaga de telèfons, promoguda pels anarcosindicalistes i perduda pels vaguistes.²⁸

Vers 1924 les noies representaven el 18,3 % de l'alumnat de l'Escola de Comerç de Barcelona i dins dels estudis de magisteri eren ja el 78 %. La mecanògrafa, la telefonista, la infermera, la bibliotecària eren nous oficis femenins del sector de serveis com ho havien estat abans el de venedora de mercat o el de llevadora. No es pot parlar encara de terciarització de la població activa en el primer terç del segle xx, atès que el sector serveis només n'arribava a representar el 22 % a Catalunya el 1930. Però a la província de Barcelona, en el sector terciari, el percentatge de creixement proporcional de les dones fou notablement superior al dels homes. Al mateix temps, la proporció de dones casades i vídues es va incrementar dins el total de les ocupades i això vol dir que estava creixent la proporció de les que no deixaven el treball fora de casa després del matrimoni. Abans de la Guerra Civil, l'èxit de les primeres periodistes catalanes de renom —Aurora Bertrana,

Rosa Maria Arquimbau, Irene Polo— divulgà un model femení modern, del qual la gran majoria de dones continuà molt lluny.

La revolució que seguí al fracàs a Catalunya de l'aixecament militar contra la República, el 19 de juliol de 1936, portà canvis en la presència pública de les dones. Però la imatge de la miliciana, tan prodigada al començament de la guerra, fou més una icona propagandística que el signe d'un canvi d'estatus del gènere femení. Les dones van ser retirades del front d'Aragó ben aviat pel cap anarquista Buenaventura Durruti. Foren enviades a segona línia i incorporades als serveis de la rereguarda, més propers als seus papers tradicionals, tal com les presentaven els cartells de propaganda el 1937. No sembla que amb la col·lectivització de les grans empreses avançés gaire la igualtat salarial entre sexes, una desigualtat que la segmentació laboral havia consolidat. A les col·lectivitats agràries promogudes pels anarquistes a la part oriental d'Aragó es mantingué un salari superior per als homes.

El fet que l'anarquista catalana Frederica Montseny ocupés la cartera de ministra de Sanitat i Serveis Socials del Govern de la República entre novembre de 1936 i maig de 1937 —la primera dona ministra a Europa— i que fos autora de la disposició que permetia la interrupció de l'embaràs per primera vegada al món occidental, s'ha presentat com un signe del canvi de la condició de la dona. Però la mateixa Frederica Montseny no compartia el feminisme de l'organització anarquista Mujeres Libres, fundada l'abril de 1936. Aquesta organització arribà a les vint mil afiliades, el trenta per cent de les quals a Catalunya. Lluità per la igualtat laboral, política i cultural.²⁹

Amb la victòria dels enemics de la República el 1939, la condició social i política de les dones retrocedí a un punt que semblava superat feia temps. Les colònies industrials, on treballaven tantes dones, tingueren després de la guerra civil, en un marc d'autarquia i escassetat, una època favorable, però començaren una decadència insuperable en els anys seixanta i totes han deixat de funcionar com a empreses industrials.³⁰

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] Albert BALCELLS. «Condicions laborals de l'obra a la indústria catalana, 1900-1914». *Recerques*, núm. 2 (1972). Article compilat i ampliat a Albert BALCELLS. *Trabajo industrial y organización obrera en la Cataluña contemporánea, 1900-1936*. Laia, Barcelona 1974.
- [2] Juanjo ROMERO. «Trabajo femenino y resistencia artesana». A: Cristina BORDERÍAS (ed.). *Género y políticas de trabajo en la España contemporánea, 1836-1936*. Universitat de Barcelona i Icària, Barcelona 2007.
- [3] Josep BENET i Casimir MARTÍ. *Barcelona a mitjan segle XIX. El moviment obrer durant el Bienni Progressista, 1854-1856*. Curial, Barcelona 1976.
- [4] Miquel IZARD. *Industrialización y obrerismo. Las Tres Clases de Vapor*. Ariel, Barcelona 1973.
- [5] Antoni GARCIA BALAÑA. *La fabricació de la fàbrica. Treball i política a la Catalunya cotonera, 1784-1884*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2004.
- [6] Ildelfons CERDÀ. *Monografía estadística de la clase obrera. Barcelona en 1856. Teoría de la urbanización. Reforma y ensanche de Barcelona*. Instituto de Estudios Fiscales, Madrid 1968.
- [7] Maria Luisa GUTIÉRREZ MEDINA. *La España Industrial, 1847-1853. Un model d'innovació tecnològica*. Associació d'Enginyers Industrials de Catalunya, Barcelona 1997.
- [8] Carles ENRECH. *El Pla contra la Muntanya*. Ajuntament d'Alguaire, Alguaire 2003; Carles ENRECH. «Les colònies industrials i el projecte social paternalista». *L'Erol*, núm. 86-87 (2005); Rosa SERRA I ROTÉS. «Les colònies industrials». *Catalan Historical Review*, núm. 4 (2011), p. 241-255.
- [9] A. SMITH. «La guerra de las continuas. Cambio tecnológico y estrategias sindicales en la industria algodonera catalana, 1889-1914». *Sociología del Trabajo. Nueva época* (Madrid), núm. 24 (1995).
- [10] Maria Amàlia PRADAS BAENA. *Teresa Claramunt, la virgen roja barcelonesa: biografía y escritos*. Virus, Barcelona 2006.
- [11] Josep M. BORRÀS. «Actitudes patronales ante la regulación del trabajo infantil en el tránsito del siglo XIX al XX. Salarios de subsistencia y economía doméstica». *Hispania*, núm. 190 (1995).
- [12] Albert PÉREZ-BASTARDAS. *Els inicis de les assegurances socials modernes a Catalunya, 1917-1937*. Ajuntament de Barcelona, Barcelona 2004.
- [13] Fernando del REY. «Condiciones laborales de las mujeres trabajadoras: legislación y actitudes patronales. El caso catalán». A: M. C. GARCÍA NIETO (ed.). *Ordenamiento jurídico y realidad social de las mujeres. IV Jornadas de investigación interdisciplinar. Seminario de Estudios de la Mujer*. Universidad Autónoma de Madrid, Madrid 1986.
- [14] Rafael LUQUE. «Les condicions de vida i de treball de les dones sabadellenques del primer quart del segle XX». A: *Dona i treball tèxtil. Sabadell 1900-1960*. Museu d'Història de Sabadell, Sabadell 1999.
- [15] L'ordidora s'encarregava de la màquina que enrotllava paral·lelament una certa quantitat de fils sobre un corró plegador. La canonera era l'operària que amb el torn posava fil als canons. La metxera era l'obra encarregada de la màquina que s'utilitzava en el procés de filatura per a obtenir la metxa, és a dir, el feix de fibres abans de tòrcer-la i aprimar-la per a convertir-lo en fil. El sagal de perxes era el nen que s'encarregava d'una sèrie de corrons recoberts de metall per treure el borriçol la superfície de certs teixits de cotó.
- [16] Cristina BORDERÍAS: «La reconstrucció de la activitat femenina en Catalunya circa 1920». *Historia Contemporània*, núm. 44 (2012), I.
- [17] Montserrat LLONCH. «La evolució de los salarios en la industria textil catalana (1891-1936)». A: *Trabajo y relaciones laborales en la España contemporánea*. Margalblum, Sevilla 2001.

- [18] Albert BALCELLS. «Les dones obreres a Catalunya durant el primer quart del segle XX». *Perspectiva Social*, núm. 26 (1988).
- [19] Albert BALCELLS. *El pistolerisme. Barcelona 1917-1923*. Pòrtic, Barcelona 2009.
- [20] Jordi IBARZ. «Con gesto viril. Política sindical y trabajo femenino en la industria del vidrio de Barcelona, 1884-1930». A: *Género y políticas del trabajo en la España contemporánea*. Icaria, Barcelona 2007.
- [21] Albert BALCELLS. «Manufactura domiciliària i treball femení a la Catalunya del primer quart del segle XX». *Perspectiva Social*, núm. 4 (1974). Reproduït a Albert BALCELLS. *Trabajo industrial y organización obrera en la Cataluña contemporánea (1900-1936)*. Laia, Barcelona 1974.
- [22] Dolors MONSERDÀ. *Estudi feminista: orientacions per a la dona catalana*. Lluís Gili, Barcelona 1909; Dolors MONSERDÀ. *El feminisme a Catalunya*. Francesc Puig, Barcelona 1917; Maria Carme MAS I MORILLAS. *Dolors Monserdà: la voluntat d'escriure*. Arola, Tarragona 2006; Gary W. MC DONOGH. «Ciudades de mujeres: literatura, poder y situación en Barcelona a principios del siglo XX». *Estudios Geográficos*, núm. 191 (1988).
- [23] Aida MACIAS ROQUETA. *Les escriptores catalanes de 1859 a 1930. El cas de Maria Domènech de Cañellas*. Treball de recerca de doctorat de la Universitat de Vic, 2005.
- [24] Rossend LLATES i Maria Cinta BALAGUÉ. *Francesca Bonnemaison de Verdaguer i la seva obra*. Fundació Vives i Casajuana, Barcelona 1972; Dolors MARÍN. *Francesca Bonnemaison, educadora de ciutadanes*. Diputació de Barcelona, Barcelona 2004.
- [25] Eulàlia VEGA. «Mujeres y asociaciones obreras frente al Seguro Obligatorio de Maternidad durante la Segunda República». A: Cristina BORDERÍAS (ed.). *Género y políticas del trabajo en la España contemporánea, 1836-1936*. Icaria, Barcelona 2007.
- [26] Esther CORTADA i Montserrat SEBASTIÀ. «La dona i la institucionalització de l'educació». A: Mary NASH (ed.). *Més enllà del silenci: les dones a la història de Catalunya*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 1988.
- [27] Assumpció ESTIVILL. *L'Escola de Bibliotecàries: 1915-1939*. Diputació de Barcelona, Barcelona 1992; Teresa MAÑÀ. *Les Biblioteques Populars de la Mancomunitat de Catalunya, 1915-1925*. Pagès, Lleida 2007; Albert BALCELLS, Enric PUJOL i Jordi SABATER. *La Mancomunitat de Catalunya i l'autonomia*. Institut d'Estudis Catalans i Proa, Barcelona 1996.
- [28] Cristina BORDERÍAS. *Entre líneas. Trabajo e identidad femenina en la España contemporánea. La Compañía Telefónica, 1924-1980*. Universitat de Barcelona i Icaria, Barcelona 1993.
- [29] Mary NASH. *Mujeres Libres. España 1936-1939*. Tusquets, Barcelona 1975. De la mateixa autora, «Política, condició social i mobilització femenina: les dones a la Segona República i a la Guerra Civil». A: *Més enllà del silenci: les dones a la història de Catalunya*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 1988.
- [30] Dels anys de postguerra i els immediatament anteriors són els vint-i-un testimonis de dones que treballaren i visqueren a les colònies industrials, recollits per Assumpta MONTELLÀ al llibre *El silenci dels telers. Ser dona a les colònies tèxtils catalanes*. Ara Llibres, Barcelona 2012.

NOTA BIOGRÀFICA

Albert Balcells és membre de la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans, de la qual ha estat president, i és catedràtic emèrit d'Història Contemporània de la Universitat Autònoma de Barcelona. Té la Creu de Sant Jordi de la Generalitat de Catalunya i la Medalla Narcís Monturiol al mèrit científic. El seu primer llibre va ser *El sindicalisme a Barcelona, 1916-1923* (1965). És coautor i director de la *Història de l'Institut d'Estudis Catalans* (2003-2006). Una quarantena de títols seus figuren a la Biblioteca del Congrés dels Estats Units. Els seus darrers llibres són *Llocs de memòria dels catalans* (2008), que rebé el Premi Carles Rahola de la Fundació Prudenci Bertrana; *El pistolerisme. Barcelona 1917-1923* (2009); *El projecte d'autonomia de la Mancomunitat de Catalunya del 1919 i el seu context històric* (2010); *Els Estudis Universitaris Catalans, 1903-1985. Per una Universitat Catalana* (2011); *Puig i Cadafalch, president de Catalunya i la seva època* (2013), i, finalment, *Vuit feministes catalanes entre 1889 i 1977* (2015). Albert Balcells dirigeix *Catalan Historical Review*. També és director i un dels redactors de la més recent *Historia de Cataluña* publicada en espanyol i a Madrid el 2006.

Catalunya (i els Països Catalans) abans i després de l'Onze de Setembre de 1714: el Congrés internacional organitzat per la Secció Històrico-Arqueològica de l'IEC a Barcelona dins el marc del Tricentenari (1714-2014)

Ricard Torra*

Universitat Autònoma de Barcelona

L'Onze de Setembre de l'any passat va fer tres-cents anys de la caiguda de Barcelona en mans de les tropes borbòniques de Felip V, fita cabdal que, com és sabut, suposà un abans i un després en la història del nostre país. Els darrers batecs de les institucions catalanes, de les llibertats, dels drets, però també dels deures dels catalans de l'època, s'esllanguiren entre l'endemà mateix de la derrota i la publicació del Decret de Nova Planta el 16 de gener de 1716. L'edifici institucional català, conformat al llarg de més de sis segles, caigué com ho fa un castell de cartes sota l'acció del vent huracanat per no tornar, malgrat que la memòria i, sobretot, la ingent documentació preservada sobre l'època tant als arxius del Principat com als de fora ens permeten mantenir-ne presents tant l'estudi com el record.

L'Onze de Setembre de 1714 fou també un dels molts episodis que cal incloure dins del marc general de la Guerra de Successió espanyola (1701-1713/1715), conflicte dinàstic d'abast internacional que enfrontà les potències europees de l'època entorn de la disputa entre les corones d'Habsburg i de Borbó. La primera gran guerra del segle XVIII destacà per la multiplicitat d'escenaris bèl·lics, per l'elevat nombre de víctimes —prop d'1.250.000—, per l'ingent esforç financer que hagueren de fer ambdós bàndols, per les interessants batalles publicístiques que intentaren conquerir l'opinió pública de l'època, i, també, per la dimensió nacional que adquirí en el cas hispànic, amb la lluita entre dues concepcions diferents que volien imposar llurs models d'estat: d'una banda, l'absolutisme d'arrel castellanocortesana, i de l'altra, el constitucionalisme català.

En aquest sentit, per a commemorar el Tricentenari, la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans va organitzar un congrés internacional que porta per títol «Catalunya (i els Països Catalans) abans i després de l'Onze de Setembre de 1714» i que es va celebrar els dies 24, 25, 26 i 27 de febrer de 2014. El propòsit del congrés, en paraules del seu coordinador científic, Antoni Simon i

Tarrés, membre de la Secció Històrico-Arqueològica de l'IEC, va ser fer un balanç de la producció historiogràfica sobre uns esdeveniments que marcaren profundament la formació històrica catalana. Les dues conferències i les deu ponències que van conformar el cos del congrés es van dividir en dos eixos bàsics: en primer lloc, un abast territorial que supera les fronteres del Principat, per tal d'incloure dins del relat altres zones dels Països Catalans amb la presència d'investigadors d'aquests territoris. Segonament, l'anàlisi de la guerra i la repressió des d'una òptica multidisciplinària: les ponències van tractar temàtiques com ara l'impacte militar, els canvis socials i polítics, les repercussions que el conflicte tingué sobre la llengua i la cultura, el paper de les institucions o els efectes sobre el dret.

La jornada inaugural comptà amb la presència del president de l'Institut d'Estudis Catalans, el senyor Joandomènec Ros, el qual, juntament amb Antoni Simon, donà la benvinguda als assistents.

Després de la fixació dels criteris científics del congrés i de repassar-ne els objectius i les línies de desenvolupament, tingué lloc la conferència d'obertura, a càrrec de Patrici Pojada, catedràtic d'Història Moderna de la Universitat de Perpinyà, sota el títol «Unes Catalunyaes sense Noves Plantes? La Guerra de Successió d'Espanya i les seves conseqüències vistes des dels nords», en la qual tractà els casos concrets dels territoris del Rosselló i la Vall d'Aran, tant pel que fa al transcurs de la Guerra de Successió com, sobretot, a la situació després del conflicte. Per a Pojada, el veritable interès en l'estudi d'ambdós territoris fou que no tingueren, per motius diferents, Decret de Nova Planta. Durant el conflicte, la Vall d'Aran passà de les mans borbòniques a les dels austriacistes l'any 1706 i, viceversa, el 1711. La influència que els barons de Les —que exercien com a governadors del territori— tenien sobre aquelles contrades i el seu decantament clarament borbònic des d'un bon principi permeteren que, un cop finalitzat el conflicte, a diferència de la resta de Catalunya, a la Vall d'Aran no s'apliqués el Decret de Nova Planta, ni tampoc el sistema de corregiments. No s'aplicà *de iure*,

* Adreça de contacte: Ricard Torra. E-mail: Ricard.Torra@uab.cat

però, com recordà Patrici Pojada, sí que s'aplicà *de facto* des del 1726, quan el baró de Les passà a presidir el Consell General d'Aran com si, de fet, fos un corregiment, malgrat tenir una nomenclatura diferent.

La situació al Rosselló fou diferent de la del Principat i de la de la Vall d'Aran: de fet, aquesta situació era conseqüència del Tractat dels Pirineus (1659). Malgrat que Lluís XIV s'havia compromès a respectar elements com el règim municipal dels Comtats o el dret català, la veritat és que, ja des de la segona meitat del segle XVII, el Rosselló patí diverses reformes com la introducció de la llengua francesa a la Universitat de Perpinyà, els canvis en la provisió de places en l'administració de la justícia o la introducció de la venalitat en els càrrecs municipals. Per a Patrici Pojada, el nord, tot i no haver patit una Nova Planta, s'anà desnaturalitzant progressivament a nivell institucional, alhora que els vincles amb el sud s'anaven esquerçant, fet constatable, per exemple, a partir dels canvis que el comerç del Rosselló experimentà durant el segle XVIII, moment en què passà a estar orientat cap a França i no vers el Principat.

La segona jornada s'inicià amb la ponència d'Antoni Simon, catedràtic d'Història Moderna de la Universitat Autònoma de Barcelona i membre de la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans. Titulada «Abans i després del 1705. L'autogovern de Catalunya com a objectiu polític de la classe dirigent catalana», el seu objectiu fou reafirmar els plantejaments fets en una publicació recent del ponent (Antoni SIMON. *Del 1640 al 1705. L'autogovern de Catalunya i la classe dirigent catalana en el joc de la política internacional europea*. PUV, València 2011), amb l'aportació de noves evidències documentals que confirmen les hipòtesis plantejades: això és, principalment, que el *leitmotiv* de la classe dirigent catalana en l'aposta pel bàndol austriacista durant la Guerra de Successió fou la recuperació de l'autogovern perdut després de 1652 i que en cap cas no hi hauria hagut una voluntat d'intervencionisme per part dels catalans en els afers generals de la monarquia hispànica l'any 1705, tal com haurien volgut veure altres autors.

Carme Pérez Aparicio, d'altra banda, s'ocupà de la guerra i la repressió als territoris valencians durant la Guerra de Successió a la ponència «Després d'Almansa. Guerra i repressió al País Valencià». Més enllà de fer un repàs a la repressió institucional decretada per Felip V amb la supressió dels furs valencians el 29 de juny de 1707, la historiadora focalitzà la seva atenció en les coercions derivades de la guerra de recuperació de les places encara austriacistes després de la victòria borbònica a Almansa, així com també en la que s'introduí per a assentar el domini sobre el territori ja controlat. En aquest sentit, Carme Pérez Aparicio relacionà diversos tipus de repressió: confiscacions de béns dels austriacistes, crema de Xàtiva per a allisonar les places rebels que no s'entreguessin a les armes borbòniques de forma pacífica, deportacions de població des de centres austriacistes fins a indrets de contrastada lleialtat borbònica o l'amenaça vers la població civil de

València, amb la col·locació d'una forca per a prevenir els eventuals conspiradors austriacistes. El règim borbònic, si bé aconseguí el control del país, en pagà un preu molt alt: les actuacions per a assentar aquest control generaren a València un estat d'opinió àmpliament contrari a la monarquia i no sols des del bàndol austriacista, ja que diversos memorialistes borbònics escrivien al rei per demanar-li gestos envers una població molt castigada.

Sota el títol «El paper de les Illes Balears en l'etapa final de la Guerra de Successió», Miquel Àngel Casasnovas, doctor en història i membre de l'Institut Menorquí d'Estudis, analitzà el desenvolupament de la Guerra de Successió a l'espai insular ressaltant-ne la complexitat derivada de la multiplicitat de poders presents a les illes i la manca d'una unitat territorial en l'àmbit polític: l'únic vincle que les mantenia unides era la figura del monarca. Per tant, en el decurs de la guerra, cada illa tingué un paper propi: per exemple, si Mallorca serví de base d'avitallament per a la Barcelona assetjada, Menorca tingué un paper més estrategicomilitar. Evidentment, les altres illes, en ésser enclavaments menors, també tingueren una rellevància més escassa. El decantament de les illes pel bàndol austriacista s'explica bàsicament per la presència de la flota angloholandesa al Mediterrani. En el cas de Menorca, cal destacar la importància que hi jugaren els britànics, els quals ja haurien copsat la importància estratègica de l'enclavament des de la dècada de 1660. De fet, un cop l'illa havia passat al bàndol aliat, l'única preocupació dels britànics sembla haver estat assegurar-se'n el control directe que el Tractat d'Utrecht de 1713 confirmà; fruit d'això, els menorquins aconseguiren salvar-se dels decrets de Nova Planta, tot i que els britànics només toleraren aquelles institucions que no suposaven un contrapoder a la seva dominació. En canvi, Mallorca tornà a mans borbòniques l'any 1714 i els seus antics privilegis foren suprimits per la Nova Planta borbònica.

Lluís-J. Guia Marín, professor titular d'història moderna de la Universitat de València i investigador associat de l'Istituto di Storia dell'Europa Mediterranea del Consiglio Nazionale delle Ricerche, plantejà les continuïtats politicoinstitucionals d'arrel catalana que l'illa de Sardenya presentà durant tot el segle XVIII, tot i el seu desmembrament respecte dels territoris de la Corona d'Aragó, en la ponència titulada «Més enllà de la Guerra de Successió. La Sardenya catalana sota el domini dels Savoia». Sardenya, a finals del segle XVII, era una illa plenament integrada a l'espai de l'antiga Corona d'Aragó, tant pel que fa al teixit institucional com al cultural. A diferència d'altres espais geogràfics, la Guerra de Successió no suposà un esdeveniment traumàtic per a l'illa: malgrat que canvià de bàndol diverses vegades, les institucions internes es mantingueren sense alteracions fins i tot després de l'arribada de la dinastia de Savoia a l'illa a partir de 1720. Institucions com l'Audiència sarda, o les Corts sardes, que escrivien llur legislació en català, demostren la perdurabilitat de la influència catalana a l'illa. També en l'àmbit lingüístic, la pervivència del català, malgrat que progressivament

perdés terreny davant el castellà primer i l'italià després, ens demostra la importància de la relació que l'espai insular sard havia mantingut amb els territoris de la Corona d'Aragó fins ben entrat el segle XVIII.

La primera de les ponències del dimecres 26 de febrer fou la pronunciada per Adrià Cases sota el títol «Guerra i quotidianitat militar en temps de setge: Barcelona i Catalunya el 1713-1714». El relat se centrà a aprofundir en les dinàmiques bèl·liques durant el darrer any de la guerra al Principat tot intentant dilucidar les interconnexions entre els dos pols de resistència; això és, Barcelona i Cardona. Durant aquest espai de temps, els catalans visqueren a remolc dels esdeveniments ocorreguts en la gran escena internacional. A Madrid, al principi de 1713, es creia que la guerra s'estava acabant, raó per la qual sobtà la resolució de resistir a ultrança presa per la Junta General de Braços el juliol de 1713. A partir d'aquest moment, la cort de Madrid tingué molt clar que calia recuperar Barcelona costés el que costés, i en aquest sentit s'inicià el setge de la capital catalana, primer assegurant el pla per a aconseguir el bloqueig de la plaça i, després, a partir del mes de juliol de 1714, amb un setge ja típic que aconseguiria el bloqueig total de la ciutat i provocaria la fam i la desesperació entre els defensors. Pel que fa a l'interior del país, la guerra havia quedat emplaçada —després de la pèrdua de la fortalesa de Castellciutat a finals de 1713— entorn de Cardona, en tant que única plaça resistent. L'exèrcit austriacista de l'interior del país, comandat pel marquès del Poal, tingué com a principal objectiu intentar trencar el cordó establert pels borbònics entorn de Barcelona, tot i que l'objectiu no s'aconseguí mai. Un cop caiguda Barcelona, es reglamentà l'entrega del castell de Cardona i es llicencià l'oficialitat de l'exèrcit austriacista, encara que la majoria de dirigents hagueren d'exiliar-se per evitar represàlies.

Seguidament, a la ponència «El model polític català de 1702-1706 i la seva liquidació borbònica», Eva Serra, professora emèrita de la Universitat de Barcelona i membre de l'Institut d'Estudis Catalans, féu un repàs del sistema constitucionalista català previ a la imposició del Decret de Nova Planta del gener de 1716 i de com aquest darrer model, d'arrel absolutista, anà acompanyat d'un nou model fiscal que va tallar de soca-rel les dinàmiques que s'havien desenvolupat a la Corona d'Aragó fins a l'inici del segle XVIII. El pactisme català, fonamentat en unes institucions que gaudien d'una representativitat prou àmplia per a l'època, es continuà desenvolupant a les Corts de 1701-1702 i 1705-1706 malgrat l'aturada legislativa que suposava el temps transcorregut des de la convocatòria closa l'any 1599. Les reformes legislatives afrontaren el reforçament de tots els elements clau demanats pels assistents a les Corts, excepte el retorn del control de les insaculacions, que ni Felip V primer ni l'arxiduc Carles després varen accedir a concedir en les reunions amb els braços. A tota aquesta producció legislativa, de caire modern, Eva Serra creu que s'hi hauria d'oposar l'entrada en escena d'unes lleis derivades de la Nova Planta amb un marcat caràcter arcaïtzant.

Després de la dissertació d'Eva Serra, varen prendre el relleu els investigadors Josep Catà i Antoni Muñoz, amb la ponència titulada «La repressió després del 1714: execucions, empresonaments i exilis interns». En primer lloc, Josep Catà exposà els objectius principals de la repressió borbònica i els instruments que utilitzà per a aconseguir-los. En aquest sentit, Catà va evidenciar que fou una repressió en bona mesura programada abans de la desfeta catalana, sobretot pel que fa a les seves línies generals, i dirigida a assegurar el control del Principat per part de Felip V. Quant als instruments concrets de la repressió, Josep Catà va mencionar, entre d'altres: l'anul·lació del dret públic català, la confiscació de propietats públiques, la multiplicació de la pressió fiscal sobre el país, la presència permanent d'un exèrcit d'ocupació format per més de trenta mil efectius o la repressió sobre les elits resistents. Per la seva banda, Antoni Muñoz va centrar el seu relat en la repressió patida per l'elit militar i política de la resistència austriacista a Catalunya, exercida en forma d'empresonaments i exilis. Malgrat el redactat de la capitulació de Barcelona, dirigents de la resistència com Antoni de Villarroel, Josep de Rocabertí o Guerau de Peguera en patiren les conseqüències.

Albert Rossich, catedràtic de Filologia Catalana de la Universitat de Girona, analitzà, en la seva ponència titulada «Acomodació i resistència a les polítiques de minoració de la llengua catalana (1716-1888)», les polítiques emprades després de la derrota de l'Onze de Setembre de 1714 de substitució gradual de la llengua catalana pel castellà i quines actituds prengueren els catalans davant aquest fet i el seu perquè. Amb l'entrada en vigor del Decret de Nova Planta, s'encetà un període, el de la primera meitat del segle XVIII, que hauria estat capitalitzat per diferents normatives que afectaven la llengua catalana dins dels àmbits oficials. La culminació d'aquest procés s'esdevingué amb la promulgació de la Reial cèdula del 23 de juny de 1768. Totes aquestes normatives, emperò, no haurien estat vistes per la societat com a intents d'anorrear el poble català, conformat per una societat majoritàriament analfabeta i monolingüe més aviat identificada amb l'antic dret públic derogat l'any 1714. Amb l'arribada de la Il·lustració, però, Rossich adverteix d'un canvi de paradigma, almenys per a una certa part de la societat catalana: els il·luministes catalans més destacats, com Antoni de Capmany o Antoni Puigblanch, optaren per abjurar d'una llengua catalana «arcaica» i foren partidaris de la seva substitució per un castellà «modern». La marginació del català s'estengué fins ben bé a la segona meitat del segle XIX, quan, a partir del corrent de la Renaixença, s'aconseguiria reflotar-lo.

La darrera jornada del congrés s'inicià amb la ponència titulada «L'altra cara de la Guerra de Successió a Catalunya: la violència contra la població civil», que fou pronunciada per Josep Maria Torras i Ribé, catedràtic emèrit d'Història Moderna de la Universitat de Barcelona. Amb el fracàs de les ofensives aliades vers Madrid dels anys 1707 i 1710, Catalunya esdevingué el teatre d'operacions

principal del conflicte. A partir d'aquest moment, sembla que s'instaurà una tendència cada vegada que els borbònics aconseguien rendir una plaça: lliurament per capitulació, retirada de les tropes austriacistes amb honors militars i, un cop aquestes eren fora, desencadenament de la repressió contra la població civil. Després de la caiguda en mans borbòniques de Lleida i Tortosa, i la consegüent estabilització del front a les Terres de Ponent, l'exèrcit borbònic hauria emprès accions de desmoralització contra els habitants de la zona, una autèntica guerra psicològica. Molts cronistes coincideixen a afirmar que els oficials borbònics havien donat ordres a les seves tropes d'atacar les poblacions civils per tal d'imposar el seu domini sobre el territori. Fins i tot les companyies de miquelets haurien participat en aquesta política de terra cremada. Segons Torras i Ribé, els darrers moments de l'ocupació borbònica havien estat viscuts amb una certa actitud d'apatia per part d'unes poblacions cansades de tants anys de guerra. Tot i així, a escala local, fins i tot els cronistes borbònics reconeixien les revenges comeses pels botiflers un cop finalitzada la guerra.

La darrera de les ponències del congrés, titulada «El Decret de Nova Planta i l'evolució posterior del dret català», fou pronunciada per Tomàs de Montagut, catedràtic d'Història del Dret a la Universitat Pompeu Fabra i membre de la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans. Al principi del segle XVIII, a Europa, existien bàsicament dues concepcions entorn de la sobirania i el dret. D'una banda, una concepció regida per l'imperi del dret i del pactisme polític —el *mos italicus*—, present en alguns territoris com, per exemple, el Principat de Catalunya, i d'altra banda, la concepció d'arrel francesa —*mos gallicus*— sorgida arran de les obres de François Hotman i Jean Bodin, que situava el monarca en el centre de la sobirania i de la producció del dret. El Decret de Nova Planta

del 16 de gener de 1716 sorgí justament d'aquesta darrera tradició jurídica i es completà amb la castellana, també d'un marcat caràcter absolutista. Per tant, el Principat canvià de cop els postulats del *mos italicus* pels del *mos gallicus*. Però, malgrat que el canvi fou brusc, Tomàs de Montagut també explicà que abans de la promulgació de la Nova Planta hi hagué un intens debat al Consell de Castella entorn dels canvis que s'havien d'introduir en la governació de Catalunya i en les seves institucions, en un procés que generà diverses consultes i informes de personatges com Francesc Ametller o José Patiño.

L'encarregat de pronunciar la conferència de cloenda fou Oriol Junqueras, doctor en Història del Pensament Econòmic i professor de la Universitat Autònoma de Barcelona. Titulada «L'Onze de Setembre entre la història i la memòria», la conferència va desenvolupar-se en dues parts. En la primera, Junqueras recordà tots els motius pels quals els catalans varen optar per prendre partit per l'arxiduc Carles l'any 1705 —motius econòmics, com les relacions que mantenia el Principat amb les potències del nord d'Europa; polítics, com les similituds entre el sistema constitucionalista català i els de les potències aliades, o simplement per la repressió exercida per Castella els anys previs contra la classe dirigent— i les raons per les quals la Junta General de Braços decidí resistir a ultrança l'any 1713. Posteriorment, el conferenciant reflexionà entorn de la memòria de l'Onze de Setembre de 1714 i com aquesta ha aconseguit perviure fins avui dia, tot diferenciant dos moments clau en el procés: una primera fase en què les autoritats haurien intentat esborrar el record de la ment de les persones i, després, un segon període en el qual les persones haurien perdut la por de parlar públicament d'aquest episodi. En definitiva, la memòria de l'Onze de Setembre va aconseguir sobreviure gràcies a la societat, que l'hauria conservat fins als nostres dies.

La Mancomunitat de Catalunya (1914): Centenari del primer pas vers l'autogovern. Simposi

El centenari de la constitució de la Mancomunitat de Catalunya, federació de les quatre diputacions provincials de l'antic Principat, fou commemorat amb un simposi d'historiadors a l'Institut d'Estudis Catalans els dies 22, 23 i 24 d'octubre de 2014, amb el patrocini de la Diputació de Barcelona.

El 6 d'abril de 1914 es constituí la Mancomunitat de Catalunya, primer pas vers l'autogovern, i s'inaugurà quan justament feia dos-cents anys de la desfeta del 1714 i de la pèrdua de les institucions polítiques autònomes de Catalunya per la força de les armes borbòniques francoespanyoles. La Mancomunitat va ser la precursora de la Generalitat catalana del 1931 i de la del 1977, que és el govern autònom actual, encara que la institució provingui del segle XIV.

La Mancomunitat va ser producte de la col·laboració dels partits polítics i de la societat civil de Catalunya en un projecte de construcció nacional. Durant els deu anys que va existir féu amb pocs recursos una obra de vertebració del país en els àmbits de les comunicacions, l'ensenyament professional, la cultura i la sanitat, alhora que posava les bases de la normalització lingüística emprant oficialment la llengua catalana. La Catalunya actual és hereva de l'obra iniciada per la Mancomunitat.

Dotze ponents exposaren el coneixement actual dels diversos aspectes del tema, amb col·loqui amb els assistents, durant tres tardes senceres en un simposi en què hi hagué més de cent inscrits. El dia 25 al matí es féu una visita guiada a l'exposició «Prat de la Riba i la Mancomunitat de Catalunya», a la seu de la Diputació de Barcelona. A l'acte inaugural del simposi parlaren el president de l'Institut d'Estudis Catalans, Joandomènec Ros; el president de la Secció Històrico-Arqueològica del mateix Institut, Josep Massot i Muntaner; el president de la Diputació de Barcelona, Salvador Esteve, i el conseller de la Presidència de la Generalitat de Catalunya, Francesc Homs. Remarcaren la vinculació històrica de l'Institut d'Estudis Catalans amb la Mancomunitat, destacaren l'exemplaritat de la tasca d'aquesta institució vista des del present i reconegueren l'oportunitat del simposi.

La primera ponència fou la d'**Albert Balcells** (Institut d'Estudis Catalans, coordinador del simposi), que parlà d'«Enric Prat de la Riba i Josep Puig i Cadafalch, primer i

segon presidents». Explicà que Prat de la Riba i Puig i Cadafalch pertanyien a la mateixa generació i al mateix partit polític: la Lliga Regionalista de Catalunya, fundada el 1901. Autor del principal breuari del nacionalisme autonomista, *La nacionalitat catalana* (1906), Prat de la Riba fou el president fundador de la Mancomunitat, federació de les quatre diputacions provincials catalanes, sense deixar la presidència de la Diputació de Barcelona, que ocupava des del 1907. En morir prematurament el 1917, va ser elegit per a succeir-lo l'arquitecte i historiador de l'art Josep Puig i Cadafalch, que havia estat la mà dreta de Prat en política cultural. Puig ocupà la presidència fins al 1923 i ja no tingué simultàniament la de la Diputació de Barcelona. Sota el seu mandat, les quatre diputacions traspassaren a la Mancomunitat tots els serveis i recursos el 1920, de manera que aquest fou el moment en què la corporació tingué més cos, tot i les limitacions imposades pel fet de no haver aconseguit un estatut d'autonomia el 1919. La importància de l'obra desenvolupada durant els set anys de la presidència de Puig no pot quedar eclipsada per l'error d'haver cregut en l'aparent regionalisme del general Primo de Rivera, que es féu amb el poder el 1923 sense cap oposició efectiva i liquidà la Mancomunitat el 1925.

L'historiador **Santiago Izquierdo** (Universitat Pompeu Fabra i Universitat Oberta de Catalunya) parlà dels «Antecedents i campanya pro Mancomunitat». Anàlitzà quins van ser els antecedents de la Mancomunitat de Catalunya i com va ser la llarga i complexa campanya que va portar a la constitució de la institució l'abril de 1914. Tractà qüestions com el projecte de llei d'administració local del 1907 d'Antoni Maura, en particular en allò que afectava les mancomunitats provincials. En la discussió d'aquest projecte ja es van posar de manifest les diferències que, en aquesta matèria, separaven els polítics de la Restauració, representants del nacionalisme espanyol més centralista, i els polítics catalans. Fracassada la temptativa del 1907, el 1911 el procés en demanda de la Mancomunitat es va tornar a posar en marxa, impulsat per la Diputació de Barcelona, que va proposar a les altres diputacions catalanes formar un govern únic per a tot Catalunya sobre la base de mancomunar les corporacions provincials. Un cop les bases per a la Mancomunitat van ser aprovades per les quatre diputacions, el 17 d'octubre de

1911, es van començar a discutir a les Corts, on el projecte va romandre encallat davant la incomprensió i l'hostilitat de bona part de la cambra. No va ser fins al maig del 1912 que el projecte de llei de mancomunitats provincials va ser presentat al Congrés, tot i que només recollia una part del que havien proposat les diputacions catalanes. Al juny, el projecte va començar a ser discutit al Congrés, i a l'octubre va ser ratificat per 171 vots a favor i 42 en contra. Després d'aprovar-se al Congrés dels Diputats, calia sotmetre la llei a votació al Senat. Davant l'obstruccionisme i les dilacions de la cambra alta per a aprovar el projecte de llei, els partits catalans van manifestar llur desencís i van demanar al Govern que, si calia, aprovés per decret el projecte de llei de mancomunitats provincials. Mentrestant, la societat civil catalana es mobilitzà en bloc per demanar-ne l'aprovació. Finalment, el president del Govern espanyol, Eduardo Dato, decidí tancar una qüestió que s'arrossegava des de feia massa temps i que amenaçava de posar en perill la ja fràgil estabilitat política del règim de la Restauració, i va utilitzar la via del decret per a aprovar el projecte. Així, el 18 de desembre de 1913, el Govern va aprovar les mancomunitats de províncies. Fou l'única reforma de l'Administració local que la Restauració va portar a terme i, encara que era un decret d'ordre general i no únicament per a Catalunya, cap altra regió no fou capaç d'aprofitar-la.

L'historiador **Enric Pujol** (Universitat Autònoma de Barcelona) va dissertar sobre «La relació de la Mancomunitat amb l'Administració local i el projecte d'estatut d'autonomia de 1919». Ressaltà que els ajuntaments catalans tingueren un paper fonamental en la conformació i el desenvolupament de la corporació regional. En un principi, la mateixa idea de creació d'una mancomunitat de diputacions es vinculà a una reforma de l'Administració local espanyola. Tot i que aquesta no fou la via que féu possible el nou organisme, un cop constituïda la Mancomunitat, els ajuntaments foren cabdals perquè pogués funcionar, atès que en van ser una de les principals fonts de finançament. Per bé que la Mancomunitat disposava d'una partida provincial, una part important dels seus ingressos eren impostos directes i indirectes que eren recaptats pels municipis i que, fins al 1920, foren pagats pels ajuntaments a les diputacions i, després, directament a la Mancomunitat. Per això, quan el 1918 es plantejà la campanya en favor de l'autonomia política del Principat de Catalunya, els municipis van ser els agents que engegaren el moviment. Es va associar l'autonomia catalana a l'autonomia municipal i, des dels ajuntaments, es va demanar que se'ls descarregués d'haver de finançar diputacions i Mancomunitat i que aquests organismes tinguessin mitjans propis, fruit de la transferència de competències feta per l'Estat espanyol. Aquesta campanya en favor de l'autonomia política que impulsaren els ajuntaments va dur a una amplíssima mobilització social i a la conformació d'un front unitari entre els partits catalans que, malauradament, no va poder obtenir l'objectiu volgut. Tanmateix,

serví perquè s'elaborés un projecte d'estatut, el 1919, que tingué el suport de 1.072 ajuntaments catalans, que representaven el 99 % de la població del Principat, en un referèndum municipal promogut per la Mancomunitat. És un text que val la pena analitzar amb un mínim de profunditat, per veure les aspiracions que des de la *realpolitik* hi hagué en aquells moments, ja que fou elaborat amb la voluntat d'arribar a trobar una solució de compromís amb el Govern espanyol. Una sortida negociada que es revelà impossible per la intransigència dels partits monàrquics espanyols al Congrés dels Diputats i per l'esclat, en aquell moment, d'una greu conflictivitat social a Catalunya.

L'economista **Josep Muntaner i Pasqual** (Institut d'Estudis Catalans), en la seva intervenció sobre «Les finances de la Mancomunitat», explicà que l'obra magna de la Mancomunitat de Catalunya implicava la necessitat d'un endeutament públic per aconseguir més recursos dels que estrictament tenien les quatre diputacions mancomunades. Així ho permetia el tercer article del Reial decret del 26 de març de 1914, de l'Estatut de la Mancomunitat de Catalunya. A tot Espanya, el Reial decret de mancomunitats del 1913 només fou recollit per Catalunya, per la força regeneradora que tenia. Era una possibilitat important, però aquesta ambició implicava un enorme esforç financer. Tan sols la Diputació de Barcelona tenia la capacitat dinerària per a fer-lo. Un plantejament integral com el de Catalunya, modern, racional i suficient, encara no l'havia fet cap estat d'Europa ni cap regió europea, i encara menys dins l'Espanya posterior a la desfeta colonial del 1898. A les àrees europees més desenvolupades per la creixent industrialització, s'havien anat construint infraestructures, però només segons el peremptori desplegament fabril. Enlloc, però, amb la coherència i l'amplitud de l'endegament territorial plantejat per la Mancomunitat de Prat de la Riba. Catalunya era l'únic lloc d'Europa on hi hagué un polític amb una visió tan ampla com la d'ell, que plantejà i executà un projecte territorial complet i coherent. Però el finançament no fou suficient. L'emissió de deute públic no aconseguí aportacions suficients. Alguns testimonis indiquen que el motiu fou la migrada aportació bancària. Només s'hi pot fer alguna suposició, sense cap certesa. Aquest divorci pot fer creure que l'obra de la Mancomunitat podia haver arribat a ser inviable, si la institució hagués durat més temps. Aquest allunyament de la banca respecte a la Mancomunitat pot ser una taca en la història del primer pas efectiu del ressorgiment nacional català. Tot i això, la guspira i l'obra feta de la Mancomunitat cal recordar-les per sempre.

El doctor en medicina **Ferran Sabaté** (Universitat de Barcelona) desenvolupà, a la seva ponència, «La política sanitària». La Mancomunitat, sense capacitat legislativa ni mitjans suficients, transformà radicalment les estructures i la mentalitat social en el camp de la salut i la seva

influència sobrevisqué a la seva època. En l'àmbit beneficosanitari, transformaren el servei de dements pobres i l'antiga borderia en serveis moderns d'assistència a la maternitat i als malalts mentals. S'elaborà un Pla de Regionalització Sanitària per a coordinar tots els recursos —públics i privats— distribuïts en el territori. S'iniciaren la informació i l'educació sanitàries de la població i la formació continuada del personal sanitari. Es crearen equips mòbils d'intervenció ràpida. Es desenvoluparen obres hidràuliques o d'enginyeria sanitària. I en l'àmbit de la salut pública, es desplegaron esforços per a lluitar contra el paludisme, la tuberculosi, la febre tifoide, la mortalitat infantil i el goll endèmic, entre altres flagells. L'obra sanitària de la Mancomunitat representa el primer esforç modern, públic i programat, d'intervenció per millorar les condicions de salut de la població abans de la implantació de la seguretat social.

L'historiador **Andreu Mayayo** (Universitat de Barcelona) centrà la seva ponència «La política agrària» en les polítiques que la Mancomunitat executà en aquest camp. Explicà com, malgrat que Catalunya havia esdevingut al llarg del Vuit-cents la «fàbrica d'Espanya», la població activa agrària continuava sent majoritària a principi del segle xx i que la qüestió agrària va polaritzar encara la vida social i política fins als anys trenta. Cal recordar que el mapa comarcal iniciat per la Mancomunitat i establert per la Generalitat tenia com a base els mercats agraris setmanals. La crisi agrària a cavall dels segles XIX i XX va posar la qüestió agrària a l'agenda política i va desfermar un conflicte social punyent. La Mancomunitat, esperonada pel catalanisme conservador, va optar per la modernització de l'agricultura i la ramaderia, i també pel cooperativisme interclassista i no igualitari (la capacitat de decisió anava vinculada a la capacitat econòmica de cada soci), per a superar el conflicte en un context de reformisme social. En aquest sentit, les prioritats de la Mancomunitat foren la consolidació i l'ampliació de les tasques de l'Escola Superior d'Agricultura, creada per la Diputació de Barcelona l'any 1912, i la creació dels Serveis Tècnics Agraris, que escamparen pels pobles les novetats per a millorar la productivitat i l'elaboració dels productes. Convé subratllar la tasca de diverses persones que també hi tingueren un paper polític important, com ara Carles Pi i Sunyer, Pere Màrtir Rossell i Vilar, Josep M. Rendé i Ventosa, Josep M. Valls o Manuel Raventós.

L'historiador i enginyer **Santiago Riera** (Universitat de Barcelona i Institut d'Estudis Catalans), en la ponència «Els serveis i ensenyaments tècnics, carreteres i telèfons», explicà com la Mancomunitat de Catalunya fou el fruit d'un catalanisme actiu, que també va ser el producte d'un esforç per modernitzar el país. I modernitzar el país significava millorar l'educació, la sanitat, l'ensenyament (primari, secundari i superior) i les comunicacions. Tot plegat volia dir crear escoles, centres hospitalaris i xarxes sanitàries; potenciar l'estudi i el conreu de la ciència; im-

pulsar les tècniques tal com altres països ja feien, i, en el camp de les comunicacions, crear les infraestructures adients i necessàries. A Catalunya s'endegaren escoles tècniques i alhora noves pedagogies, es crearen centres hospitalaris i d'atenció mèdica, s'establí una xarxa telefònica pràcticament inexistent abans, es van construir carreteres i es va fer el possible per crear una xarxa ferroviària (secundària) que complementés l'espanyola. Quant a la ciència, atès l'estat caduc d'una universitat centralista i passiva a la catalanització, difícilment modificable, la Mancomunitat va crear l'Institut d'Estudis Catalans com l'«Acadèmia d'Acadèmies», encarregada d'apropar el món científic català a l'europeu. Fou així com es complia el desig de Prat de la Riba: «Tots els pobles de Catalunya amb una escola, una biblioteca, un telèfon i una carretera per arribar-hi!» El complex de centres de la Universitat Industrial, el Laboratori General d'Assaig i Condicionament, que analitzava i garantia la qualitat de matèries primeres i de manufactures, els Cursos Monogràfics d'Alts Estudis i d'Intercanvi, que promogueren el contacte amb el progrés científic exterior per mitjà de cursos impartits per personalitats estrangeres —com Einstein—, acompanyaren la tasca de la Mancomunitat en l'àmbit dels telèfons i les carreteres, tot i que els ferrocarrils secundaris projectats no s'arribaren a construir.

Josep Massot i Muntaner (Institut d'Estudis Catalans) desenvolupà la ponència «Cap a la normalització lingüística». Ressaltà com la Mancomunitat va prosseguir la tasca que Enric Prat de la Riba havia dut a terme des de la Diputació de Barcelona d'ençà que n'era president i que tingué la manifestació més important en la creació de l'Institut d'Estudis Catalans el 1907, iniciada amb la Secció Històrico-Arqueològica i ampliada el 1911 amb la creació de la Secció Filològica (o Institut de la Llengua Catalana) i de la Secció de Ciències. Prat de la Riba mostrà un gran interès per la tasca de donar unes normes unitàries a la llengua catalana, per homologar-la amb les altres llengües de cultura i donar-li una projecció internacional. Per això, no solament afavorí les recerques, les publicacions i la labor de divulgació pedagògica en els aspectes més diversos, sinó que tingué un interès especial per aconseguir que els membres de l'Institut elaboressin unes normes ortogràfiques que poguessin ser presentades a la societat catalana com una alternativa a l'anarquia que regnava en aquest aspecte fins en aquell moment, i que les completessin amb una normativa de l'aleshores anomenada «llengua literària». Aquests desigs tingueren una plasmació, no exempta de dificultats i d'oposicions, en les *Normes ortogràfiques* adoptades per l'Institut d'Estudis Catalans el 1913, que Prat de la Riba presentà, des de *La Veu de Catalunya*, com un instrument imprescindible per a la llengua i la cultura catalanes, i que foren reformades en alguns punts quan el 1917 l'Institut publicà el *Diccionari ortogràfic*, redactat sota la direcció de Pompeu Fabra, i l'any següent, la *Gramàtica catalana* de Pompeu Fabra mateix, que es convertí en la persona més influent

en l'obra de depuració i modernització de la llengua, tot i que això li causà grans animadversions, com la d'Antoni M. Alcover, primer president de la Secció Filològica, que trencà sorollosament amb l'Institut un cop mort el seu protector Prat de la Riba; la dels prohoms de l'Acadèmia de la Llengua Catalana, entre els quals Jaume Collell, i, sobretot, la d'un grup important de membres de l'Acadèmia de Bones Lletres, que no acceptaren les seves reformes i propugnaren una altra ortografia. La Mancomunitat, tant amb Prat de la Riba com amb Puig i Cadafalch, s'esforçà a potenciar el català com a llengua de cultura i com a llengua de l'escola i de l'Administració. Aquests esforços fructificaren sobretot durant la Segona República, al començament de la qual tant l'Acadèmia de Bones Lletres com el Consistori dels Jocs Florals acceptaren l'autoritat lingüística de l'Institut d'Estudis Catalans. Després de la Guerra Civil de 1936, però, hi hagué una involució enorme, que trigà molts anys a poder recuperar poc o molt les posicions perdudes.

La doctora **Assumpció Estivill** (Universitat de Barcelona) fou l'autora de la ponència «Les biblioteques i les bibliotecàries». Repassà la posada en marxa del projecte de creació a Catalunya d'un sistema de biblioteques populars, dependent de la Mancomunitat, tal com va ser concebut per Eugeni d'Ors, i la seva evolució posterior. Principalment, explicà com les biblioteques es van anar integrant, a poc a poc, en les poblacions del territori, a partir de les xifres de lectors i de llurs lectures, i com van evolucionar les col·leccions per acostar-se una mica més a allò que demanaven els lectors. També es prestà atenció a les competències de les bibliotecàries, a com les exercien i a la incidència que van tenir en la maduració del projecte. L'Escola de Bibliotecàries, única a Espanya, fou fundada el 1915 per a preparar el personal, exclusivament femení, que havia de servir a les onze primeres biblioteques populars, creades per la Mancomunitat en poblacions de fora de Barcelona, en relació amb les quals la Biblioteca de Catalunya, oberta el 1914, actuava com a central. El període estudiat arriba fins a la Guerra Civil, quan es pot considerar que el projecte inicial està ben consolidat i la xarxa de biblioteques comença a tenir una certa envergadura.

El doctor i catedràtic **Josep González-Agàpito** (Universitat de Barcelona i Institut d'Estudis Catalans) desenvolupà la ponència «L'obra pedagògica de la Mancomunitat», en la qual destacà que fou un dels pilars de la política de reconstrucció nacional que va dur a terme aquesta institució. El bastiment d'una nova educació per a tots els nivells havia de ser l'eina eficient per a regenerar la societat i fonamentar sòlidament la Catalunya desenvolupada, culta i europea que preconitzava el Noucentisme. La ponència examinà el lligam de la modernització educativa amb els objectius de l'obra de govern de Prat de la Riba i de Puig i Cadafalch. S'aborda, també, una anàlisi de les realitzacions fetes en els camps de l'educació primària,

la formació professional i l'educació superior, i també en l'àmbit fonamental de l'educació no formal i informal, que es considerava clau per a la regeneració social. Les escoles de mestres continuaren dependent de l'Estat espanyol i la Mancomunitat creà les Escoles d'Estiu per a l'actualització i perfeccionament dels mestres en exercici, els cursos Montessori amb gran acceptació entre els educadors catalans, els tres cursos dels Estudis Normals per a completar els coneixements adquirits a les Escoles Normals estatals, la revista gratuïta *Quaderns d'Estudi* per als educadors i el *Butlletí dels Mestres*, que oferia recursos pedagògics.

L'historiador **Josep Maria Roig i Rosich** (Universitat Rovira i Virgili) centrà la seva ponència «La irradiació de la Mancomunitat fora de la província de Barcelona» en la tasca de modernització descentralitzada que féu aquesta institució, propera al territori i al ciutadà, en els diversos àmbits geogràfics i sectors socials. El món provincial i municipal estigué sempre molt present en la tasca de la Mancomunitat. Per vertebrar Catalunya i equilibrar-la calia actuar sobretot fora de Barcelona, una gran capital que, per les dimensions i la industrialització que tenia, vivia una mica d'esquena al món rural. La Mancomunitat ho va procurar compensar no solament amb la teoria o el plantejament, sinó també amb l'obra projectada i realitzada. El ponent analitzà aquesta tesi en tres àmbits. En primer lloc, l'àmbit polític o de representació de províncies en els òrgans de govern; en segon lloc, l'àmbit ideològic o teòric en relació amb la planificació pensada per al món rural de les petites i mitjanes poblacions, amb possibles connexions amb l'entramat social i cultural d'aquestes, i, en tercer lloc, l'àmbit de l'obra cultural i infraestructural feta fora de Barcelona. La Mancomunitat es va ubicar a Barcelona, però no fou centralista; fou, en certa mesura, dirigista, però amatent a les necessitats de les classes populars i mitjanes, i va pensar i actuar en clau de país afavorint les poblacions interiors. Finalment, i atesa la curta durada de la Mancomunitat, cal analitzar tot això més com a projecte que no pas com a obra consolidada i acabada. Però les comarques menys desenvolupades i les tres províncies amb menys recursos, que eren les de Girona, Lleida i Tarragona, reberen proporcionalment més inversions que la de Barcelona, com quedà demostrat en fer la distribució de l'actiu i del passiu entre les quatre diputacions provincials el 1925, després de la liquidació de la Mancomunitat.

L'historiador **Jordi Casassas** (Universitat de Barcelona i Institut d'Estudis Catalans), en la ponència «La Mancomunitat, la intel·lectualitat i el Noucentisme», exposà quin va ser el paper que va tenir el sector intel·lectual en l'acció de govern desenvolupada per la Mancomunitat de Catalunya. Així mateix, analitzà la composició d'aquest sector social buscant els orígens de la seva constitució i la presa de consciència col·lectiva de la necessitat d'intervenció en els afers públics. Partí de la premissa que aquest

intervencionisme intel·lectual estigué lligat a l'hegemonia del Noucentisme i, més genèricament, a la consolidació política del catalanisme. Casassas féu alguns apunts sobre possibles coincidències entre el cas català i el d'altres àrees del món mediterrani nord-occidental. Finalment, a partir de l'evolució general del país en el context de la Gran

Guerra i de la postguerra, analitzà la deriva política del sector i, en funció d'aquesta, les raons del denominat *cas Ors*, del 1920.

L'Institut d'Estudis Catalans ha publicat les ponències d'aquest simposi en forma de llibre.

In memoriam

Manuel Ardit i Lucas (1941-2013)*

El dia 8 de desembre de 2013 ens va deixar per sempre un company molt estimat, Manuel Ardit, historiador valencià de referència i membre numerari de la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans des de 1992. Nascut a València el 1941, es doctorà a la Universitat valenciana el 1974 amb una tesi dirigida per Joan Reglà. Ardit va ser primer professor d'institut d'ensenyament mitjà. El 1987 esdevingué professor titular d'història moderna de la Universitat de València. Fou director d'una editorial de la importància del Servei de Publicacions de la Universitat de València i director des de 1987 d'una revista fonamental i emblemàtica com *Afers*. La direcció de la revista, la tingué a partir del número 5, després de la mort del fundador, Sebastià Garcia Martínez. A la revista *Afers*, Manuel Ardit ha comptat sempre amb un secretari de redacció extraordinari: Vicent Olmos, home clau de l'editorial que porta el mateix nom que la revista.

Actualment formava part també del consell directiu de *Catalan Historical Review*, en el segon número de la qual va publicar un balanç dels estudis sobre l'expulsió dels moriscos de 1609 i les seves conseqüències. Sempre va ser un membre amatent de l'Institut d'Estudis Catalans, de manera que encara va enviar el seu vot, ja molt malalt, en la darrera elecció de candidats a nous membres per a la Secció Històrico-Arqueològica, el 21 de novembre passat.

No existia cap síntesi sobre la fi de l'Antic Règim a les terres valencianes fins que Ardit publicà l'any 1977 el seu llibre *Revolución liberal y revuelta campesina: un ensayo sobre la desintegración del régimen feudal en el País Valenciano, 1793-1840*. Amb notable valentia havia optat per uns límits cronològics ben amples: de la revolta popular antifrancesa de 1793, preludi de la de 1808, a la fi de la Primera Guerra Carlista el 1840, passant pels aldarulls de 1794 i de 1801. Va demostrar que la revolta contra el domini napoleònic tingué a València un caràcter antisenyorial i potencialment revolucionari i que l'ocupant intentà restaurar les càrregues senyorials, que s'havien deixat de pagar el 1808. També tractà en aquesta obra d'un tema tan complex com les bases socials de la revolta antiliberal de 1822, preludi del que seria la insurrecció carlista el 1833.

Un dels mèrits de Manuel Ardit ha estat la disposició i la capacitat per a revisar les seves tesis a la llum de la seva pròpia recerca posterior i de la dels seus col·legues, que

han seguit en bona part els camins que ell va obrir. Això s'observa en el seu gran llibre *Els homes i la terra del País Valencià, segles XVI-XVIII* (1993). Ardit superà la tesi que la duresa del règim senyorial valencià, enfortit per l'expulsió dels moriscos i la repoblació, explicaria l'endarreriment regional i fins i tot el fracàs de la primera industrialització al País Valencià. Però també confirmà l'excepcionalitat de l'agricultura de regadiu valenciana, sense mitificar-la, indicant que d'exemples similars a l'àrea mediterrània potser només se'n troben a l'agricultura murciana i a la de la vall del Po.

La seva magna monografia, publicada el 2004, sobre l'evolució social del marquesat de Llombai (Ribera Alta, província de València) des del segle XIII fins al XIX és un exemple de la utilitat de la microhistòria, capaç de respondre, dins la llarga durada, a les grans qüestions de la història general. El lector no perd el fil que porta a les conclusions a través de la complexa evolució dels censos senyorials, de la nupcialitat i la fecunditat, de la natalitat i la mortalitat i dels conflictes socials. La recerca comprèn des de la constitució del feu amb la conquesta fins a la dissolució del règim senyorial. Ardit ens mostra la potència del poder senyorial com a sistema d'extracció a l'època mudèjar amb una agricultura minifundista de subsistència. Indica els canvis operats després de l'expulsió dels moriscos vers una agricultura comercialitzada —vinya i morera—, sobre la base de l'emfiteusi i d'explotacions de dimensions més aptes. No es pot parlar de refeudalització malgrat la Segona Germania de 1693, el caire antisenyorial de la Guerra de Successió a la regió i la recuperació de la renda senyorial al segle XVIII abans del seu declivi en el darrer quart d'aquesta centúria fins a les revoltes anteriors a la guerra contra el domini napoleònic.

Altres temes de la història valenciana dels quals s'ha ocupat Ardit són l'erasmisme, els brots protestants, la Inquisició i l'expulsió dels moriscos, tal com ja ha estat indicat en aquest darrer cas. El 2001 ens va donar un llibre en el qual treu tot el profit imaginable del cens d'Aranda de 1768 per al coneixement del País Valencià en un període de transformació com el del segle XVIII.

Però Manuel Ardit, que ens havia anunciat que tornava a la temàtica de la crisi final de l'Antic Règim i a les albers del liberalisme polític, es movia amb la mateixa perícia en les grans síntesis que en els treballs d'arxiu. Resulta un exemple d'historiador amb la mateixa capacitat per a la investigació que per a la divulgació, amb una eficiència comparable per a la monografia local i per a la síntesi que abasta tot un país —el seu—, un estat —Espanya— o fins i tot l'Europa occidental sencera. En donen testimoni la

* Text preparat per Albert Balcells, vicepresident de la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans. E-mail: Albert.Balcells@uab.es

seva contribució a la *Història dels Països Catalans* (1980), de la qual redactà tot allò referent al País Valencià del segle XVIII al XX i on vaig poder comprovar personalment fins a quin punt era gratificant treballar amb ell.

Altres exemples posteriors d'obres de gran síntesi han estat el seu llibre *Agricultura y crecimiento económico en la Europa occidental moderna* (1992) o el titulat *El Siglo de las Luces* (2007), una excel·lent història social de la cultura, on tracta tant de la de les elits com de la de les classes populars, tant la de la Il·lustració com la de la superstició a l'Espanya del segle XVIII. Darrerament, és remarcable la seva contribució a la història de la població de la ciutat de València i la seva Horta en la història d'aquesta ciutat, publicada el 2009.

Manuel Ardit ha estat traductor d'obres clàssiques, com algunes de James Casey, de Robert Darnton o la biografia de l'historiador Marc Bloch, escrita per Carole Fink. Pel que fa a l'homenatge als mestres de la generació anterior, cal recordar que l'any 2002 va recopilar diversos treballs d'Emili Giralt amb el títol *Empresaris, propietaris i vinyaters: 50 anys de recerca històrica*.

Fidel a la llengua que agermana Catalunya i el País Valencià, historiador al servei d'un concepte obert de Països Catalans, influït en els seus primers treballs per Joan Fuster, Manuel Ardit ha estat una figura respectada per tots, un investigador que ha restat actiu i ha publicat fins a la darrera hora, poc abans que una cruel malaltia ens hagi privat de la seva ajuda i de la seva amistat.

Gregori M. Estrada (1918-2015)*

El 18 de març de 2015 ha mort a Montserrat el pare Gregori M. Estrada i Gamissans, nat a Manresa el 28 d'abril de 1918. Durant els seus primers tres anys va viure al Mas Rossinyol de Monistrol de Calders, al qual continuà anant durant l'estiu fins que els seus pares decidiren dur-lo a l'Escolania de Montserrat, on passà sis anys, des del setembre de 1926 fins al setembre de 1932. Era, doncs, l'època de l'abat Antoni M. Marcet, quan hi havia seriosos conflictes entre el monestir i la dictadura de Primo de Rivera, que acusava l'abat de catalanista i que hauria volgut allunyar-lo del monestir; a partir de l'abril de 1931, amb la proclamació de la Segona República, començà una nova època, que acabà tràgicament el juliol de 1936, amb l'inici de la Guerra Civil, que hauria pogut tenir encara conseqüències molt més greus per a Montserrat si no hagués mantingut una excel·lent relació amb les autoritats de la Generalitat, que protegiren el monestir i facilitaren que els monjos en poguessin sortir i, en part, es refugiessin a l'estranger.

Francesc Estrada —aquest era el seu nom de fonts— va tenir dos mestres excel·lents a l'Escolania, que descobriren el seu talent musical i que l'ensinistraren en un terreny que no havia d'abandonar mai més. Eren el pare Àngel Rodamilans, aleshores prefecte de l'Escolania —que havia d'ésser assassinat a Sabadell el 1936—, i el pare Anselm Ferrer, que n'era director i amb el qual el pare Gregori mantingué una cordialíssima relació fins a la seva mort, el 1969. Rebé també formació musical d'altres monjos que treballaven a l'Escolania: els pares Maur Fàbregas (solfeig), Isidor Civil (violí), Isidor Fonoll (prefecte després d'Àngel Rodamilans) i Plàcid Feliu (prefecte igualment durant les darreres setmanes de la seva estada a l'Escolania).

El 1932, en deixar d'ésser escolà, Francesc Estrada ingressà en el col·legi d'aspirants a monjo, a Montserrat mateix, i el juliol de 1933 va passar de «col·legial» a novici del monestir, on rebé el nom monàstic de Gregori Maria. Al cap d'un any, va fer la professió simple com a monjo de Montserrat el 6 d'agost i tot seguit començà a aprofundir en els estudis musicals, que ja no havia de deixar en tota la vida. En efecte, el 1935 i el 1936 va iniciar els estudis d'orgue al Conservatori del Liceu de Barcelona, sota la direcció de mossèn Josep Muset.

Al començament de juliol de 1936 fou enviat una temporada, per motius de salut, a la residència que Montserrat tenia en aquells moments a Andorra i allà el van sorprendre l'aixecament militar del 17-19 d'aquell mateix mes i la revolució a què donà lloc a tot Catalunya. De seguida va anar, amb altres catalans, a Torí, des d'on, passant per Gènova i per Roma, s'uní, al monestir de Subiaco, amb l'abat Marcet i un grup de monjos de Montserrat que havien pogut abandonar Barcelona, i juntament amb altres monjos joves —acompanyats pel pare Emilià Riu, prefecte dels júnors de Montserrat— es va refugiar al monestir alemany de Beuron (Hohenzollern), on fou rebut fraternalment. Durant el curs 1936-1937 va estudiar filosofia al monestir, igualment benedictí, de Maria Laach (Renània), on acudien tots els monjos de la congregació beuronesa, i tornà a Beuron durant els cursos 1937-1939 per estudiar-hi teologia. Quan va esclatar la Segona Guerra Mundial, es traslladà a Roma i del 1939 al 1940 va seguir encara un curs de teologia a la universitat benedictina de Sant Anselm. Mentrestant, el novembre de 1939 va tornar al monestir de Subiaco, on l'abat Marcet li va rebre la professió monàstica solemne —el 13 de novembre— i li va conferir els quatre ordes menors que el preparaven per al sacerdoci. El 1940, encara a Roma, va ésser ordenat sotsdiaca a la basílica de Sant Joan del Laterà.

El 1941, en acabar precipitadament el curs a causa de l'entrada d'Itàlia a la guerra, va anar a Barcelona en hidroavió des d'Òstia Tiberina i es va reincorporar a Montserrat, on de seguida fou ordenat prevere i va començar a

* Text preparat per Josep Massot i Muntaner, president de la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans. E-mail: direccio@pamsa.cat

actuar d'organista, una activitat que no deixaria fins al començament d'aquest segle, quan una progressiva sordesa el va anar afectant. Mentrestant, va continuar els estudis de música: juntament amb el seu company pare Ireneu Segarra —amb el qual treballaren de valent durant tota la vida, encara que ben sovint tenien visions diferents respecte a temes musicals—, va estudiar a Barcelona harmonia i contrapunt amb els mestres Josep Barberà (1941-1947) i Cristòfor Taltabull (1947-1950) i, sense deixar d'ocupar càrrecs de responsabilitat a la comunitat, el 1947 passà un mes al monestir francès de Solesmes, juntament amb el pare David Pujol, per treballar en els textos de música gregoriana propis de Montserrat, i el 1950 va passar uns quants mesos a París i a Hendaia, on féu estudis de fuga amb Charles Koechlin i d'orgue amb André Marchal. Del 1968 al 2002 va ésser també director del cor dels monjos de Montserrat i féu classe de cant gregorià al clercat de Montserrat, per ensinistrar els monjos joves, entre els quals em trobava jo mateix durant uns quants anys.

Va tenir sempre una intensa activitat com a organista, com a promotor de la construcció d'orgues i la fosa de campanes —a Montserrat i a altres indrets— i com a compositor de música religiosa. D'una manera especial, hem de destacar la seva gran aportació al cant litúrgic en català a partir del moment que, arran del Concili II del Vaticà, el llatí va ésser substituït per les llengües vernacles tant a la missa com a l'ofici diví, tan important als monestirs benedictins d'homes i de dones. Aquesta aportació no es va limitar a la composició de noves melodies, sinó que tingué una repercussió a tot el país a través de les Trobades d'Animadors de Cant per a la Litúrgia, que va iniciar el 1970 i que encara continuen avui seguint l'esperit amb què les va fundar.

Al costat d'aquestes intenses activitats de tipus religiós i pastoral, també va dur a terme un treball d'estudi dels antics músics de l'Escolania de Montserrat —el fruit més

important del qual foren les edicions d'obres del pare Miquel López i del pare Joan Cererols a la col·lecció «Mestres de l'Escolania de Montserrat»— i durant molts anys va intentar trobar una nova interpretació dels cants i de les danses del segle XIV del *Llibre Vermell* de Montserrat, de la qual va publicar algun avançament i en va promoure l'execució, en col·laboració amb l'Escolania de Montserrat i altres grups, el 1978 i el 1979, a Montserrat, a Barcelona, a França, a Alemanya i a Rubí. Poc abans de morir havia enllestit el text definitiu del llibre que preparava sobre aquest tema, que suscitarà sens dubte controvèrsies entre els musicòlegs.

Amb aquests antecedents, no és estrany que el 17 de gener de 1974 formés part de la sessió fundacional de la Societat Catalana de Musicologia, filial de l'Institut d'Estudis Catalans, i que el 1979 n'esdevingués el segon president, càrrec que ocupà fins al 1991. Durant aquests anys va publicar algun article i algunes necrologies al *Butlletí* de la societat, que s'afegiren a altres treballs que havia anat publicant a Catalunya i a l'estranger, en general breus i de to divulgatiu. El 18 de desembre de 1992 fou elegit membre numerari de la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans, amb el perfil de musicologia, però al cap d'un any ja esdevingué emèrit i mai no ha tingut una intervenció destacada en les tasques de l'Institut, bé que n'ha seguit amb interès les vicissituds i ha votat escrupolosament per correu sempre que calia.

De caràcter seriós i d'una certa rigidesa en les seves conviccions, era alhora una persona afable i servicial, gran patriota i treballador infatigable. A la darrereria de la seva vida es veié molt disminuït, no solament per la sordesa a què ja m'he referit, sinó també per problemes de salut que l'obligaren a anar en cadira de rodes i l'allunyaren de la vida comunitària. No perdé mai, però, el bon humor i treballà fins al darrer dia de la seva vida. Els qui l'hem conegut de prop i l'hem estimat no l'oblidarem mai.

Joaquim Molas i Batllori (1930-2015)*

Joaquim Molas, membre de la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans d'ençà de 1978 i promotor i responsable continuat de la Fundació Mercè Rodoreda, creada al si de l'Institut el 1992, va morir a Barcelona el 16 de març. El 5 de setembre hauria complert 85 anys: tota una vida dedicada a les ciències humanes, amb rigor de mètode, amb capacitat d'innovació i amb repercussió i estratègia reconeguts.

Estudià filosofia i lletres a la Universitat de Barcelona, on, deixeble de Martí de Riquer, es llicencià en filologia

romànica el 1953 i s'hi doctorà el 1958 amb una tesi sobre el poeta del tombant dels segles XIV i XV Lluís Icart. Complementàriament assistí als cursos de literatura catalana i d'història de Catalunya que feien als clandestins Estudis Universitaris Catalans, respectivament, Jordi Rubió i Balaguer i Ferran Soldevila, i en cercles més informals es beneficià del contacte persistent amb Josep M. de Casacuberta, Jaume Vicens Vives, J. V. Foix, Salvador Espriu i, especialment, Carles Riba, que l'influïren en la reorientació dels seus interessos acadèmics cap als segles moderns, enfront dels medievals quasi exclusius dels seus inicis, que es clouen pràcticament amb els seus dos volums de *Literatura catalana antiga* de la «Col·lecció Popular Barcino» (1961 i 1963): havia estat ajudant de la càtedra de Literatures Romàniques Medievals (1953-1955) i encarregat de curs de metodologia d'edició crítica de textos (1955-1959) de la Universitat de Barcelona. El curs 1959-1960 i el se-

* Text preparat per Manuel Jorba, catedràtic emèrit de la Universitat de Barcelona i membre de la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans. E-mail: Manuel.Jorba@uab.cat

güent va ser lector de la Universitat de Liverpool, però, en retornar a Barcelona, el 1961, no es va poder reincorporar a la docència universitària oficial fins que, el 1969, fou contractat per la Universitat Autònoma de Barcelona, de la qual fou catedràtic de Literatura Catalana fins al 1984, en què s'incorporà a la Universitat de Barcelona. El 2000 passà a ser-ne catedràtic emèrit.

Tanmateix, és des del 1961 que es féu sentir el seu ascendent sobre les noves generacions d'estudiosos de la literatura catalana a través de la doble activitat de crític militant i de professor d'història de la literatura, tot i no disposar d'una manera constant de cap plataforma d'ampli ressò i d'haver d'exercir la docència en els encara mig clandestins Estudis Universitaris Catalans. Sentit com una conseqüència natural del gust per la lectura i la necessitat de la comprensió i la valoració dels textos, l'exercici de la crítica literària i de la recerca en història literària recolza, d'una banda, en la solidesa del cos teòric que es va construint, en constant revisió, en la del coneixement dels temes i dels autors estudiats i en la del context actual i dels referents històrics (que li permeteren de justificar adequadament els judicis de valor i la proposta jeràrquica que se'n derivava), i, d'altra banda, en l'agudesia de la selecció dels aspectes rellevants i en la capacitat de síntesi.

El mètode de treball resultant és la conseqüència de la insatisfacció davant del positivisme de l'escola sorgida de Manuel Milà i Fontanals, que Molas mateix estudiaria («Els estudis de literatura: l'escola històrica», 1981; «Sobre la periodització en les històries generals de la literatura catalana», 1984) i que l'havia portat a interessar-se per l'estilística i les propostes afins postulades per Leo Spitzer, Erich Auerbach, Dámaso Alonso i Amado Alonso i, després, a partir dels anys de Liverpool, a conèixer en profunditat el sociologisme literari de filiació marxista. Així, a Anglaterra coneix l'obra de Lukács i, allà mateix o en tornar-ne, la d'Arnold Hauser, Antonio Gramsci, Bertold Brecht, Jean-Paul Sartre, Edmund Wilson, Raymond Williams, Cesare Pavese i Lucien Goldmann, que voldrà acoblar amb la dels teòrics i promotors del comparatisme i de la teoria i la història literàries dels àmbits del New Criticism i en general del formalisme: el natural interès pels nous corrents crítics, pel comparatisme i la teoria i la història literàries com a disciplines acadèmiques es veu estimulat per l'autoexigència amb què s'implica en la docència i la recerca universitàries, que el porta a incorporar continuadament lectures de Northrop Frye, Wayne C. Booth, Viktor Sklovski, René Wellek o William Empson, i més endavant Hans-Robert Jauss, entre altres.

Tant en la crítica com en la recerca historioliterària, s'interessà pel conjunt de manifestacions que coexistien en una mateixa societat i que hi evolucionen, és a dir, la literatura culta dels autors consagrats i la dels autors poc coneguts, la popular i la marginal. L'estudi sobre «La cultura catalana i la seva estratificació» (1983) seria un punt d'arribada d'un llarg procés de reflexió, que incloïa el recull de petits articles d'*Una cultura en crisi*, del 1971. Molas hi inventariava els dèficits que la recerca literària

catalana presentava, hi qüestionava alguns dels plantejaments més tradicionals i hi proposava suggestives i sovint agosarades hipòtesis de treball per al desplegament de la història literària a través d'estudis generals o més monogràfics, amb la finalitat de revisar, enfront del tòpic empobridor de «decadència», tot allò que es relaciona amb els grans moviments europeus coetanis, del Renaixement al Romanticisme i als moviments més moderns, amb procediments del comparatisme.

Així, el 1979 publicà un innovador capítol d'una inacabada síntesi d'història de la literatura moderna i contemporània, datat el 1970: *La decadència: del Renaixement al Pre-romanticisme*, que tenia el seu correlatiu en un estudi coetani sobre la poesia popular («Esquema i evolució de la poesia popular catalana», 1972-1973), una matèria ampliada per al segle XIX en un capítol de la part moderna de la *Història de la literatura catalana* que va dirigir: «La nova literatura popular: tradició i modernitat» (1986, en col·laboració), i encara repesa en aspectes concrets a «La novel·la popular: del fulletó a la novel·la de quiosc» (1987), al pròleg a l'edició facsímil de *La Llumanera de Nova York*, del mateix any, i darrerament, a la petita monografia sobre el seu avi, *Emili Molas i Bergés 1870-1918* (2014), artesà del vitrall, cooperativista militant, activista cultural, poeta i autor teatral, en la qual vol destacar de nou, en un cas concret, el pes de la cultura popular en la cultura del catalanisme modern. Impulsà la relectura dels autors del Barroc i participà en la revisió del període amb «Francesc Vicenç Garcia vs. Rector de Vallfogona» (1976), el pròleg a l'edició del teatre de Francesc Fontanella (1988) i «La literatura catalana del Barroc» (1989).

En la seva part dels dos volums d'*Un segle de vida catalana*, abordava, en primer lloc, els corrents literaris del temps de la Il·lustració, sobre els quals tornaria a *Poesia neoclàssica i pre-romàntica* (1968), «Erudició, polèmica i creació en la poesia neoclàssica catalana» (1977), «Poesia barroca i poesia neoclàssica el 1802» (1981) i «Literatura "provincial" i literatura "nacional": introducció a la literatura catalana del tombant dels segles XVIII i XIX» (1991); en segon lloc, hi esbossa alguna de les línies d'estudi dels corrents literaris del segle romàntic en un panorama sintètic que obvia el concepte tradicional i deformat de Renaixença, reincorporat amb un sentit nou en estudis posteriors. En efecte, tot rebutjant d'aplicar el terme Renaixença al conjunt indiscriminat, socialment i culturalment, de fenòmens literaris, culturals i polítics ocorreguts a Catalunya al llarg del segle XIX, l'aplica, a propòsit de *La Renaixença catalana* de Rafael Tasis (1967), a un moviment sorgit «a l'empara de les grans transformacions produïdes per la Revolució industrial», en la línia que afinaria, entre d'altres estudis, a *La cultura catalana durant el segle XIX* (1979), a *Milà i la Renaixença* (1984), al pròleg a *Il·lustració i Renaixença* de Jordi Rubió i Balaguer (1989) i al dels Índexs de la revista «*L'Avenç*» (1989), i a «Josep Franquesa i Gomis, poeta i activista oblidat» (1996). En conjunt, Molas hi proposa l'establiment de les causes històriques del moviment, no solament les inicials, sinó també les que en fa-

rien modificar i diversificar els objectius i les estratègies al llarg del segle XIX, complementàries i fins contradictòries, i la seva base social. Per això, replanteja el significat del paper a atribuir a Frederic Soler i a altres personatges reticents o obertament crítics, i d'una certa repercussió pública a partir sobretot de 1865, amb l'orientació conservadora i confessional de la majoria de les personalitats i les plataformes més implicades en el moviment.

La consolidació, la pervivència i la crisi del Romanticisme són temes abordats inicialment a *Poesia catalana romàntica* (1965) i *Poesia catalana de la Restauració* (1966), que revisaria i unificaria a *Antologia de la poesia romàntica* (1994), i ampliat al capítol corresponent de l'esmentada *Història de la literatura catalana* («La crisi del Romanticisme: la poesia»): hi individualitzava, a més, Apel·les Mestres, destacat abans en dues rigoroses monografies de tipus divulgatiu (al pròleg a l'antologia *Apel·les Mestres*, 1984, i a la col·laboració, titulada «El poeta», a *Apel·les Mestres (1854-1936)*, 1985), i sobretot, en un extens capítol, «Jacint Verdaguer», al qual continuarà dedicant una atenció preferent i renovadora en estudis de referència que culminen en l'edició de *Totes les obres de Verdaguer* (2003-2006, amb Isidor Cònsul) i en l'ampli recull d'estudis propis *Llegir Verdaguer* (2014). Tots dos poetes, Mestres i Verdaguer, són considerats representatius de la modernització literària finisecular a «La poesia catalana i els inicis de la modernitat» (1999), un estudi que certifica la reorientació donada anys abans als estudis del Modernisme, a partir d'«El Modernisme i les seves tensions» (1970), que era part del programa implicat en el «realisme històric», que tingué les manifestacions historico-crítiques de més repercussió amb *Poesia catalana del segle XX* (1963), escrit en col·laboració amb Josep M. Castellet: un dels llibres inicials d'Edicions 62, que, segons Enric Sullà, «oferia [...] un esquema històric rigorós i políticament (progressista) en sintonia amb l'època, i una antologia generosa, també decantada en sentit ideològic (emancipatori, combatiu), però que no molestava gaire», ben segur perquè, com es veu també a *Literatura de postguerra* (1966), que inclou un assaig sobre «Vint-i-cinc anys de teatre», i com ha escrit Josep Murgades, «ni tan sols en l'època més programàtica del realisme històric va deixar Molas de servir-se de procediments analítics i valoratius altres que els estrictament derivats del sociologisme de filiació marxista».

La incitació a l'estudi de la literatura contemporània i a la més coetània era plantejada des de la docència i la crítica, exercida discontinuament a *Serra d'Or* i a *Destino*, i en alguna altra revista, com a activitat d'anàlisi, d'orientació i de creació d'estats d'opinió i com a antídote del conformisme i l'autocomplaença estesos en una certa societat catalana tendent a eximir de les exigències de qualitat i de rigor l'activitat literària pretesament justificada en el patriotisme i el voluntarisme. Es produïa també i d'una altra manera des de les col·leccions literàries i els projectes editorials que Molas concebia o assessorava: «Antologia

Catalana», iniciada el 1964, constituïda per cent títols de tots els temps i codirigida amb Jordi Castellanos a partir del número 73, que modificava la jerarquia literària noucentista amb la incorporació d'autors com Robert, Mestres, Pin i Soler, Brossa o Zanné en el camp literari, i com Francesc Pi i Margall o Marià Cubí en el de les idees; el *Diccionari de la literatura catalana* (1979), iniciat devers el 1965 amb un equip de col·laboradors directes, bàsicament i necessàriament dedicats a la literatura contemporània, perquè tenia una més curta tradició d'estudis; «Clàssics Catalans del Segle XX», iniciada el 1965 amb obres de Riba, Villalonga i Arbó, i «Les Millors Obres de la Literatura Catalana», iniciada el 1978, segons un projecte molt anterior, i tancada el 1996 amb 125 volums, amb què s'ha facilitat l'accés a moltes obres que havien desaparegut del mercat i dels hàbits de lectura. El 1974 fundava la revista *Els Marges*, que dirigí fins al 1990, d'inspiració acadèmica, però no exclusivament universitària, com a plataforma esperada de vehiculació dels estudis proveïts principalment pels nous professionals de l'estudi de la llengua i, més regularment, de la literatura.

Els moviments i els autors del segle XX atesos amb especial interès han estat les avantguardes en general, la poesia visual i Salvat-Papasseit, Dalí i Foix en particular, en estudis com *La poesia catalana d'avantguarda. 1916-1936* (1983), *La crisi de la paraula. Antologia de la poesia visual* (2003, amb Enric Bou) o *Les avantguardes literàries a Catalunya* (2005). I pel que fa a molts altres autors va anar publicant estudis monogràfics, sobre Riba, Pla, Espriu, Fuster, Rodoreda i Villalonga, inclosos, amb molts dels altres estudis, en les àmplies sistematitzacions de *Lectures crítiques* (1975), dels dos volums d'*Obra crítica* (1995 i 1999), de *Sobre la construcció de la literatura catalana* (2010) i d'*Aproximació a la literatura catalana del segle XX* (2010). La reflexió literària, la nota crítica o l'evocació històrica, en paràgrafs extensos o en escrits breus, pròxims sovint a l'aforisme, es fan presents als «Fulls de dietari» que, discontinuament, ha anat publicant en diversos extrems breus a partir de 1976 i més extensament a *Fragments de memòria* (1997) i *El secret de la literatura* (2009).

Era membre de l'Acadèmia de Bones Lletres d'ençà de 1993. El 1998 fou guardonat amb el Premi d'Honor de les Lletres Catalanes, el 1999 rebé la Creu de Sant Jordi de la Generalitat, el 2002 la Medalla del mèrit cultural de l'Ajuntament de Barcelona i el 2003 la Medalla d'Or de la Generalitat.

Per iniciativa pròpia, i fonamentada en el tresor bibliogràfic i documental acumulat, ordenat i treballat al llarg d'una vida, llegat a la Biblioteca Museu Balaguer, va ser creada el 2012 l'Aula Joaquim Molas, mitjançant un conveni de col·laboració de l'Ajuntament de Vilanova i la Geltrú, la Universitat de Barcelona i la Universitat Autònoma de Barcelona, amb l'objectiu d'estimular la recerca acadèmica i la formació de nous investigadors, en particular de la literatura dels segles XIX i XX.

Semblances dels nous membres de la Secció Històrico-Arqueològica

Antoni Furió i Diego. Nascut a Sueca l'any 1958, és un dels historiadors medievalistes valencians més reconeguts. Format a la Universitat de València, on va obtenir el doctorat l'any 1986, és professor d'universitat des de l'any 1983 i actualment catedràtic d'Història Medieval d'aquella universitat. Igualment, ha exercit com a docent convidat a diverses universitats de l'Estat espanyol i europees, amb estades a les d'Oxford i Paris-I-Sorbonne. Com a investigador, acumula una llarga trajectòria en grups d'investigació consolidats, tant de l'àmbit ibèric com europeu, i té una presència habitual en la convocatòria i avaluació de projectes científics i de contractació i promoció del professorat.

Antoni Furió té una molt considerable obra publicada en forma de llibres, articles en revistes indexades internacionals i capítols de llibres. Cal esmentar com a obres de referència: *Camperols del País Valencià* (1982), *Història del País Valencià* (1995, 2001), *Llibre d'ordenances i estatuts municipals de la ciutat de València (segles XIII-XIV)* (2006), *El rei conqueridor. Jaume I, entre la història i la llegenda* (2007). I ha estat editor o coordinador de diversos llibres: *València, un mercat medieval* (1985), *Las crisis a lo largo de la historia* (2010), *Los tributos de la tierra: fiscalidad y agricultura en España: (Siglos XII-XX)* (2008) i *Castells, torres i fortificacions en la Ribera del Xúquer: VIII Assemblea d'Història de la Ribera* (2002).

És membre del consell de redacció de les revistes: *Revista d'Història Medieval* i *Pasajes* (totes dues publicades per la UV), *El Contemporani* (Barcelona), *Recerques* (Barcelona), *Anuario de Estudios Medievales* (CSIC, Barcelona), *Anales de Historia Antigua y Medieval* (Buenos Aires), *Continuity and Change* (Cambridge) i *Hispania* (del CSIC, Madrid).

Els darrers anys ha esdevingut l'editor indispensable de l'obra de l'assagista Joan Fuster: *Àlbum Fuster* (1995) i *Correspondència de Joan Fuster*, de la qual han aparegut ja

deu volums, editada per Tres i Quatre. Així mateix, s'encarrega de l'edició de l'*Obra completa de Joan Fuster*, en set volums, i ha publicat, en col·laboració, *Joan Fuster, 1922-1992: 10 anys després* (Institució de les Lletres Catalanes, 2002).

Ha estat o és avaluador de l'ANEP (Agencia Nacional de Evaluación y Prospectiva del Ministerio de Educación y Ciencia), de l'ANECA (Agencia Nacional de Evaluación de la Calidad y Acreditación), de l'AGAUR (Agència de Gestió d'Ajuts Universitaris i de Recerca de la Generalitat de Catalunya), de la Junta de Andalucía, del Consell de les Illes Balears, del Ministeri d'Universitats i Investigació d'Itàlia, de la Unió Europea, del Govern regional de Flandes i del CNRS (Centre National de la Recherche Scientifique) de França.

Entre altres activitats institucionals i socials, ha estat president de l'Asociación de Editoriales Universitarias Españolas (2001-2003); vicepresident de la mateixa associació (1999-2001); director de l'Institut d'Història de la IVEI (Institución Valenciana de Estudios e Investigación), Institució Alfons el Magnànim, de la Generalitat Valenciana, 1992-1995); director de la col·lecció «Cultura Universitària Popular» del Servei de Publicacions de la Universitat de València (1989-1997); director de la revista *L'Espill*, publicada per l'editorial Tres i Quatre i la Universitat de València, des de 2001, i director de la revista *Quaderns de Sueca*, editada per l'Arxiu Municipal de Sueca (1980-1988). Actualment també és codirector de la col·lecció de llibres «Fonts Històriques Valencianes», conjuntament amb Enric Guinot Rodríguez, editada pel Servei de Publicacions de la Universitat de València (2001-2014), i és el president, des d'octubre de 2011, de la plataforma cívica Valencians pel Canvi.

Enric GUINOT

Flocel Sabaté i Curull. Va néixer a Igualada el 1962. Es va formar a la Universitat de Barcelona, on es va llicenciar el 1988 i doctorar el 1993. Va iniciar la seva trajectòria docent el 1989, com a professor agregat d'institut. Quatre anys més tard, el 1991, es va incorporar, com a professor titular interí, a la Universitat de Lleida, on ha desenvolupat, des d'aleshores, la seva activitat acadèmica, primer com a professor titular (1995-2002) i després com a catedràtic d'Història Medieval (del 2002 ençà).

La seva activitat de recerca i de divulgació científica

s'ha centrat en la baixa edat mitjana catalana, període del qual ha analitzat detingudament quatre aspectes. El primer consisteix en l'estudi de l'agressivitat i els comportaments socials, dels mecanismes de solidaritat horitzontal, de la formació de bàndols urbans i rurals i de les iniciatives endegades pels poders públics per a contenir les revoltes socials. En aquest primer àmbit temàtic, la seva contribució més rellevant ha estat la revisió del funcionament dels sometents i l'anàlisi de la seva utilització per part dels pagesos com a mecanisme de resistència davant la pressió

senyorial. El segon camp d'interès científic és l'administració de la justícia. Per a poder analitzar amb rigor els delictes i la seva repressió, va esmerçar un esforç considerable en l'estudi de les competències i el funcionament dels diversos tribunals que coexistiren a Catalunya, durant la baixa edat mitjana, a tots els nivells, des del local fins a l'estatal. El tercer àmbit de treball ha consistit en l'estructuració territorial del poder, en l'estudi de les diverses divisions administratives, des de les viles i parròquies rurals fins al Principat de Catalunya. En aquest apartat han estat especialment renovadores les seves reflexions sobre l'origen i l'evolució de les vegueries. Darrerament, el professor Sabaté ha obert un quart camp de reflexió, sobre la identitat com a eix aglutinador de la societat i el paper de la memòria col·lectiva en la seva construcció.

La seva tasca científica ha generat una extensa i qualificada producció bibliogràfica, que supera el 380 títols. Ha publicat nou llibres i n'ha coordinat dos mes, entre els quals sobresurten: *L'expansió territorial de Catalunya (segles IX-XII): conquesta o repoblació?* (Lleida, 1996), *El territori de la Catalunya Medieval. Percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'edat mitjana* (Barcelona, 1997), *Història de Lleida. Alta edat mitjana* (Lleida, 2003), *Cerimònies fúnebres i poder municipal a la Catalunya baixmedieval* (Barcelona, 2003), *La feudalización de la sociedad catalana* (Granada, 2007), *El sometent a la Catalunya medieval* (Barcelona, 2007) i *Fin del mundo y el nuevo mundo. El encaje ideológico entre la Europa medieval y la América moderna en Nueva España* (Mèxic, 2011). Destaquen també els gairebé 150 articles publicats a revistes científiques especialitzades i dos centenars de capítols de llibres.

Ha dirigit diversos projectes competitiu a escala estatal i ha desenvolupat un paper clau en la creació i desenvolupament d'estructures de recerca en ciències socials a

la Universitat de Lleida. La seva contribució més destacada en aquest camp ha estat la creació, el 2000, del grup de recerca consolidat «Estudis de l'espai, el poder i la cultura a l'edat mitjana». Uns anys més tard, el 2009, va crear l'Institut de Recerca Identitats i Societat (IRIS), un dels cinc centres de recerca de la Universitat de Lleida, en el qual ha aplegat un centenar d'investigadors de caire interdisciplinari en humanitats i ciències socials. Finalment, el 2013, va crear el Màster d'Identitat Europea Medieval, el primer màster oficial sobre estudis medievals impartit completament en línia.

Ha format part de la comissió avaluadora d'història i art de l'ANEP, del 2009 al 2013, i de la comissió avaluadora d'humanitats de l'AQU, des del 2009, i ha impartit classes, seminaris i conferències en nombroses universitats estrangeres: Paris I - Panthéon Sorbonne (2003 i 2004), Poitiers (2007), Yale (2008), Universidad Nacional Autónoma de México (2009), Northumbria (2010), Dresden (2011) i Cambridge (2012). Ha estat nomenat membre del consell científic o de redacció de revistes pertanyents a les universitats de Moscou, París-Sorbona, Navarra, Corfú, Paranà, Adolfo Ibáñez (Xile); i en alguns centres de recerca com el CSIC, el CNR (Itàlia) o el CONICET (Argentina), entre d'altres.

La seva tasca científica ha rebut nombrosos reconeixements: XII Premi Pròsper de Bofarull (1995), VII Premi Josep Iglésies Fort (1995), XX Premi Joaquim Carreras Candi (1998), I Distinció de la Generalitat de Catalunya per a la promoció de la recerca universitària (2000) i III Premis Lleidatans: Grup de Recerca i Investigació (2014). Recentment ha estat nomenat doctor *honoris causa* per la Universitat Nacional de Cuyo (2014).

Antoni RIERA

Damià Pons i Pons. Va néixer a Campanet (Mallorca) el 1950. Pons, gran admirador de Blai Bonet, va començar publicant, entre 1973 i 1988, tres reculls de poemes que, el 2001, va refondre en un de sol amb un títol que és, ell mateix, una declaració de principis: *Els mapes del desig*. Entre 1984 i 1988, va ser membre de la junta directiva de l'Obra Cultural Balear, i després, director, en dues ocasions, de *Lluc*, en 1994-1998 i en 2004-2008, quan esdevingué la gran revista cultural de l'editor Leonard Muntaner. En l'endemig, el 1995 va ser elegit diputat del Parlament de les Illes Balears i nomenat conseller president de la Comissió de Cultura i Patrimoni Històric del Consell de Mallorca, i entre 1999 i 2003, conseller d'Educació i Cultura del Govern de les Illes Balears. Pons no sols va complir amb la rutina del càrrec, sinó que va anar més enllà i va contribuir a crear nou patrimoni, que, algun dia, haurà de ser inventariat i valorat com cal. Dos casos: l'adquisició de la casa Villalonga, de Binissalem, i la creació de la funda-

ció que porta el nom del novel·lista, que vaig poder seguir molt de prop. I el segon: la creació a Barcelona, a tocar de la Biblioteca de Catalunya, d'un centre cultural i comercial amb actes i objectes de les illes.

De tota manera, la culminació d'aquesta activitat, l'ha aconseguit com a professor i com a investigador a la Universitat de les Illes Balears. Pons ha concentrat els seus esforços en l'estudi de la Mallorca del tombant dels segles XIX-XX i, com a articulista, en el del dia a dia de les seves seqüeles. Així, ha fet una proposta global de lectura que, a la vegada, dóna sentit al desordre, sovint sense veu ni vot, dels arxius i evita els grans panorames que serveixen per a tot i, al capdavall, no serveixen per a res, i que gira al voltant de dos motors: la modernització i la renaixement, i respon a les necessitats més vives i contradictòries del present.

Edita les obres completes de Miquel dels Sants Oliver, estudia el diari *La Almudaina* i els seus col·laboradors

més rellevants, en els estudis *Ideologia i cultura a Mallorca d'entre els dos segles. El grup regeneracionista de «La Almudaina»* (1998) i *El diari «La Almudaina» en l'època de Miquel dels Sants Oliver* (1998), i l'any passat, amb motiu dels cent cinquanta anys del seu naixement, en diverses conferències, entre les quals la pronunciada en aquesta casa. Continua aquells estudis amb *Entre l'afirmació individualista i la desfeta col·lectiva: escriptors i idees en la Mallorca del primer terç del segle xx* (2002, Premi Crítica Serra d'Or d'Estudis Literaris 2003), *Cultura i literatura a Mallorca entre els segles XIX i XX* (2006), «Integració de Llorenç Riber en la cultura franquista» (*L'Avenç*, 345,

abril 2009), etc. Com he dit, aquesta dedicació essencial, la completa amb l'anàlisi de la literatura en viu en una sèrie de notes i de pròlegs que, en molts sentits, marquen unes pautes de conducta i que aplega, entre d'altres reculls, a *Lectures i reflexions* (2006) i a *Trajectes literaris: de Mateu Obrador a Baltasar Porcel* (2010).

El 2008 va ser elegit membre corresponent de la Secció Filològica de l'IEC i, com a tal, responsable de la delegació de l'Institut a Palma de Mallorca.

Joaquim MOLAS

